

PhD konferencia

A *Tudomány Napja* tiszteletére rendezett konferencia
tanulmányaiból

2010. november 29.

Szerkesztő
Kötél Emőke

Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium
Budapest 2010

TARTALOM

<i>Rövidített program és szekcióelnökök.....</i>	<i>4</i>
<i>A konferencia részletes programja, 2010. november 29.....</i>	<i>6</i>

NYELVTUDOMÁNY SZEKCIÓ

Máthé Zsolt: <i>A metaforagyánús köznyelvi megfelelések alaptípusa: gyakorlati kérdések.....</i>	<i>15</i>
---	-----------

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY SZEKCIÓ

Molnár Ferenc: <i>A 19. honvédhadosztály tevékenysége az 1849. évi országos hadiesemények tükrében.....</i>	<i>36</i>
--	-----------

Szakál Imre: <i>Földbirtokreform és kolonizáció Kárpátalján a két világháború között. Forrásanyag és kutatási lehetőségek.....</i>	<i>57</i>
---	-----------

Galo Vilmos: <i>Az intézményesült szeretet. Református árvaházak Szlovákiában és Kárpátalján a két világháború között.....</i>	<i>70</i>
---	-----------

Murádin János Kristóf: <i>Válaszúton a kolozsvári magyar egyetem. Az I. Ferencz József Tudományegyetem utolsó tanéve, 1944-1945.....</i>	<i>84</i>
---	-----------

Novák Veronika: <i>A pozsonyi gimnáziumot végző fiatalság az 1830-as években.....</i>	<i>105</i>
--	------------

IRODALOMTUDOMÁNY SZEKCIÓ

Brutovsky Gabriella: <i>A régi magyar irodalom megítélése és tanításának problematikája.....</i>	<i>118</i>
---	------------

Fülöp Márta: <i>Mikszáth Kálmán, atótatyafi.....</i>	<i>128</i>
---	------------

Novák Anikó: <i>Kép-regény – A Symposium folyóirat Tolnai-száma.....</i>	<i>145</i>
---	------------

Pál-Lukács Zsófia: *Képolvasási és szövegolvasási stratégiák a rövid prózában.*
Nádas Péter: A fotográfia szép története.....**157**

Bucur Tünde Csilla: *Műfajok határán. Hagyomány és „saját toll” Závada írásaiban*.....**167**

FILOZÓFIA SZEKCIÓ

Szenkovics Dezső: *Az Igazság, mint központi fogalom Mahátmá Gándhí gondolkodásában*.....**193**

Szőcs Krisztina: *Jan Patočka mozgásfilozófiájának vetületei*.....**204**

FÖLDRAJZTUDOMÁNYOK/TERMÉSZETTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Takács Zoltán: *Régiók Szerbiában*.....**217**

Tarpai József: *Kárpátalja turisztikai desztinációinak osztálykirándulásként alkalmazhatóelemei*.....**240**

Vince Tímea: *Ásott talajvíz kutak vizének az állapota Beregszászban a vízminták elemzése és a talaj szemcseösszetételének vizsgálata alapján*.....**258**

Fridrich Beáta: *A környezetszennyezés határtalan? Xenobiotikumok a környezetben, mint a sertésstenyésztes egyik következménye*.....**269**

PhD konferencia
A Tudomány Napja tiszteletére
2010. november 29.

PROGRAM

08.00 – 09.00 Regisztráció

09.00 – 09.30 Megnyitó – Márai terem

*Dr. Richly Gábor – Balassi Intézet, Oktatási és tudományos
főigazgató-helyettes*

*Tarnóczy Mariann – Magyar Tudományos Akadémia
Határon Túli Magyarok Titkársága, osztályvezető*

09.30 – 12.00 Szekciómunka

12.00 – 14.00 Ebédszünet

14.00 – 19.15 Szekciómunka

19.15-től Szekcióelnökök értékelése, konferencia zárása, fogadás – Márai terem

SZEKCIÓELNÖKÖK

Nyelvtudomány szekció – levezető elnökök:

Dr. Kontra Miklós, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Angol-Amerikai Intézet Angoltanár-képző és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék tanszék-phd-programvezető; MTA Nyelvtudomány Intézet Élőnyelvi Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

Dr. Bánréti Zoltán – MTA Nyelvtudományi Intézet Elméleti és Kísérletes Nyelvészeti Osztály, osztályvezető, tudományos főmunkatárs

Történelemtudomány szekció – levezető elnökök:

Bárdi Nándor – *MTA Kisebbségkutató Intézet, tudományos munkatárs*

Dr. Fedinec Csilla – *MTA Kisebbségkutató Intézet, tudományos munkatárs*

Dr. Szarka László – *Selye János Egyetem Tanárképző Kar, dékán; MTA Kisebbségkutató Intézet, tudományos főmunkatárs*

Néprajztudomány szekció – levezető elnök:

Dr. Tátrai Zsuzsanna – *MTA Néprajzi Kutatóintézet Folklór Osztály, tudományos főmunkatárs*

Irodalomtudomány szekció – levezető elnök:

Dr. Horváth Györgyi – *ELTE Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudomány Tanszékének oktatója; Balassi Intézet Hungarológia Tagozatának tanára*

Politológia szekció – levezető elnök:

Dr. Vass László *Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, rektor, főiskolai tanár*

Szociológia/Oktatáskutatás szekció – levezető elnök:

Dr. Imre Anna – *Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet Kutatási, Kutatásszervezési és Elméleti Központ, tudományos főmunkatárs*

Filozófia szekció – levezető elnök:

Dr. Simon József – *Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszék, egyetemi adjunktus*

Földtudományok/Természettudományok szekció – levezető elnök:

Dr. Papp Sándor – *ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet Földrajztudományi Központ Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék, egyetemi docens*

Orvostudomány szekció – levezető elnök:

Dr. Takács Róbert – *Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, I. sz. Belgyógyászati Klinika, egyetemi tanársegéd, belgyógyász, klinikai farmakológus, diabetológus, hypertonológus*

MÁRAI TEREM

NYELVTUDOMÁNY SEKCIÓ

ELNÖK: DR. KONTRA MIKLÓS

09.30 – 09.55	Barta Viktória: Helynevek továbbélése
09.55 – 10.20	Denković Andrea: Kétnyelvű nyelvhasználat szociolingvisztikai vizsgálata a horvátországi magyar általános és középiskolások körében
10.20 – 10.45	Gábrity Eszter: Vajdasági első éves egyetemisták nyelvi attitűdjei a vajdasági magyar kontaktusváltozat, standard magyar és szerb illetve amerikai angol nyelvváltozatok iránt
10.45 – 11.00	Kávészünet
11.00 – 11.25	Hoboth Katalin: Szaknyelv – kétnyelvűség – fordítás
11.25 – 11.50	Molnár Anita: Nyelvi ideológiák és nyelvválasztás összefüggéseiről a kárpátaljai magyarok körében
11.50 – 12.15	Séra Magdolna: Oktatáspolitikai és nyelvtervezési lépések lehetséges vetületei a kárpátaljai magyar közösség szempontjából (beregszászi ukrán tannyelvű iskolákban készített alsós tanítók mélyinterjúi alapján)
12.30 – 13.30	Ebédészünet

ELNÖK: DR. BÁNRÉTI ZOLTÁN

- 13.45 – 14.10 Kajcsa Bernadette: Nyelvi-logikai kapcsolatok kétnyelvű óvodások mentálislexikonjában
- 14.10 – 14.35 Szilágyi László: Egynyelvű és többnyelvű környezetben felnőtt 12-13 éves tanulók angol hallott szövegértés feladatok során elért eredményei
- 14.35 – 15.00 Tankó Enikő: Az angol, a román passzív-, valamint a magyar predikatív határozói igeneves szerkezetek statikus, illetve dinamikus olvasata
- 15.00 – 15.15 Kávészünet
- 15.15 – 15.40 Máthé Zsolt: A metaforagyanús köznyelvi megfelelések alaptípusa: gyakorlatikérdések
- 15.40 – 16.05 Szántó Bíborka: A köznyelvi szinesztéziák típusai és a szinesztetikus átvitelek törvényszerűségei

BRASSAI TEREM

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY SZEKCIÓ

ELNÖK: DR. FEDINEC CSILLA

- 09.30 – 09.55 Szedmina Livia: John Devoy és az ír függetlenség
- 09.55 – 10.20 Szemák-Neubauer Mária: Műemlékvédelem és nemzettudat Munkácson
- 10.20 – 10.45 Molnár Ferenc: A 19. honvédhadosztály tevékenysége az 1849. évi országos hadiesemények tükrében
- 10.45 – 11.00 Kávészünet
- 11.00 – 11.25 Szakál Imre: Földbirtokreform és kolonizáció Kárpátalján a két világháború között. Forrásanyag és kutatási lehetőségek

11.25 – 11.50	Lukács Attila: A kárpátaljai és az anyaországi magyarság kapcsolattartásának problémái a szovjet korszakban (1941-1989)
11.50 – 12.15	Galo Vilmos: Az intézményesült szeretet. Református árvaházak Szlovákiában és Kárpátalján a két világháború között
12.15 – 12.40	Tar Géza: A határon túli magyarokkal foglalkozó intézményrendszer átalakításának története
12.40 – 13.40	Ebédszünet

ELNÖK: DR. BÁRDI NÁNDOR

13.45 – 14.10	Gébel (Györgyjakab) Timea-Rita: Az erdélyi magyar kulturális egyesületek a rendszerváltás utáni Romániában: a jogi háttér és az alapítási dinamika módosulásai
14.10 – 14.35	Szabó Béla, PhD: Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király és litván nagyfejedelem döntő hadjárata (1581-1582) Rettegett Iván Oroszországa ellen
14.35 – 15.00	Chimpan (Kovács) Noémi-Emese: Az egyházpolitikai kérdések Erdélyben a 19.század végén a korabeli sajtó tükrében
15.00 – 15.25	Kerekes Mária Tímea: „Mindannyiunk érdeke a másik ereje” – a „dunai népek összefogása” gondolat recepciója a két világháború közötti erdélyi magyar sajtóban
15.25 – 15.40	Kávészünet
15.40 – 16.04	Murádin János Kristóf: Válaszüton a kolozsvári magyar egyetem. Az I. Ferencz József Tudományegyetem utolsó tanéve, 1944-1945.
16.05 – 16.30	Wellman László: Grósz Károly és Nicolae Ceausescu 1988-as aradi találkozója

ELNÖK: DR. SZARKA LÁSZLÓ

16.30 – 16.55	Novák Veronika: A pozsonyi gimnáziumot végző fiatalság az 1830-as években
---------------	---

16.55 – 17.20	Gergely László: A magyar etnikum számának alakulása Kassán az 1869-1921 közötti időszakban
17.20 – 17.35	Kávészünet
17.35 – 18.00	Mózes Szabolcs: Az első és a második Balkán-háború a pozsonyi magyar, német és szlovák nyelvű sajtóban
18.00 – 18.25	Malagyí József: Az 1. Csehszlovák Köztársaság és az Apostoli szentszék (Vatikán) diplomáciai kapcsolatainak alakulása (1918-1938)
18.25 – 18.50	Lang László: Az ideiglenes magyar katonai közigazgatás bevezetése és működése Dél-Gömör területén az I. bécsi döntés után
18.50 – 19.15	Gruber Enikő: A szerbiai és szlovákiai magyar történelem-tanítókönyvek magyarságképe

KÖNYVTÁR

NÉPRAJZTUDOMÁNY SZEKCIÓ

ELNÖK: DR. TÁTRAI ZSUZSANNA

09.30 – 09.55	Lévai Attila: A vallási hiedelmekről szóló vélekedések a teológiai diszciplínákban
09.55 – 10.20	Molnár Georgina: Kiemelkedő népszokások, hiedelmek a kárpátaljai Beregújfaluban
10.25 – 10.50	Ágoston Palkó Emese: A lokális exogámia és a mobilitás vizsgálata anyakönyvek segítségével
10.50 – 11.15	Lőrinczi Tünde: Hívó cigánynak lenni. Értékrend és életmódváltozások egy „megtért” család életében
11.15 – 11.40	Csergő Melinda: Egy reprezentatív levélhagyaték élettörténeti összefüggései, esetelemzés

11.40 – 12.05	Szakál Anna: A népköltő Tiboldi István és konfliktusai a helyi társadalomban
12.05 – 13.05	Ebéd

IRODALOMTUDOMÁNY SZEKCIÓ

ELNÖK: DR. HORVÁTH GYÖRGYI

13.00 – 13.25	Brutovsky Gabriella: A régi magyar irodalom megítélése és tanításának problematikája
13.25 – 13.50	Hriczo Ágnes: Műfajkeveredés a barokk irodalomban
13.50 – 14.15	Fülöp Márta: Mikszáth Kálmán, a tót atyafi
14.15 – 14.40	Veit Zita: Magyar-német műfordítások – magyar kulturális reprezentánsok
14.40 – 14.55	Kávészünet
14.55 – 15.20	Petres Csizmadia Gabriella: Autobiográfia és/vagy antiautobiográfia
15.20 – 15.45	Pap Tibor – Kollár Árpád: A szabadkai sajtó szerepe a kisebbségi helyzethez való viszonyulás délvidéki kialakításában
15.45 – 16.10	Novák Anikó: Kép-regény – A Symposion folyóirat Tolnai-száma
16.10 – 16.35	Bocskor-Salló Lilla: Diszkurzív és poétikai intertextusok Kovács András Ferenc költészetében
16.35 – 16.50	Kávészünet
16.50 – 17.15	Pál-Lukács Zsófia: Képolvasási és szövegolvasási stratégiák a rövid prózában. Nádas Péter: A fotográfia szép története
17.15 – 17.40	Bucur Tünde Csilla: Műfajok határán. Hagyomány és „saját toll” Závada íásaiban
17.40 – 18.05	Sin Edina: A dramatikus és előadásszöveg összjátéka Örkény István Tóték című drámájában a Kárpátaljai Megyei Magyar Drámai Színház előadásában (rendező: Vidnyánszky Attila)

SZÁMÍTÓGÉP TEREM

POLITOLÓGIA SEKCIÓ

ELNÖK: DR. VASS LÁSZLÓ

09.30 – 09.55	Fromann Richard: Az online társadalom (MMOnline society) küszöbén – pozitív vagy negatív utópia?
09.55 – 10.20	Rövid Éva: Az Európai Unió, mint globális vezető
10.20 – 10.45	Száráz Krisztina: Az emberkereskedelem téveszméi
10.45 – 11.10	Szervó Mária: Technikai és piaci jövő kutatás, mint a döntéshozatal alapja a kis- és középvállalatoknál
11.10 – 11.25	Kávészünet
11.25 – 11.50	Csetnek Tünde Tímea: Határmenti intézményfejlesztés EU-s alapokból
11.50 – 12.15	Ficsór Katalin: Az egészségügyi szolgáltatás egyes szociális jogi szabályai az Európai Unióban
12.15 – 12.40	Gál Zsolt: A 2007-2009-es pénzügyi válság – az okok és különbségek
12.40 – 13.05	Székely Tünde: Az újdonság varázsa? A Magyar Koalíció Pártja és a Most-Híd vetélkedése a 2010-es parlamenti és helyhatósági választások tükrében
13.05 – 14.00	Ebédészünet

SZOCIOLÓGIA/OKTATÁSPOLITIKA SEKCIÓ

ELNÖK: DR. IMRE ANNA

14.00 – 14.25	Birtalan Ilona Liliána: Óceánon innen – óceánon túl
14.25 – 14.50	Stark Gabriella Mária: Gyakorlat- és/vagy elméletorientáltság a bolognai rendszerű romániai tanító- és óvóképzésben

14.50 – 15.15	Morvai Tünde: Hiánytól a többletig. A szlovákiai magyar pedagógusképzés fejlődéstörténete
15.15 – 15.40	Velisek-Braskó Ottília: Lépésről lépésre (Step by Step) program. Az inkluzív oktatás egy modellje
15.40 – 15.55	Kávészünet

FILOZÓFIA SZEKCIÓ

ELNÖK: DR. SIMON JÓZSEF

15.55 – 16.20	Száva Csanád: Az élettörténet mint narratíva
16.20 – 16.45	Szenkovics Dezső: Az Igazság, mint központi fogalom Mahátmá Gándhí gondolkodásában
16.45 – 17.10	Szőcs Krisztina: Jan Patočka mozgásfilozófiájának vetületei

E-TEREM

FÖLDTUDOMÁNYOK/TERMÉSZETTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

ELNÖK: DR. PAPP SÁNDOR

09.30 – 09.55	Takács Zoltán: Régiók Szerbiában
09.55 – 10.20	Kampó Ildikó: Kárpátalja turizmusának helyzete a XXI. század elején
10.20 – 10.45	Tarpai József: Kárpátalja turisztikai desztinációinak osztálykirándulásként alkalmazható elemei
10.45 – 11.00	Kávészünet
11.00 – 11.25	Vince Timea: Ásott talajvíz kutak vizének az állapota Beregszászban a vízminták elemzése és a talaj szemcseösszetételének vizsgálata alapján
11.25 – 11.50	Fridrich Beáta: A környezetszennyezés határtalan? Xenobiotikumok a környezetben, mint a sertésstenyésztés egyik következménye

11.50 – 12.15	Gogolák László – Tarján László: Az óceán hullámai, mint alternatív energiaforrás
12.15 – 14.00	Ebédpszünet

ORVOSTUDOMÁNY/BIOLÓGIA SZEKCIÓ

ELNÖK: DR. TAKÁCS RÓBERT

14.00 – 14.25	Stanić Molcer Piroska: A balkamra telítődési sebességének automatizált mérése Color Doppler M-mód ultrahang felvételein
14.25 – 14.50	Dr. Demeter Ildikó: Liquorkeringést akadályozó agydaganatok
14.50 – 15.15	Dr. Vanya Melinda: Reprodukciós egészség sclerosis multiplexben
15.15 – 15.40	Dr. Albók Éva: Eradikációs kezelés hatása a vashiányos vérszegénység lefolyására helicobacter pylorival fertőzött betegeknél
15.40 – 15.55	Kávészünet
15.55 – 16.20	Dr. Myhalkó Jánoszláv: Gastrális ph-érték monitoring metabolikus szindrómás savfüggő megbetegedésekben szenvedőknél
16.20 – 16.45	Váradi Tímea Erzsébet: Az elisidepsin által befolyásolt ErbB fehérjék expressziója nem elégséges feltétele az elisidepsin szenzitivitásnak
16.45 – 17.10	Plesek Zoltán Ákos: Konszenzus lehetőség az ördögi megszállottság kezelésében

NYELVTUDOMÁNY SZEKCIÓ

A metaforagyanús köznyelvi megfelelések alaptípusai: gyakorlati kérdések

Bevezetés

A metaforaelméleteknek mára már alig-alig számba vehető sokasága vált ismertté, a legkülönbébb részletkérdések, interdiszciplináris vonatkozások kerültek terítékre. Ha a metafora valóban olyan nagyon áthatja a köznyelvet és a nyelvi gondolkodást, mint ahogyan azt – különösen az utóbbi évtizedekben – hangoztatják, akkor természetzerűen megjelenik az az igény, hogy a mindennapi beszédről egy olyan átfogó képet kaphassunk, amelyen a metaforizációs tendenciák összefüggései, esetleg szabályszerűségei is láthatók.

Hogy ilyen értelemben a mindennapi nyelv összes releváns példáját fel lehet majd leltározni valaha, teljes képet kapva a köznyelvi metaforajelenségekről, abban aligha reménykedhetünk (elég, ha csak az állandó nyelvi változásokra, a nyelvhasználat folyton újat produkáló kreativitására gondolunk). Ennek ellenére érdemesnek tűnik legalább kísérleti jelleggel kialakítani a metaforikus köznyelvi megnyilatkozásoknak egy részleges gyűjteményét, hiszen ez lehetővé tenné az idevágó elméletek kipróbálását és referenciául szolgálhatna a további kutatás számára.

Egy ilyen gyűjtemény kialakításának lehetőségét tartva szem előtt, dolgozatomban az ide tartozó nyelvi példák összegyűjtésének és előválogatásának néhány gyakorlati kérdésével foglalkozom. A metaforagyanús – azaz két elem azonosításszerű megfeleléseként leírható – példák motiváltságának kiderítése céljából röviden bemutatom a köznyelvi metaforikusság meghatározó jellemzőit, ismertetem az említett motiváltság megítélésékor számításba veendő hasonlóságtípusokat, a metaforikus azonosítás problémakörét, illetve a metaforától elhatárolandó fontosabb rokon jelenségeket. Ezt követően vázolom a metafora-felismerés főbb kritériumait, és e kritériumok alkalmazásának egyfajta algoritmusát, majd kijelölöm és példaelemzésekkel illusztrálom a metaforagyanús megfelelések alaptípusait.

A dolgozatban használt fontosabb jelölések:

A – adott azonosításszerű nyelvi megfelelés A eleme (azonosított, topik, céltartomány stb.); az A dologról alkotott fogalom, vagyis az a fogalom, amelyre az *A* nevet alapjelentése¹ szerint használjuk: A dolog → A fogalom → *A* név.

¹ Az alapjelentés terminus a „szó szerinti jelentés” pontosabb megfelelője. (Ld. pl. Szilágyi, 1996: 42.)

- B – adott azonosításszerű nyelvi megfelelés B eleme (azonosító, vehikulum, forrástartomány stb.); a B dologról alkotott fogalom, vagyis az a fogalom, amelyre a B nevet alapjelentése szerint használjuk: B dolog \rightarrow B fogalom \rightarrow B név.
- [A \rightarrow B] – az A és B elem közötti metaforagyanús nyelvi megfelelés;
- [A : B] – metafora (metaforikus azonosítás);
- [A \leftarrow B] – „attribútumkölcsonzés”.²

A köznyelvi metaforikusság meghatározó jegyei: előfeltevések

A Bevezetésben kijelölt vizsgálathoz mindenekelőtt egy olyan gyakorlati metaforadefinícióra van szükség, amelyre később – hacsak kísérleti jelleggel is – rá lehet építeni a metafora-felismerés módszertanát. A következőkben egy ilyen meghatározás elővázlatát mutatom be, nem az idevágó elméletek szintézisére törekedve elsősorban, hanem inkább egy olyan munkahipotézis felállítására, amely nagyszámú nyelvi adat gyors kezelésében (metaforikusság szerinti összeválogatásában, csoportosításában) nyújthat majd segítséget.

Az említett munkahipotézis megalkotásakor az idevágó hagyományos értelmezések³ minimumát vettem alapul, miszerint a metaforának három fő jellemzője van:⁴ (1) szemantikai összeférhetetlenség: az adott szövegből – sajátos jelentésvilágával – kiválik egy nyelvi elem, szemantikailag elüt a többitől;⁵ (2) hasonlóság: a kivált nyelvi elem által megnevezett dolog hasonlít egy másik dologhoz, amelynek a neve szemantikailag beleillik a vizsgált szövegbe; (3) nyelvi kapcsolat: a beszélő a két dolog nevét kölcsonösen egymásra vonatkoztatja, sajátos nyelvi (metaforikus) azonosítást végez.

Bár ennek a három jellemzőnek elvileg elegendőnek kellene lennie a kérdéses munkahipotézis felállításához, a gyakorlatban a metafora-felismeréshez további pontosításokra van szükség. Előljáróban a hasonlóság mibenlétével kapcsolatos pontosításokat mutatom be, hiszen vélhetőleg ezeknek lesz majd a legnagyobb szerepük a metaforikusság megítélésében.

² Az attribútumkölcsonzés értelmezését lásd az 5. fejezetben.

³ Ld. MStilÚ., Zalabai, 1998³, Kemény, 2002 stb.

⁴ Ld. Máthé, 2009

⁵ A szemantikai összeférhetetlenségre mint a nyelvi képek (s így a metaforák) meghatározó jellemzőjére különösen – a stilisztikai jellegű metaforaértelmezéseket szintetizáló – Kemény Gábor hívja fel a figyelmet, aki szerint a nyelvi kép (ontológiai szempontból) „olyan kijelentés (vagy arra visszavezethető szókapcsolat), amely különböző valóságssíkokhoz (izotópiákhoz) tartozó és emiatt egymáshoz képest szemantikailag inhomogén nyelvi elemeket [...] hoz egymással többbé-kevésbé szoros szintaktikai összeköttetésbe azzal a céllal, hogy e diszparát jelentéssíkok, illetőleg nyelvi elemek összekapcsolásával, egymásra vonatkoztatásával kényszerítsen formába egy olyan érzelmi és/vagy gondolati tartalmat, amely más úton-módon (közvetlenül) megfoghatatlannak bizonyulna.” (Kemény, 2002: 41-42.)

A hasonlóság tekintetében a kognitív szemléletű kutatások⁶ arra hívták fel a figyelmet, hogy nemcsak két dolog között **eleve létező**, „szubsztanciális hasonlóság”⁷ lehet a metafora alapja, hanem olyan, **pusztán a nyelvben létező** hasonlóság is, amely rendszerint egy elvont fogalom és egy konkrét dologra vonatkozó fogalom között alakul ki a mindennapi beszéd során. Hogy ez érthetőbbé váljék, vizsgáljuk meg például a következő mondatokat: *Ez az alapja az elméletednek? Erős érvekkel kell alátámasztani az elméletet. Eddig még csak az elmélet vázát építettük fel.*⁸ Láthatjuk, hogy itt bizonyos elmületről úgy beszélünk, mint egy épületről (aminek alapja, váza van; amit felépítünk, alátámasztunk stb.), jöllehet az elmélet és az épület között amúgy nem létezhel semmiféle – nyelven kívüli, „szubsztanciális” – hasonlóság, mivel az elmélet elvont fogalom, érzékszervi megtapasztalására, hagyományos értelemben vett hasonlóságészlelésre nincs lehetőség. Talán azt is mondhatjuk, hogy az elméletet, mint fogalmat a beszédben az épület fogalma strukturalja⁹, következésképpen csakis valamiféle „jelentésszerveződési hasonlóság”¹⁰ lehet kettejük között. Ezt a típusú hasonlóságot is bele kell hát foglalnunk a metaforadefinícióba, hiszen az említettek mellett létezik olyan hasonlóságtípus is – az ún. „helyzet- vagy eseményszerkezeti hasonlóság” –, amely nem idéz elő metaforizálódást, de amely adott esetben elhatárolandó metaforaképző társaitól.

⁶ Ld. pl. Kövecses (2005: 81–88.).

⁷ A „szubsztanciális hasonlóság” saját terminusom. Ennek és a továbbiakban felvillantott hasonlóságtípusoknak az értelmezését ld. a 3. fejezetben.

⁸ A példamondatok Kövecses (2005: 21.)-ből valók.

⁹ Az ilyen a metaforákat „strukturális metaforák”-nak nevezik a szakirodalomban, mondván, hogy ilyenkor egy bizonyos fogalmat egy másik fogalom nyelvi jellemzői („terminusai”) szerint metaforikusan strukturalunk. („one concept is metaphorically structured in terms of another” – Lakoff–Johnson, 1980: 14.)

Szilágyi N. Sándor (1996: 54–56.) szerint „strukturális metaforának az olyan metaforát nevezzük, amely maga mint olyan a nyelvben rendszerint nem jelenik ugyan meg, és mégis számolni kell vele, mert egy sor kifejezést csakis e (lappangó) metafora alapján tudunk megmagyarázni [...]. – A lakoffi felfogás szerint jelen esetben az ELMÉLET „fogalmi tartomány” és az ÉPÜLET „fogalmi tartomány” közötti – saját jelöléssel: [ELMÉLET : ÉPÜLET] – megfeleléssel, azaz strukturális metaforával van dolgunk. (ld. pl. Lakoff–Johnson, 1980) A fogalmi tartomány „a tapasztalati entitások fogalmi reprezentációja”- (Kövecses, 2005: 246.) Ezeknek a tartományoknak a kis kapitálisokkal való kiemelése a „fogalmiság”-ot hivatott kifejezni. Magam is nagyrészt ezt az írásmódot követem; az ilyen megfelelések „nyelvfelszín alatti”, „lappangó” jellegére utalok vele, anélkül azonban, hogy ezeket a megfeleléseket föltétlenül fogalmi természetűeknek tekinteném.

¹⁰ Erről bővebben ld. a 3.3. alfejezetet.

A fentiek vonatkozásában azt mondhatjuk, hogy a tipikus köznyelvi metafora¹¹ alapvetően **két dolog**¹² – **szubsztanciális vagy jelentésszerveződési hasonlóságon alapuló – sajátos nyelvi (metaforikus) azonosítása**.¹³

A továbbiakban a különböző hasonlóságtípusokat veszem szemügyre (3. fejezet), majd a sajátos nyelvi azonosítás mibenlétére reflektálok (4. fejezet), ezt követően pedig azokat az azonosításszerű, de nem metaforikus nyelvi műveleteket (az ún. „attribútumkölcsonzések”-et) vizsgálom, amelyekről meg kell tudnunk különböztetni a metaforát (5. fejezet).

Hasonlóságtípusok

1.1. Szubsztanciális hasonlóság

Szubsztanciális hasonlóságon elsősorban ránézésre felismerhető alaki egyezéseket, „külső hasonlóság”-ot értek (mint amilyen pl. – *a csésze füle*¹⁴ szerkezet esetén – a csésze megfelelő része és az illető hallószerv között van), de ide sorolom a „belső hasonlóság”-ot (vö. *Nagy kofa ez a gyerek!*¹⁵ [(feleslegesen sokat beszélő) gyermek : kofa]), a „funkcióbeli hasonlóság”-ot (vö. *a csapat motorja*¹⁶ [csapattag : motor]) és a „hangulati egyezések”-et is (*tompa hang* [bizonyos hang : tompa tárgy]).¹⁷ E hasonlóságfajták mindegyikét nyelven kívüli, eleve létező (inherens, „szubsztanciális”) tulajdonságok határozzák meg: a metaforagyanús megfelelés két elemének „közös nyelvi észlelési feltételei”¹⁸.

¹¹ Azért van itt csak **tipikus** metaforákról szó, mert elképzelhetőnek tartom, hogy idővel, e meghatározásnak egy hatalmas példaanyagon való kipróbálása után, olyan szélsőséges (nem tipikus) esetek is előkerülnek, amelyek szoros rokonságban állnak ugyan a definíció hatókörébe eső jelenségekkel, de nem felelnek meg maradéktalanul az itt megadott metaforikussági feltételeknek. Arra pedig egyenesen számítani lehet, hogy a költői metaforák motivációs alapját az itt megadott-tól eltérően kell majd értelmezni, ezért korlátoztam a definíciót csak a **köznyelvi** társaira.

¹² Az a tény, hogy itt **két** dologról van szó, természetesen a szemantikai összeférhetetlenség kritériumára is utal (vö. Kemény Gábor ímént idézett nyelvikép-definíciójával), ezért nem láttam szükségesnek ezt a kritériumot itt explicit módon megjeleníteni.

¹³ Ezt a meghatározást és a hasonlóságtípusok – eddigi és további – bemutatását a Máthé (2009)-ből vettem át, kisebb módosításokkal. Ugyanitt olvashatók azok az idetartozó magyarázatok is, amelyekre a jelenlegi dolgozatban nem térhettem ki.

¹⁴ Ezt és a többi nyelvi példa nagy részét az ÉrtSz.-ből vettem. A továbbiakban tehát csak azon példák származási helyét jelzem, amelyek nem innen valók.

¹⁵ MStilÚ. (481).

¹⁶ Tágabb kontextusban (futbalcsapatra vonatkoztatva): *A középfedezet volt a csapat motorja*.

¹⁷ Az itt felsorolt hasonlóságfajták a hagyományos stilisztikákból származnak (l. pl. MStilÚ. 481).

¹⁸ Ahhoz, hogy az A és a B dolgot egymáshoz hasonlónak észleljük nyelviileg, észre kell vennünk e két dolognak legalább egy közös tulajdonságát. Ez a közös tulajdonság a metafora létrejöttének feltétele, az ún. „közös nyelvi észlelési feltétel”. (ld. Szilágyi, 1996)

A szubsztanciális hasonlóság meglétét vagy hiányát úgy ismerhetjük fel a legegyszerűbben, ha az adott metaforagyanús megfelelés A és B elemét „*olyan, mint*-viszony”-ba próbáljuk állítani egymással, vagyis a következőképpen parafrázáljuk: „*A olyan, mint B*”.¹⁹ Ha a kapott mondat értelmes (tartalmilag helytálló stb.), az említett hasonlósággal van dolgunk. A hasonlóság meglétét az A és B elem legalább egy közös nyelvi észlelési feltételének megnevezésével tudjuk ellenőrizni. Például *a csésze füle* szerkezet esetében a megfelelés elemeinek (A = a csésze bizonyos része; B = az ember füle) *olyan, mint*-tesztje nyomán ezt kapjuk: *A csésze bizonyos része olyan, mint az ember füle*. A két dolog közös észlelési feltételei: részben kerek forma; egy nagyobb tartályszerű dologhoz való hozzátartozás stb.

1.2. Helyzet- vagy eseményszerkezeti hasonlóság

„Helyzet- vagy eseményszerkezeti hasonlóság”-ról²⁰ akkor beszélhetünk, ha adott megfelelés esetében nem A és B dolog hasonlít egymáshoz, hanem az őket implikáló helyzetek vagy események szerkezete. Ilyenkor két térbeli konfiguráció vagy két forgatókönyv között vannak megfelelések, olyan módon, hogy az egyik konfiguráció/forgatókönyv egyik eleme (A dolog) ugyanolyan szerepben van, mint a másik konfigurációnak/forgatókönyvnek egy másik eleme (B dolog). Például a *Köd ül a mezőre* mondatban a ködnek a mezőhöz viszonyított helyzete megfelel, mondjuk, a macska és a lábtörlő helyzetének, ha arról van szó, hogy *Macska ül a lábtörlőre*.²¹ Itt a köd és a macska, illetve a mező és a lábtörlő – helyzetüket tekintve – megfelel ugyan egymásnak, közöttük azonban semmilyen „tényleges” („szubsztanciális”) hasonlóság nincs. Nem *[köd : (valahová ülő) ember/állat] metaforával van tehát dolgunk, hanem egy olyan nyelvi művelettel, amelyre az adott helyzet kimondhatóvá tévése miatt kényszerülünk.²²

1.3. Jelentésszerveződési hasonlóság

Ha továbbgondoljuk a jelentésszerveződési hasonlóságnak az eddigiekben bemutatott futó értelmezését, nyilvánvalóvá válik, hogy ez a típusú hasonlóság nem két „dolog” között létezik, hanem e „dolgok” nevének szemantikai struktúrája között jön létre a beszédben: az *A* és *B* név gyakran ugyanabban a képi kontextusban jelenik meg, ugyanaz(oka)t a kép(részletek)et idézi fel, szemantikailag mintegy hasonlóvá válva egymáshoz. Azért tettem idézőjelbe a *dolog* szót, mert ilyen esetben a megfelelés két elemének valamelyike (jellemzően az *A* elem, illetve az *A* „dolog”) elvont (fogalom).

¹⁹ Az *olyan, mint*-tesztet Ray Gibbs javaslatát követve használom. (ld. Kövecses, 2005: 150.)

²⁰ E megnevezés nagyrészt Szilágyi N. Sándortól származik. (Szilágyi, 1996: 84–88.)

²¹ Saját példám (némileg Lakoff – 1993 – nyomán: *The cat is on the mat*).

²² Ezt a nyelvi jelenséget Szilágyi N. Sándor „zoomorfizmus”-nak nevezi. (Szilágyi, 1996: 84–88., 90–91.) A zoomorfizmus meghatározását, gyakorlati vonatkozásait ld. e dolgozat 5.2.1. alfejezetében.

Ez azt jelenti, hogy az illető voltaképpen nem a reális világban **dolog**, hanem csak a nyelvi világban. Vagyis csak „dologiasított” neve van, de e névnek a reális világban semmi sem felel meg **mint dolog**²³ (ilyen nevek pl.: *elmélet, gondolat, idő, ábránd, puhaság, csillogás* stb.). Ilyenkor A-nak és B-nek természetükből kifolyólag nem lehetnek közös nyelvi észlelési feltételei, ám a beszédben valamilyen módon mégis hasonlóság alakul ki közöttük. „Dologszerű” neve miatt beszélhetünk például egy bizonyos elméletről (A-ról) úgy, mint egy épületről (B-ről) ([ELMÉLET : ÉPÜLET]²⁴), a gondolatokról úgy, ahogy az ételekről szokás ([GONDOLAT : ÉTEL], vö. *szellemi táplálék; keserű gondolatok; sületlenségeket beszél; lenyeli a szidást; Most emészt, amit hallott* stb.), vagy az időről oly módon, mintha az valami folyóvíz volna ([IDŐ : FOLYÓVÍZ], *a hét/az év folyamán, folytatni valamit, folyton-folyvást, az idő sodrában* stb.²⁵).

Ami a jelentésszerveződési hasonlóság felismerését illeti, ezt a hasonlóságot adott esetben csak akkor konstatálhatjuk, ha az illető metaforagyanús megfelelés mellé sikerült még olyan – képileg koherens – megfeleléseket találnunk, amelyekben a kérdéses nyelvi képnek más-más aspektusa, jellemzője kerül előtérbe. Azaz tudnunk kell igazolni, hogy amit éppen vizsgálunk, az egy „lappangó” strukturális metafora részmegfeleléseinek egyike. Például a *Hetekig rágódott ezen a problémán*²⁶ mondat [probléma –?– megrágható vmi] megfelelésének metaforikusságában csak akkor lehetünk biztosak, ha találtunk még melléje olyan rokon megfeleléseket, amelyek mindegyike egyazon – a rágás fogalma fölé rendelhető – fogalom (esetünkben az ÉTEL) más-más aspektusát emeli ki, egyetlen metaforává összeálló részmegfelelésekként (vö. a [GONDOLAT : ÉTEL] metafora már idézett példáival):

- [probléma –?– megrágható vmi]
- [gondolat –?– vmi, aminek íze van]
- [kifejezett gondolat –?– megsüthető vmi]
- [szidás –?– lenyelhető vmi]
- [a beszéd megértése –?– emésztés]

A metaforikus azonosítás mibenléte²⁷

Ami a metaforadefinícióban szereplő sajátos nyelvi azonosítást illeti, erre a feltételre elsősorban azért van szükség, hogy a metaforát elhatárolhassuk a hasonlattól, a metaforagyanús megfelelés két eleme közti szerves kölcsönviszonyt a pusztá

²³ Ld. Szilágyi, 1996: 88–98.; 2004: 10–40.

²⁴ Ld. a 2. fejezetben említett példamondatokat.

²⁵ Szilágyi (2010) példái.

²⁶ A példamondat Kövecses Zoltántól való. (Kövecses, 2005: 21.)

²⁷ Az itt leírtakat nagyrészt egy korábbi dolgozatomból vettem át. (Máthé, 2009)

összehasonlítástól.²⁸ Nem teljes kongruenciát feltételező egzakt azonosításról van tehát szó, hanem egy olyan – meglehetősen heterogénnek tűnő – jelenségcsoportról, amelynek tagjai nem feltétlenül önmagukban, hanem (csak) az összehasonlítással szembeállítva minősülnek azonosításnak. A szóban forgó jelenségcsoportba sorolom a következőket (ideiglenes megnevezésekkel): „katakretikus azonosítás/kategóriakiterjesztés”, „stíláriis azonosítás” és „strukturális azonosítás”.

A „katakretikus azonosítás”-on/„kategóriakiterjesztés”-en alapuló a metafora A elemének nincs neve, ezért „átvisszük rá” a B nevét. Ezt a folyamatot Szilágyi (1996) „metaforikus (kategória)kiterjesztés”-ként írja le, a hagyományos stilisztikákban pedig „kataktrizis”-ként tartják számon. Ez a fajta azonosítás van jelen az *asztal lába* [asztal része : láb], a *kosár füle* [kosár része : fül], az *öntözőkanna rózsája* [öntözőkanna része : rózsza] stb. kifejezésekben.

A „stíláriis azonosítások” esetén mind az A elemnek, mind pedig a B-nek van saját neve, az azonosítást feltehetőleg a szándékolt stílushatás indítja el.²⁹ Példák: *Valóságos tengeri kígyó lett az ügyből* [ügy : tengeri kígyó]; (kisgyerek biztatása:) *No, ne félj, te kis mókus!* [kisgyerek : mókus].

„Strukturális azonosítások”-nak nevezem azokat a jelentésszerveződési hasonlóságon alapuló megfeleléseket, amelyek – a már említett – strukturális metaforákat jellemzik.

Attribútumkölcsonzések

A metaforikus azonosítás körébe tartozó jelenségek változatossága miatt úgy tűnik, hogy adott metaforagyanús példa vizsgálatakor jobb kizárásos alapon – vagyis az azonosításszerű, de nem metaforikus műveletek esetleges meglétét ellenőrizve – dönteni el azt, hogy valóban metaforával van-e dolgunk.

A kérdéses műveletek – a metaforákhoz hasonlóan – két elemnek (például egy adott szó két olvasatának) valamiféle összefüggéseként írhatók le, ezek az összefüggések pedig első ránézésre azonosításoknak tűnhetnek, noha nem azok, hanem csak egy bizonyos nyelvi szabály helyi érvényű alkalmazásának eredményei. Például az *Ég a pipa* mondatban a *pipa* szó '(a pipában lévő) dohány' olvasatban értendő, egy konvencionális törölőszabály érvényesítésének következményeként: *Ég a pipá*[ban a dohány]. Itt tehát nincs semmiféle *[dohány : pipa] azonosítás, ami

²⁸ Ennek az elhatárolásnak a problémájához természetesen sok gyakorlati kérdés tartozik, ezeknek a tárgyalására azonban nincs mód ebben a dolgozatban. A továbbiakban csupán az azonosításoknak vélhető nyelvi műveletek bemutatására szorítkozom, hiszen ezeknél a műveleteknél általában erősebb a metaforagyanú, mint azok esetében, amelyek pusztán összehasonlításnak mutatkoznak.

²⁹ Adott esetben a „stíláriis azonosítások” is értelmezhetők kategória-kiterjesztésként, ám ez utóbbi folyamatot a katakretikus metaforák reprezentatívabb módon jelenítik meg, mint a szóban forgó azonosítások. (Vö. Kemény, 2002: 71.)

a *pipa* szótári jelentését érintené, csupán egy helyi érvényű attribútumkölsönzés: a *pipa* „átvette” a *dohány* egyik szemantikai attribútumát (vagyis e szó jelöltjének azt jellemzőjét, hogy pipázáskor égetni szokták – ld. Szilágyi, 1996: 49–53.) Az azonosításnak tűnő, de nem metaforikus műveleteket tehát a továbbiakban *helyi érvényű attribútumkölsönzések*-nek (röviden: *attribútumkölsönzések*-nek) fogom nevezni, ide sorolva (az iménti példával illusztrált) metonimikus attribútumkölsönzések mellett az ún. „zoomorfizmus”-t és „fókuszváltás”-t is (ez utóbbi két műveletről ld. az 5.2. alfejezetet).

Metonimikus attribútumkölsönzések

A metonimikus attribútumkölsönzéseknek³⁰ a metaforától való elkülönítéséhez a hagyományos „hasonlóság–érintkezés” oppozícióból indulhatunk ki. A metafora alapja a **hasonlóság**, ez pedig két olyan dolog nyelvi azonosítását teszi lehetővé, amely között amúgy semmilyen fogalmi kapcsolat nincs. Ezzel szemben metonimikus attribútumkölsönzés csak akkor lehetséges, ha az a két dolog, amelyre ez a művelet vonatkozik, közvetlen logikai összefüggésben áll egymással (a megfelelő két fogalom „**érintkezik**” egymással).³¹ Ennek az összefüggésnek a felismerésében segíthetnek a hagyományos metonímia-leírások,³² valamint Pethő Gergely leltára a rendszeres főnévi poliszémiatípusokról, hiszen az itteni poliszémiajelenségek voltaképpen a minket érdeklő, tipizálható közvetlen logikai összefüggések megnyilvánulásai. (Pethő, 2003)

Ha a metonímiát az ellipszis sajátos típusának tekintjük (ld. Szilágyi, 1996: 49–53.),³³ az említett összefüggés kimutatása gyakorlatilag egyenértékű a – rövidítés miatt rejtett kapcsolatot explicitté tevő – kiegészítéssel. Mivel a közvetlen logikai kapcsolat megállapítása néha bizonytalan, a kiegészíthetőséget érdemes külön kritériumként használni fel a metonimikusság tesztelésekor. Ilyenkor megnézzük, hogy a kérdéses jelenség ellipszis-e: az adott mondatban rövidítést/törlést feltételezünk, és ennek megfelelően megpróbáljuk kiegészíteni.

A kiegészítés nyilvánvalóan nem történhet az azonosításgyanús megfelelés hasonlattá oldásával. Általában nem fogadhatók el azok a mondat-rekonstrukciók, amelyekben az *alakú*, *formájú*, illetve az *olyan*, *mint* – vagy ezzel egyenértékű – nyelvi elem szerepel. Így elhatárolási ismérvként nem használhatók például a következő kiegészítések: *a hegy gerince* → **a hegy gerinc[alakú rész]e*, **a hegy[nek*

³⁰ Az egyszerűsítés kedvéért ideérték minden metonímiaközeli – nem metaforikus – jelenséget. A metaforával szemben ugyanis nincs relevanciája eme jelenségek és a tulajdonképpeni metonímia közötti különbségtételnek.

³¹ Vö. pl. Kövecses, 2005: 150.

³² Gondolok itt a térbeli, időbeli, anyagbeli „érintkezés” különböző eseteire, az ok-okozati, előzmény-következmény jellegű, illetve a szinkdochikus kapcsolatokra.

³³ Bencze Ildikó szerint viszont nem minden metonímia elliptikus. (Bencze, 2006: 61.) Akárhogyan is áll a dolog, az ellipszissel számolnunk kell, mint metonímiagyánús jelenséggel.

az a része, amelyik **olyan, mint** az embernek a] *gerince* stb. Kivételt csak azok az esetek képezhetnek, amelyekben az A dolognak lényegi jellemzője a B dologgal való hasonlósága, lévén, hogy ezt a hasonlóságot az A dolog létrehozásakor szándékosan – e dolog mivoltának elsődleges meghatározó jegyeként – alakították ki. Az előbbiekkal ellentétben tehát ilyenkor nem hasonlatértékű az *alakú*-val stb. történő kiegészítés, így a metonimikusság ismérveként elfogadható, hiszen ezzel nem az esetleges azonosítást „oldjuk fel”, hanem voltaképpen a ’B dolog → B dolog ábrázolása (A dolog)’ logikai összefüggést „verbalizáljuk”, pl.: *Tibi kedvenc plüssállata a jegesmedve* → *Tibi kedvenc plüssállata a jegesmedve[alakú bábu]*.³⁴

Nem metonimikus attribútumkölcsonzések

Zoomorfizmus

A zoomorfizmus³⁵ egyfajta grammatikai szabályérvényesítés, amelynek során egy nem viselkedő dologról (valamilyen tárgyról, növényről, természeti jelenségről stb.) úgy beszélünk, mint egy viselkedőről (emberről vagy állatról): a nem viselkedőhöz – helyi érvénnyel – viselkedőkre jellemző attribútumot rendelünk hozzá, mivel a nem viselkedőt implikáló helyzetet, eseményt csak így tudjuk a nyelvi világ – kizárólag viselkedők számára kialakított – viszonyrendszerére „lefordítva” pontosan és szabatosan kifejezni. (A kifejezésnek ezt a meghatározottságát a továbbiakban „kifejezhetőségi kényszer”-ként emlegetem.) Ezt a műveletet a már bemutatott helyzet- vagy eseményszerkezeti hasonlóság motiválja, gondoljunk a *Köd ül a mezőre* példamondatra. Ilyenkor első pillantásra valamiféle *[nem viselkedő (köd) : viselkedő (ember/állat)] metaforára gyanakodhatunk,³⁶ ám az említett hasonlóságtípus felismerésekor nyilvánvalóvá válik, hogy a metaforikusnak vélt megfelelés két eleme önmagában nem hasonlít egymáshoz.

Az előbbiekből következik, hogy a zoomorfizmus lehetősége csak a [nem viselkedő–?–viselkedő] típusú megfeleléseknél áll fenn.³⁷ Ha az adott metaforagyanús megfelelés ilyen típusú, akkor az esetleges zoomorfizmus felismerése érdekében a nem viselkedőt viselkedőre cserélve meg kell próbálnunk egy – a kérdéses megfelelést példázó mondat grammatikai szerkezetével³⁸ megegyező – „párhuzamos

³⁴ Ennek a mondatnak a kiegészítése valójában komplexebb az itt bemutatottnál, ám ez egyelőre elégséges a szóban forgó jelenség szemléltetéséhez. (Ezzel és hasonló példákkal részletesebben foglalkozom az 7. fejezetben.)

³⁵ A zoomorfizmus fogalmát Szilágyi definiálja, a továbbiakban az ő értelmezése nyomán igyekszem röviden kiemelni ennek a nyelvi műveletnek a legfontosabb sajátosságait. (Szilágyi, 1996: 84–88., 90–91.)

³⁶ A *zoomorfizmus* megnevezés maga is arra készíthet, hogy a vizsgált jelenséget esetleg antropomorf **metaforának** véljük (Benő Attila szóbeli közlése). A *zoomorfizmus* terminusra azért van mégis szükség, hogy a viselkedők – emberek és állatok – kategóriájára egyetlen szóval utalhassunk (vö. Szilágyi, 1996: 86.).

³⁷ E megfeleléstípuson belül is csak azoknál áll fenn, amelyek esetében a nem viselkedő dolog a reális világból való (konkrétum, érzékszervekkel megtapasztható).

³⁸ Grammatikai szerkezeten az adott mondat állítmányi szerepben levő igéjének bővítményszerkezetét értem.

mondat”-ot szerkeszteni (vö. *Macska ül a lábtörlőre* [nem viselkedő (kőd) ← viselkedő (macska)]). Ha ez sikerült, és jól látható a szemléltetni kívánt helyzet- vagy eseményszerkezeti hasonlóság, ugyanakkor az említett „kifejezhetőségi kényszer”-ről is meggyőződünk, akkor zoomorfizmussal van dolgunk.

Fókuszváltás

A fókuszváltás itt azt jelenti, hogy „egy adott helyzet nyelvi észlelése során az illető helyzet valamelyik »mellékszereplőjére« váltjuk át a fókuszot”, azaz „olyasmi történik itt, mint mikor zseblámpával világítunk meg valamit, s ha a fénysugár irányát megváltoztatjuk, akkor mást fogunk látni, mint azelőtt, az meg, amit addig láttunk, láthatatlanná válik, mert sötétbe borul”. (Szilágyi, 2004: 25–27.) Ha például a szándékolt közölnivaló a következő: *Fel akarom nyitani a doboz fedelét, de nem sikerül*,³⁹ akkor az alanyról (a viselkedőről) áttéve a fókuszot a tárgyra (a nem viselkedőre), azt lehet mondani: *Nem akar felnyitni a doboz fedele*. Ez utóbbi mondat „sötétben hagyja” a tényleges cselekvőt, helyette látszólag a fedél végzi a cselekvést, vagyis az „eredeti” mondat tárgya (a fedél) a fókuszváltás utáni mondatban alanyi szerepbe került, magával hozva az „eredeti” mondat alanyának (viselkedői) attribútumát.

A fókuszváltás gyanúja szintén a [nem viselkedő –?– viselkedő] mintájú megfelelések esetén áll fenn elsősorban, bár itt talán az A elem elvileg maga is lehet viselkedő⁴⁰ (persze ha közte és a viselkedő B elem között szemantikai összeférhetetlenség van).

A fókuszváltás feltételezése során tehát meg kell próbálnunk „megvilágítani” az adott mondat – eladdig feltételezhetően „sötétben maradt” – nyelvi körülményeit. Arra kell figyelniük, hogy a háttértudásunkban nincs-e olyan, az adott mondatához kétségtelenül odaértendő nyelvi elem, amire – szemantikai összeférhetetlenség nélkül – ráillik a nem viselkedőre „ráruházott” viselkedői attribútum. Például a *Jól vág ez az olló* mondatban a *vág* igével kifejezett – akaratlagos cselekvésre utaló – attribútum hatására az *[olló : ember/állat] azonosításra gyanakodhatunk. Ha viszont egy kicsit jobban megvizsgáljuk e mondat nyelvi körülményeit, akkor láthatóvá válik, hogy nem maga az olló végzi a cselekvést, tehát az eredeti nyelvi helyzet (amiből fókuszváltással a vizsgált mondat kialakult) valószínűleg ez volt: *(Én) jól tudom vágni a szalagot ezzel az ollóval*. A *vág* igét ezúttal a tényleges cselekvőhöz rendeltük hozzá, eltüntetve a(z) [olló –?– ember] képiséget létrehozó szemantikai összeférhetetlenséget. A fókuszváltást tehát az eredeti közléshelyzet teljes rekonstruálásával (a szándékolt közölnivaló kifejtésével) tudjuk bizonyítani.

³⁹ Saját példám.

⁴⁰ Bár erre az eshetőségre nem találtam meggyőző példát, számításba kell vennünk mindaddig, amíg nem tisztázódik, hogy a kérdéses megfeleléstípus jellemző-e minden fókuszváltásra.

A metaforagyanús megfelelések tesztelése

A metafora versus attribútumkölcsonzés kérdésének praktikus eldöntésére a következő tesztkérdések megválaszolását tartom célszerűnek:⁴¹

1. Van-e szubsztanciális hasonlóság A és B között?
2. Van-e valamilyen attribútumkölcsonzés?
 - 2.1. Van-e metonimikus attribútumkölcsonzés?
 - 2.1.1. Van-e közvetlen logikai összefüggés A és B között?
 - 2.1.2. Kiegészíthető-e az adott példamondat?
 - 2.2. Van-e másfajta attribútumkölcsonzés?⁴²
 - 2.2.1. Van-e zoomorfizmus?
 - a) Az adott megfelelés [nem viselkedő –?– viselkedő] típusú-e?
 - b) Ha igen, akkor a nem viselkedő „dolog” a reális világból való-e?⁴³
 - c) Ha igen, akkor van-e helyzet- vagy eseményszerkezeti hasonlóság és „kimondhatósági kényszer”?
 - 2.2.2. Van-e fókuszváltás?
 Az adott megfelelésnek vannak-e olyan implicit („sötétben maradt”) nyelvi körülményei, amelyeknek a megjelenítése által (vagyis: az adott közölnivaló teljesen explicitté való „visszafejtése” után) eltűnik a metaforagyanút keltő szemantikai összeférhetetlenség?⁴⁴
3. (Ha nincs szubsztanciális hasonlóság, sem pedig attribútumkölcsonzés:) Van-e jelentésszerveződési hasonlóság A és B között?
4. (Ha az előbbi kérdések nyomán nem sikerült egyértelműen megállapítani a metaforikusságot vagy az attribútumkölcsonzést:) Van-e a B elem nevének lexikalizálódott 'A' értelmű használata?⁴⁵

⁴¹ A kérdések sorrendjét elsősorban a gyakorlati alkalmazhatóság indokolta (nem a kritériumok rangsorolása). – Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az attribútumkölcsonzések felismerésének e dolgozatban röviden vázolt feltételrendszere, algoritmusai sok helyen pontosításra szorul, illetve számos részletét ki kell még dolgozni. Mihelyt összeállt egy olyan – nagyobb terjedelmű – példaanyag, amely lehetővé teszi ezeknek az attribútumkölcsonzéseknek a tüzetesebb vizsgálatát, az egzaktabb, gyorsabb felismerés érdekében pontosabb szemantikai kritériumrendszerre lesz szükség (figyelembe véve, mondjuk, az ige kauzativitását, intencionalitását, a mondatok tematikus szerepeit stb.).

⁴² Ennek a kérdésnek a megválaszolására természetesen csak akkor van szükség, ha az előbbieken nem találtunk metonimikus attribútumkölcsonzést.

⁴³ Ha a nem viselkedő elvont „dolog”, akkor, mint említettem, nem lehet szó zoomorfizmusról (legfeljebb strukturális metaforáról, ha kimutatható a jelentésszerveződési hasonlóság).

⁴⁴ Ez a tesztkérdés talán túl általános ahhoz, hogy csak a fókuszváltások körét jelölje ki. A fókuszváltást bizonyos esetekben nehéz vagy talán lehetetlen elkülöníteni a metonimikus attribútumkölcsonzéstől, illetve a zoomorfizmustól. Mindazonáltal jelenleg túl körülményesnek találtam a fókuszváltás mibenlétének, felismerési követelményeinek pontosabb meghatározását, lévén, hogy ennek a tesztkérdésnek a segítségével is kielégítően el lehet határolni a metaforát az attribútumkölcsonzéstől (az attribútumkölcsonzés különböző fajtáinak egymástól való szétválasztása pedig egyelőre mellékes).

⁴⁵ Bár a lexikalizálódás a metaforikusság ismérve, ennek a kritériumnak a metaforagyanús példák előválogatásának

A metaforagyanús megfeleléseknek a tesztkérdések nyomán körvonalazódó alaptípusait – a döntő ismérvek meglétét vagy hiányát, illetve a kérdezés algoritmusát szemléltetve – a következőképpen ábrázolhatjuk:

A metaforagyanús megfelelések alaptípusai – példaelemzések

A továbbiakban az imént bemutatott alaptípusokat veszem szemügyre a hozzájuk tartozó példákon keresztül. A példaelemzések során csak azokat az ismérveket tüntetem fel, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a metaforikusság megítéléséhez.

A) Szubsztanciális hasonlóság van, attribútumkölcsonzés nincs: „szubsztanciális” metaforák⁴⁶

az asztal lába

[az asztal alsó részei –?– lábak]

- Szubsztanciális hasonlóság van: *Az asztal alsó részei olyanok, mint egy-egy láb.* Közös észlelési feltételek: alsó rész, földdel való érintkezés, tartó funkció, hosszúkás alak (stb.).
 - Metonimikus attribútumkölcsonzés nincs.⁴⁷
 - Másfajta attribútumkölcsonzés (zoomorfizmus, fókuszváltás) nincs.
- => Az [asztal alsó részei : lábak] megfelelés metaforikus.

fázisában nem célszerű perdöntő fontosságot tulajdonítani a bizonytalan megítélésű esetekben: egyelőre csak a már előzőleg körvonalazódó besorolási lehetőségek egyikének vagy másikának valószínűsítésére használható. Ugyanis a lexikalizáltság gyors megállapítására pillanatnyilag nincs más lehetőségünk, mint az értelmező szótárakra hagyatkoznunk: ha adott megfelelés B elemének 'A' értelmű használata különálló jelentésként van feltüntetve a szótárban, akkor lexikalizálnak tekinthetjük. (Ez a módszer viszont hosszú távon nem megbízható, hiszen vitatható, hogy az attribútumkölcsonzáson alapuló használati gyakoriságot – amit a szótár esetleg azzal jelez, hogy a kérdéses olvasatot külön jelentésként tüntet fel – tekinthetjük-e lexikalizáltságnak. Ld. pl. *A faragott úgy rózsáit ecsettel tisztította* mondat elemzését a 7. fejezet B típusú példái között.)

⁴⁶ Azért hívom ezeket a metaforákat „szubsztanciálisak”-nak, hogy a róluk való beszéd megkönnyítése végett egyetlen terminussal „egybefogjam” őket és ugyanakkor – szubsztanciális hasonlósági motiváltságuk alapján – elkülönítsem a strukturális metaforáktól.

⁴⁷ Közvetlen logikai összefüggés nincs, kiegészíthetetlen. (Csak hasonlatértékű, azaz a metonimikusság ismérveként elfogadhatatlan kiegészítés lehetséges: *az asztal láb[alakú rész]e*.)

zsákutca

[utca –?– zsák]⁴⁸

- Szubsztanciális hasonlóság van: *Az a bizonyos utca olyan, mint egy zsák.* Közös észlelési feltételek: három oldalról zárt, csak a bemeneti rész nyitott (stb.).
 - Metonimikus attribútumkölcsonzés nincs.⁴⁹
 - Másfajta attribútumkölcsonzés (zoomorfizmus, fókuszváltás) nincs.
- => Az [utca : zsák] megfelelés metaforikus.

További példák:

a hegy gerince [hegy része : gerinc]*a cipő orra* [cipő része : orr]*A kerti vízvezeték pipájára gumitömlőt szerel.*

[vízvezeték-alkatrész : pipa]

Micsoda kincsesbánya ez a gyümölcsös!

[(gyümölcsös)kert : (kincses)bánya]

B) Szubsztanciális hasonlóság van, attribútumkölcsonzés van: hibrid(nek mutatózó) esetek*Tibi kedvenc plüssállata a jegesmedve.*⁵⁰

[plüssbábu –?– jegesmedve]

- Szubsztanciális hasonlóság van: *A plüssbábu olyan, mint a jegesmedve.* Közös észlelési feltételek: fehér, négy egyforma nyúlványa (lába) van stb.
 - Metonimikus attribútumkölcsonzés van. Közvetlen logikai összefüggés: 'dolog
 - annak ábrázolása' (tehát az alaki hasonlóság szándékosan, lényegi jellemzőként lett kialakítva⁵¹). Kiegészíthető: *Tibi kedvenc[.] plüss[ből] készült, [állat[alakú bábj]a a jegesmedve[alakú, plüssből] készült bábu].* (Nem hasonlatértékű kiegészítés.)
 - Lexikalizálódás nincs: a *jegesmedve*-nek magától értetődően nincs lexikalizált 'plüssbábu' értelmű használata.
- => A [plüssbábu ← jegesmedve] megfelelés nem metaforikus⁵².

⁴⁸ Itt a *zsákutca* szónak csak a konkrét használatát vizsgálom (eltekintve a 'kilátástalan helyzet' jelentésétől).

⁴⁹ Csak hasonlatértékű kiegészítés lehetséges: *zsák[alakú] utca.*

⁵⁰ Pethő Gergely példája a 'dolog → annak ábrázolása' mintájú rendszeres főnévi polisziematípus szemléltetésére. (Pethő, 2003: 100.)

⁵¹ Az alaki hasonlóság adja a plüssbábu „identitását”. Ez a hasonlósági meghatározottság tehát itt egyenértékű a 'dolog → annak ábrázolása' logikai kapcsolattal.

⁵² Bár az elemzési eredmények nagyobb része az attribútumkölcsonzés felé mutat, a szubsztanciális hasonlóság meglé-

A faragott ág rózsáit ecsettel tisztította.

[faragott ágyrész –?– rózsza]

– Szubsztanciális hasonlóság van: *A faragott ágyrész olyan, mint egy rózsza.* Közös észlelési feltételek: szírom alakú formák, levélszerű formák stb.

– Metonimikus attribútumkölcsonzés(-gyanú) van. Közvetlen logikai összefüggés: 'dolog – annak ábrázolása' (tehát a szubsztanciális hasonlóság szándékos). Kiegészíthetősége enyhén vitatható: *A faragott ág rózsza* [alakúra faragott része] *it ecsettel tisztította.*⁵³

– Lexikalizáltsága kérdéses.⁵⁴

=> A [faragott ágyrész –?– rózsza] megfelelés valószínűleg nem metaforikus.

mákos patkó

[sütemény –?– patkó]

– Szubsztanciális hasonlóság van: *Az a bizonyos sütemény olyan, mint egy patkó.* Közös észlelési feltétel: (többnyire) félkörben való meghajlítottság.

– Metonimikus attribútumkölcsonzés(-gyanú) van. Közvetlen logikai összefüggés: 'dolog – annak ábrázolása'. Kiegészíthetősége (az esetleges metonímia ismérveként) nagyrészt elfogadhatatlan.⁵⁵

– Másfajta attribútumkölcsonzés (zoomorfizmus, fókuszváltás) nincs.⁵⁶

– Lexikalizáltság van: a *patkó* 'sütemény' értelemben is használatos (l. ÉrtSz.).

=> A [sütemény –?– patkó] megfelelés valószínűleg metaforikus.

te miatt ezt a megfelelést „valószínűleg nem metaforikus”-nak kellene minősítenünk. Főlegesen azonban meghagynunk a metaforikusság lehetőségét, hiszen világossá vált, hogy itt a hasonlóság a logikai kapcsolat következménye, semmiképpen nem metaforaképző tényező.

53 Vélhetőleg az illető ágyrészt elsődlegesen a díszítő szerep (vagyis a rózsasforma) határozza meg, ez a fajta meghatározottság pedig a 'dolog – annak ábrázolása' logikai kapcsolat következménye, ezért a kiegészítés – mint ennek a logikai kapcsolatnak a szintaktikai megjelenítése – a metonímia ismérveként elfogadható. Amennyiben az illető ágyrésznek a díszítés mellett esetleg valamilyen más számottevő gyakorlati funkciója is van, nyilván ez a kiegészítés hasonlatértékű, vagyis elfogadhatatlan.

54 A *rózsza* idevágó használatát az ÉrtSz. különálló „jelentés”-ként adja meg: 'ezt a virágot [mármint a rózsát] stilizáltan utánzó, rendszerint sugarasan szétágazó szíromleveleket ábrázoló dísz, ábra, ékszer, kokárda'. Ez azonban inkább csak „jelentésvariáció”, aminek a „szótáriasisulása” valószínűleg az ilyenfajta a rövidítés műveletének (ld. a kiegészített mondatot) a produktivitását jelzi inkább, mintsem a *rózsza* újabb jelentésének rögzülését (a lexikalizálódást).

55 A közvetlen logikai összefüggés miatt elfogadható lenne a *patkó* [alakú sütemény] kiegészítés, de mivel a lovak patájára erősített vaspánt és az illető, csemegeként fogyasztott étel közötti hasonlóság inkább járulékos (kevésbé definiáló jellegű), ezzel a kiegészítéssel valamelyest elsikkadna a *sütemény* és a *patkó* alapjelentés szerinti jelöltségnek nyelvi azonosítása (a kiegészítés hasonlattá oldaná ezt az azonosítást).

56 Ezeknek a jelenségeknek a vizsgálatára nem lenne szükség, ha megelégednénk azzal, hogy a metonimikus attribútumkölcsonzés-gyanú miatt példamondatunk metaforikusságát pusztán bizonytalannak minősítsük. Lévéen, hogy – amint a lexikalizáltság is mutatja – valószínűsíthető a metaforikusság, ennek a valószínűségnek a fenntartása érdekében ki kell zárunk a nem metonimikus attribútumkölcsonzések lehetőségét.

C) Szubsztanciális hasonlóság nincs, attribútumkölcsonzés van: nem metaforikus megfelelések

*A XX. századot a technika bővölte el.*⁵⁷

[ember(ek) –?– XX. század]

– Szubsztanciális hasonlóság nincs.

– Metonimikus attribútumkölcsonzés van; közvetlen logikai összefüggés: 'korszak – benne élő emberek'. Kiegészíthető: *A XX. század[ban élő emberek]et a technika bővölte el.*

=> A [XX. században élő emberek ← XX. század] megfelelés nem metaforikus (metonimikus).

(Étkezdeben pincérek egymás közt:) *A sonkás szendvics a hármasszalnál ül.*⁵⁸

[ember –?– sonkás szendvics]

– Szubsztanciális hasonlóság nincs.

– Metonimikus attribútumkölcsonzés van; közvetlen logikai összefüggés: 'vendég – az általa rendelt étel'. Kiegészíthető: *A[z az ember, aki a] sonkás szendvics[et rendelte,] a hármasszalnál ül.*

=> Az [ember ← sonkás szendvics] megfelelés nem metaforikus (metonimikus).

Néhány további példa a metonímia szakirodalmából:

*Tudja az egész iskola.*⁵⁹ [ember(ek) közössége] ← épület]

*Most éppen Rejtőt olvasok.*⁶⁰ [könyv (alkotás)] ← ember (alkotó)]

*Erősebb kéz kell erre a munkára.*⁶¹ [ember (egész)] ← kéz (rész)]

Köd ül a mezőre.

[köd –?– (vhová ülő) ember/állat]

– Szubsztanciális hasonlóság nincs.

– Metonimikus attribútumkölcsonzés nincs.

– Másfajta attribútumkölcsonzés van: zoomorfizmus (helyzetszerkezeti hasonlóság, „kimondhatósági kényszer”). „Párhuzamos” mondat: *Macska ül a lábtörlőre.*

=> A [köd ← (vhová ülő) ember/állat] megfelelés nem metaforikus (zoomorfizmus eredménye).

⁵⁷ Zalabai Zsigmond példája. (Zalabai, 1998: 69.)

⁵⁸ A példát többek közt Pethő Gergely hozza. (Pethő, 2003: 109.)

⁵⁹ A mondatot Zalabaitól vettem át. (Zalabai, 1998: 68.)

⁶⁰ Szilágyi N. Sándor példája. (Szilágyi, 1996: 53.)

⁶¹ A mondat Kövecsesről való. (Kövecses, 2005: 148.)

Az előzőhöz hasonlóan zoomorfizmusok megnyilvánulásai a következő mondatok is:

*A felhő eltakarta a napot.*⁶² [felhő ← (vmit eltakaró) ember/állat]

Fagyáskor a víz hőt ad át a környezetének.

[víz ← (vmit vkinek átadó) ember/(állat)]

A szél megtépte a lobogókat. [szél ← (vmit tépő) ember/állat]

Nem akar felnyílni a doboz fedele.

[fedél –?– (vmit akaró) ember]

– Szubsztanciális hasonlóság nincs.

– Metonimikus attribútumkölcsonzés nincs.

– Másfajta attribútumkölcsonzés van, mégpedig fókuszváltás. A szándékolt közölnivaló a következő: *Fel akarom nyitani a doboz fedelét, de nem sikerül.*

=> A [fedél ← (vmit akaró) ember] megfelelés nem metaforikus (fókuszváltás eredménye).

Fókuszváltás van a következő mondatokban is:⁶³

Nehezen akar égni a fa. [tüzifa ← (vmit akaró) ember/állat]

Az ösvény átmege a réten. [ösvény ← (vmerre menő) ember/állat]

Most jön egy árok, vigyázz! [árok ← (szembejövő) ember/állat]

D) Szubsztanciális hasonlóság nincs, attribútumkölcsonzés nincs, jelentésszerveződési hasonlóság van: strukturális metaforák

*A nyilvános vitában mindig megsemmisítő vereséget szenvedett.*⁶⁴

[vita –?– csata]

– Szubsztanciális hasonlóság nincs.

– Metonimikus attribútumkölcsonzés nincs.

– Másfajta attribútumkölcsonzés (zoomorfizmus, fókuszváltás) nincs.

– Jelentésszerveződési hasonlóság van. Rokon természetű megfelelések.⁶⁵

Megpróbálja a másik felet meggyőzni.

[vitapartner : ellenfél] [vélemény elfogadtatása : győzelem]

Beveti az érveit. [érv : fegyver stb.]

Visszafele sült el, amit mondott [beszéd : löfegyver]

⁶² Szilágyi példamondata. (Szilágyi, 1996: 86-87.)

⁶³ A fókuszváltásos mondatok felismeréséhez (Szilágyi, 1996; 2004) hasonló példamondatai mellett nagyrészt az ún. „fiktív mozgás” szakirodalmi példái segítettek hozzá. (ld. Talmy, 2000; Kutí–Varasdi. 2006)

⁶⁴ Kövecses Zoltán példamondata. (Kövecses, 2005: 21.)

⁶⁵ A példák származási helye (némiképp más formában): Szilágyi, 1996: 57., illetve Kövecses, 2005: 21.

A kritikái célba találtak. [kritika : nyílvevő/golyó]

=> A [vita : csata] megfelelés metaforikus.

Hasonló természetű megfelelések – amint az eddigiekben már láttuk –:

[ELMÉLET : ÉPÜLET], [GONDOLAT : ÉTEL], [IDŐ : FOLYÓVÍZ] stb.

E) Szubsztanciális hasonlóság nincs, attribútumkölcsonzés nincs, jelentésszerveződési hasonlóság nincs: ismeretlen motivációjú megfelelések

Nyilvánvaló, hogy ez csak ideiglenes kategória, a további osztályozás „előszobája”, amelyre kizárólag módszertani okokból van szükség. Ide ugyanis azok a metaforagyanús esetek kerülnek, amelyeknek a motivációját még nem sikerült kideríteni, de amelyek végső soron a másik négy kategória valamelyikébe tartoznak. Íme két példa:

(1) A közismert [kedves –?– rózsza] megfelelés (vö. *Elhagyta a rózsája* stb.) motivációjaként például első ránézésre sem metaforaképző hasonlóságot, sem attribútumkölcsonzést nem találunk. Ismerve azonban a nagyfokú elterjedtségét és azt, hogy egyöntetűen metaforának minősíti a szakirodalom, valamint látva, hogy az *olyan, mint*-teszt nyomán is találónak érzett(!) mondatot kapunk (*A kedves olyan, mint egy rózsza*), erős a késztetés arra, hogy szubsztanciális hasonlóság meglétét feltételezzük. Ám rá kell jönnünk, hogy a megfelelés két elemének a legfőbb közös észlelési feltétele (ti. az, hogy mindkettő szép, vonzó) a fogalmi gondolkodás világában nem ragadható meg tárgyilagos módon. Mivel úgy tűnhet, hogy itt a metaforizációnak egyéb magyarázatára nincs kilátás, kicsúszhat a talaj a jelenlegi motiváltság-feltételezésünk alól, ami azt jelenti, hogy ezt a példát ideig-óráig az ismeretlen motivációjú esetek körébe kell utalnunk. (Módszertanilag az már egy következő lépés eredménye, hogy a „hangulati egyezések” világában, azaz a nem fogalmi reprezentációkkal operáló agyi folyamatokat tekintve a szubsztanciális hasonlóságnak mégiscsak érvényes indoklását találjuk: a kedves és a rózsza hangulat-representációi átfedik egymást, azaz a köztük levő viszony „szimbolikus motiváltságú”.⁶⁶ Ahhoz azonban, hogy a hasonló példák szimbolikus motiváltságára a későbbiekben fény derülhessen, előbb el kell különítenünk őket ebbe a módszertani kategóriába.)

(2) Az előbbihez hasonlóan az *esze ágában sincs (hogy megtegyen vmit)* kifejezést is ismeretlen motiváltságúnak tekinthetjük, hiszen az [ész –?– vmi,

aminek ága van] megfelelés okaként egyelőre sem valamiféle hasonlóságot, sem pedig attribútumkölcsonzést nem találtam. (Figyelembe véve, hogy ez a megfelelés az [absztrakt –?– konkrét] mintát követi, vagyis azt, ami leginkább a strukturális metaforákra jellemző, elképzelhető, hogy ha majd egy terjedelmes korpuszunk lesz, akkor képileg rokon megfelelésekre, azaz jelentésszerveződési hasonlóságra bukkanunk benne. Persze az is lehetséges, hogy inkább sajátos nyelvtörténeti, mitológiai vagy szimbolikus motiváció után érdemes kutatni.)

Összegzés, kitekintés

Dolgozatomban igyekeztem vázolni a köznyelvi metaforikus példák összegyűjtésének és előrendezésének néhány fontosabb gyakorlati kérdését, annak érdekében, hogy az itt megmutatkozó tanulságok adott esetben egy kísérleti metaforakorpusz-építés módszertani keretének kialakításában hasznosíthatók legyenek. A pédakezeléshez szükséges legfontosabb kritériumok alapján a metaforagyanús megfeleléseknek öt alaptípusát különítettem el, példaelemzésekkel szemléltetve a különböző típusokat.

Ha nagy terjedelmű, változatos példaanyagot vizsgálunk, hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a metaforagyanús megfelelések alaptípusai által meghatározott kategóriák között – bár jól kivehetően elkülönítendők – nincs éles határ: mivel egyes ismérvek meglétének megállapítása gyakran bizonytalan, számos átmeneti eset létezik, attól függően, hogy milyen mértékben vagyunk biztosak a felismert(nek vélt) jellemző meglétében vagy jelentőségében. Az alaptípusokat tehát a hozzájuk tartozó esetek prototípusaiként⁶⁷ kezelhetjük (ezért is neveztem *alaptípusok*-nak, nem pedig *alapesetek*-nek). Szerepük leginkább az, hogy a metaforikusságnak az „első ránézésre” való megítélésében nyújtsanak eligazítást.

A pédakezelésre irányuló vizsgálatok hozadéka a továbbiakban is arra ösztönözhet, hogy a lehetőségekhez mérten átfogó szemléletre törekedjünk, mintegy spirálszerűen: előbb nagyoltan, akár hiányos elméleti apparátussal is érdemes „leírni egy teljes kört” (egyfajta rendszerbe fogni össze a szembetűnőbb jelenségeket), hogy a tanulságokat beépítve újabb és újabb „körök”-re adódjék lehetőség, egyre magasabb szinten, hovatovább kifinomultabb technikákkal, pontosabb „vonalvezetéssel”.

A gyakorlati kérdéseknek az eddigiekben vázolt „próbakörét” tekintve kétségtelen, hogy „egy teljes kör leírása” nagyon sok olyan jelenségnek a figyelmen kívül hagyását követelte meg, amely szervesen ide tartozik, de amelynek a vizsgálata beláthatatlanul nagy ívet jelölt volna ki e dolgozat számára, szétfeszítve annak kereteit. Mindazonáltal bizom abban, hogy az itt „leírt körön belül” is több olyan

⁶⁷ A prototípus fogalmát az Eleanor Rosch által kidolgozott prototípus-elmélet szellemében használom. (Erről az elméletéről ld. pl. Lakoff, 1987)

módszertani és – néhol – elméleti vonatkozásra derült fény, amelynek kifürkészése továbblendítheti az idevágó kutatásokat.

Felhasznált irodalom

- BENCZE Ildikó 2006: *A metonímia értelmezései a kognitív nyelvészetben.* Egyetemi szakdolgozat. Témavezető: Szilágyi N. Sándor. Kézirat. Kolozsvár: Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészkar
- BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (főszerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára.* I–VII. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó. (CD-változata: Arcanum Adatbázis Kft., 2004.)
- KEMÉNY Gábor 2002: *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába.* Budapest: Tinta Könyvkiadó
- KÖVECSES Zoltán 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Budapest: Typotex
- KUTI Judit – VARASDI Károly 2006: *Fiktív mozgás és eseményszerkezet.* Világosság 2006/8–9–10. 129–135.
- LAKOFF, George 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Chicago and London: The University of Chicago Press
- LAKOFF, George 1993: *The Contemporary Theory of Metaphor.* In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and Thought.* 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 202–251.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark 1980: *Metaphors We Live By.* Chicago and London: The University of Chicago Press

- MÁTHÉ Zsolt 2009: *Ösvény egy kísérleti metaforatár felé. Kiinduló kérdések – különös tekintettel a hasonlóságészlelésre.* In: Székely Tünde et al. (szerk.): *X. RODOSZ Konferenciakötet*, h.n. [Kolozsvár]: RODOSZ – Clear Vision Könyvkiadó, 109–120.
- MStilÚ. = SZATHMÁRI István (szerk.) 1961: *A magyar stilisztika útja.* Budapest: Gondolat Kiadó
- PETHŐ Gergely 2003: *A főnevek poliszémiája.* In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Igék, főnevek, mellénevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről.* Budapest: Tinta Könyvkiadó, 57–124.
- SZILÁGYI N. Sándor 1996: *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács
- SZILÁGYI N. Sándor 2004: *Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület
- SZILÁGYI N. Sándor 2010: *A szimbólumok természete.* Előadássorozat III. éves bölcsészhallgatók számára. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészkar
- TALMY, Leonard 2000: *Toward a Cognitive Semantics.* Vol. I. Cambridge: The MIT Press
- ZALABAI Zsigmond 1998³: *Tűnődés a trópusokon.* [Harmadik kiadás] Pozsony: Kalligram Könyvkiadó

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY SZEKCIÓ

Az északkelet-magyarországi honvédcsapatok megalakulásának előzményei.

A 19. hadosztály tevékenysége 1849 tavaszán

Az 1848–49-es szabadságharc legfontosabb eseményei a főhadszíntéren zajlottak, a háború sorsát eldöntő csatákat, ütközeteket itt vívták. Emellett voltak fontos szerepet játszó mellékhadszínterek (például: Erdély, Délvidék). Az északkeleti országrész (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék) azonban semmiképp sem tartozott ezek közé. Az itt állomásozó alakulatok a 19. hadosztály kötelékébe voltak beosztva, mely alakulat az 1849. év nyarának közepére jelentős harci potenciállal rendelkezett (Solymosi, 2009: 50.).

A 19. hadosztály történetével foglalkozó, meglehetősen szegényes szakirodalom főként a hadosztályt 1849 júniusától, önálló parancsnokként irányító Kazinczy Lajos ezredes¹ élettörténetének feltárására korlátozódik.² Ez nem véletlen, hisz Kazinczy volt az, aki a magyar szabadságharc háterszágát képező, egyes nemzetiségű északkelet-magyarországi megyék területére támaszkodva, 8 000 főt számláló haderőt állított ki. Annak ellenére, hogy az ezredes nem irányított döntő csatákat, a szabadságharcban – főként a 19. hadosztály megszervezésében – kifejtett tevékenysége révén „kiérdemelte” az aradi törvényszék halálos ítéletét.

Kazinczy érdemeit tiszteletben tartva, de hangsúlyoznunk kell, hogy a 19. hadosztály – melyet 1849 nyaratól Kazinczy-hadosztálynak is neveztek – megszervezése már az ezredes színrelépése előtt megkezdődött. E szervezési munka oroszlánrészét 1849 elejétől a 19. hadosztály 1. dandárjának parancsnoka, Zurics Ferenc őrnagy³ végezte.

¹ Kazinczy Lajos honvéd ezredes (1820. X. 20. Széplahalom (Zemplén megye) – 1849. X. 25. Arad) Kisbirtokos nemesi származású, apja az ismert irodalmár és nyelvújító. A tullni utászkiskolában végez. Kilépett főhadnagy (1839–1847-ben a 9. huszárezredben szolgált). 1848 júniusától önkéntes a 10. honvédszászlóaljban. VIII. 27-től honvéd főhadnagy, Ivánka nemzetőrtáborának segéd tisztje, IX. 13-tól százados. XI. 28 (16)-tól őrnagy, a 2. utászszászlóalj szervezője Pozsonyban és a 3-é Győrben. 1849 januárjától alezredes, az 1. huszárezred parancsnoka, dandárnok Perczel seregében. Február közepétől hadosztályparancsnok az 1. hadtestben. Nagysallónál 3. osztályú katonai érdemjelet kap (IV. 19.). V. 25-től ezredes, hadosztályparancsnok a 8. hadtestben. VI. 2-től az Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros megyékben levő csapatok főparancsnoka, ugyanitt egy gyalogos tartalék hadosztály szervezésével bízzák meg. Augusztus közepén 8 000 főnyi hadtestével Erdélybe indul Bem segítségére. A világosi fegyverletétel hírére az erdélyi hadsereg hozzá csatlakozott maradványaival Zsibónál feltétel nélkül leteszi a fegyvert a cári csapatok előtt. Aradon golyó általi halálra ítélik és kivégzik (Bona, 1987: 190–191.; Hermann, 2000: 39).

² Ilyen munkák például: Pásztor, 1979; Gyalóky, 1941; Pribelszki, 1992.

³ Zurics Ferenc (1812–?), kilépett császári–királyi főhadnagy. 1848 nyarán részt vett a debreceni nemzetőrség szervezésében, szeptembertől a debreceni önkéntes nemzetőrsztály parancsnoka lett. 1849. elején a 68. honvédszászlóalj őrnagy–parancsnokává nevezték ki. Februártól a 19. hadosztály, majd a 19. hadosztály 1. dandárjának parancsnoka volt, május végén alezredessé léptették elő. Ugyanakkor korábbi aradi tevékenységéért megkapta a katonai érdemjel 3. osztályát.

Munkánk célja, hogy a *Kárpátaljai Területi Állami Levéltár* [Derzhavnyj arhiv Zakarpats'koi' oblasti] (továbbiakban: *KTÁL*) beregszászi részlegében végzett forráskutatásaink eredményeinek segítségével részletes és átfogó képet adjunk a 19. hadosztály 1. dandárjának Kazinczy ezredes kinevezése előtti történetéről. Meg kell említenünk továbbá, hogy Északkelet-Magyarország fegyveres erőinek történetét vizsgáló tanulmányunkban különös hangsúlyt helyeztünk a forráscentrikus szemléletmódra, illetve a levéltári iratok betűhív közlésmódjára.⁴

A magyar csapat szervezések okai és kezdetei Északkelet-Magyarországon (1848 ősze – 1849 eleje)

Magyarországon a hadseregszervezés teljes lendülettel Jellasics hadainak kiverése után indult meg, amikor 1848 októberében nyilvánvalóvá vált, hogy előbb-utóbb számolni kell a császári-királyi csapatok fő erőinek támadásával is (Kedves, 1992: 8.). 1848 őszen és telén a szabadságharcban szolgáló alakulatok ad hoc jelleggel alakultak meg az országnak a belső lázadások⁵ és külső támadások által veszélyeztetett részein (Fakász–Fakász, 2002: 21–23.; Hermann, 1998: 35.).

1848 október végére, miután a Hartmann-zászlóalj Galíciába vonult, Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyék területén már nem állomásozott olyan alakulat, amely nem az *Országos Honvédelmi Bizottmány*nak (továbbiakban: *OHB*), hanem a bécsi udvarnak engedelmességet nyújtott volna (Solymosi 2009: 60.). Az események ilyen alakulása látszólag szabadabb teret adhatott az északkelet-magyarországi régióknak a csapatszervezésre. A helyi szintű csapatalakítás azonban már 1848 novemberétől több tényező által is befolyásoltatva volt. Az elsők voltak e tényezők sorában azok, amelyek a Dél-Máramarosban bekövetkezett eseményekhez köthetők. A megye ezen részén ugyanis, amely Erdéllyel volt határos, egymást érték a kisebb népmozgalmak, lázadások, melyeket a 17. (2. román) határőrezred közelben állomásozó alakulatai szítottak a főként nemzetiségek lakta területeken. Az ellenük tevékenykedő erdélyi magyar csapatok támogatására a máramarosi és szabolcsi nemzetőrökből álló helyi erők Péterffy őrnagy vezetésével november 20-án megkíséreltek ugyan egy kisebb vállalkozást a szacsali átjárónál, de a támadás a szűk völgyben hamar kudarcba

1849 nyarán a Kazinczy hadosztály dandárparancsnokaként szolgált. A szabadságharc után hadbíróság elé állították, de amnesztiában részesült. (Bona, 2000: 733.; Solymosi, 2009: 86.)

⁴ A *KTÁL* forrásdokumentumait a *Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiumának* gondozásában megjelent, *Határhelyzetek III.* című tanulmánykötetben publikált munkánkban használt módszerrel hivatkoztuk le (ld. Molnár, 2010: 306–326.).

⁵ Máramarosban ilyen jellegű lázadások voltak a román ellenszegülők megmozdulásai. A lázadások megfékezésére és megelőzésére 1848. augusztus 24-én a román származású Mihályi Gábot nevezték ki kormánybiztosnak.

fulladt. Így az Erdélyben állomásozó császári csapatok közül Máramaros megyétől délre – Bem decemberben indított erdélyi hadjáratáig – Urban alezredes román határőrezrede egyelőre veszélyes közelségben maradt (Solymosi 2009: 60.).

Az északkelet-magyarországi vármegyék hadi helyzetét egy másik veszély is fenyegette, ami nem volt más, mint a szomszédos, osztrákok által igazgatott galíciai koronatartomány, Galícia császári hadereje. E veszély felismeréséről tanúskodik az a levéltári forrás is, amelyben Nyáry Pál, az *OHB* helyettes elnöke a galíciai fenyegetettséggel és a felvidéki ellenséges mozgalmak megfékezésével kapcsolatban Ung megye közönségének a következőket rendeli el: „*a megye pedig úgy intézkedjék, hogy az ellenség előtt minden utat és hidat szétromboljon s járhatatlanná tegyen úgy szinte minden eleséget előre elvitessen, hogy az éhség miatt is előnyomulása lehetlenítessék*”.⁶ Ung megye egyébként 1848. november 21-i levelében tájékoztatta az *OHB*-t a megyei csapatok megerősítésével, illetve a Galícia felől várható támadás elhárításával kapcsolatban tett intézkedéseiről. E levélből kiderül az is, hogy a megye közönségét Abaújból november 20-án sürgöny által értesítették Hammerstein lemergi parancsnok hadkészületeiről, melynek célja egy Magyarországra történő katonai offenzíva volt.⁷ 1848 decemberének első felében ugyanis egy olyan, a magyarországi határok mentén csoportosuló osztrák csapatokat összehangoló támadás indult meg a magyar erők ellen, amellyel összefüggésben valósult meg a Galíciában állomásozó gróf Franz Schlick altábornagy Kárpátokon történő duklai átkelése, Sáros megye irányába. Schlick célja Kassa elfoglalása és a magyar főváros irányába való előrenyomulás volt (Dér, 2001: 104–105.).

A lemergi főhadparancsnokságból induló gróf Franz Schlick altábornagy támadása következtében az *OHB* hozzáfogott az Észak-Magyarország védelmét ellátó I. magyar hadtest megalakulásához. A Schlickkel való harcokat az ún. „Pulszky-hadtestnek” is nevezett alakulat vállalta fel, előbb Pulszky, Mészáros, majd Klapka vezetésével (Dér, 2001: 104–105.).

1848 végén – 1849 elején az Észak-Magyarország védelmét ellátó I. magyar hadtesttel álltak összeköttetésben az Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros területén állomásozó reguláris és irreguláris csapatok, mely utóbb nevezett alakulatok fő funkciója a galíciai határ védelme volt. A galíciai oldalról ugyanis az 1849. januártól áprilisig terjedő időszakban szinte bármelyik pillanatban várták a császári és királyi csapatok betörését.

A reguláris csapatszervezés sorsdöntő eseményére elsőként 1848. szeptember 27-én került sor, amikor a magyar kormány 16 honvédszászlóalj felállítását rendelte el. Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros ezen utasítás értelmében a 21. honvédszászlóaljba küldte újoncait. Az utóbb nevezett katonai egység parancsnokává gróf Dessewffy Károly őrnagyot nevezték ki, de helyét nem foglalta el. Így november 29-től Martiny

⁶ *KTÁL*, F. 4, op. 10, od. zb. 2286, l. 1. (Nyáry helyettes elnök, *OHB*, Pest, 1848. XI. 13.).

⁷ Uo. l. 7. (Ung Megye Bizottmánya, Ungvár, 1849. XI. 21.).

Frigyes lett a parancsnok, aki e tisztségét 1849 nyaráig töltötte be (Fakász–Fakász, 2002: 20–21.).

A reguláris alakulatok mellett Északkelet-Magyarországon is találunk példát a különböző szabadcsapatok szervezésére. A Windisch-Grätz tábornagy vezette osztrák főszerep támadásának megindulásakor Kossuth, az *OHB* elnökeként, mozgó gerillacsapatok alakítására hívta fel az ország lakosságát. Az 1848. december 18-án kibocsátott rendeletében pedig részletesen szabályozta a „népfelkelő és szabad mozgó (guerilla) csapatok” szervezésének módját és kijelölte ennek felelőseit a törvényhatóságokban (Solymosi, 2009: 75.).

Lehoczytól tudjuk, hogy e szabadcsapatok elsősorban az ellenség nyugtalanítására jöttek létre. De voltak olyan alakulatok is, mint például a Dercsényi István⁸ nagybégányi birtokos által 1849 februárjában alakított Bereg megyei önkéntes lovasszázad, amely alakulat tevékenyen részt vett a határvédelemben, majd a *Kazinczy-hadosztályban* szolgált (Lehoczy 1899: 74–75.; Solymosi, 2009: 80.).

A levéltári forráskutatásaink alapján kimutatható, hogy Mandits százados vezetésével Máramarosban is tevékenykedett egy gerillacsapat.⁹ A legtöbb ekkor, vagy később alakult szabadcsapathoz hasonlóan a *Máramarosi Guerilla Csoport* is csak rövid ideig állt fenn.¹⁰

Máramaros megye 1849 februárjában állított fel egy önkéntes nemzetőr zászlóaljat, amely többségében román, kisebb részben ruszin legénységből állt. Klapka helyettes hadügyminiszter 1849. május 12-én értesítette a *Máramarosi Önkéntes Zászlóalj Parancsnokságát*, hogy az önkéntes alakulat április 6-i felterjesztése folytán a *Magyar Hadügyminisztérium* jóváhagyta a fent nevezett csapat honvédszászlóaljra való átalakítását, mely a 105-ös sorszámot kapta meg.¹¹ E zászlóalj szervezését 1849 elejétől Várady Gábor őrnagy¹² vállalta fel, aki amellet,

⁸ Dercsényi István (1815–1872) volt cs. és kir. hadnagy, 1848 nyarán a beregi önkéntes nemzetőrszázad tagja, majd 1849 februárjától egy önkéntes lovasszázad szervezője és százados–parancsnoka volt. Júliusban a *Kazinczy-hadosztályban* szolgált, majd annak elvonulásakor gerillatevékenységet folytatott. A szabadságharc leverésekor csapatát feloszlatta. A felelősségre vonás elől előbb bujkált, majd kimenekült Törökországba. (Bona, I. köt., 2008–2009: 276.; Solymosi, 2009: 80.)

⁹ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 24. (Mandits százados, Kövesliget, 1849. IV. 3.)

¹⁰ 1849. április elején a Máramarosi Guerilla Csoport a verhovinai határszakasz védelme során kisebb csatározásba keveredett, melyben nagy veszteségeket szenved „az igen rossz készletű fegyverrel ellátott csapat”. E csapatnál nagy gondot jelentett az a tény, hogy a szabadcsapat nemzetiségi katonáit egyazon helyen toborozták és vetették be, ami a ruszinokat arra kényszerítette, hogy saját „földiek”, azaz a szomszédos Galíciai koronatarományban élő ruszinok, ukránok, ellen harcoljanak. E visszás helyzetet kiküszöbölendő, a verhovinai tábor parancsnoka, Bangya őrnagy, a Mandits-féle egyiséget Debrecenbe küldte egy reguláris seregbe történő besorolás céljából. (Molnár, 2010: 312.)

¹¹ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 47. (Klapka helyettes hadügyminiszter, Debrecen, 1849. V. 12.)

¹² Várady Gábor (1820–1906), ügyvéd, Máramaros megyei jegyző. 1848 nyarán nemzetőr századosra választották, a megyei nemzetőrség egyik szervezője lett. Alakulatával (105. honvédszászlóalj) a 19. hadosztályban, majd a *Kazinczy-hadosztályban* szolgált. Zsibónál ellenelte a fegyverletételt, csapataival elvonult, majd feloszlottak. Az 1860-as években országgyűlési képviselő volt, később ellenzéki politikus, Máramaros megye alispánja lett. Több visszaemlékezésben tette

hogy 1849 nyarára ténylegesen is honvédszászlóaljja fejlesztette önkéntes csapatát, mindent elkövetett az alakulatán belüli kohéziós szint növeléséért. Ez utóbbi törekvésének egyik példája Várady őrnagynak az a Zurics dandárparancsnoknak intézett 1849. április 7-i kérése, amelyben javasolta Mihályi Lőrinc görög katolikus papnak a *Máramarosi Önkéntes Zászlóalj* tábori lelkésszé¹³ történő kinevezését, annál is inkább, mivel „*Mihály Gábor Kormány Biztos Úr a Dandárparancsnokság jóváhagyása reményében ideiglenesen is – a mi óhajításunk¹³ következtében ... alkalmazta*”¹⁴

A csapaton belül uralkodó jó hangulatot plasztikusan ábrázolja szervezőjük és parancsnokuk, Várady Gábor őrnagy visszaemlékezése: „*A parancsnokságom alatt állott 105-ik honvédszászlóalj nagy része máramarosi románokból állott, úgy ezek, mint a magyar, orosz legénység válogatott, erős, izmos nép, s mint a mi népünk általában, erős gyalogló volt...*” „*Egy pár oláh cigány volt a századokban, akik, mihelyt táborba szálltunk, előszedték csetyeráikat,¹⁵ s mialatt a legénység erősebb része főzéshez készült s míg a többi alétan végig nyúlt a gyepen, ráhúzták a magyar és oláh nótákat s az én honvédek egész napi irtóztató fáradtság, éhség dacára nagy körökben táncoltak, hogy csak úgy rengett bele a föld.*” (Várady, 1885: 173.)

Előző levéltári kutatásainkból tudjuk, hogy a 105. honvédszászlóalj 1849 júliusára hat századból állt, melyeknek összlétszáma 1 012 fő volt (vö. Molnár, 2010: 311.).

Egy önkéntes vadászosztály¹⁶ szervezésére is sor került, amelyből az Ormai Norbert által szervezett 1. vadászrezd 8., majd az átszámozás után 7. osztálya (13. és 14. század) jött létre 1849 februárjában (Bona, I. köt., 2008–2009: 51.). Solymosi József disszertációjában valószínűsíti, hogy ennek az alakulatnak a József Woroniecki által szervezett és parancsnoksága alól kivont „csupa magyar egyénekből álló” vadászcsapat biztosította az emberanyagot (vö. Solymosi, 2009: 81.). Solymosi ezen feltevését látszanak igazolni azok a *KTÁL*-ból származó források, amelyek Woroniecki 1849. évi máramarosi tevékenységéről és a lengyel önkéntesek szabadságharcban való részvételéről tudósítanak.¹⁷

A csapatszervezések jellegéből adódóan Északkelet-Magyarország védelmében¹⁸ mind a reguláris, mind pedig az irreguláris alapon szerveződő

közzé 1848–49-es élményeit. (Bona, 2000: 699–700.; Solymosi, 2009: 60.)

¹³ Értsd: a *Máramarosi Önkéntes Zászlóalj* tisztikarának kérelmére.

¹⁴ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 17. (Várady őrnagy, Máramarossziget, 1849. IV. 7.)

¹⁵ Értsd: hegedű.

¹⁶ A vadászok a különleges gyalogsági alakulatoknak számítottak. A vadászcsapatok feladata a felderítés, az előőrsi szolgálat, a felfejlődő ellenséges gyalogság nyugtalanítása volt. Különösen jól lehetett őket hegyi és erdei harcban alkalmazni. (Hermann, 2001: 35.)

¹⁷ Ezek az iratok a következők: *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 1, l. 14. (Bangya őrnagy, Alsó-Verecke, 1849. III. 27.), illetve uo. a F. 1000, op. 1, od. zb. 3. dokumentumai.

¹⁸ E védelem érdekében egyébként a magyar hatóságok erre az időre már intézkedtek a hegyesorosok eltorlaszo-

alakulatok is helyet kaptak. Ugyanakkor elmondható, hogy a magyar hadvezetés az északkeleti országrészben állomásozó alakulatokat már a kezdetektől igyekezett betagolni valamilyen magasabb egység alá. Ez a magasabb szervezési keret kezdetben a már fentebb említett Pulszky-hadtest volt. Az északi hadtestbe való csoportosítással párhuzamosan Kossuth 1848. november 30-án – Pulszky ezredesi és hadtestparancsnoki kinevezésének másnapján – utasította Rapaics őrnagyot, a 22. honvédzászlóalj parancsnokát, hogy a határszélek védelmére Máramarosba utazzon, lehetőleg minél előbb és zászlóaljával együtt. Pulszkytól való függő viszonya megmaradt. A február elején alezredessé kinevezett parancsnok iratai tanulsága szerint, mint „Ung–Bereg–Máramarosi hadi főparancsnok” működött egészen addig, amíg betegsége miatt át nem adta a parancsnoki posztot a helyére kinevezett Zurics Ferenc őrnagynak (KLÖM XIII. köt., 1952–1953: 602–603.; Bona, 2000: 585., 592.; Solymosi, 2009: 85–86.).

Zurics őrnagy feladata elsősorban az volt, hogy folytassa az elődje által elkezdett csapatszervezési munkálatokat. E munkálatoknak az első lényeges eredménye a 19. hadosztály két dandárjának megalakítása, mely alakulat funkciója a Zempléntől Máramarosig terjedő határszakasz – a Pulszky-hadtesttel összehangolt – védelme volt. Az 1. dandár parancsnoka Zurics Ferenc, másodikiké Lázár Vilmos lett. Míg előbbi 1849. február 13-tól a Szatmár–Ugocsa–Máramaros megyében levő csapatok (dandár) parancsnoka volt, addig Lázár Zemplén, Bereg és Ung határait őrizte (Fakász–Fakász, 2002: 44–47.).

A 19. hadosztály tavaszi csapatszervezései

Zurics őrnagy a 19. hadosztály 1. dandárjának parancsnokságát, Máramaros vármegye központjában, Máramarosszigeten állította fel. Ide érkeztek be hozzá azok a katonák és civilek által írt levelek, kérvények, értesítések és egyéb iratok, amelyek ma a *KTÁL* beregszászi részlegének 1000. fondjában találhatóak. A 19. hadosztály 1. dandárjának iratai (katonák és civilek jelentései, értesítései, számlái, kérvényei, levelei stb.) egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a 1849 júniusának közepéig a 19. hadosztály csapatszervezésének tényleges vezetője Zurics Ferenc volt, aki őrnagyi, május végétől alezredesi minőségében látta el a feladatát. Zurics e vezető szerepére következtethetünk például azokból a katonai és kormánybiztosi iratokból, jelentésekből, levelekből stb., amelyeket a máramarosi-beregi határszakasz, osztrák

lásáról, az átjáróknál és a hegyek tetején megerősített őrhelyeket hoztak létre. Ebben az időszakban magyar részről a 21. honvédzászlóalj, a Kossuth utasítására érkezett 22. honvédzászlóalj, a januártól alakuló máramarosi önkéntes nemzetőr zászlóalj állt rendelkezésre a határvédelemhez. Ezeken kívül az ugocsa önkéntes nemzetőrök, vagy a megyék nemzetőrsége állt rendelkezésre és néhány kis létszámú önkéntes csapat. (Fakász–Fakász, 2002: 40–44.; Solymosi, 2009: 86.)

alakulatok elleni lokális harcaiban résztvevő csapatok parancsnokai¹⁹ címeztek a máramarosszigeti dandárparancsnokságra.

Zurics hadosztálybeli vezető szerepét illetően tovább erősíti feltételezésünket az tény, hogy mind az 1000. fond iratai között, mind a szakirodalomban nincs konkrét adat a 2. dandár parancsnokának csapatszervezői működéséről. Ez utóbbi kapcsán Lázár emlékiratában csak arról ír, hogy ő Wysocki és Dessewffy parancsnoksága alá tartozott (Pribelszki, 1992: 136.). Ezt a tényt bizonyítja az a június 2-i összhadseregi hadrend is, amely csak Zuricsot említi a máramarosi területen.²⁰

1849. április 16-án a Magyar Hadügyminiszter Zurics dandárparancsnok 19. hadosztályvezetői szerepének megszüntetéséről intézkedik, oly módon, hogy a hadosztályparancsnoki posztot Bikkesy-Heinbrucher Alajos alezredesre ruházza át, aki egyben a 19. hadosztály Kassa központtal felállítani kívánt két új dandárjának (3. és 4.) vezetője is lett: „*Debreczen, April 16^{án} 1849. Kassán felállítatik a 19^{dik} hadosztály 3^{dik} és 4^{dik} dandárja; a főparancsnokság ez egész hadosztály felett a magos kormány által Bikkesy alezredes urra bízott. Ez intézkedés legkevesébe sem másítja önnek utasítás szerinti állását; csak köteles leend ezentúl őrnagy úr félhivonként a létszám és az elhelyezkedési kimutatást mondott hadosztály parancsnokságának beküldeni.*”²¹ Igen valószínűtlen azonban, hogy Bikkesy alezredes átvette volna a 19. hadosztály parancsnokságát, hiszen sem a szakirodalomban, sem pedig az általunk vizsgált forrásokban nem találtunk erre vonatkozó adatot. Sőt, Bona Gábortól tudjuk, hogy az időközben ezredessé (április 25.) is kinevezett tisztet május végén a függetlenségi nyilatkozattal Londonba küldték (Bona, 1987: 113.). Másrészt, amikor 1849 júniusában Görgei hadügyminiszter Kazinczy Lajos ezredest nevezte ki a 19. hadosztály parancsnokává, akkor Kazinczy a változásokról csak Zurics alezredest értesítette (Pásztor, 1979: 67.).

A fenti sorokból kitűnik, hogy annak ellenére, hogy a 19. hadosztály megszervezésében a legnagyobb szerepet a Zurics vezette máramarosszigeti központú 1. dandárparancsnokság játszotta, ennek ellenére Debrecenben már 1849 tavaszán változtatási szándékok születnek, amelyek – mint láttuk, például Bikkesy kinevezése esetében – érinteni kívánták a hadosztály vezetési-szervezési rendjét is. A dolgok efféle alakulásában – melynek következménye lett a későbbiekben Kazinczy ezredes hadosztályparancsnokká történő kinevezése – több tényező is közrejátszott. Egyrészt 1849 tavaszán tovább folyt a magyar honvédség szervezése-fejlesztése, amely természetesen kihatott a 19. hadosztály szervezésére is. Például az önkéntes- és a honvédseregek kiegészítése céljából 1849 áprilisában szerveződött meg a IX. hadtest,²² amelynek kötelékébe osztották be az addig önállóan tevékenykedő

¹⁹ Ilyen katonatisztek voltak: Freyseysen Gyula őrnagy, Bangya János őrnagy, Várady Gábor őrnagy stb.

²⁰ Hadtörténeti Levéltár, 1848/49 31/101. A forrást közli: Pribelszki, 1992: 136.

²¹ *KTÁL*, F. 1000., op. 1., od. zb. 30., I. 10. (1849. ápr. 16, Magyar Hadügyminisztérium, Debrecen).

²² A IX. hadtest területvédelmi céllal felállított önkéntes csapatokból jött létre, melyek szervezési és működési elveik

19. hadosztályt (Bona, 1998: 20–23.). Majd 1849. május végén a IX. hadtestből és a lengyel légióból létrejött a Henryk Dembinski altábornagy vezette felső-magyarországi vagy más néven északi hadsereg. Ennek kötelékébe tartoztak továbbra is a négy északkeleti vármegyében állomásozó erők. A következő seregszerkezeti módosítás június elején történt, amikor Dembinski lemondása miatt átszervezték az északi hadsereget és ettől kezdve a felső-magyarországi hadtest és a lengyel légió mellett e csapattesttel egyesítették az Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyék védelmét ellátó 19. hadosztályt is (Hermann, 2001: 68.; Solymosi, 2009: 89.). Kossuth egyébként június 1-jén írja meg Wysockinak, az északi hadsereg új parancsnokának, az átszervezésre vonatkozó utasításait. Ezen változtatás következménye lett Görgey hadügyminiszter június 2-án íródott parancsa, amelyben Kazinczy Lajos ezredes bízta meg az immáron önálló tevékenységet folytató 19. hadosztály vezetésével (Fakász–Fakász, 2002: 63.).

Kazinczy kinevezésére a magyarországi csapatszervezeti változtatások mellett indokot adott az a tény is, hogy az Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros megyékben állomásozó alakulatok szervezése igencsak vontatottan haladt előre, illetve ezen alacsony kohéziós szinttel rendelkező csapatok elé számos probléma (előőrsi harcok, toborzási nehézségek, utánpótlás hiányosságai stb.) is tornyosult. Tény azonban, hogy e problémák dacára Zurics mégiscsak ért el eredményeket a csapatszervezés terén. Ezek az eredmények csapatlétszámban is megmutatkoztak. Május közepén a Zurics őrnagy parancsnoksága alatt álló haderő létszáma 2 742 fő és 8 ágyú (KLÖM XV. köt., 1955: 481.; Pribelszki, 1992: 137.). Ez, mire Kazinczy átveszi az irányítást, 4 260 főre és 10 ágyúra szaporodik (*Hadtörténeti Levéltár*, 1848/49 34/32. A forrást közli: Pribelszki, 1992: 137.).

A máramarosi határőr csapatok problémái 1849 tavaszán

A Zurics őrnagy által megkezdett, Máramaros központtal folyó csapatszervezési-határvédelmi munka már a kezdettől fogva több tényező által is gátoltatva volt. A problémák sorában elsőként kell említünk a cs. és kir. csapatok 1849 eleji határátőrzéseit, amelyek felszínre hozták a 19. hadosztály 1. dandárjának kötelékébe beosztott magyar katonai alakulatok hiányosságait. E hiányosságok, problémák megismerése céljából elsőként tehát mindenképpen szükséges megvizsgálni az 1849. márciusi osztrák-magyar csapatok előőrsi harcainak történetét, illetve azok következményeit.

Előőrsi harcok és következményeik

A máramarosi határvonal védelme bonyolult feladat elé állította az ott állomásozó magyar katonaságot. A megye területére kirendelt csapategységeknek szembe kellett nézni a régió zord természetföldrajzi viszonyaival és ahogy már említve volt, olykor az ellenséggel is.

Az ung–bereg–máramarosi határvonal védelmét ellátó osztrák egységek egyébként a galíciai és bukovinai főhadparancsnokság ellenőrzése alá tartoztak. A főhadparancsnok, Hammerstein altábornagy, Barco vezérőrnagyot jelölte ki e határvonal védelmére.²³

A Barco-dandár kötelékébe tartozó csapatoknak március közepén – a tábornok akkori kimutatása szerint – nemcsak Galiciában (Krywka, Klimiec, Studena stb.), hanem a Magyarországhoz tartozó verhovinai területek²⁴ közelében is állomásoztak helyőrségei (Hidegpatak, Novoszela [Újholyatyn], Toronya).²⁵

Az osztrák határ menti kisebb portyázások (február 20., március 10.) után az *OHB* Mann Józsefet nevezi ki Máramaros megye segédkormánybiztosának. Feladata Mihályi Gábor alárendeltségében, annak tehermentesítésével a Toronya környéki határ védelme volt.²⁶ Mann meg sem érkezett Toronya vidékére²⁷, amikor az osztrákok újabb portyázást (március 16–17.) indítottak a máramarosi határközség ellen. Ez utóbbi támadás méreteiben jelentéktelen volt ugyan, de a magyar csapatokat mindenképpen nyugtalanította.^{28,29}

Az előző portyázásokhoz viszonyítva kiemelkedett a Toronya környéke ellen intézett március 20–21-i, valamint a Verbias és Laturka (Bereg megye) elleni osztrák támadások. Március 20-án Joseph Barco *cs. és kir.* vezérőrnagy rendeletére a 4. Hoch- und Deutschmeister és a 9. Hartmann gyalogezredből két-két század Merville alezredes vezetésével, valamint Microis százados két Deutschmeister százada indult támadásra (Lehoczy, 1899: 84–85.; Solymosi, 2009: 97–98.). Éjjel 3 órakor két ellenkező irányból támadták meg a Toronya helységben állomásozó magyar csapatokat, kiket „*térdig érő hóban történt felvonulás után Novoszelicén túl*

²³ Ha a magyar-galíciai határvonal védelméért felelős csapatok létszámát összeadjuk 23 gyalogszázadot, azaz kb. 4 zászlóaljat, 3 lovasszázadot és 1 üteget kapunk. A magyar csapatok létszámával (kb. 2 és fél gyalogzászlóalj, 1 üteg) összehasonlítva kiderül, hogy a cs. és kir. határvédelem erősebb volt, mint a magyar. Természetesen azt sem feledhetjük, hogy osztrák oldalon teljesen felszerelt és évek óta katonáskodó erőkről volt szó, a magyarok viszont nagy valószínűséggel motiváltabbak voltak. (Solymosi, 2009: 96–97.)

²⁴ A Verhovina elnevezés az Északkeleti-Kárpátok magyar-galíciai határvidék mentén húzódó legmagasabb, ruszinok által lakott részét jelenti. (Kobály, 1998: 207.)

²⁵ Kriegsarchiv, Wien Alte Feldakten, Generalkommando in Lemberg. Karton 3287. Barco-Hammerstein, Sztrij, 1849. III. 17. alapján az adatokat közli: Solymosi, 2009: 97.

²⁶ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, I. 6. (Mann kormánybiztos, Beregszász, 1849. III. 16); (KLÖM XIV. köt., 1952–1953: 648.; Solymosi, 2009: 69.)

²⁷ Uo. I. 6. (Mann kormánybiztos, Beregszász, 1849. III. 16)

²⁸ ²⁹ Uo. I. 4. (Freysen őrnagy, Toronya, 1849. III. 18.); (Lehoczy, 2000: 94.)

megtámadtak és hosszabb viaskodás után visszavonulásra készítették”.²⁹ A Toronyán lévő magyar különítményből 140 főt megöltek, 500 főt pedig fogolyként magukkal vittek. A szárnyak biztosításában újabb gyalogcsapatok élén maga Barco tábornok is részt vett. Osztrák adatok alapján a császári csapatok vesztesége összesen 1 halott és 4 sebesült volt (Lehoczky, 1899: 84–85.; Hermann, 2001: 312.; Solymosi, 2009: 97–98.).

Március 21-én Mózer tábori biztos jelentése³⁰ szerint éjjel 2 órakor Újholyatint, 4 órakor pedig ismét Toronyát érte osztrák támadás. Az újabb támadás következtében fogságba kerültek az alábbi tisztek: „*Krol kapitány, Hagara László, Dobra, Fekesházi és Szőlősi Miklos*”.

A Toronya vidéki osztrák offenzívának az embervesztésén kívül több következménye is volt. Egyrészt rámutatott arra, hogy a határt őrző magyar nemzetőr és gerilla csapatok szervezetlenségükből, csekély létszámukból és hiányos felszereltségükből kifolyólag nem tudták megakadályozni az utóbbiak terén jóval kedvezőbb helyzetben lévő osztrákok támadásait.³¹ A „*verhovinai hadjárat*”³² alatt például az osztrákok szétverték a javarészt helyi újoncokból toborzott Máramarosi Önkéntes Zászlóalj 2., valamint a Máramarosi Gerilla Csoport 1. századát.³³ Az ellenség (novoszelicai) támadása után Theodorovics Antal térparancsnoksági segéd táblázatba foglalta a Máramarosi Önkéntes Zászlóalj 2. századának veszteségeit:

²⁹ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 13. (Mann kormánybiztos, Kalocsa, 1849. III. 22.)

³⁰ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 10. (Mózer tábori biztos, Ökörmező, 1849. III. 22.)

³¹ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 2 és 3., l. 13 és 2. (Mann kormánybiztos, Kalocsa, 1849. III. 22.; Várady őrnagy, Técső, 1849. III. 24.)

³² Az idézet a Máramarosi Gerilla Csoport 1. századának vezetőjétől, Mandits századostól származik. Forrás: KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 24. (Mandits százados, Kövesliget, 1849. IV. 3.)

³³ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 3 és 2, l. 2 és 24. (Várady őrnagy, Técső, 1849. III. 24.; Mandits százados, Kövesliget, 1849. IV. 3.)

	Lőfegyver	Reklí	Bakkants	Sapka	Nyakra való	Ing	Gatyá	Dolmány
<i>A 2. század alakulásánál által vett</i>	188	121	150	200	200	440	440	190
<i>Ebből a szökötteknél, elfogottaknál, elesetteknél oda maradt</i>	69	64	41	88	85	183	192	40
<i>Maradt a századnál</i>	91	54	109	112	115	257	248	150
<i>Az által vételnél pedig találatotott</i>	79	54	109	112	115	257	248	150
<i>s így össze hasonlítva a bevétellel több</i>	”	”	”	”	”	”	”	”
<i>Kevesebb</i>	12							

1 sz. táblázat A katonai-felszerelési cikkek mennyiségeinek változása a Máramarosi Önkéntes Zászlóalj 2. századánál (1849. március–április)³⁴

Ugyancsak érzékeny veszteségek érték a Máramarosi Önkéntes Zászlóalj 2. századának csapatlétszámát is. E veszteségek a térparancsnoksági segéd szerint a következőképpen alakultak:

- „a megtámadásnál megszöktek”: 63 fő;
- „leölettek, és megsebesültek, vagy azokra nem találtak”: 43 fő;
- „a tüzekek és a huszárok átmentek az első századhoz”³⁵: 8+3 fő

Így az eredetileg 229 katonából álló századból csak 112 egyén volt alkalmazható, amely az összlétszám 48,9 % át tette ki.

A csapatlétszámban, az utánpótlásban és a fegyverekben keletkező magyar veszteségek mellett az osztrák csapatok, illetve az általuk felbuzdított máramarosi ruszin nemzetiségű lakosság részéről atrocitások érték a magyarbarát görög katolikus papságot, akik a helyi ruszin és a román ajkú lakosság pacifikálása szempontjából voltak kulcsfontosságúak.³⁶

³⁴ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 24, I. 11. (Theodorovics térparancsnoksági segéd, Huszt, 1849. IV. 7.)

³⁵ A Máramarosi Önkéntes Zászlóalj 1. századáról van szó.

³⁶ A feldühödött lakosság különböző mértékű atrocitásokat intézett Toronya, Hidegpatak, Kelecsény, Lyuchovec, Újholyatin papjai ellen. A hidegpatakiak a felső-verhovinai alesperest, Musztyánovics Irineuszt is Galiciába hurcolták,

A következő jelentősebb, a 19. hadosztály alakulatait is érintő osztrák-magyar összecsapás Verbias és Laturka községeket érte. Ennek során március 26-án két császári gyalogszázad tört rá a Verbias falu kocsmájában mulatozó honvédekre. A rajtaütés éjjel történt, és azért volt váratlan, mert az előőrs nem állított őrszemeket. A meglepett magyarok (kb. 50 fő a 21. honvédszászlóalj 3. századából) közül két ember halt meg. Az egyik egy honvéd, a másik pedig maga a parancsnok, Dobozi Dániel főhadnagy volt. A többieket – Bangya őrnagy szerint 40 főt – foglyul ejtették.³⁷

A verbiasi és laturkai beütések megtorlására, valamint az osztrák csapatok Magyarországon kívül tartására vezetett magyar hadjárat március 28-án vette kezdetét.³⁸ E napon Bangya János őrnagy a 35. honvédszászlóaljjal megrohanta a Klimiecre visszavonult cs. és kir. csapatokat, melynek során a Beszkiden lévő osztrák előőrsöket is szétverte. A honvédek támadása annyira megrémítette az osztrákokat, hogy maguk gyújtották fel Klimiecot. A magyar katonaság másnap, azaz március 29-én is végrehajtott egy kisebb hadivállalkozást az ellenséges előőrsök ellen. A magyar beütést Krywka (galíciai lengyel község) kifosztása követte. A március 28–29-i magyar ellentámadásnak, melyben a 35. zászlóalj mellett Dercsényi István nemzetőr százados gerillái is részt vettek, sikerült kiűznie az ellenséges osztrák seregeket Magyarország területéről.³⁹ A verhoniai határvidék osztrák katonaságtól való megtisztítása egy békésebb, de korántsem problémáktól mentesebb teret nyitott a máramarosi dandár csapattoborzási és -szervezési munkáinak.

a) a csapatokon belüli és a határőrsztagok közötti összhang hiánya

1849 tavaszán, amikor a galíciai ellenség a 19. honvédhadosztály ellenőrzése alá tartozó határszakaszon sorozatos áttöréseket hajtott végre, a magyar katonák munkáját megkeserítette a csapatokon belüli, illetve a különböző egységek közötti összehangoltság és egység hiánya. A március 26-i verbiázi betörés után találóan összegzi az akkori áldatlan állapotokat a Verhovinai Tábor parancsnokságának tisztje, Bangya őrnagy: „*A haditervek kivételére egység és összhangzás kívántatik. Ha sok fele huzunk, sokfele fog szakadni s elő áll a vividet vinctes. Azért kérem tudatni*

ahonnét csak a pilipeci hívek közbenjárására engedték szabadon. *KTÁL*, F. 151, op. 10, od. zb. 59, I. 1–2. (Musztyánovics Irineusz felső-vehovinai alesperes, olvashatatlan helységnév, 1849. IV. 7.)

³⁷ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 2 és 1, I. 15 és 14. (Bangya őrnagy, Volóc, 1849. III. 26.; Uő., Alsó-Verecke, 1849. III. 27.); Lehoczky, 1899: 88–90.; Bona, 1998–1999: 504.; Hermann, 2001: 312.; Solymosi, 2009: 98.

³⁸ Mann József kormánybiztos március 27-én Zuricshoz intézett levelében a dandárparancsnokot tudósította arról, hogy a magyarok ellenoffenzíváját vezető Bangya őrnagy megérkezéséig, Máramarosban a Mészely parancsnoksága alá került magyar csapatok létszáma 890 főt tett ki a következő megoszlás szerint: míg Ökörmezőn 418, addig Kövesligeten 472 katona állomásozott. *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 4, I. 4. (Mann kormánybiztos, Huszt, 1849. III. 27.)

³⁹ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, I. 20. (Bangya őrnagy, Alsó-Verecke, 1849. III. 30.); *Magyar Országos Levéltár, Országos Honvédelmi Bizottmány iratai* 1849: 5140. alapján az adatokat közli: Solymosi, 2009: 98.; Lehoczky, 1899: 90.

velem egyenkint azon erőket, melyek rendelkezésem alá adottak, (napi parancsban, meghagyni ezeknek az engedelmességet irányomban) különben a felelősséget el nem vállalhatom s e nélkül, táborparancsnok sem akarok lenni."⁴⁰ A „vividet vinces”, azaz a megosztottság eluralkodásának és győzelmének valós problémáját ismeri meg az olvasó ebből a levélből.

A csapatmorál hiányáról tanúskodik Mann kormánybiztos azon jelentése, amiben a „vereczkai betörés” kapcsán sérelmezte, hogy a levélben nevén nem nevezett század, annak kapitányának hibája miatt: *„a helyet hogy legalább öt orakor megindult volna, regeli 8. orakkor indult el, s ha minden állomáson így fog menni úgy remenylem három nap alatt be érend Munkátsra, én úgy vagyok meggyőződve hogy ily esetekbe az illető parancsnokoknak tán jobban kellene igyekezni, a haza megmentése körül...”*⁴¹ Mann Verecke kapcsán attól tartott, hogy *„majd egy Toronyai forma katastrofa történhet”*.

Egy az előzőtől korábban íródott értesítésben pedig Mann József kormánybiztos Bangya őrnagy egyik magánakcióját marasztalta el, mivel *„a tábori parancsnoknak mellőzésével ..., egyedül a századosnak küld rendeletet.”*⁴²

A KTÁL 1000. fondjának iratait elemezve összefoglalhatjuk, hogy a csapatmozgósításoknál elmaradt egyeztetések a következő problémákat okozták a 19. hadosztály határőrcsapatainak számára:

- „terhes szolgálat”: így jellemzi Várady őrnagy azt a helyzetet, amelynek következtében a Máramarosi Önkéntes Zászlóalj 5. századának a gyakorlat befejezése után őrzőjáratot is teljesítenie kellett, s ezért *„a századnak nem lévén ideje magának főzetni, rendesen a piaczrol él.”*⁴³
- a tábor hadászati kifogásolható helyen történő felállítása (például Utassy százados a Visó völgyi tábor kapcsán írja: *„itt olly helyzetbe vagyunk, hogy nem tsak Borsabánya és Viso vize felé, de a hegyeken 20 felől is bejöhet az ellenség...”*⁴⁴
- a fedezet hiánya: Prusinszky tüzérfőhadnagy ezzel kapcsolatban jelenti, hogy *„mult napokba f. h. 12^{én} Ámán százada elhagyá a Rahói tábort, várván hogy helyette nem sokára más fog megérkezni, de mái napig sem érkezett meg, mely legalább a fedezésemhez kívántató erő lehetne.”*⁴⁵

A határőr csapatokon belül és között tapasztalt hiányosságok, hibák és problémák mind-mind csökkentették a megye harcászati potenciálját.

⁴⁰ Uo. I. 15. (Bangya őrnagy, Volóc, 1849. III. 26.)

⁴¹ Uo. I. 18. (Mann kormánybiztos, Huszt, 1849. III. 28.)

⁴² KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 25. (Mann kormánybiztos, Ökörmező, 1849. III. 9.)

⁴³ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 39. (Várady őrnagy, Máramarossziget, 1849. V. 3.)

⁴⁴ Uo. I. 61. (Utassy százados, Borsó, 1849. VI. 4.)

⁴⁵ KTÁL, F. 1000., op. 1, od. zb. 5, l. 11. (Prusinszky tüzérfőhadnagy, Rahó, 1849. IV. 7.)

b) a megfelelő alakulatok hiánya

A portyázó osztrák katonaság ellen csak úgy lehetett volna hatékony határvédelmet folytatni, ha a hegyvidék viszonyaihoz legjobban alkalmazkodó csapategységekből optimális létszám állt volna rendelkezésre. A Magyarország peremvidékén lévő Máramarosban azonban sokszor még a megfelelő fegyveres osztagok és tüzérségi erők is hiányoztak. Mihályi Gábor Körösmező helyzetével kapcsolatban a következőket írta Zurics Ferencnek: „...felkérem a Dandár Parancsnokságot rögtön vagy két századot Huszth tájékáról oda küldeni valamint a Huszthon lévő fél ágyú üteget is.”⁴⁶ Hasonlóképpen vélekedik Körösmező helyzetéről Kéessy őrnagy, aki június 11-én így tájékoztat: „Legveszedelmesebb helyzetbe vagynak a Körösmezőiek, azt tudjuk már régóta de azon nem lehet segíteni, és csak az egy ohajto lenne, hogy legalább Luchi fél és Raho egy századdal megrakva lenne...”⁴⁷

A máramarosi–galíciai határvonalon a gyors rajtaütések, portyázások elkerülése, illetve az információszerzés szempontjából igen sokat jelentett a mobilitás. Ennek fontosságára egy június 3-ai Borsabányát és Viso környékét érő ellenséges támadás hívta föl Utassy Károly százados figyelmét. Levonva a megfelelő következtetéseket a százados az alábbi kéréssel fordult a dandárparancsnoksághoz: „Ezennel kérem a Hadfőparancsnokságot szíveskedjen mielőbb legalább 24 huszárokat ide rendelni, mivel azok elkerülhetetlenül szükségesek lennének elővigyázatra.”⁴⁸

A határ védelme szempontjából az sem volt mellékes, hogy az azt védő katonák ne tévedjenek el a számukra ismeretlen vidéken. A honvédek hegyi vezetésének fontos feladatát a kalauzok látták el, akiket főként a helyi erdészekből és pásztorokból toboroztak. Ahogyan az Máramarosban lenni szokott, ezen speciális csapategység megszervezése sem ment problémamentesen. Garamb János máramarosi kincstári igazgató 1849. június 26-án levelet címzett Mihályi Gábor főispán-kormánybiztosnak. Ebben tanúskodik arról, hogy a kincstári uradalomból négy erdőtiszt lett besorozva Zurics Ferenc alezredes kötelékébe. A körösmezői, rahói, visói és királymezői erdő- és számtartó tisztségek kerületeiből azonban a sürgős erdőkezelési munkák miatt nem volt nélkülözhető több erdőfelügyelő és kincstári munkás, ezért a szükséges „kalauzi” szolgálatok teljesítésére inkább a visói határ melletti havasok birtokosait, és ezek juhászait ajánlotta Garamb. A végső szó Mihályi Gáboré volt, s e szerint honvédek hegyi vezetését ellátó kalauzok a körösmezői, királymezői és a szigeti erdő- és számtartó kerületekből kerültek ki, összesen 24 fő (Molnár, 2009: 66.).

A máramarosi–galíciai területén szolgálatot teljesítő csapatok közül fontos megemlíteni még a vadászosztagok hiányát. Az utóbbi probléma megoldására Asztalos százados az alábbi ötlettel állt elő: „Méltoztatna a hadparancsnokság ki

⁴⁶ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 22. (Mihályi kormánybiztos, Máramarossziget, 1849. IV. 2.)

⁴⁷ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 5, l. 37. (Kéessy őrnagy, Rahó, 1849. VI. 11.)

⁴⁸ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 61. (Utassy Károly százados, Borsá, 1849. VI. 4.)

eszközölni azt, hogy ezen határszéli helységben egy állandó vadászcsapat alakíttassék, mind fiatal, nőtlen, egyénéből, kik föl fegyverzendők lennének, 's rögtön úgy á töltsébe, mint lövésbe, 's hadi tacticába gyakoroltassanak...szerintem ezen egyének 15. évtől 18ig lennének kiszemelendők – Kőrösmező, Borkut, Bilin Votsi, Bogdán, Luhi ésRahó helységekbül...”⁴⁹

Asztalos százados felvetése egyrészt perspektivikusan előirányozza a levelében említett máramarosi ruszin települések fiataljainak hadioktatását. Másrészt, ki kell emelnünk, hogy az Asztalos által felvetett hadioktatás hasonlít ahhoz az osztrák katonaiskolákban nagy hatékonysággal alkalmazott oktatási módszerhez, amelyet a Habsburg Birodalom különböző részeiből érkező osztrák, cseh, magyar, szerb stb. fiatalok is kaptak. A birodalmi katonaiskolákban ugyanis a különböző nemzetiségekből kikerülő ifjak a korszerű hadviselés tananyaga mellé részesülni voltak kénytelenek a bécsi udvar által ösztönzött osztrák asszimilációs politikából is. Mivel ez utóbbi célokat a Habsburg Birodalom területén működő katonaképző tanintézetek igencsak sikeresen teljesíteni tudták, ezért elképzelhető, hogy ezek inspirálták Asztalos javaslatát.

Az Asztalos által előterjesztett csapatszervezési javaslat háttérében egy másik probléma megoldására irányuló ötlet is állt. Ez a probléma a Máramarosban toborzott helybeli alakulatoknál jelentkező gyakori szökések voltak, amelyek a megye határőrzésében alkalmaztatott ruszin csapatok alacsony kohéziós szintjéről tanúskodtak (vö. Molnár, 2010: 312.).

c) A fegyverek kérdése és az öltözék hiányosságai

Az effektív határvédelem fontos tényezői a lőfegyverek. Az általunk felkutatott *KTÁL*-iratok bizonyítják, hogy vizsgált vidékünkön a fent említett harceszközök mind mennyiségileg, mind pedig minőségileg is kifogásolhatók voltak.

1849 első tavaszi hónapjának utolsó napján Amann százados egy lehetséges ellenség általi betöréstől aggodott.⁵⁰ Aggodalma annál is inkább megérthető volt, mivel a Rahói völgy védelmére kirendelt 50 vadász „*többnnyire rossz fegyverrel vannak ellátva*”. A máramarosi fegyverhiány fő problémáját Mann József kormánybiztos szavaival foglalhatnánk össze a legjobban: „*'s a hit van is lőni nemigen tudnak.*”⁵¹

Igen szokatlan kéréssel fordult Várady őrnagy Zurics Ferenc dandárparancsnokhoz: „*A hétfői ünnepélynél kikeléstől méltóztassék e Zászloalybeli 5^k századot fölmenteni mert: ... Fegyvereik csak a gyakorlatnál használhatók, 's illy ünnepélynél csak botrányt okoznának.*”⁵² Talán nem kell kommentárt fűzni ahhoz a

⁴⁹ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 49. (Asztalos százados, Kőrösmező, 1849. VI. 6.)

⁵⁰ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 1, l. 33. (Amman százados, Rahó, 1849. III. 31.)

⁵¹ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 13. (Mann kormánybiztos, Kalocsa, 1849. III. 22.)

⁵² *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 44. (Várady őrnagy, Máramarossziget, 1849. V. 5.)

tényhez, ami az előző iratból is kitűnik: a 19. hadosztály 1. dandárparancsnokságának máramarosszigeti főhadiszállásán állomásozó csapatok fegyverei minőségileg igencsak kifogásolhatóak voltak.

A minőségi kifogások mellett, komoly gond volt a lőfegyverek – elsősorban a puskák – mennyiségi mutatóival is. Például a 21. honvédszázalój 6. századához március 31-én megérkezett „1 őrmester, 3 tizedes és 65 honvéd közül, kivéve a három altisztet — egyike sinsz fegyverrel ellátva, sőt kellő öltözetrel sem.”⁵³ Amann százados eme levelében a katonai-felszerelési cikkek közül külön kiemeli a század fegyverhiányát. Ez nem véletlen, hiszen a 193 tagú századra mindössze 73 fegyver jutott, ami 1 katonára lebontva 0,38 szuronyos puskát jelentett.⁵⁴

A fegyverek mellett a katonák öltözékei sem álltak rendelkezésre a megfelelő mennyiségben, illetve kifogásolható volt azoknak minősége is. Utóbbival kapcsolatban a legtöbb jelentés, panasz a bakancsok és a nadrágok állapotára és vagy hiányára érkezett. Amann százados Rahóról küldött levelében a bakancsok rossz állapota miatt a szüntelen meneteléseket és a téli időjárást tette felelőssé. Véleménye szerint ilyen körülmények között egy lábravaló legfeljebb egy hónapig tarthat ki.⁵⁵ Hasonló panaszt nyújtott be a vucskómezői tábor századosa is a dandárparancsnoksághoz: „...a századnak kétharmad része van rossz bakkancsokkal ellátva.”⁵⁶

A minőséget tekintve a nadrágok sem voltak sokkal jobbak: „...a vízenyősköves vidéken bakkancsaik valamint nadrágjaik nagy részben kijavíthatatlanul haszonvehetetlenekké váltak” — tudósított a 22. honvédszázalój őrnagya.⁵⁷ 1849 júniusának elején ugyanilyen problémákkal küzdött Tisotzky százados huszárcsapata is: „Á fenn említett század alázatos jelentését teszi, hogy embereiről már á hirtelen s mindenféle rosz posztokból elkészült nadrágok annyira elnyőttek, hogy rövid idő múlva á legénység nadrág nélkül léssen.”⁵⁸ A rossz alapanyagon kívül a nadrágok minőségének az idő szorítása sem kedvezett, mivel ezeket „hirtelen” készítették el.

d) az élelmezés problémái

A 19. hadosztály 1. dandárjának KTÁL-ban őrzött fondjában található egyik iratcsoportjának, Csátáry György által magyarra fordított címe: „*Dokumentumok (értesítések, jelentések, levelezések) a honvédcsoportok élelmezésének hiányosságairól*”.⁵⁹

⁵³ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 24, l. 8. (Amann százados, Rahó, 1849. IV. 1.)

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 5, l. 2. (Amann százados, Rahó, 1849. III. 31.)

⁵⁶ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 7, l. 68. (Mattheides százados, Vucskómező, 1849. VI. 17.)

⁵⁷ KTÁL, F. 1000, op. 1, od. zb. 24, l. 59. (Mészely őrnagy, Máramarossziget, 1849. V. 22.)

⁵⁸ Uo. l. 76. (Tisotzky százados, Máramarossziget, 1849. VI. 2.)

⁵⁹ Az irategység KTÁL-ban megtalálható helye: F. 1000, op. 1, od. zb. 25. (Csátáry, 1999: 50.)

A 19. hadosztály 1. dandárjában szolgálatot teljesítő alakulatok élelmezési problémáit június 9-én Mészely őrnagy⁶⁰ Zurics alezredesnek háromféle élelmiszercikk mennyiségére és vagy minőségére panaszkodott:

– kenyér: „*A katonai kenyér melyet Rahon sütnek, tele van szeméttel és igen savanyo...*”

– hús: „*Rahon a katonaság e ho 8^a körül két, három napig alig kapot egy kevés húst, az is bűdös volt.*”

– gabona: „*Körösmezőről bár kormányilag meg volt rendelve, hogy á felesleges gabona lejjebb a határtul szállítassék, még ez mindeddig nem tellyesítettet.*”⁶¹

A legnagyobb problémák és botrányok azonban a kenyér miatt fordultak elő, illetve robbantak ki. Például a rahói kenyérről orvosi vizsgálat is megállapította, hogy az „*nem csak nem használható, sőt inkább az egészségnek káros.*”⁶² Egy másik panaszlevél pedig azt állítja, hogy a vucskómezői tábor katonáinak kenyerében „*még férgek is találtaknak.*”⁶³

A rossz minőségű kenyér kapcsán a dolgok odáig fajultak, hogy egy júniusi napon Hrusovszky József rahói pék sütőháznál lévő legényei „*fegyverrel megtámadtattak a Szatmár megyei vadászcsoapat által.*”⁶⁴

Összegzés

Jelen tanulmány az északkelet-magyarországi megyék területén szerveződött 19. hadosztály történetét vizsgálta Kazinczy ezredes 1849. június 2-ával történő parancsnokká való kinevezési idejéig.

A témára vonatkozó szakirodalom és a *KTÁL* beregszászi részlegének forrásai alapján elmondható, hogy Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros területén már 1848 őszén megkezdődtek a magyar csapatok szervezési munkálatai, amely folyamatot szükségessé tették azok a külső fenyegetések is, melyek egyrészt az Erdély felőli román határőrezred, másrészt pedig a Galíciából betörni szándékozó cs. és kir. seregek közelségéből származtak. Az említett események hatására felértékelődött az északkelet-magyarországi régió hadászati szerepe. Ezt bizonyítja, hogy az *OHB* előbb Rapaics Dánielt, később Zurics Ferencet küldte a Zempléntől Máramarosig szerveződő reguláris és irreguláris erők megszervezésére.

⁶⁰ Mészely (Kalchbrenner) Ferenc honvéd őrnagy (1813. VII. 1. Szombathely-?) Vagyontalan nemesi származású. Bölcsészakadémián végez. 1831-től hadfi, 1843-tól főhadnagy a 60. gyalogezredben. 1848 nyarán részt vesz a délvideki harcokban. IX. 27-től százados a 22. honvédszászlóaljnál. 1849. II. 14 (1)-től őrnagy, zászlóaljparancsnok ugyanitt. Júniustól dandárnok, júliustól hadosztályparancsnok Kazinczy hadtestében. Későbbi sorsa ismeretlen. (Bona, 1987: 239.)

⁶¹ *KTÁL*, F. 1000, op. 1, od. zb. 25, l. 34. (Mészely őrnagy, Máramarossziget, 1849. VI. 9.)

⁶² Uo. l. 7. (Szerdahelyi százados, Körösmező, 1849. IV. 23.)

⁶³ Uo. l. 40. (Mattheides százados, Vucskómező, 1849. VI. 15.)

⁶⁴ Uo. l. 44. (Máramaros Megye Központi Választmánya, Máramarossziget, 1849. VI. 22.)

Levéltári kutatásaink eredményei alátámasztották, hogy 1849 tavaszán Zurics őrnagy vezetésével megindult a 19. hadosztály szervezése. E szervezési munkákat azonban 1849 márciusában ellehetetlenítették a Toronya és Verbiás környéki osztrák támadások. Kimutattuk, hogy e lokális jellegű előőrsi harcok komoly veszteségeket okoztak a tűzkeresztségen ekkor áteső magyar csapatoknak. Másrészt, a cs. és kir. offenzíva következményeként elszenvedett veszteségek rámutattak az alakulófélben lévő helyi, elsősorban máramarosi haderők gyenge pontjaira. E nehézségek, problémák kapcsán megállapítottuk, hogy a galíciai határszakasz védelmének ellátását igencsak gátolta az a tény, hogy sokszor nem álltak rendelkezésre a megfelelő katonai szakegységek. Továbbá meg kell említeni még, hogy az itteni alakulatokon belüli és közötti összhang nem minden esetben volt megfelelő, ami az alacsony kohéziós szinttel és a parancsnokok közötti kommunikáció hiányával magyarázható. Ezen kívül, az is tovább csökkentette a magyar határőrcsoportok hadi potenciálját, hogy a mindennapos szolgálatteljesítés szempontjából oly fontos fegyverekből, élelmiszerekből és öltözéki felszerelésekből nem állt rendelkezésre a pótlás és az utánpótlás által megkívánt mennyiség, sőt ezeknek minősége is erősen kifogásolható volt.

Mindezen hadászati problémákat figyelembe véve, összességében megállapítható, hogy Zurics dandárparancsnok jelentős tevékenységet fejtett ki a 19. hadosztály vezetésében-szervezésében: egyrészt a kezdeti kudarckor után sikeresen el tudta látni a határvédelmi feladatokat, másrészt 1849 júniusára egy létszámban jelentős – több mint 4 000 fővel rendelkező – hadosztályt adott át a Görgei által kinevezett Kazinczy ezredesnek.

Dokumentumok, források a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegéből

Ung vármegye főispáni iratai (4. fond)

F. 4, op. 10, od. zb. 2286, l. 1. (Nyáry helyettes elnök, *OHB*, Pest, 1848. XI. 13.)

F. 4, op. 10, od. zb. 2286, l. 7. (Ung Megye Bizottmánya, Ungvár, 1849. XI. 21.)

A Munkácsi Görög Katolikus Püspökség iratanyaga (151. fond)

F. 151, op. 10, od. zb. 59, l. 1–2. (Musztyánovics Irineusz felső-vehovinai alesperes, olvashatatlan helységnév, 1849. IV. 7.)

A 19. hadosztály 1. dandárjának iratanyaga (1000. fond)

- F. 1000, op. 1, od. zb. 1, l. 14. (Bangya őrnagy, Alsó-Verecke, 1849. III. 27.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 1, l. 33. (Amman százados, Rahó, 1849. III. 31.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 4. (Freyseysen őrnagy, Toronya, 1849. III. 18.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 6. (Mann kormánybiztos, Beregszász, 1849. III. 16.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 10. (Mózer tábori biztos, Ökörmező, 1849. III. 22.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 13. (Mann kormánybiztos, Kalocsa, 1849. III. 22.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 15. (Bangya őrnagy, Volóc, 1849. III. 26.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 18. (Mann kormánybiztos, Huszt, 1849. III. 28.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 20. (Bangya őrnagy, Alsó-Verecke, 1849. III. 30.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 22. (Mihályi kormánybiztos, Máramarossziget, 1849. IV. 2.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 24. (Mandits százados, Kövesliget, 1849. IV. 3.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 39. (Várady őrnagy, Máramarossziget, 1849. V. 3.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 2, l. 61. (Utassy százados, Borsa, 1849. VI. 4.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 3, l. 2. (Várady őrnagy, Técső, 1849. III. 24.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 4. (Mann kormánybiztos, Huszt, 1849. III. 27.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 17. (Várady őrnagy, Máramarossziget, 1849. IV. 7.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 25. (Mann kormánybiztos, Ökörmező, 1849. III. 9.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 44. (Várady őrnagy, Máramarossziget, 1849. V. 5.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 47. (Klapka helyettes hadügyminiszter, Debrecen, 1849. V. 12.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 4, l. 49. (Asztalos százados, Kőrösmező, 1849. VI. 6.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 5, l. 2. (Amann százados, Rahó, 1849. III. 31.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 5, l. 11. (Prusinszky tüzérfőhadnagy, Rahó, 1849. IV. 7.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 5, l. 37. (Kékessy őrnagy, Rahó, 1849. VI. 11.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 7, l. 68. (Mattheides százados, Vucskómező, 1849. VI. 17.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 24, l. 8. (Amman százados, Rahó, 1849. IV. 1.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 24, l. 11. (Theodorovics térparancsnoksági segéd, Huszt, 1849. IV. 7.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 24, l. 59. (Mészely őrnagy, Máramarossziget, 1849. V. 22.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 24, l. 76. (Tisotzky százados, Máramarossziget, 1849. VI. 2.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 25, l. 7. (Szerdahelyi százados, Kőrösmező, 1849. IV. 23.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 25, l. 34. (Mészely őrnagy, Máramarossziget, 1849. VI. 9.)
F. 1000, op. 1, od. zb. 25, l. 40. (Mattheides százados, Vucskómező, 1849. VI. 15.)

F. 1000, op. 1, od. zb. 25, l. 44. (Máramaros Megye Központi Választmánya, Máramarossziget, 1849. VI. 22.)

F. 1000., op. 1., od. zb. 30., l. 10. (1849. ápr. 16, Magyar Hadügyminisztérium, Debrecen)

Felhasznált irodalom

- BENDÁSZ István 1997: *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye*. Ungvár: KMKSZ
- BONA Gábor 1987: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó
- BONA Gábor 1998–1999: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–III. köt. Budapest: Heraldika
- BONA Gábor 2000: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3., átdolgozott, bővített kiadás. Budapest: Heraldika
- BONA Gábor 2008–2009: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–II. köt., Budapest: Heraldika
- CSATÁRY György 1999: *Szabadságharc a végeken Anno 1848–1849*. Ungvár: Clio
- DÉR Dezső 2001: *Az északi mozgó hadtest létrejötte. (Szervezési problémák és katonai kudarcok 1848–1849 fordulóján.) Aetas* 2001/2. 104–133.
- FAKÁSZ Mihály – FAKÁSZ János 2002: *Északkelet-Magyarország a szabadságharc viharában*. Munkács: Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség.
- GYALÓKAY Jenő 1941: *Adatok a Kazinczy-hadosztály történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények*, 246–261.
- HERMANN Róbert 1998: *A kormánybiztosi rendszer 1848–49-ben. Hadtörténelmi Közlemények*, 1998/1. 28–77.
- HERMANN Róbert 2000: *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc vértanúi – október 6*. Nyíregyháza: Magyar Oktatási Minisztérium. http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/libri/konyv_v.pdf, 1–85. [Letöltés ideje: 2010. november 29.]

- HERMANN Róbert 2001: *1848–1849 A szabadságharc hadtörténete.* Budapest: Korona Kiadó.
- KEDVES Gyula 1992: *A szabadságharc hadserege. I. A lovasság.* Budapest: Sygnatura.
- KLÖM XIII–XIV. köt. 1952–1953. *Kossuth Lajos összes munkái. XIII–XIV. köt. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén.* I–II. köt. S. a. r. BARTA István. Budapest.
- KLÖM XV. köt. 1955: *Kossuth Lajos összes munkái. XV. köt. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai.* S. a. r. BARTA István. Budapest.
- KOBÁLY József 1998: *Sine ira et studio.* Ungvár: KMKSZ.
- LEHOCZKY Tivadar 1899: *Beregmegye és a munkácsi vár 1848-49-ben.* Munkács: Kroó Hugó kiadása.
- LEHOCZKY Tivadar 2000: *Bereg megye és a munkácsi vár 1848-49-ben.* Budapest–Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány Mandátum Kiadó.
- MOLNÁR Ferenc 2009: *A máramarosi határvidék hadászati problémái az 1849. évben.* Acta Beregsasiensis 2009/2. 61–71.
- MOLNÁR Ferenc 2010: *A máramarosi ruszinság 1849. évi története.* In: Fábri István – Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III.* Budapest: BI MÁSZ
- PÁSZTOR Emil 1979: *A tizenötödik aradi vértanú.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó–Zrínyi Katonai Kiadó
- PRIBELSZKI János 1992: *Kazinczy Lajos a szabadságharcban.* Hadtörténelmi Közlemények 1992/2. 124–148.
- SOLYMOSI József 2009: *Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848-49-ben (Az Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyék területén történt események).* Doktori (Phd) értekezés. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/solymosijozsef/diss.pdf>, 162. p. [Letöltés ideje: 2010. április 2.]
- VÁRADY Gábor 1885: *A zsigói végnapok.* Ország-Világ, 1885. 173. o.
- VÁRADY Gábor 1892: *Hulló levelek.* Máramarossziget.

Földbirtokreform és kolonizáció Kárpátalján a két világháború között. Források és kutatási lehetőségek¹

Az 1920–30-as évek település-földrajzi átrendeződéseinek a mai napig tapasztalható hatásai vannak Kárpátalján. Elmondható, hogy a 20. század első felének eseményei, a világháborúk, a többszöri államváltások, a terület nemzetiségei közötti viszony alakulása hozzájárultak ahhoz, hogy egy sajátos viszonyokkal rendelkező nagytáj váljon ki az évszázadok során gazdasági és társadalmi téren is erősen egybekovácsolt északkelet-felvidéki régióból. Az ebben a folyamatban hatótényezőként közrejátszó történelmi események feltárásában még vannak feladataink. Ezek közé a tisztázatlan kérdések közé tartozik többek között az első Csehszlovák Köztársaság időszakában végzett telepítéspolitika helyi vonatkozásainak bemutatása. Ebben az esetben is igaz, amit Kárpátalja történetének több mozzanatáról is elmondhatunk, hogy míg a történeti ténnyel tisztában vagyunk, addig az ezt megalapozó alapkutatások mindezülig hiányoztak. Ennek az alapkutatásnak a során igyekszünk választ adni, hol, hogyan, milyen céllal, milyen településföldrajzi, gazdasági és etnikai átrendeződéseket előidézve hajtották végre a telepítéseket, és mennyiben felelt meg az eredmény az államhatalom várározásainak. Fontos azt is tisztázni, hogy milyen sajátosságai voltak a telepítéseknek a felvidéki kolonizációhoz képest.

A téma tanulmányozásánál elkerülhetetlen Simon Attila *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között* című munkája (Simon, 2008), mely átfogóan vizsgálja a telepítések felvidéki vonatkozásait, nem csupán az állampolitika szintjén. A legfontosabb forráscsoportot a *Csehszlovák Köztársaság Állami Földhivatalának és Telepítési Hivatalának*, később pedig a földosztást és a telepítéseket is kezébe vevő *Földművelésügyi Minisztériumnak* az iratanyagai képezik. Ezek egy része Kárpátaljai *Területi Állami Levéltár Beregszászi Fiókjában* is megtalálható, természetesen nagyrészüket a *Cseh Állami Levéltárban* fellelhetjük. Fontos forrásként szolgál a csehszlovák törvényhozásban elhangzott vonatkozó felszólalások, viták anyaga. Értékes adatokkal szolgál a *Pozemkova reforma* c. kormányzati lap, mely az *Állami Földhivatal* Prágában kiadott közlönye volt, és rendszeresen beszámolt a földreform és a kolonizáció helyzetéről. Megemlíthetjük továbbá a korban készült cseh, szlovák és ruszin nyelvű, elsősorban propaganda jellegű kiadványokat, melyek a földreform és telepítések eredményeit mutatták be. Ilyenek voltak a *Kárpátorosz eredmények* (Попова, 1930) vagy a *Podkarpatska Rus az 1919–1936-os években* (Бачинский, 1936), illetve *Technikai munkák*

¹ A kutatás eddigi folyamatában Dr. Fedinec Csilla, Dr. Simon Attila és Dr. Zeidler Miklós nagy segítségemre voltak, amit ezúton is köszönök.

Podkarpatska Rusban 1919–1933 között (Technická práce, 1933) című kötet. Megemlíthetjük az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírást (ld. Magyar Statisztikai Közlemények, 1938), melyek adatait felhasználva korabeli munkák is közöltek adatokat telepítésekről, illetve szintén fontos – a Kárpátalján folytatott telepítésekkel foglalkozó munkák általában erre hivatkozik – *A felvidéki magyarság húsz éve* című kiadvány, melyet a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete adott ki (1938). Megemlíthetjük még Jócsik Lajos munkáját a *Közép-Dunamedence közgazdasága* (Jócsik, 1944), illetve szintén ettől a szerzőtől *A magyarság a cseh földreformban* (Jócsik, 1940) című tanulmány. Ezeken túl a korszak társadalmának véleményalkotása szempontjából fontos a korabeli sajtóanyagok megfelelő forráskritikával való használata.

Jelen tanulmány célja, hogy a fent említett forráscsoportok közül az eddig áttekintettekből nyert információkat bemutassa. A tanulmány alapját a *Kárpátaljai Területi Állami Levéltár* (továbbiakban: *KTÁL*) 36. fondjának (Az Állami Földhivatal Ungvári Kerületi Irodájának iratai) iratanyagai képezik. A 3 755 gyűjtési egységből álló fond tartalmazza az Állami Földhivatal és a később létrejött Telepítési Hivatal, valamint a Földművelésügyi Minisztérium földreformra vonatkozó 1919 és 1939 között keletkezett különböző, sok esetben bizalmas iratait. Megtalálhatóak itt a földosztással kapcsolatos központi és helyi rendelkezések, a földosztás folyamatát dokumentáló jegyzőkönyvek, az ezzel kapcsolatos kataszteri felmérések, térképek, a földterületek igénylésére beérkezett kérvények. Fellelhető továbbá a betelepítettek névsora, a kolonizálás különböző szakaszát előkészítő intézkedések dokumentációja, stb. A szinte teljesen cseh nyelvű (előfordulnak német nyelvű iratok is) iratanyag, meglehetősen rendezetlen. Kronologikus sorrendbe vannak rakva az ún. opiszok (iratcsoportok), illetve az ezeken belüli gyűjtési egységek, azonban nincsenek tematikusan rendezve, valamint a gyűjtési egységek elnevezése a mutatókönyvekben nem mindig fedi azok tartalmát, ami nagyban megnehezíti a kutatást. Egy másik, a kutatás folyamatát nehezítő tényező, az iratanyag tárolásából adódik. Különálló lapokként tárolják az okmányokat, és akkor fűzik² össze az egy gyűjtési egységbe tartozó dokumentumokat, amikor a megrendelés megtörtént. Azt, hogy melyik gyűjtési egységgel nem végezték még el ezt a folyamatot, az a mutatókönyvből látszik, mivel ezek mellett dokumentumcsoportok mellett nem szerepel a lapszám. Az általunk kutatott iratanyag a feljegyzések szerint 1957-től hever érintetlenül a levéltár raktárhelyiségében, így mielőtt kézhez kaphatná a kutató, meg kell várni, míg ezt az összefűzési–rendszerkezési folyamatot elvégzik, feljegyzésre kerül a lapszám, és az is előfordul, hogy módosul a gyűjtési egység megnevezése a mutatókönyvben. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a levéltári dolgozók segítőkészsége valamelyest enyhíti a problémán, de maga a folyamat nem kevés időt vesz igénybe.

2 Fűzés alatt azt kell érteni, hogy a lapok oldala mentén tüvel és fonállal összefűzik az egy anyagot képező lapokat.

Magának a földreformnak és a telepítéseknek a vizsgálata együtt igen nagy feladat volna, így a kutatás központi témája a kolonizáció, mégsem mehetünk el a földreform mellett említés nélkül, hisz a két eseménysorozat egymással szorosan összefüggött, illetve a forrásgyűjtés során a földosztással kapcsolatban is kerültek elő dokumentumok. A földreform általános jelensége volt az első világháborút átélte Európának. Csehszlovákia sem kerülhette ezt meg. Viszonylag korán, már 1918. november 9-én elfogadta a törvényhozás a nagybirtokok zár alá helyezését (Simon, 2008: 30.). A gyors döntéshozatalnak több oka is lehetett. Egyrészt az 1918-ban létrejött koalíciós kormányra jelentős baloldali nyomás nehezedett, mindazonáltal a Kelet-Közép-Európában egyre érezhetőbben jelentkező bolsevik hullámot is le akarták csillapítani. Másrészt a nagybirtokok szétosztása jelentősen meggyengítette azt a zömében német, magyar területeken magyar vagy magyarul beszélő birtokos réteget, amely az újonnan létrejött Csehszlovákia területén korábban nemcsak a gazdasági, de a politikai elitet is jelentette. Harmadrészt a paraszti lakosság nagymértékű földéhsége, és ezt a társadalmi igényt nagyszerűen felismerő, és politizálásában később kamatoztató *Csehszlovák Agrárpárt* földbirtokreform melletti erős kiállása is jelentős tényezők voltak (vö. Simon, 2008: 31.).

1919. április 16-án fogadták el a törvényt, amely elrendelte a 150 ha-nál nagyobb mezőgazdasági terület, vagy a 250 ha-nál nagyobb összterületű birtokok lefoglalását. Podkarpatska Rusban is felállították a *Földosztó Bizottság*okat, Ungvár, Munkács, Técső és Beregszász központokkal (Botlik, 2005: 177–244.). Ezt követően 1920. szeptember 1-jén adták ki azt a rendeletet, amelynek értelmében Podkarpatska Rus területén „minden haszonélvező, birtokos, társ tulajdonos, állampolgárságra való tekintet nélkül, kilencven napon belül köteles bejelenteni 150 ha-nal vagy 260 kat. holdnál nagyobb földterületét” A késedelmet jelentős büntetéssel torolták meg, 50 000 korona pénzbírság,³ vagy egy hónap elzárás járt érte.⁴ Érdemes megjegyezni, hogy mint a rendelet szövegéből is látszik állampolgárságra való tekintet nélkül volt kötelező a szabályozás mindenkire, míg 1920-ban a csehszlovák állampolgárságot még sokaknak nem sikerült megszerezniük, ami például kizáró ok lehetett bizonyos tisztségek betöltésekor.

Ezzel a rendelettel kezdetét vette a földbirtokok lefoglalása, felmérése, szétosztása. Amelyből egy rendkívül hosszan elhúzódó folyamat lett és soha nem fejeződhetett be. 1932-ből származó adataink tanúsága szerint a földosztásra kijelölt területek mindössze 18,83 %-a került lefoglalás alá. Ezen a 238 908 ha területen, melyből 45 379 ha volt a földművelésre alkalmas terület, kezdték meg a földosztást (Voženilek, 1932: 510–511. – Ld.: 1. számú melléklet). Tekintve, hogy ezt követően a földreform folyamatában nem történt jelentős változás, ezt végleges adatnak tekinthetjük. Érdemes megfigyelni, hogy az Ilosvai, Munkácsi és Beregszászi

³ Egy kat. hold földért 500 korona jóvátétel járt a tulajdonosnak, tehát 100 holdnyi föld ára lett volna a büntetés.

⁴ *KTÁL* Fond 36. Op. 1. od.zb. 13. 1–2. lap

járások földterületein ment végbe a legnagyobb mértékben a földosztás, ennek valószínűleg az volt az elsődrendű oka, hogy ezeken a területeken működött a régió legnagyobb birtoka a Schönborn-Buckheim uradalom, melynek későbbi sorsa még sok vitát kiváltott.

A földosztás, 1931-es állapota szerint 258 települést és egyes a hivatalos csehszlovák statisztika szerint 107 (Statistické tabulky, 1935), az általunk talált levéltári dokumentumok szerint legalább 121 földbirtokost érintett.⁵ Legjelentősebben a Schönborn-Buckheim uradalmat (közel 130 idetartozó településen zajlott földosztás, a Beregszászi az Ilosvai és a Munkácsi járásokban), a Teleki-latifundiumot (az Ilosvai járás keleti, az Ökörmezői járás nyugati részén), Virányi Sándor (az Ungvári járásban és a Técsői járás déli részén), Odeschalchi Zoárd (Antalóc, Köblér, Tiszasalamon környéke az Ungvári járásban), Nemes József (a Beregszászi járás központi része), Braun Zsigmond (a Nagyszőlősi és Beregszászi járásokban), Atzél László (a Nagyszőlősi járás keleti része) és a Lónyayak (Beregszászi járás nyugati része, a magyar–csehszlovák határ mentén) illetve az egyházi felekezetek földjeit érintették.⁶

A földek zárolását követően a helybeli lakosság jelentkezhetett a jegyzőnél, vagy az adott terület *Földosztó Bizottság*ánál, és igényt nyújthatott be valamilyen méretű földterületre. A *KTÁL* iratanyagában rengeteg ilyen igénylőlappal találkozhatunk, ezekből megtudhatjuk, hogy milyen szempontokat vettek figyelembe az igényléseknél. Ezek az igénylőlapok egyoldalas cseh nyelvű nyomtatványok voltak, melyen ki kellett tölteni a megfelelő rubrikákat. Érdekesség, hogy míg cseh nyelvűek voltak az igénylő által megválaszolt kérdések, addig voltak esetek, amikor a kérelmező a válaszokat anyanyelvén (magyarul, ruszinul) írta fel. Figyelembe vették a foglalkozást, az életkort, családi állapotot, a gyerekek és a munkaképes családtagok számát, a saját birtokolt földet, az állatállományt, mennyi területet kér az igénylő, milyen tevékenység céljából kéri, illetve rendelkezik-e valamilyen katonai érdemmel.⁷ Láthatjuk tehát, hogy a hivatalos igénylőlapon nem kellett feltüntetni a nemzetiséget, pedig a leggyakoribb támadás azért érte a földreformot, hogy nemzetiségi szempontokat is figyelembe vettek. Azonban nyilvánvaló, hogy egyes esetekben az igénylőlap kitöltésekor használt nyelvből nyilvánvalóan kiderült a nemzetiség, másrészt arra is volt példa, hogy utólag jelölték a hivatalokban az igénylőlapon felírtak ceruzával, hogy milyen nemzetiségű volt a kérelmező.

Jelentős számú helyi kérelem érkezett be, azonban csehszlovák kormány 1923-tól kezdve a köztársaság egyéb területeiről is előszeretettel telepített be igénylőket. A *KTÁL* eddig áttekintett anyagai alapján 1923 és 1930 között tizenegy településen folytattak betelepítést. Az elsőt 1923-ban a Csap melletti Sztrázs kolónián, ahová 21

⁵ *KTÁL*, Fond: 36., op. 1, od. zb. 527. 55–67. lap

⁶ Uo. 55–67. lap

⁷ *KTÁL*, Fond 36. Op. 1, od. zb. 13. 23. lap

telepescsalád érkezett. Ezt követően hozták létre a Bátor mellett Szvoboda telepet, ahová 66 telepescsalád költözhetett be. 1924-ben Gát környékén 13 család kapott földterületet, 1926-ban Hunyaditanya vagy Hedzespusta néven létrejött kolónia 25 család új otthona lett, ugyanebben az évben Sárosorosziába 5 családot telepítettek, szintén 1926-ban Pusztakerepec településen 14⁸ család jutott termőföldhöz. 1927-ben jött létre Újbótrágya kolónia 31 telepes családdal, majd 1927-ben Bótrágyba költöztettek 41 telepescsaládot. 1929-ben Beregdédába 3, míg 32 telepes család érkezett Beregsomba, 1930-ban Eszenybe költöztettek 5 családot.⁹ (ld.: 2. sz. melléklet) A letelepítések természetesen nem egyik napról a másikra történtek. A földterületek kiosztását követően lakóházak építését kellett elkezdni. A kiosztást és az építkezéseket az adott településtől távolabb eső kiosztott szabad földbirtokon végezték, így tulajdonképp egy új települést hozva létre (pl.: Szvoboda, Sztrázs, stb.), vagy a már létező településen osztottak ki földterületet az igénylőknek, építettek hozzá a településhez (pl. Gát, Eszeny, Sárosorszi). Eddig fellelt forrásaink Sztrázs, Szvoboda és Gát esetében nem közlik a kiutalt területek nagyságát. A többi település esetében elmondható, hogy településenként jelentős eltérések is megfigyelhetők voltak a kiosztott földterületek méretét tekintve. Hunyaditanyán 16,2 kat.hold, Sárosorosziában 52,2 kat. hold, Pusztakerepecen 14 kat. hold, Újbótrágyon 29 kat. hold, Bótrágyon 41 kat. hold, Beregdédában 16,9 kat. hold, Beregsomban 27,7 kat. hold Eszenyben 42,4 kat.hold jutott átlagosan egy családnak.¹⁰ Az építkezéseket a csehszlovák állam támogatta, ugyanis nemcsak földterülethez kívánták juttatni a telepeseket, de egzisztenciájukat is meg kívánták alapozni.¹¹ Nemcsak a mezőgazdasági, de a kisiparos tevékenységet is ösztönözni kívánták, ez a szándék fel is vetődött az *Állami Földhivatal* egyik rendelkezésében, melyben célul tűzték ki egy ipari szakközépiskola mihamarabbi létrehozását a telepítések által érintett régióban.¹² Föltételezhető, hogy az építkezéseket állami támogatása hitelek formájában valósult meg, erről tanúskodik egy jelentés is, amelyet egy telepes, bizonyos Arnošt Hosa, mint a bótrágyi kolónia gazdasági szervezetének képviselője írt 1930-ban. Ebben nehezményezi, egy átlagos telepes 30–50 ezer korona adóssággal volt terhelve az építkezési kölcsön fejében, és 15–20 ezer korona egyéb adóssága is volt.¹³

Egyelőre nem bukkantunk olyan forrásra, amely közölné a betelepítettek pontos számát, a családok esetében a férj és a feleség nevét nevezik csupán meg.¹⁴ 1923 és 1930 között tehát 263 családot telepítettek magyarlakta területekre, akiknek nemcsak

⁸ Forrásunk Pusztakerepec esetében 12 családot közöl, azonban a dossziéból hiányzik egy lap, feltételezhető, hogy hiányzik a felsorolás folytatása, a szakirodalom ezen település esetében 14 családról tesz említést.

⁹ *KTÁL*, Fond: 36, op. 1., od. zb. 527. 43–54. lap, 67–75. lap

¹⁰ Uo. 43–54. lap, 67–75. lap

¹¹ Uo. 1–3. lap

¹² Uo.

¹³ *KTÁL*, Fond 36, op. 1., od. zb. 1129. 2–9. lap.

¹⁴ Uo.

a pontos számuk, de az etnikai megoszlásuk is kérdéses. A köznyelv a telepések által lakott területeket „cseh kolóniáknak” nevezte, azonban joggal föltételezhető, hogy jelentős volt a száma a ruszin telepéseknek is. Egy 1925-ben, a *Prágai Állami Földhivatal* által kiadott rendeletben találkozhatunk néhány erre vonatkozó érdekes momentummal. Egyrészt beszámolt a telepítések addigi helyzetéről, továbbá felhívta a *Földosztó Bizottságok* figyelmét arra, hogy milyen magas a ruszin nemzetiségű földigénylők száma. A következőképpen rendelkezik ezzel kapcsolatban: „*A kolonizáltak fele cseh és azonos részben kiválasztott, megfelelő ruszinság legyen...*” továbbá „*Ösztönözni fogjuk a ruszinságot, hogy észrevegyék ezt a cseh kérést...*” és ugyanitt megmagyarázzák a rendelkezés okát is: „*A ruszinok elégedetlensége megnehezíti a cseh hatalom irányításának felállítását, különösen a kolonizálni kívánt területeken*”.¹⁵ Ezt követően ezt az elvet követték is, ugyanis egy 1933-as jelentés beszámolt arról, hogy a betelepítettek 55%-a ruszin, míg 45%-uk csehszlovák¹⁶ nemzetiségű.¹⁷ Érdekes megvizsgálni a népszámlálási adatokat néhány, telepítés alá vetett területen. Gát, Sárosoroszi, Alsókerepec, Bótrágy, Beregdéda, Beregsom, Eszeny és Szvoboda esetében az 1921 és az 1930-as népszámlálási adatok értelmében a csehszlovák nemzetiségűek létszáma 648 fővel, míg a ruszinság létszáma 668 fővel növekedett.¹⁸ A telepések létszámára nézve jelenleg csupán ennyi adattal rendelkezünk.

Érdekes utalások vannak arra nézve is, hogy milyen további tervek születtek a kolonizálással kapcsolatban. 1933-ban született dokumentum értelmében Oroszvölgy, Verbóc, Nagydorbrony, Szvoboda, Beregszász, Beregvégardó, Akli, Eszeny, Bányu, Szerednye, Bégány, Gecse, Papi földterületein került volna sor telepések javára történt földosztásokra.¹⁹ Föltételezhető, hogy ezen települések egy részén ez meg is történt, illetve a szakirodalomban is megneveznek olyan településeket mint Újverbóc vagy Újakli amelyekben szinte biztosra vehetően folyt kolonizáció, azonban erről beszámoló forrást még nem találtunk. Arra nézve vannak információink, hogy arra a tizenegy településre a későbbiekben is telepítettek be családokat, amelyeket megnevezünk elsősorban az ismertett kolonizációs terveknek megfelelően, így például Eszenybe 1932–1934 folyamán további 20 telepescsalád érkezett.²⁰

Érdekes megfigyelni, hogy hogyan reagált a közvélemény a telepítésekre, és főként a magyar közvélemény, hisz elsősorban magyarlakta területeket érintettek az intézkedések. Nagyon élesen bírálta a telepítések folyamatát az ellenzéki

¹⁵ KTÁL, Fond 36, op. 1, oOd.zb. 527. 1–3. lap

¹⁶ Valamennyi népszámlálási összesítőben, illetve hivatalos iratokban is a „csehszlovák” nemzetnévvel találkozunk, mely a cseh és a szlovák nép egyenlőségét és összetartozását volt hivatott jelképezni, a valóságban azonban sem az egyenlőség nem érvényesült, sem az egység nem valósult meg.

¹⁷ KTÁL, Fond 36, op. 1, od. zb. 1129. 2–9. lap.

¹⁸ Az 1921 és 1930-as népszámlálások statisztikai adatai alapján (Statistický lexikon, 192.; Statistický lexikon, 1930)

¹⁹ KTÁL, Fond: 36, op. 1, od. zb. 527. 43–54. lap, 67–75. lap

²⁰ KTÁL, Fond 36, Op. 1, od. zb. 1533. 11–12. lap

magyar sajtó. A *Határszéli Újság*ban 1927-ben így olvashatunk a telepítésekről: „a kultúránkra és nemzeti egyenlőségünk meggyöngyítésére irányuló tendencia egyre erősödik.... az iskolatörvény, a telepítéstörvény, az agrártörvény, az adótörvény minden finesze, ami benne van a törvénykönyvben ezt a célt szolgálja” (Szüllő, 1927: 2.). Ugyanitt olvashatjuk a következő, ironikus megjegyzést: „természetesen nem a történelmi országuk földjét adják nekik. Az nem arra való. Itt van Szlovenszko és Ruszinszko. Az Isten is arra teremtette ezt a földet, hogy cseh telepesek boldog hazája legyen... „ (Negyven..., 1927: 2.). A *Kárpáti Híradó* szintén ezt az irányvonalat képviseli, Kékedy Gábor 1927-ben így írt a földreformról: „...földek, állami állások idegen kézbe adása csak azt célozza, hogy a gazdaságilag lehetetlenné tett őslakosság pusztuljon el, vagy vándoroljon el” (Kékedy, 1927)

Azonban pozitív észrevételek is érkeztek a kolonizációval kapcsolatban, a *Keleti Újság* 1926. októberében megjelent számában Kovács Béla cikkében szerepel, hogy a „falvakra a cseh–magyar barátság, a szerelem és a koccintás jellemző” (Egry, 1926).

Nagyon szemléletesen foglalta össze Korláth Endre képviselő 1930-ban a csehszlovák szenátusban elhangzott beszéde: „A Schönborn uradalmat nagyszerű taktikával sikerült a Živnobankkal társult svájci érdekeltség kezére juttatni és így 35–90 évig várhatunk rég, amíg itt földreformról tárgyalhatunk. Ezzel a taktikával Gát, Jánosi, Ardó, Beregszász, Kígyós, Nagybeteg, Beregujfalú, Dercen, Fornos magyar községek továbbá. Alsó- és Felsőremete Bárdháza, Mikarja orosz községek estek el jogos földreform igényeiktől. A máltai lovagrendnek adták a Telekék dolhai 60. 000 holdas erdejét. Ez a Ruszinszkói földreform másodig nagy áldása. A harmadik áldás azt a 16 maradékbirtokost érte, akik közül 14 cseh, 1 ukrán és 1 nagyorosz nemzetiségű. A negyedik áldás ama telepesek fejére szálljon, akiket a földreform jóvoltából a történelmi országokból telepítettek hozzánk nyilván azért, mert sem a ruszin, sem a magyar nem akart földet és szívesebben megy Belgiumba, Kanadába, Argentínába. A magyarság, feltéve, hogy a község elégszámu agrárpárti igazolványt fogyaszt – csinálhat legelőbérelő družstvo és ha még jut valahol egy kis darab föld, úgy arra kihajthatja a marháját, de ismétlem, csak agrárpárti igazolvánnyal. Arról egyáltalán beszélni sem lehet, hogy a földreform a magyarság számára, a legcsekélyebb előnyt, kedvezményt hozta volna meg, sőt helyzetünket csak megnehezítette.”²¹ A fent idézett szövegek jól szemléltetik, hogy a magyarság az etnikai terület megbontását, és a nemzet pozícióinak gyengítését látta a telepítésekben, illetve nehezményezték a magyar földigénylők számára történt juttatások kis mértékét. Nyilvánvalóan jelen volt a Prágához hű politikai képviselő is, amelyik a Köztársaság vezetésének szócsöveként a telepítések mezőgazdasági művelés szempontjából hasznos oldalát hangsúlyozták.

21 www.psp.cz/eknih/1930ns/ps/stenpt/index.html – Korláth Endre felszólalása a Csehszlovák Szenátusban, letöltve: 2010. 11. 27.

A korabeli ellenzéki magyarság így az alapvetően gazdasági szférába tartozó földreformot és az ehhez kapcsolódó kolonizációt retorikájában a csehszlovák állam kisebbségpolitikai intézkedései közé helyezte. Érdekes tehát megvizsgálni, hogy milyen szerepet foglaltak el a telepítések Prága vidékünkkel szemben folytatott politikájában. A 1919. szeptember 10-én elfogadott saint-germain-en-laye-i békeszerződés értelmében a terület széleskörű autonómiával felruházva kellett volna, hogy csatlakozzon az új államalakulathoz, ezt az Antant-hatalmak és a csehszlovák vezetés által kiadott *Generalny Statutum*, majd az 1920 februárjában kiadott *Csehszlovák Alkotmány* is megerősítette (Fedinec, 2002: 14-15.). Azonban az önrendelkezés megvalósítását folyamatosan késleltették, hivatkozva általában arra, hogy a területünk lakossága még nem érett meg politikailag az autonóm irányításra. Az autonómiához való hozzáállása a prágai vezetésnek, beleillett abba a politikába, amit a Köztársaság egyéb területein is folytatott, és ami az ország integritásának megőrzésére törekedett. Maga ez a törekvés abból eredeztethető, hogy Csehszlovákia egyfajta mozaikállamként, eltérő etnikai szerkezetű és különböző történeti fejlődésen átment, a kialakult gazdasági térszerkezetet tekintve egymáshoz nem illeszkedő részekből állt. Ez nagyban megnehezítette egy cseh dominanciájú, erős központi irányítással rendelkező állam felépítését, amit egy nem Prágához hű autonóm irányítás valamely területén a Köztársaságnak csak még tovább bonyolított volna. Ezért a Köztársaság területeinek egyfajta konszolidációja volt az elsődleges feladat. Ebben a folyamatban nagyszerű példaként szolgáltak az Osztrák–Magyar Monarchia ilyen jellegű korábbi törekvései, amely államban pont a cseh területekhez viszonyultak ilyen módon. Ez a konszolidációs politika lehetett több csehszlovák intézkedés motívuma, így a csehszlovák hivatalnoki réteg széleskörű alkalmazásáé magyar és ruszin lakta területeken, egyes nyelvpolitikai intézkedéseké, oly gyakran végrehajtott változtatásoké a közigazgatási berendezkedésben, és ebben a sorban el tudjuk helyezni a kolonizációt is. Ezt bizonyítja a már idézett 1925-ös rendelete az *Állami Földhivatalnak*, melyben két elvet neveztek meg, amely szellemében a földosztást és a telepítéseket folytatni kellett. Az egyik a földművelés fejlesztésének elősegítése, a másik pedig „...*Podkarpatska Rus belső politikai és társadalmi konszolidációjának elősegítése*” volt.²² Mint arra már utaltunk ugyanitt előirányozták, hogy növeljék a ruszin nemzetiségűek arányát a betelepítettek sorában, ezek tehát arra utalnak, hogy míg a földbirtokreformmal gyengítették a ruszinszkoí magyar vagy magyarul beszélő (magyarul beszélő de nem magyar nemzetiségű alatt a zsidó nemzethez tartozókat értették) birtokos réteget, akik a társadalmi és politikai elitet képezték, addig a telepítésekkel egy erős szláv középparaszti réteget kívántak kialakítani. Továbbá feltételezhető a törekvések egy olyan iránya is, amely során a ruszinságot mint helyi, Prágához hű szláv népcsoportot a meggyengített politikai elit szerepének átvételére kívánták „kinevelni”. A fenti gondolatmenetet támasztja alá

22 KTÁL, Fond 36, Op. 1, od. zb. 527. 1–3. lap

Robert T. Smallbones pozsonyi brit nagykövet, néhány gondolata is, aki 1922-ben és 1923-ban Podkarpatska Rusba látogatva a csehszlovák vezetés helyi politikájára nézve a következő észrevételeket tette: „*A csehek kihasználva felsőbbiségüket, megpróbálják „befuttatni” a szláv kisebbséget, tanulva ezt a Birodalom bürokratikus rendszeréből, amelyben ezt a szerepet ők töltötték be, megfosztva attól az előnytől, hogy szabadságukat kivívhatnák*” (British Documents vol. 1., 1990: 380.). Szláv kisebbségek alatt gondolhatott itt a diplomata a szlovákokra és a ruszinokra, a birodalom alatt föltételezhetőleg a Monarchiát értette. Egybevág ezzel a gondolatmenetével egy 1923-ban írt jelentése, melyben a így ír: „*A csehek azt szeretnék, hogy a Köztársaság homogén nemzetállam legyen, egy kevés, nem jelentős kisebbséggel, mely szétszóródik a történelem és a földrajzi környezet erői következtében, és mivel a tények nem egyeznek ezzel a fikcióval, ők feltalálták a „csehszlovák” kifejezést.*” (British Documents vol. 2., 1990: 67.) A telepítések tehát nem csupán gazdasági vagy kisebbségpolitikai célokkal bírtak, hanem egy olyan egységes politikai irányvonalnak volt a része, amely a Csehszlovák Köztársaságot kívánta egységessé kovácsolni, illetve egységét megőrizni. A telepítések ebben a folyamatban betöltött szerepét, illetve pontos lefolyását és eredményeit remélhetőleg a további kutatások segítségével tisztázni tudjuk majd.

Bibliográfia

Források és statisztikai kiadványok

Az Állami Földhivatal Ungvári Kerületi Irodájának iratai – KTÁL 36. Fond

www.psp.cz/eknih/1930ns/ps/stenpt/index.htm/ – A Csehszlovák Szenátus digitalizált anyagai

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. General editors Kenneth Bourne and D. Cameron Watt. Part II. From the First to the Second World War. Series F. Europe, 1919–1939. Editor Christopher Seton-Watson. University Publications of America, 1990 Volume 1. Central Europe, 1919–1922

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. General editors Kenneth Bourne and D. Cameron Watt. Part II. From the First to the Second World War. Series F. Europe, 1919–1939. Editor Christopher Seton-Watson. University Publications of America, 1990 Volume 2. Central Europe, January 1923–June 1930

Magyar statisztikai közlemények: Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírás, Budapest, 1939.

Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi vydán Ministerstvem Vnitřní a Státním Úřadem Statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 15. února 1921, v Praze 1928.

Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi vydán Ministerstvem Vnitřní a Státním Úřadem Statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 1930, v Praze

Statistické tabulky. Výměra zabrane půdy a počet jejích vlastníků. Pozemková reforma Ročník XVI. Číslo 3. v Praze v květnu 1935 str. 39.

Irodalom

Бачинский, Эдмунд С. (Ред.) 1936: *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936.* Тирограф. Школьная Помощь». Ужгород

BOTLIK József 2005: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. kötet. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola – Veszprémi Tanárképző Főiskola

A felvidéki magyarság húsz éve. Budapest: A Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete, 1938.

EGRY Ferenc 1926: *Cseh–magyar barátság falun.* Ruszinszko Magyar Gazda 1926. október 24.

FEDINEC Csilla 2002: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Galánta–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium-Aurum Kiadó

JÓCSIK Lajos 1940: *A magyarság a cseh földreformban.* Magyar Szemle

JÓCSIK Lajos 1944: *A Közép-Duna-medence közigazdasága.* Magyar Élet

KÉKEDY Gábor 1927: *A Verchovina nyomora.* Kárpáti Híradó 1927. június 22.

Negyven cseh családot akarnak betelepíteni Romániából. Határszéli újság 1927. május 8. 2.

Попова, А. В. (Ред.) 1930: *Карпаторусскія досягненія. Юбилейный сборникъ статей по поводу 10-тія добровольнаго присоединенія Подк. Руси къ Чехословакии.* Подъ редакцій и изданіемъ Типограф. «Карпатыя» Мукачево

SIMON Attila 2008: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet

Szüllő Géza 1927: *Helyzetünk nem jobb, de rosszabb.* Határszéli Újság 1927. január 9. 2.

Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919–1933. Uzhorod, 1933.

VOŽENÍLEK, Jan 1932: *Predbežné výsledky Československé pozemkové reformy. Země Slovenská a Podkarpatoruská.* Praha

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet Podkarpatska Rusban települései, ahol kolonizálás ment végbe 1923 és 1930 között²³

Ssz.	Település	Létrehozás éve	Betelepített családok száma
1.	Sztrázs (Cifratanya) ¹	1923	21
2.	Szvoboda ²	1923	66
3.	Gát ³	1924	13
4.	Hunyaditanya ⁴	1926	25
5.	Sárosoroszi ⁵	1926	5
6.	Pusztakerepec ⁶	1926	14

7.	Újbótrágy ⁷	1927	35
8.	Bótrágy ⁸	1928	41
9.	Beregdéda ⁹	1929	3
10.	Beregsom ¹⁰	1929	35
11.	Eszeny ¹¹	1930	5

¹ Sztrázs – Az 1930-as években még két családot költöztettek be. A telepítések során jött létre. 1923-ban a kolónia létrejöttékor még a szlovenszkoí országrészhez tartozott, jelenleg nem önálló település, az ungvári járási Tisasalamonhoz tartozik közigazgatásilag.

² Szvoboda – a legnagyobb létrehozott kolónia, ahová elsősorban légionáriusokat telepítettek be, jelenleg Szvoboda, magyar nevén Nagybakos, a Beregszászi járás zömében ukránok lakta települése

³ Gát – önálló település a Beregszászi járásban

⁴ Hunyaditánya – jelenleg Hunyadi néven a Beregszászi járás Macsola községéhez tartozik közigazgatásilag

⁵ Sárosoroszi – önálló település a Beregszászi járásban

⁶ Pusztakerepec – eddigi információink szerint az egyetlen település a Munkácsi járásban, amelyen folytattak telepítést, napjainkban Alsókerepec néven ismert

⁷ Újbótrágy – napjainkban a Bótrágy település egy részét képezi, megtartották az Újbótrágy elnevezést

⁸ Bótrágy – önálló település a Beregszászi járásban

¹⁰ Beregsom – önálló település a Beregszászi járásban

¹¹ Eszeny – önálló település az Ungvári járásban

**2. számú melléklet Földosztásra lefoglalt birtokok mérete
Podkarpatska Rus járásaiban**

	Körzet	Összes földterület (kat. hold (ha))	Lefoglalt (kat. hold (ha))	Százalék
1	<i>Beregszász</i>	119 298 (68651)	34658,12 (19944,87)	29,05
2	<i>Nagyberezna</i>	141354 (81 344)	9,15 (5,72)	0,01
3	<i>Huszt</i>	167 314 (96 283)	15 905 (9 152)	9,51
4	<i>Ilosva</i>	142 588 (82 054)	59 688,02 (34 348,38)	41,86
5	<i>Munkács</i>	170 726 (98 247)	59 507 (34 244,26)	34,86
6	<i>Perecseny</i>	108 463 (62 417)	5 896,12 (3 393,37)	5,44
7	<i>Rahó</i>	399849 (195 571)	1379,02 (793,64)	0,41
8	<i>Nagyszőlős</i>	128 779 (74 108)	17 523,13 (10 084,33)	13,61
9	<i>Szolyva</i>	244 645 (140 785)	156 340,05	63,9
10	<i>Técső</i>	314 927 (181 229)	18 415,05	5,85
11	<i>Ungvár</i>	126 809 (72 974)	16 442,01 (9 461, 82)	12,97
12	<i>Volóc</i>	199 889 (115 029)	29 390,12 (16 913,32)	14,7
	Összes	2 204 641 (1 268 692)	415 157,02 (238 908, 08)	18,83

Az intézményesült szeretet. Református árvaházak Szlovákiában és Kárpátalján a két világháború között

A XVIII. századtól kezdődően változás állt be a tömegek valláshoz és egyházhoz való viszonyában: egy fokozatos és általános laicizálódási folyamat vette kezdetét. Ennek okát egyrészt a XIX. században egyre nagyobb teret nyerő racionalizmusban és liberalizmusban, másrészt az ipari forradalommal párhuzamosan kibontakozó erőteljes urbanizációban kereshetjük: a városokba áramló, paraszti gyökereiket vesztő munkástömegek vallásos hite meggyengült, és az egyházaktól is fokozatosan eltávolodtak. Ebben közrejátszott az is, hogy az egyházak a városi szegények létét és gondolkodását alapvetően meghatározó egzisztenciális problémákkal sokáig érdemben nem foglalkoztak.

Ezen, az egyházakra nézve oly kedvezőtlen folyamatok ellenhatásaként indult útjára a protestáns egyházakban a XIX. század elején a belmissziós mozgalom, mely a vallástól eltávolodott tömegek visszahódítását, hitükben való megerősödését, reevangelizációját, emellett a társadalom elesett, lecsúszott és kiszolgáltatott csoportjainak a megsegítését, a szegénygondozást és a szeretetmunkát tűzte ki a céljául. A magyar református egyházban ez az irányzat nagyjából a XIX. század utolsó harmadától volt jelen, de mivel az egyház hivatalos közegei tartózkodóan, sokszor ellenségesen viszonyultak a külföldi gyökerekből kinövő mozgalomhoz, ezért az kezdetben egyesületi keretek között bontakozott ki. A belmisszió az első világháború előtt a magyar református egyházban nem terjedt el széles körben, erre főként majd csak a harmincas években kerül sor, amikor a hivatalos egyház is magáévá teszi a belmisszió gondolatát és annak gyakorlását kötelező és törvényesen szabályozott feladatává teszi minden református gyülekezetnek.

A belmisszió már említett szociális programjának fontos részét képezte az árvák gyámolítása is, melyet árvaházak alapításával és fenntartásával próbált megvalósítani. A protestáns árva gyermekek megsegítése céljából Pesten 1859-ben a megalakult *Evangeléliumi Árvaápoló Egylet* első ülésének nyitóbeszédében Bauhoffer György budai evangélikus lelkész egyenesen a belmisszió legfontosabb feladatának nevezte az elhagyott gyermekekről való gondoskodást (Géra, 2006: 73.). A magyarországi református árvagondozás azonban lassan bontakozott ki, kicsúcsosodását majd csak a Kiss Ferenc által életre hívott *Országos Református Szeretetszövetség* tevékenységének köszönhetően az 1930-as évek második és az 1940-es évek első felében éri el. A már korábban létrejött református árvaházak mellett a *Szeretetszövetség* az 1940-es évek elején a terület-visszacsatolások következtében megnagyobbodott Magyarország 22 községének 27 árvaházában mintegy 550 gyermek ellátásáról gondoskodott (Géra, 2006: 250.).

A trianoni békekötés a Kárpát-medencében élő reformátusok szervezeti egységének a megszűntét is jelentette. A szomszédos országokba került, döntően magyar nemzetiségű reformátusok kényszerből létrehozták önálló egyházaikat. Így jött létre a *Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Egyház* (továbbiakban: *Egyetemes Egyház*) is három egyházkerülettel (dunáninneni, szlovenszkói tiszáninneni és kárpátaljai), ezen belül tíz egyházmegyével. Annak ellenére azonban, hogy az új egyházalakulat csehszlovák követelésre jött létre, az államhatalom részéről – elsősorban magyar jellege miatt – korszakunkban mindvégig mostoha elbánásban részesült.

Tanulmányomban a két világháború közötti Szlovákiában (korabeli szóhasználatnál Szlovenszkón) és Kárpátalján (Rusinszkon) a belmisszió által felkarolt református árvagondozás intézményeinek, a marcelházi-kiskoszmályi, a beretkei, a nagyszőlősi és a munkácsi árvaházak létrejöttének a körülményeit és intézményi kereteik kiépülését szeretném bemutatni, kiemelve azokat a személyeket, akik mindebben fontos szerepet játszottak.

A kiskoszmályi Béthel Árvaház

A Szlovákia és Kárpátalja területén lakó reformátusok első árvaháza a komáromi egyházmegyéhez tartozó Marcelházán jött létre. Éltre hívásában a helyi gyülekezet lelkésze, a korszak egyik nagy lelkészegyenysége, Nehézy Károly játszott döntő szerepet.

Nehézy Miskolcon született, teológiai tanulmányait pedig Sárospatakon kezdte, azonban a nagy múltú intézményből több társával egyetemben eltanácsolták, mivel az általuk létrehozott „szent egylet” kegyes-belmissziós irányultsága eltért az intézmény tanárainak teológia beállítottságától. A hallgatókat a pápai református teológia fogadta be, ahol Pongrácz József személyében a tanárok között pártfogóra is találtak. Nehézy itt fejezte be a tanulmányait, majd rövid kitérő után 1918-ban feleségével együtt Marcelházára került lelkésznek. A falut a két év múlva megkötött trianoni szerződés Csehszlovákiához csatolta, így a lelkész tevékenysége már az újonnan létrejött állam keretei között bontakozott ki. Itt töltött tizenkét éves szolgálata alatt szinte csodát tett a faluval: *„Benépesül a paróchia, megtelik a templom. Hamar terjengeni kezd az élet illata – írja Nehézről szóló visszaemlékezésében Nagy Gyula, majd ekként folytatja: – Az igehirdetési nyomán olyan ébredés támad ebben a kicsiny gyülekezetben, hogy kicsinek bizonyult a templom [...] A Bibliával, a hit dolgaival való intenzív foglalkozás sajátos gyümölcsöket termelt. Föltámadt az éhség az atyafiakban a betű iránt, rájöttek hiányos, vagy elfelejtett ismereteikre. Ezért esténként az iskolában a kapanyéltól megkérgesedett kezek ceruzát fogtak a kezükbe. Megtanultak helyesen írni, fogalmazni, számolni és olvasni. A Biblián kívül*

olvastak mezőgazdasági szakirodalmat és szépirodalmat is [...] Bezárt a kocsmát, mert megtért a kocsmáros család. Kifejlődik a szép iránti érzékük. Vonós zenekar alakul paraszt férfiakból és ifjakból, akik kottából muzsikálnak egyházi énekeket. Jó egy évtized alatt megváltozott a falu mentalitása” (Nagy, é.n.).

A falu református közössége gondolkodásának evangéliumi szeretettel való átítatása végül egy árvaház felállításában nyert intézményesen is látható formát. A kezdeményező szerepet ebben az esetben is Nehézy Károly és felesége játszotta. Az elhatározás megszületésének a történetét az 1932-ben megjelent és az árvaház első éveit bemutató kis füzet örökölte meg, melynek a szerzője valószínűleg maga Nehézy volt (N.N., 1932). Ebből tudjuk, hogy 1928. március 25-én vasárnap, az istentisztelet után – a Nehézy által kialakított szokás szerint – a lelkészlakon gyűltek össze a gyülekezet azon tagjai, akik a bibliával mélyebben foglalkoztak. Az is szokássá vált, hogy ilyen alkalmakkor a gyülekezet tagjai felolvastak egy-egy fejezetet a bibliából és a fejezetből megtanultak egy-egy mondatot, egy úgynevezett aranymondást fejből, melynek értelmét közösen megvitatták. Aznap sorra került a lelkész aranymondása is: „*Hol van a zsidók királya, aki megszületett?*” (Máté 2:2) A beszélgetés során arra a következtetésre jutottak, hogy Jézus nemcsak a mennyben van test szerint is jelen, hanem itt a Földön is. De milyen formában? – merült fel a kérdés. Egy lány adta meg a választ egy bibliai idézettel: „*Aki a gyermekek közül egyet befogad az én nevemben, engem fogad be.*” (Márk 9:37) „*Ezekután ki adna szállást, ki adna ételmet és ki gondozná Őt?*” – hangzott a lelképásztor kérdése. Mindenki érezte, hogy nem lehet játszani a szavakkal, mert azoknak súlyos és visszavonhatatlan következményei lesznek. Ekkor a lelkész felesége szólalt meg: „*Én adok Neki szállást is ételmet is.*” „*Én meg gondozom Őt.*” – mondta egy árva lány, aki már évek óta a lelkész családjánál lakott. És ezzel megszületett az árvaház (N.N., 1932: 6-8.).

Az intézmény a református lelkészlakban bontott szárnyat két árvával. Ellátásukról a lelkészházaspár mellett a bibliakör látogatói gondoskodtak. Kezdetben meglehetősen rossz körülmények uralkodtak az árvaházban, volt olyan eset, hogy a patkánylyukból kellett reggelre visszaszerezni valamelyik árva ruhadarabját. Hamarosan az árvák száma nyolcra emelkedett, szűknek bizonyult a parókia, végül a presbitérium egyik tagja kedvezményes áron bérbe adta kétszoba-konyhás házát (N.N., 1932: 15.). Ebben az évben történt, hogy az árvaház szervezeti formát öltött *Béthel Egyesület* név alatt. Az egyesület célja az alapszabály bevezető mondata szerint „*a keresztyén könyörülő szeretet gyakorlása és a keresztyén élet felvirágoztatása.*”¹ Az egyesületi keretre azért is volt szükség, mert a *Barsi Református Egyházmegye* harmincezer koronát ajánlott fel az árvaház számára egy megfelelően tágas épület megvásárlására a Léva melletti Kiskoszmályon. Az egyesület a felajánlást elfogadta, így került Marcelházáról, az ekkor már húsz árvát és három gondozót magába

1 A Béthel Egylet alapítólevele. Másolat. Gérecz Lajosné sz. Végh Mária tulajdona. 1.

foglaló árvaház, ebbe a magyar-szlovák nyelvhatáron fekvő kis faluba (N.N., 1932: 18–19.), ahol végre tágas lakhelyet kaptak az emeletes, 18 szobás, egykor Migazzy, majd Erdődy grófi kastélyban (Akúcs, 1932: 8.). Ekkor azonban már nem Nehézy volt a marcellházi lelkész, ő ugyanis 1930-ban elfogadta a kisújfalusi gyülekezet meghívását, az árvaház vezetését azonban továbbra is megtartotta (N.N., 1932: 17.). Az új árvaházi épület ünnepélyes átadására 1931. május 26-án került sor a dunáninneni püspök és mintegy 2000 ember jelenlétében. Az intézmény hivatalosan a *Béthel Árvaház* nevet kapta (Akúcs, 1932: 9.). Mivel a költözéssel az árvaház átkerült a komáromi egyházmegyétől a barsi egyházmegye területére, ezért az utóbbi vezetése igyekezett tisztázni a jogviszonyt közte és az árvaház között. A megyei gyűlés által 1934-ben elfogadott, a *Béthel Egyesület* és az egyházmegye közti megállapodás értelmében az intézet a barsi egyházmegye, a dunáninneni egyházkerület és az *Egyetemes Egyház* hatósága alá tartozik, továbbá munkáját a református egyház törvényei, a szentírás és a hitvallásos könyvek szerint végzi az egyházi hatóságokkal összhangban, az intézmény felett a megye felügyeleti jogát pedig úgy gyakorolja, mint a többi egyházközség felett (Agyagási, 1934: 73–74.).

Az átköltözést követő években az árvaház folyamatosan fejlődött, lakóinak száma gyorsan emelkedett. 1934-ben Nehézy már azt jelenti a megyei közgyűlésnek, hogy az épület megtelt – mintegy 50 lakója volt ekkor az intézménynek –, ezért Léván fiókárvaházat nyitottak, hogy néhány jobb képességű árva polgári iskolába járhasson. Ugyanakkor az árvaház 10 hold földön saját gazdaság üzemeltetésébe kezdett egy vallásos házaspár segítségével, akik egyúttal az intézet kötelékébe léptek (Agyagási, 1935: 59–60.). 1937-ben a gazdaság szilárdabb alapokra került, ugyanis a garmmikolai református tanító 22 hold tanítói földjét ingyen az árvaház rendelkezésére bocsájtotta (Agyagási, 1937: 46.). 1931-től utazó titkára is volt az árvaháznak, aki a református gyülekezeteket felkeresve gyűjtött adományokat, egyben komoly belmissziós munkát végzett: leány- és asszonykörök szervezésére és a Biblia tanulmányozására buzdított (N.N., 1932: 28.). Maga az árvaház sem elégedett meg csupán az árvák gondozásával, idővel diakonisszaképzést indított, valamint évente több hitméllyítő konferenciának is otthont adott (Tóth, 1942: 35.). A árvaházban dolgozók fizetés nélkül végezték munkájukat, csak ellátást kaptak, valamint majdani öreg korukra gondozást az intézmény falain belül, de kezdetben még ruháról is az illető családjának kellett gondoskodnia (Tóth, 1942: 38–40.). 1937-ben Tóth Kálmán lett az árvaház első önálló lelkésze, aki a komáromi református fiatalok között végbement vallásos ébredés egyik inspirátora, és az ennek eredményeként létrejött *Timótheus Szövetség* alapítója és vezetője volt (Tóth, 1942: 40.). A ifjú Timótheusok idővel maguk is csatlakoztak a kiskoszmályi mozgalomhoz és ezután annak ifjúsági munkáját végző csoportjaként határozták meg magukat (Tóth, é.n.: 4.). Nekik köszönhető 1937 őszén egy komáromi bérelt helységben a második fiókárvaház létrehozása. A vallásos buzgalommal átitatott komáromi református fiatalok azonban nem elégedtek meg ennyivel. Egy év leforgása alatt óriási erőfeszítéseket

téve egy emeletes épületet emeltek, a Timótheus Palotát, melyben a kiskoszmályból Komáromba helyezett 25 idősebb fiúárva tágas és kényelmes otthonra lett (Tóth, 1942: 15.). Ezután Kiskoszmályon már csak a nem iskolaköteles kisebb árvák maradtak, ahol óvodaszerű nevelésben részesültek. Az iskolaköteles kort elért lányok Lévára, míg ugyanezt a kort elért fiúk pedig Komáromba kerültek (Pap, 1939: 47.). Az intézet a két világháború között mindvégig alacsony költségvetés mellett működött, mivel szinte kizárólag adományokból tartotta fenn magát. Az első bécsi döntés következtében a kiskoszmályi és két fiókárvaháza a Magyar Királyság része lett; ekkor egy lelkészházaspár, 2 agg, 3 iparos, 3 gazdasági dolgozó, 5 gondozó, 2 nevelő, 6 diakonissza, 3 diakonisszajelölt, 38 fiú és 22 lány, összesen 87 személy tartozott a *Béthel Árvaház* kötelékébe (Pap, 1939: 48.).

A Beretkei Református Árvaház

A református egyház első egyetemes fenntartású árvaháza a gömöri egyházmegyéhez tartozó Beretkén jött létre. Megalapításában a gömöri egyházmegye egyházi és világi református vezetői a fő érdem, és egy idősebb kárpátaljai lelkészé, Bácsy Gyuláé. Tornallyay Zoltán,² a szlovenszkói tiszáninneri egyházkerület főgondnoka nekrológiájában ekként fogalmaz Bácsyról: „*Rendkívüli ember volt. Aszkéta gyöngye testben erős hittel és erős lélekkel megáldva. Tervezett szőtt és alkotni tudott [...] Lelekesedni tudott minden szépért és jó ügyért. Mozgékonysága és rábeszélőkészsége páratlan volt. És nagy áldozatokra volt képes, ha példaadással kellett az embereket megnyerni. Mindenütt kitűnt éles elméjével. Egyházi beszédei, hozzászólásai, vitái megkapóak voltak. Unalmas sohasem volt. Ez nagy szó. Hallgatóit le tudta bilincselni. Sokan félreértették. Beszédeit félremagyarázták. Viselkedését megmosolyogták. Pedig nem volt igazuk. Majdnem mindig halálosan komoly dolgok rejtőztek nála a sokszor humorosnak látszó külszín alatt.*” (Tornallyay, 1943: 33–34.) Bácsy Gyula, vagy ahogy őt sokan hívták, Bácsy bácsi (Tornallyay, 1943: 35.), Gyomán született. A teológiát Budapesten és Kolozsvárott végezte, utóbbi helyen nagy hatással volt rá szobatársa, Biberauer Richárd, a magyarországi belmisszió egyik legjelentősebb alakja. A 19. század végének racionalizmustól és liberalizmustól kiüresedett egyházi közegében ő ismertette meg Bácsyval az élő hitet, mert mint ahogy maga vallja, a Biberauerral való találkozás előtt az élő Krisztust nem ismerte, vele összeköttetésben nem volt. Ettől kezdve nem becsületből, hanem kiválasztottsága és elhivatottsága

² Tornallyay Zoltán (Tornalja, 1882 – Tornalja, 1946) földbirtokos, építésmérnök, református egyházkerületi főgondnok. Építésmérnöki diplomát a budapesti műegyetemen szerzett, majd tervezői irodát nyitott a fővárosban és 1914-ig itt dolgozott. Az első világháborút végigharcolta, majd 1918-ban visszaköltözött szülővárosába, mely a trianoni béke következtében Csehszlovákiához került. 1922–29 között a *Gömöri Református Egyházmegye* gondnoka, 1929-39 között a *Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület* főgondnoka volt. (Életről ld. Galo, 2005: 28-39.)

mélységes átérzésével élte meg és gyakorolta lelkészi hivatását. Sokéves erdélyi majd bihari lelkészi szolgálat után Budapestre került: a Bethesda Kórház alkalmazásába lépett. 1920-ban vállalva a kisebbségi léttel járó megpróbáltatásokat az ekkor Csehszlovákiához került Kárpátaljára költözött és itteni gyülekezetekben szolgált (Szabadi, 2009: 66–67.), 1925-ben ő lett a kerület missziós lelkésze is, akinek feladata a belmisszió előmozdítása és irányítása volt (Peyer-Müller, 1994: 184.). Bácsy vágya egy árvaház felállítása volt, de ez a legszegényebb kárpátaljai kerületben sokáig anyagi nehézségekbe ütközött. 1928-ban aztán némileg váratlanul elfogadta a szomszédos tiszáninneni egyházkerülethez tartozó Beretke kicsiny gyülekezetének a meghívását és 1935-ig itt szolgált lelkészként (Szabadi, 2009: 67–68.). Kárpátaljáról való távozásának előzményei egy 1928 májusában Rimaszombatban tartott református leánykonferenciáig nyúlnak vissza. Bácsy meghívott előadóként a konferencián felvetette egy szeretetintézmény felállításának az ötletét (Tornallyay, 1942: 27.), mely osztatlan lelkesedésre talált a jelenlevő gömöri református lelkészek és világiak körében, akik helyben döntést hoztak az ekkor éppen eladásra kínált rozsnyói gyógyfürdő-épület megvételének a konvent elé való terjesztéséről. Mielőtt még azonban ez megtörtént volna, az *Egyetemes Egyház Konventjének Elnöki Tanácsa*, mely tagjai gömöriek lévén mind jelen voltak Rimaszombatban, a konferenciát követő napon Rozsnyóra utaztak, megtekintették az eladásra kínált épületet, majd – a konvent utólagos beleegyezésével – annak megvásárlása mellett döntöttek (Pálóczi-Czinke, 1928: 1–2.). A hónap végén szintén Rozsnyón összeült konvent azonban a vásárlás elhalasztása és a tervezet körülmekintőbb előkészítése mellett foglalt állást, mely heves indulatokat szült (Patay, 1929: 5.). Az ügy kapcsán éles vita bontakozott ki az egyház hivatalos lapja, a *Református Egyház és Iskola* hasábjain. A konventi határozat ellen főként a gömöri református egyházmegye lelkészi kara tiltakozott. Kövér Árpád tornaljai lelkész *Cselekedjünk!* című cikkében egyenesen cselekvésképtelenséggel és a cselekedni vágyók akadályozásával vádolta a konventet (Köver, 1928: 2–3.). A gömöri lelkészek július 4-én tartott értekezletükön válaszul a konventi határozatra kimondták a szeretetház felállításának szükségességét és cselekvésre kérték fel az egyházmegyét (Csabay, é.n.: 23.). A gömöri egyházmegye magáévá tette a gondolatot, határozati erőre emelte az intézmény felállításának szándékát és felterjesztette azt a tiszáninneni egyházkerülethez (Csabay, é.n.: 4.), mely a Kassán tartott soros ülésén ugyanígy foglalt állást (Péter, 1929: 55–57.). Ezen az ülésen azonban már nem volt jelen Lukács Géza, a kerület addigi főgondnoka, aki lemondott tisztségéről, lemondásának egyik fő okaként pedig a szeretetház felállításával kapcsolatos konventi határozatot jelölte meg. Szerinte azért nem támogatta a konventi tagok többsége a rozsnyói ingatlan megvásárlását, mert az ötlet nem tőlük származott (Péter, 1929: 9.). A felállítani tervezett árvaház irányítására sikerült megnyerni Bácsy Gyulát (Bácsy, 1930: 5.). Kárpátaljáról való elcsábításában minden bizonnyal komoly szerepet játszott a kerületi főgondnok, Tornallyay Zoltán, aki a Beretkei egyházközség főgondnoka

is volt – azé a gyülekezeté, mely július 8-án Bácsyt választotta meg lelkészévé (Csabay, 1928: 21.). Tornallyay jól látta, hogy a kerületében nincs olyan lelkész, aki személyében alkalmas lenne arra, hogy eredményesen összefogja és koordinálja az egyre inkább kibontakozó egyháztársadalmi munkát, viszont Bácsy, aki Kárpátalján e téren végzett munkájával már komoly elismerést vívott ki magának, alkalmas lehet erre a feladatra. 1929 végére tehát volt már határozat az árvaház felállításáról és volt már vezetője is a leendő intézménynek, már csak az épület, ill. az ennek megvásárlásához szükséges pénz hiányzott, ám hamarosan egy váratlan esemény kapcsán ez a probléma is megoldódott:

„1928. december 4-én este hárman beszélgettek együtt a beretkei szegényes paplak ebédlőjében: a szegény lelkipásztor; a felesége és Tornallyay Margit, a birtokos úrnő.

Lelküket az Isten országa, különösen az árvák ügye és a református egyház nagy szegénysége foglalkoztatta.

... hát én már mondtam - szólott Margit asszony – hogy odaadom a Beretky ősi kastélyt és adok 100 000 koronát az árvaház céljaira.

Meggondolta-e jól nagyságos asszony? – kérdezte komolyan a lelkész.

Hát hogyné gondoltam volna meg! – volt a válasz.

Akkor tessék leülni az asztalhoz és tessék megírni, amit gondolt, aztán majd meglátjuk, mit tehet vele Isten....

Amikor készen volt az okmány, a lelkész meghatottan, imára kulcsolt kezekkel mondta rá az áment.

Ez az Isten lelke által előkészített elhatározás szülte a beretkei árvaházat.”

(Bácsy, 1929a: 112–113.)

A visszaemlékezést a beszélgetés egyik résztvevője, maga Bácsy Gyula, a beretkei „szegény lelkipásztor” vetette papírra. Tornallyay Margit³ pedig nem volt más, mint a kerületi főgondnoknak, Tornallyay Zoltánnak a nővére, aki közepes birtokkal, valamint két kastéllyal rendelkezett Beretkén. Az egyház javára felajánlott ingatlanját és pénzadományát az alapító oklevéllel a konvent által kiküldött bizottság június 10-én vette át (Bácsy, 1929b: 5.), majd megindult az épület gyors

³ L. Tornallyay Margit (Tornalja, 1879 – Rozsnyó, 1957) földbirtokos. Iskoláit szülővárosában és Budapesten végezte. 1910-ben férjhez ment a budapesti Laszkáry Gyula miniszteri fogalmazóhoz, de hamarosan elváltak. A fővárosból hazatérve egy ideig Tornalján lakott, majd Beretkére, örökölt birtokára költözött.

átalakítása.⁴ Végül 1929. október 31-én, másfél évvel azután, hogy a rimaszombati leánykonferencián felvetődött egy református szeretetintézmény felállításának a szükségessége, Bácsy Gyula és felesége vezetésével 10 fiú- és 2 leányárvával a falai között megnyitotta kaput a Beretkei Árvaház (Csabay, 1930: 16.). Bácsy 1935-ig maradt az intézmény élén, majd visszaköltözött Kárpátaljára. Később ideiglenesen a helyi tanító, Gérecz Lajos, majd az új beretkei lelkész, Borza Zoltán lett hivatalosan az árvaház vezetője, de annak tényleges igazgatását – helyettes igazgatói minőségben – továbbra is Gérecz látta el (Kőmíves, 1939: 78.). Anyagi tekintetben a beretkei árvaház állt mindvégig a legszilárdabb lábakon a szlovákiai és kárpátaljai árvaházak közül. A fenntartását lehetővé tevő adományok jelentős része a gömöri egyházmegyéből származott, abból a megyéből, mely a felállítását kiharcolta és mely azt leginkább a magának érezte. Kezdetben számos támadás érte az árvaházat, főként a dunáninnyi kerületből, de később a disszonáns hangok elcsitultak.⁵ Mikor az első bécsi döntés következtében a magyar katonák birtokba vették a többi dél-gömöri községgel együtt Beretkét is, az árvaház mintegy 30 árva gyermeknek biztosított otthont (Kőmíves, 1939: 78.).

Árvaházak Kárpátalján (Nagyszőlős, Munkács)

Annak ellenére, hogy a kárpátaljai kerületben vetődött fel először az ötlete egy árvaház létrehozásának, mégis itt sikerült a három kerület közül utolsóként szeretetintézményt felállítani – igaz, rövid időn belül kettőt is. A kárpátaljai kerület volt az, ahol a belmisszió elsőként vert gyökeret, majd bontakozott ki, köszönhetően a belmisszió három lelkes hívének: Bertók Béla⁶ püspöknek, Bácsy Gyulának és Szabó Béla huszti lelkésznek, aki korábban Németország egyik legismertebb szeretetintézményében, a német belmisszió atyjának is tartott Johann Wichern által 1833-ban létrehozott hamburgi „Rauhes Haus”-ban⁷ szolgált.⁸ A kerületben már egy 1923-as tervzetben felmerült különféle karitatív intézmények, többek között egy árvaház felállításának a tervbe vétele,⁹ 1925-ben pedig a Munkácson megjelenő

⁴ A munkálatokat az ekkor kinevezett új főgondnok, az építészmérnöki oklevéllel rendelkező Tornallyay Zoltán irányította. (Bácsy, 1930: 4.)

⁵ Galo Vilmos: „És megszólalnak a kövek...” A beretkei református árvaház története (1929-1939). Adományok a beretkei árvaház javára 1929–1935 (3. sz. táblázat). Kézirat. Megjelenés előtt.

⁶ Bertók Béla (1873–1945) kárpátaljai püspök. A lelkészi szolgálatát 1901-ben kezdte. Beregsurányi, majd munkácsi lelkész. 1914-ben a *Beregi Ref. Egyházmegye* esperesévé választják. 1923–1941 között a *Kárpátaljai Református Egyházkerület* püspöke.

⁷ Johann Hinrich Wichern német evangélikus lelkész által létrehozott új típusú árvagondozó intézmények közül a hamburgi Rauhes Haus jött létre elsőként, mely idővel egy kisebb faluvá nőtte ki magát.

⁸ (Horkay, é.n.: 9.)

⁹ Dancsházy Sándor: Missziói tervzet a Kárpátaljai Református Egyházkerületre. 1923. *Tiszántúli Református Egyház-*

Szeretet református folyóirat január 25-i vezércikkében maga Bertók püspök tudósított arról, hogy a folyóiraton keresztül befolyt adományoknak köszönhetően letehettek alapjait egy leendő szeretetház felállításának is (Bertók, 1925: 1.).

Egy árvaház felállítása azonban – bizonyára a szűkös anyagi lehetőségek miatt – még évekig váratott magára. 1928-ban a Szabó Béla lelki vezetése alatt álló huszti gyülekezet szánta rá magát a cselekvésre, mikor úgy döntött, hogy saját költségére épületet vásárol árvaház felállítása céljából. Vezetőjének Bácsy Gyulát szerették volna megnyerni, de Bácsy éppen ekkor vállalta el a beretkei lelkeszséget és a leendő gömöri árvaház vezetését.¹⁰ A husztiak végül inkább lemondtak egy saját árvaház felállításáról, mert úgy vélték, hogy ésszerűbb a szlovenszkoí és kárpátaljai reformátusok szűkös anyagi forrásait az egyetemes egyház által is felkarolt beretkei árvaház fenntartására összpontosítani (Bácsy, 1931: 76.). Bertók eltérő okokból szintén a huszti árvaház felállításának az elhalasztása mellett foglalt állást.¹¹ 1935-ben azonban, mikor már szlovenszkoí tiszáninnyi és a dunáninnyi kerületnek is működött egy-egy árvaháza Beretkén ill. Kiskoszmályon, a kárpátaljai püspök is úgy vélte, eljött az idő egy saját szeretetintézmény felállítására: „*Kell, hogy nekünk is legyen valamilyen látható intézményünk, melyet saját erőnkből tartunk fenn s fejlesztünk Isten segítségével*” – Írta levelében Bertók Bácsy Gyulának Beretkére, majd ugyanebben a levélben felkérte Bácsyt a Munkácson felállítani tervezett árvaház vezetésére.¹² Bertók tisztában volt azzal, hogy Bácsy nem érzi jól magát Beretkén, mivel komoly nézeteltérése támadt a konventi árvaházi bizottság elnökével, Tornallyay Zoltánnal, és elvágyódik onnan.¹³ Bácsy örömmel fogadta a felkérést és azonnal hozzá is látott távozásának előkészítéséhez.¹⁴ Bertók ezt követően banki hitelből megvásárolt Munkácson egy épületet az intézmény elhelyezésére, de nem a kerület, hanem az általa, a szeretetmunka támogatása céljából létrehozott *Kárpátaljai Reformátusok Segítő Egyesülete* (továbbiakban: *KRSE*) nevében. Az egyesület létrehozásával Bertók egy régi elképzelését váltotta valóra. Minden bizonnyal úgy vélte, az egyesület sokkal nagyobb mozgástérrel fog rendelkezni a belmisszió és a szeretetmunka terén, mint saját szavaival élve „*a lomhán és nehezen*

kerületi és Kollégiumi Levéltár (továbbiakban: *TREKL*) I. 22. a. 1/1923/155. 3.

¹⁰ Szabó Béla levele Bertók Bélához. 1928. júl. 23. *TREKL* I. 22. a. 5/1928/103. 14. 3.

¹¹ Bertók ugyanis a már említett májusi rozsnyói konventi ülésen a gömöri konventi tagok javaslatával szemben a rozsnyói gyógyfürdő árvaház felállítása céljából való azonnali megvásárlása ellen foglalt állást. Számára érthető módon károsan hatott volna, ha pár hónappal a nagy indulatokat kiváltó gyűlés után maga állt volna elő a huszti árvaház felállításának ötletével és kérte volna annak egyetemes egyházi elismerését, mivel ezzel gyakorlatilag igazolta volna a tiszai kerület konventi képviselőinek azon meggyőződését, mely szerint a dunai és kárpátaljai képviselők csak azért ellenzik az árvaház létrehozását, mert az nem az ő kerületükben lenne felállítva. Bertók szerint azonban ez nem igaz. Bertók Béla levele Plochy Istvánnak. 1928. aug. 5. *TREKL* I. 22. a. 6/1929/103. 14.

¹² Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. ápr. 29. *TREKL* I. 22. a. 15/1935/30. 19. 2.

¹³ Szabó Béla levele Bertók Bélához. 1935. márc. 20. *TREKL* I. 22. a. 15/1935/30. 19. 6.

¹⁴ Bácsy Gyula levele Bertók Bélához. 1935. május. 4. *TREKL* I. 22. a. 15/1935/30. 19. 4.

mozgó” egyházkerület.¹⁵ Az egyesület elnöke maga a püspök lett, ügyvezető elnökévé a Kárpátaljára hamarosan visszatérő Bácsy Gyulát választották meg.¹⁶

Ekkor úgy tűnt, hogy Munkácson fogja megnyitni kapuit Kárpátalja első református árvaháza, de váratlan események végül úgy hozták, hogy a munkácsi csak a második szeretetintézménye lett a kerületnek. 1935. július 5-én, egy héttel a munkácsi ingatlan megvásárlása után ugyanis Szabó Sándor nagyszőlősi református tanító Atzél Lászlóné szül. Perényi Lujza bárónő nevében levelet írt Bertók püspöknek, melyben tudatta, hogy az egyébként katolikus vallású bárónő a Nagyszőlős mellett fekvő tanyáját a református egyháznak kívánja ajándékozni árvaház felállítására céljából. A levél szerint a gyermektelen özvegy az adomány által „nagynevű őseinek (Perényi Péter és Gábor, a Sárospataki főiskola alapítóinak) és boldog emlékezetű férjének, - a magyar református anyaszentegyház iránt megnyilvánult bőkezű pártfogását és örök időkre emlékezetes tradícióit kívánja ápolni és fenntartani”.¹⁷ Az ajándékozási szerződés megkötése 1935. július 18-án történt a kerület és az ajándékozó között. Az alapító levél szerint az intézmény az „Atzél-Perényi Református Szeretet-Árvaház” nevet fogja viselni, és felekezeti hovatartozás nélkül fog árva gyermekeket gondozni.¹⁸ A nagyszőlősi árvaház október 6-án nyitotta meg kapuit. Kezdetben két épületben 8 helyiséggel 12 árva befogadására volt alkalmas (N. N., 1935: 1.). Bő két hónap múlva, december 8-án megtörtént a munkácsi árvaház ünnepélyes átadása is. Decemberi ülésén a kerület mindkét árvaház fenntartását és irányítását a KRSE bízta. A nagyszőlősi intézményben özv. Kovács Jánosné díjtalanul vállalta az árvák gondozását, míg a munkácsiban Bácsy és felesége látta el ugyanezt a munkát, továbbá mindkét intézmény közös igazgatóság alá került ugyancsak Bácsy vezetésével.¹⁹ 1936-ban a munkácsi árvaházban 13 árvát és egy agg nőt, míg a nagyszőlősi 16 árva gyermeket gondoztak.²⁰

Összegzés

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a szlovákiai és kárpátaljai reformátusok által a két világháború között létrehozott négy árvaház közül három, a kiskoszmályi (marcelházi), a beretkei és a munkácsi magalapításának eszmei indíttatását a belmisszióban és ehhez szorosan kapcsolódó lelki ébredésben, míg a nagyszőlősi életre hívását főként a korábbi korokra jellemző, szociális felelősséggel párosuló

¹⁵ Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. június. 12. TREKL I. 22. a. 15/1935/30. 19. 8.

¹⁶ Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. július 1. TREKL I. 22. a. 15/1935/30. 19. 12.

¹⁷ Szabó Sándor, Atzél Lászlóné levele Bertók Bélának. 1935. júl. 5. TREKL I. 22. a. 15/1935/30. 17. 3.

¹⁸ Alapító levél. 1935. júl. 5. TREKL I. 22. a. 15/1935/30. 17. 8.

¹⁹ Bertók Béla: Püspöki jelentés. 1935. december 12. TREKL I. 22. a. 14/1935/11. 14.

²⁰ Bácsy Gyula: Jelentés a KRSE és árvaházai I. teljes évi működéséről. TREKL I. 22. a. 17/1937/370. 9. 1.

patrónusi hagyományban kereshetjük. Az intézmények közül kiemelkedik a kiskoszmályi árvaház, mely gyülekezeti alapon jött létre, majd egyesületi keretek között működött, és Komárommal együtt a harmincas években kibontakozó, Nehézy Károly nevével fémjelzett kegyes ébredéses mozgalom („kiskoszmályi mozgalom”) nagy kisugárzása központjává vált.²¹ Az egyház, félve a mozgalom református jellegének gyengülésétől, az 1934-ben kötött szerződés értelmében szoros szellemi ellenőrzés alá vonta az árvaházat és a ráépülő mozgalmat. A kiskoszmályi volt az egyetlen az árvaházak között, mely korszakunkban látványos fejlődésen ment keresztül: két fiókárvaházzal és saját gazdasággal gyarapodott és mindvégig a legtöbb árvát gondozta. A beretkei szeretetotthon a vizsgált korszakban az *Egyetemes Egyház* szigorú ellenőrzése és irányítása alatt működött, míg a munkácsi és a nagyszőlősi árvaházak sajátos módon a kárpátaljai püspök által életre hívott, belmissziós célokat szolgáló *KRSE* irányítása alá tartoztak.

A *Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Egyház* mindvégig rossz anyagi feltételek mellett működött, így saját intézményeinek a létrehozása és fenntartása szinte kizárólag a magyar reformátusság anyagi áldozatkészségétől függött. Míg az egyház a lelkészutánpótlás, a református felekezeti oktatás és nevelés biztosítása irányába való elkötelezettségét egy református teológia (Losonc), tanítóképző (Komárom) és diákinternátus (Pozsony) létrehozásával bizonyította, addig a szociális felelősségvállalásnak – az 1936-ban létrejött nagydobronyi öregotthon mellett – a kiskoszmályi (lévai és komáromi fiókárvaházakkal), beretkei, munkácsi és nagyszőlősi árvaházak voltak intézményi formát öltött bizonyítékai.

Felhasznált irodalom

- N. N. 1932: *A kiskoszmályi árvaház története*. Párkány: Barsi Református Egyházmegye.
- N. N. 1935: *Az „Atzél-Perényi Református Szeretet-Árvaház” felavatás*. *Szeretet* 1935/19. 1.
- AGYAGÁSI Sándor (szerk.) 1934: *A Barsi Református Egyházmegye 1934. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve*. Léva: Barsi Református Egyházmegye.

²¹ Nehézy Károly hatását és jelentőségét mutatja, hogy az 1930-as évek második felében jelentkező ún. „kárpátaljai ébredés” szellemi gyökerei is hozzá, ill. a kiskoszmályi mozgalomhoz nyúlnak vissza. (Horkay, é.n.: 16–18.)

- hr/>
- AGYAGÁSI Sándor (szerk.) 1935: *A Barsi Református Egyházmegye 1935. évi közgyűlési- és bírósági jegyzőkönyve*. Léva: Barsi Református Egyházmegye.
- AGYAGÁSI Sándor (szerk.) 1937: *A Barsi Református Egyházmegye 1937. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve*. Léva: Barsi Református Egyházmegye.
- AKÚCS Lajos (szerk.) 1932: *A Barsi Református Egyházmegye 1932. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvei*. Léva: Barsi Református Egyházmegye.
- BÁCSY Gyula 1929a: *A beretkei református árvaház keletkezése*. In: *A Szeretet Naptára az 1930-ik évre*. Szerkesztette: N.N. [H.n: k.n.] 112–116.
- BÁCSY Gyula 1929b: *Adatok árvaházunk történetéhez*. Református Egyház és Iskola. 1929/33. 4–6.
- BÁCSY Gyula 1930: *Bizottsági jelentés a beretkei ref. árvaházról*. Református Egyház és Iskola. 1930/19. 4–6.
- BÁCSY Gyula 1931: *A beretkei árvaházról*. In: *A Szeretet Naptár az 1932-ik szökö-évre*. Szerkesztette: N. N. [H. n: é. n.] 75–81.
- BERTÓK Béla 1925: *Istené a dicsőség*. Szeretet 1925/2. 1.
- CSABAY Pál é. n.: *A Gömöri Református Egyházmegye 1928. évi július hó 30-án Szalócon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. [H. n.: k. n.]
- CSABAY Pál 1930: *A Gömöri Református Egyházmegye Pelsőczön 1929. évi október hó 16-án tartott rendes és Tornalján, 1929. évi december hó 19-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve*. [H. n.: k. n.]

- GALO Vilmos 2005: *Tornallyay Zoltán, az építész és közéleti ember. Gömörország* 2005/2. 28–39.
- GÉRA Eleonóra Erzsébet 2006: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar.
- HORKAY Barna, é. n.: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből.* [H. n.: k. n.]
- KÖVÉR Árpád, 1928: *Cselekedjünk. Református Egyház és Iskola.* 1928/27. 2–3.
- KÖMÍVES Sándor (szerk.), 1939: *A Felvidéki Tiszáninneni Református Egyházkerület 1939. évi február 2. napján Sátoraljaiújhelyen tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* [H. n.: k. n.]
- NAGY Gyula, é.n.: *Nehézy Károly (1892–1964). Rövid emlékezés.* <http://doulos.hu/felvidek/nehezy0.htm> (2009. február 15.)
- PAP József (szerk.) 1939: *A Barsi Református Egyházmegye 1939. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvei.* Léva: Barsi Református Egyházmegye.
- PATAY Károly (szerk.) 1929: *A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Ref. Egyház Konventje Rozsnyón 1928. évi május hó 31-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve.* [H. n.: k. n.]
- PÁLÓCZI-CZINKE István 1928: *Kérő szó a református árvaház érdekében.* Református Egyház és Iskola 1928/21.1–2.

- PEYER-MÜLLER, Fritz 1994: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre.* Budapest: Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya.
- PÉTER Mihály 1929: *A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Kassán 1928. évi november hó 11. és 12. napjain tartott lelkésszenteléssel egybekötött rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* [H. n: k. n.]
- SZABADI István 2009: *Partiumi és Kárpátaljai lelkészek önéletírásai 1942-ből.* Mediárium 2009/3. 62–71.
- TORNALLYAY Zoltán 1943: *Bácsy Gyula emlékére.* In: *A Beretkei Árvaház Naptára 1944.* Szerk.: GÉRECEZ Lajos. Beretke: Beretkei Református Egyház, 32–35.
- TORNALLYAY Zoltán 1942: *Pálóczi-Czinke István és a beretkei árvaház.* In: MARTON János (szerk.): *Pálóczi-Czinke István emléklapok.* Sárospatak: Sárospataki Református Lapok szerkesztősége, 26–28.
- TÓTH Kálmán 1942: *A kösziklára épített ház.* Komárom: Timótheus könyvesbolt.
- TÓTH Kálmán é.n.: *Légy példa. A Timótheus Szövetség ismertetése.* Komárom: Timótheus Szövetség.

Levéltári források

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (*TREKL*, Debrecen),

Kárpátaljai Református Egyházkerület iratai 1921-1939. I.22.

**„Inter arma non silent Musae!”
A magyar egyetem működése
Kolozsváron 1944-45-ben**

A kolozsvári magyar egyetemről sokan sokféleképpen írtak már. Az erdélyi magyarság talán legjelentősebb kulturális-tudományos intézményének fontosabb történeti korszakait már több kötet és tanulmány, illetve számtalan visszaemlékezés dolgozta fel. Az egyetem szűkebben vett, negyvenes évekbeli történetének vizsgálatakor a történészek általában két nagyobb periódusra koncentrálnak: egyfelől a *M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem* 1940 és 1944 közötti, késői virágkorának tekintett korszakot mutatják be, másfelől pedig az annak örökebe lépő *Bolyai Egyetem* 1945-ös létrehozását és mintegy másfél évtizedes működését veszik górcső alá.¹ Az ezeket összekötő 1944–1945-ös időszakról azonban keveset tudunk. A kolozsvári magyar egyetem működésének háború sújtotta 1944/1945-ös tanéve – talán éppen annak átmeneti jellege miatt – nincs olyan aprólékosan feldolgozva, mint az intézmény más korszakai.

Mindez annak ellenére is így van, hogy az egyetem életében az 1944–1945-ös évek valódi korszakhatárt jelentettek, amelynek következtében e hosszú múltra visszatekintő oktatási intézmény jellege és szellemisége, és ugyanakkor felépítése és működése is alapvető módon megváltozott. Olyan – bár sokat vitatott, de kellően mindmáig le nem tisztázott – periódus ez az egyetem történetében, amelyre a háborús frontátvonulás és a politikai hatalomváltás egyaránt rányomta bélyegét. Jelen tanulmányomban elsősorban arra törekszem, hogy a kolozsvári magyar egyetem e válságos időszakát a történelmi tényekhez hűen bemutassam.

Kutatásaim új eredményeire támaszkodva igyekszem felvázolni az egyetem második világháborús kálváriáját és a nagy világgégés utáni újrakezdés nehézségeit. Érdeklődésem homlokterében egyrészt a második világháború eseményeinek a kolozsvári felsőfokú oktatási intézményre gyakorolt közvetlen hatásai, másrészt pedig az egyetem folyamatos működéséhez elengedhetetlen feltételek biztosításának problémái állnak. Vizsgálataim során kitérek a magyar egyetemnek a politikai hatalommal, illetve a kolozsvári román egyetemmel fennálló viszonyára, de áttekintem az intézményi vezetés és a tanári kar keretében végbement minőségi és

¹ Az egyetem történetével foglalkozó néhány fontosabb munka: Bisztray Gyula–Szabó T. Attila–Tamás Lajos (szerk.) 1941: *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M(agyar) K(irályi) Ferenc József Tudományegyetem története*. Kolozsvár: az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása; 1956: *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1955*. Kolozsvár: Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó; 1990: *A romániai magyar főiskolai oktatás. Múlt-jelen-jövő*. Kolozsvár: a Bolyai Társaság és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség kiadása; Faragó József–Incze Miklós–Katona Szabó István–Sebestyén Kálmán (szerk.) 1999: *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959*. Budapest: Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete.

menyiségi változásokat, a diáklétszám alakulását és az egyetemi ingatlanok fölötti tulajdon- és használati jog kérdését is. Végül az egyetem és az akkori kolozsvári magyar társadalom közötti kapcsolatokat elemzem.

Az 1872. november 10-én megalakuló *I. Ferenc József Tudományegyetem* (Faragó, 1999: 11.) az akkori Magyarország második, európai rangú felsőoktatási intézménye volt az alig egy évvel korábban létrehozott budapesti *Műegyetem* után. A kor tudományos igényeinek megfelelően kezdetben a következő négy karral fejtette ki tevékenységét: *Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar; Orvostudományi Kar; Jog- és Államtudományi Kar*, valamint *Matematikai és Természettudományi Kar*. (Gaal, 2009: 29–30.)

A kolozsvári egyetem a 19. század végétől kezdve egész Erdély legfontosabb magyar kulturális-tudományos intézménye lett, és egyben az összmagyar tudományosság élvonalbeli műhelyévé, a magyar értelmiség utánpótlását biztosító intézménnyé vált. (Makkai, 1941: 158.) Az egyetem 1919-ig tartó látványos minőségbeli fejlődését ugyanakkor mennyiségbeli fejlődés is kiegészítette, ami leginkább hallgatói számának robbanásszerű növekedéséből mutatható ki. Míg az első, 1872/1873-as tanévben 258 beiratkozott diákkal indult az oktatás (Makkai, 1941: 163.), az első világháború előtti egyik utolsó tanévben, 1911/1912-ben már 2 405 hallgató látogatta az előadásokat. (Gaal, 2009: 38.)

Az *I. Ferenc József Tudományegyetem* első fénykorának a vesztes világháborút követően, 1918. december 24-én a román hadsereg Kolozsvárra való bevonulása vetett véget. Az új hatalmi viszonyok között, 1919. május 12-én sor került az egyetem megszállók általi erőszakos átvételére. A magyar tanszemélyzet elűldözése után üresen maradt Farkas utcai főépületben és a többi egyetemi ingatlanban még ugyanazon év november 3-án megkezdte működését az új kolozsvári román egyetem. Az otthontalanná vált magyar egyetem pedig kénytelen volt 1921. június 26-ától kezdve ideiglenesen Szegeden folytatni működését. (Lázok–Vincze, 1995: 15–16.)

Az egyetem Kolozsvárra való visszatérésére csak a második bécsi döntést követően nyílt lehetőség. Kolozsvár újbóli Magyarországhoz való csatolása után az *I. Ferenc József Tudományegyetem* a lehető leghamarabb megkezdte a visszaköltözést a Szamos-parti városba, ahol régi épületeit elfoglalva 1940. október 24-én megnyitotta kapuit. (Bisztray et al, 1941: 369, 376, 388–392.) Időközben az I. Ferdinánd király nevét felvevő kolozsvári román egyetem pedig Nagyszebenbe távozott.

A Kolozsváron újrainduló magyar tudományegyetem ettől kezdve négy éven át újabb virágkorszakot élt meg. A magyar állam bőkezű támogatását élvezve a felsőfokú oktatási intézmény nemcsak hogy visszanyerte korábbi magas tudományos szintjét, de jelentős mértékben tovább is fejlesztette azt, ami elsősorban kibővült szervezeti felépítésében nyilvánult meg. A korábbi négy kar helyett ugyanis az – 1940 őszétől már öt karból és 85 tanszékből felépülő – egyetem kínálatát a legújabb tudományos trendekhez illeszkedve alakították ki. A régi karok mellett létrehozott

Közgazdaságtudományi Kar nagymértékben növelte az egyetem jelentőségét, hiszen hasonló kar akkor csak a budapesti *Műegyetem* keretében létezett. (Csetri, 2009: 55.)

Az *I. Ferenc József Tudományegyetem* működésének 1940 és 1944 közötti korszakáról csak 1942-ig vannak pontosabb adatok, mert az évkönyvek, a háborús körülmények miatt, csak az első két tanévre készültek el. A negyedik, 1943/1944-es tanévről csak egy 1944. szeptember 18-án kiadott rövid, összefoglaló füzet nyújt támpontokat; míg az utolsó, 1944/1945-ös tanévről jobbra csak alternatív források (szórványos levéltári és sajtóadatok, visszaemlékezések) állnak rendelkezésre.

Mindennek ellenére a fellelhető forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy az egyetem e rövid periódusban is folytonos minőségi és mennyiségi fejlődésen ment át, amit talán legjobban továbbra is a diáklétszámra hivatkozva tudunk érzékeltetni. Az 1940/1941-es tanév 2 449 főt kitevő hallgatói összlétszámát figyelembe véve, enyhe túlzással elmondhatjuk, hogy az *I. Ferenc József Tudományegyetem* tevékenységét Kolozsváron ott kezdte újra, ahol 1919-ben abbahagyta. Az akkoriban elég magasnak számító diáklétszámot az intézmény a továbbiakban is megtartotta. Így a következő, 1941/1942-es tanévben 2 404 hallgató látogatta az előadásokat és szemináriumokat. Az ezutáni, 1942/1943-as tanévről nincs ugyan adatunk, az 1943/1944-es tanévben viszont már az addigi legnagyobb létszámú diákságról, összesen 2 745 beiratkozott hallgatóról tudunk. Az utolsó, eddig tudományosan még kellően nem kutatott, 1944/1945-ös tanévben azonban a kolozsvári egyetem diákjainak számában már drasztikus csökkenés figyelhető meg. A háború által közvetlenül sújtott tanévben a kolozsvári felsőoktatási intézményben mindössze 742 hallgató tudta folytatni tanulmányait. (Csetri, 2009: 58.)

Kolozsvárt 1944 tavaszáig nem érintették közvetlenül a második világháború eseményei. A város távol esett a frontvonalaktól és viszonylag háborítatlanul folytathatta békés életét. Az 1943-as sztálingrádi fordulat, majd az azt követő sorozatos szovjet offenzívák azonban egyre fenyegetőbb közelségbe hozták az öldöklő küzdelmet, annak minden velejárójával együtt. A magyar kormány első bizonytalan béketaPOgatósaira adott válaszként, 1944. március 19-én a Wehrmacht megszállta Magyarországot (Ránki, 1984: 131.; Gosztonyi, 1989: 106.), és e hadművelet keretében március 27-én a 16. SS páncélgránátos hadosztály egységei bevonultak Kolozsvárra is. (Schramm, 1961: 625–629.)

A Szamos-parti urbánus központ alig néhány nap leforgása alatt frontváros jellegét öltött. Az alapvetően megváltozott hatalmi viszonyok között az egyetem működése ellehetetlenült. Nem csoda hát, ha az előadások kényszerű felfüggesztése után, április 12-én az egyetem vezetősége kénytelen volt a tanévet idő előtt berekeszteni. (Csetri, 2009: 73.) Az előrehozott vizsgák letétele után a diákok nagy részét besorozták a honvédség kisegítő alakulataiba és kirendelték a Keleti-Kárpátokba, hogy részt vegyenek az országhatárt védelmezni hivatott Árpád-vonal prioritásként kezelt erősítési munkálataiban. (Kiss, 2007.; Szabó, 2002: 246–250, 255.)

A német megszállásnak ugyanakkor más, sokkal súlyosabb következményei is lettek. A bevonulást követően hamarosan elkezdődött a zsidó lakosság összeírása, majd gettózása. Bár az egyetemhez tartozó *Haynal*, *Miskolczy* és *Klimkó klinikán* az orvosprofesszorok irányításával fekvőbetegként nyilvántartott zsidókat igyekeztek minél nagyobb számban visszatartani és így megmenteni, ebbéli igyekezetük csak részben volt eredményes. (Braham, 2008: 159.) A város északi részében fekvő téglagyárban kialakított gettóba ugyanis 1944. május 3-ától kezdve a helyi lakosság 15,1%-át kitevő zsidóság túlnyomó többségét, mintegy 16 000 embert zsúfoltak össze, majd a hónap végétől kezdve június 7-ig valamennyiüket Auschwitzba deportálták. (Gutman, 1990: 302–303.; Braham, 2008: 157–162.) Közöttük volt az *I. Ferenc József Tudományegyetem* több tanára és számos diákja is. Az elhurcoltak nagyrésze elpusztult, és ezzel a város lakossága mellett az egyetem is súlyos személyi veszteségeket szenvedett. A visszatérő zsidók száma Kolozsváron még 1945 júliusában, a háború végét követően sem érte el az ezret. (Löwy, 1998: 114–115.)

Kolozsvár, és benne a magyar egyetem 1944-es kálváriája azonban ezzel még korántsem ért véget. A város történetében mindmáig egyetlen bombatámadás június 2-án meglepetésszerűen érte a lakosságot. A 15. amerikai légihadsereg 600 négymotoros bombázógépe (M. Szabó, 1999: 239–240.) 40 perc leforgása alatt mintegy 1 200 bombát dobott a Kolozsvár északi részén fekvő vasútállomásra és az annak környékén fekvő ipartelepre. A pusztító légioffenzíva 459 halálos áldozatot és több mint 1 000 sebesültet követelt, valamint mintegy 1 200 családot tett hajléktalanná. (Kolozsvári Szemle, 1944. 2.: 153–154.) Az áldozatok közül többen is az egyetem diákjai voltak, akiket otthonukban, vagy az utcán ért a halál.

Mindemellett az *I. Ferenc József Tudományegyetem* ekkor szenvedte el első számottevőbb anyagi veszteségeit is. Az orvostanhallgatók gyakorlatainak egyik helyszíne, a Horthy Miklós úti *Református Kórház* ugyanis teljesen megsemmisült, míg az *Orvostudományi Karhoz* szervesen hozzátartozó Zápolya utcai *Ortopéd Klinika* ugyancsak bombatalálatot kapott, és délkeleti szárnya földig lerombolódtott. (Kolozsvári Szemle, 1944. 2.: 153.)

Az *I. Ferenc József Tudományegyetem* utolsó, 1944/1945-ös tanévének megkezdését közvetlenül megelőzően még egy újabb csapás érte a nagymúltú intézményt. Románia 1944. augusztus 23-i átállása a Szövetségesek oldalára teljes mértékben megváltoztatta a térség addigi geopolitikai viszonyait. Kolozsvár egyik napról a másikra egy ellenséges ország határaitól mindössze 8 kilométerre fekvő határváros lett.

A védelem nélkül álló közép-erdélyi határvonal megerősítésére a magyar hadvezetés visszarendelte az alakulatok egy részét a Keleti-Kárpátokból, és így az egyetem számos diákja is visszakerült Kolozsvárra. Katonai szolgálatuk alól azonban nem mentették fel őket, hanem harcoló egységekbe besorolva, kiküldték a frontra. (Csetri, 2009: 73.) Az egyetemi hallgatók túlnyomó többsége részt vett a 2. magyar hadsereg Kolozsvár környékéről, 1944. szeptember 5-én indított Dél-Erdély elleni

támadásában. (Ravasz, 2002: 101–102.) A minimális katonai kiképzéssel és elavult, gyenge felszereléssel harcba vetett alakulatok súlyos veszteségeket szenvedtek. Az október 8-ig tartó, Torda körüli harcokban (Bús, 2004: 20.) a kolozsvári magyar egyetem számos diákja esett el, sebesült meg, vagy került szovjet, esetleg román hadifogságba.

Ezzel egyidőben megkezdődött Észak-Erdély Budapestről irányított módszeres kiürítése, ami elsősorban az állami intézményekre vonatkozott, de a menekülni akaró helyi magyar lakosság távozását is elősegítette. A *Honvédelmi Minisztérium* 1944. szeptember 2-án kiadott, hírhedt kiürítési rendelete természetesen az *I. Ferenc József Tudományegyetem* vezetőségéhez is megérkezett, és kötelező végrehajtása azonnal megkezdődött. A Rectori Hivatal utasítására az egyetemi irattár és a didaktikai-tudományos felszerelés nagy részét (14 teherautónyi anyagot) még a dél-erdélyi magyar offenzíva ideje alatt útnak indították nyugat felé. Az elmenekítendő javakat a németországi Halléba, Breslauba (ma Wrocław, Lengyelország) és Bad Gasteinbe (ma Ausztria) kellett volna eljuttatni. (Lázok–Vincze 1995: 18–19.) A háborús körülmények következtében egyre nehézkesebbé váló közlekedési viszonyok miatt azonban az egyetem tulajdonát képező, értékes szállítmányt csak Keszthelyig tudták vinni. Ott a Festetics-kastély pincéjében, szakszerűtlenül helyezték el. (Gaal, 2002: 124.) Az iratanyag és a tudományos felszerelés jórésze a nem megfelelő szállítás, a nedves pincében való tárolás, és nem utolsósorban a helyi csőcselék fosztogatásai következtében megsemmisült, vagy eltűnt. A megmaradt értékeket pedig a Keszthelyre 1945. március 30-án bevonuló Vörös Hadsereg (Szabó–Számvéber, é.n.: 182.) katonái hordták el.

Az anyagi kiürítésnél sokkal nagyobb veszteséget jelentett az *I. Ferenc József Tudományegyetem* számára a személyi kiürítés, ugyanis 1944 szeptember végén és október első napjaiban a tanári kar mintegy 80%-a, és a még megmaradt diákság nagy része is Budapestre és az ország nyugati területeire menekült. Mind a tanárok, mind a hallgatók többsége ugyan később visszatért, de sokan ekkor örökre távoztak. (Román Állami Levéltár. Kolozs megyei Osztály. Kristóf György személyes hagyatéka, 1945: 1.) Ez utóbbiak között több híres professzor is volt, mint például dr. Szentkirályi Sámuel a *Közgazdaságtudományi Karról*, dr. Boér Elek a *Jog- és Államtudományi Karról*, dr. Berde Károly, dr. Páll Gábor és dr. Novák Ernő az *Orvostudományi Karról*, dr. Bartók György, dr. Makkai László és Viski Károly a *Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Karról*, illetve Gelei József a *Matematikai és Természettudományi Karról*. (Lázok–Vincze 1995: 19.)

A közeledő frontátvonulás és az előre látható hatalomváltás árnyékában egyre gyakrabban merült fel az a gondolat, hogy az *I. Ferenc József Tudományegyetem*, az 1919-es helyzettel ellentétben, most maradjon Kolozsváron. Egyértelmű volt ugyanis, hogy az önálló intézményben működő, folyamatos magyar nyelvű egyetemi oktatás fenntartása vitális az erdélyi magyar szellemi élet megőrzésének tekintetében. E gondolat jegyében kolozsvári értelmiségiek egy csoportja már 1944. szeptember

14-én memorandumban fordult dr. Miskolczy Dezső rektorhoz az egyetem helyben maradása ügyében. A beadvány aláírói között ott találjuk Vásárhelyi János református püspököt, Józan Miklós unitárius püspököt, Tamási Áron író, Szabédi László és Kiss Jenő költőket éppúgy, mint Mikó Imre és Vita Sándor országgyűlési képviselőket, vagy éppen Nagy István kommunista író. (Lázok–Vincze, 1995: 19–20.)

Ugyanez a kérelem fogalmazódott meg az egyetem helyben maradt hallgatói részéről is, amelyet hivatalos formában a Soó Tamás, Imre István és Katona Szabó István által képviselt diákküldöttség fejtett ki szeptember közepén Miskolczy rektor és dr. Buza László prorektor előtt. (Katona Szabó, 1990: 24–25.)

A Rectori Tanács e létfontosságú kérdésben hozott jóváhagyó döntését azonban nem ezek a petíciók alapozták meg, hanem elsősorban az a garancianyilatkozat, amelyet a feladás előtt álló város irányítását átvenni készülő helyi kommunista (Balogh Edgár) és szociáldemokrata (Jordáky Lajos) vezetők, valamint a kolozsvári román lakosság képviselőjében Gheorghe Timofi szakszervezeti vezető adott arra vonatkozóan, hogy a magyar egyetem a szovjet–román csapatok bevonulása után továbbra is zavartalanul fejtheti majd ki tevékenységét. (Balogh, 1992: 111.)

Ilyen körülmények között született tehát meg a Rectori Tanács 1944. szeptember 15-i ülésén hozott nagy horderejű döntés az *I. Ferenc József Tudományegyetem* Kolozsváron maradásáról. (Lázok–Vincze, 1995: 120–121.) A Rectori Tanács hat tagjából öten: dr. Miskolczy Dezső rektor, dr. Buza László prorektor és egyben a *Jog- és Államtudományi Kar* prodékánja, Dr. Haynal Imre, az *Orvostudományi Kar* dékánja, dr. Kristóf György a *Bölcsezet-, Nyelv- és Történettudományi Kar* prodékánja és dr. Rajty Tivadar, a *Közgazdaságtudományi Kar* dékánja, akik 1940 előtt is magyar állampolgárok voltak, ezzel a hatalomváltás utáni internálás veszélyét is tudatosan magukra vállalták.

Megelőzendő a kiürítési rendelet illetén megtagadásából adódó esetleges budapesti ellenvetéseket, az *I. Ferenc József Tudományegyetem* vezetősége már 1944. szeptember 17-én megrendezte az új, 1944/1945-ös tanév nyitóünnepségét Kolozsváron. (Román Állami Levéltár. Kolozs megyei Osztály. Kelemen Lajos személyes gyűjteménye. 1944: 1144.) A hagyományokhoz híven az ünnepi eseményre a Farkas utcai főépület dísztermében került volna sor, de egy közbejött légiriadó miatt azt kivételesen légoltalmi óvóhelyen kellett, a szokásosnál jóval kevesebb résztvevővel megtartani. (Gaal, 2002: 124–125.; Tóttössy, 2005: 272.) A tanévnyitó mégis meg tudta őrizni ünnepélyes hangulatát, s találóan az „*Inter arma non silent Musae!*” mottójának jegyében zajlott le. Eközben a Torda környékén elhelyezett szovjet messzehordó tüzérség már lőtte Kolozsvárt, és a szorványos becsapódások miatt a didaktikai és tudományos tevékenységet, még annak érdembeli megkezdése előtt, fel kellett függeszteni.

Még a Szamos-parti város eleste előtt, szeptember 28-án megérkezett az egyetem rektori hivatalához Rakovszky Iván magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyása a felsőoktatási intézmény helyben maradására vonatkozóan.

Ugyanakkor a miniszter átiratában teljhatalommal ruházta fel a Rektori Tanácsot az intézmény további sorsának irányításával kapcsolatban. (Katona Szabó, 1999: 6–7.) Ezzel az *I. Ferenc József Tudományegyetem* kolozsvári folyamatos működése előtt egy fontos akadály hárult el, és megteremtődtek a megfelelő körülmények arra, hogy bevárva a szovjet csapatokat, a Rektori Tanács az új hatóságokat kész tények elé állíthassa. A magyar kormány mindvégig kiemelt figyelmet szentelt a kolozsvári magyar egyetemnek, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a tény, hogy a helybenmaradásra adott miniszteri jóváhagyás mellett a kormány az ehhez feltétlenül szükséges anyagi lehetőségek biztosításáról sem feledkezett meg, és gróf Bethlen Béla, Észak-Erdély kormánybiztosa révén 2 millió pengőt utalt ki az egyetem támogatására. Ez a viszonylag jelentős összeg az intézmény háromhavi fenntartási és üzemeltetési költségeit fedezte. (Bethlen, 1989: 185.)

Kolozsvárra végül a tordai arcvonal áttörése után 1944. október 11-én vonult be a 2. Ukrán Fronthoz tartozó szovjet 27. hadsereg és 18. lövész hadosztály. A várost a német–magyar csapatok egy nappal korábban harc nélkül kiürítették, így a megszálló és továbbvonuló orosz egységek nem ütköztek ellenállásba. (Nagy–Vincze, 2000: 101.) Mégis, valószínűleg a tordai csata miatti több mint egy hónapos feltartóztatásukat megbosszulandó, és ugyanakkor a viszonylag alacsony hadifogollyszámot kiegészítendő (Murádin, 2004: 57–58.), Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsall parancsára, az orosz járőrök mintegy ötezer civil magyar férfit ejtettek foglyul Kolozsváron és hurcoltak el a Szovjetunióba. (Stark, 2006: 34.)

Az alig négy nap alatt, 1944. október 12-e és 15-e között, raziaszerűen végrehajtott elhurcolásoknak (Dáné, 2004.) az egyetem több tanára és számos diákja is áldozatul esett. Eddigi kutatásaim során az ötezerből 684 személy kilétét sikerült megállapítanom. Ezek közül az egyetem tudományos személyzetéhez tartoztak Faragó József néprajzkutató, dr. Kovács Zoltán docens, fizikus, Makkai Ernő tanársegéd, Mikecs László történész (meghalt a Szovjetunióban), Pálffy Antal tanársegéd, történész, dr. Szabó György tanársegéd, történész, Pikéthy Károly egyetemi gyakornok. A civilként fogságba ejtett diákok között pedig ott volt Csetri Elek történészhallgató, Fekete Elek, Kalló Béla és Lőrincz László jogászhallgatók, Nagy Sándor orvostanhallgató, Szentpéteri László bölcsészhallgató. Utóbbi elpusztult a szovjet munkatáborokban. (Murádin, 2009: 305.) Természetesen az egyetem foglyulejtésekből eredő teljes személyi vesztesége ennél jóval magasabb volt. E szomorú statisztika pontos számainak megállapítása sajnos ma már lehetetlen, megközelítő eredmények elérésére viszont van mód. Ez azonban további kiterjedt kutatások függvénye.

Hasonlóképpen, a többéves fogságban életüket vesztett kolozsvári civil foglyok számáról sem állnak rendelkezésünkre megbízható adatok. Így egyetlen lehetőség a visszatértek számából következtetni az áldozatok hozzávetőleges arányára. Ilyen közvetett számítással az elhurcoltak körülbelül egyharmadára, mintegy 1 600–1

800 főre tehetjük a fogságban elhunytak számát. (Murádin, 2009: 311.) Ezek közé sorolhatók az egyetem Szovjetunióban elpusztult tanárai és diákjai is.

Ilyen drámai kezdet után, a szovjet bevonulással előállt új helyzet semmi jóval nem biztatott az egyetem további működésére nézve. Ehhez ugyanis elsődlegesen az új orosz városparancsnok jóváhagyására volt szükség, amit úgy tűnt, hogy teljességgel lehetetlen lesz megszerezni. Mégis – általános megdöbbenésre – Zimcsik gárdaőrnagy a még október közepén e kérelemmel hozzá forduló Demeter János alpolgármesternek (MOL KÜM XIX-J-1-j. 18. d. 16/b cs.: Kolozsvári Magyar Tudományegyetem: 690.) azonnal igenlő választ adott. (Lipcsey, 1998: 357.) Így, legalábbis az átmeneti időszakban, ideiglenesen biztosítva volt az *I. Ferenc József Tudományegyetem* folyamatos működése Kolozsváron.

Feltehetjük a kérdést, hogy vajon mi lehetett az oka annak, hogy a Vörös Hadsereg számára ellenségnek számító Magyarország egyik elfoglalt nagyvárosában a berendezkedő szovjet katonai hatalom engedélyezte egy kiemelkedő fontosságú magyar közintézménynek, hogy tevékenységét továbbra is zavartalanul kifejtthesse? A legkézenfekvőbb magyarázat talán az lenne, hogy e döntés megegyezett a térség szovjet vezénylő tábornokának, Malinovszkij marsallnak azon utasításával, hogy a front mögöttes területein a normális keretek között folyó civil élet feltételeit mihamarabb vissza kell állítani, annak érdekében, hogy a szovjet utánpótlási vonalak nyugodt, feszültségmentes és konfliktusok nélküli területeken haladhassanak át, zavartalanul biztosítva az első vonalakban harcoló alakulatok ellátását. Ugyanakkor, ezzel az általános megelégedettséget kiváltó lépéssel a szovjet katonai parancsnokság valószínűleg propagandacélokat is követett. Azt várta el, hogy – többek között emiatt is – a helyi lakosság az orosz csapatokat ne megszállóknak, hanem a hivatalos verziónak megfelelően, felszabadítóknak tekintse.

Mindennek ellenére, az *I. Ferenc József Tudományegyetem* Kolozsváron való maradását és folyamatos működését már a hatalomváltás utáni napokban váratlanul újabb, az előbbinél is súlyosabb probléma zavarta meg. A Vörös Hadsereg mögött a Szamos-parti városba hamarosan bevonuló román katonasággal együtt már 1944. október 12-én megjelent az *I. Ferdinánd Király Tudományegyetem* néhány alkalmazottja, akik intézményük visszatérését akarták előkészíteni, ha kell erőszakos úton is. Ehhez segítséget kaptak egy bizonyos Ursu ezredestől, akinek vezetésével egy csendőrkülönítmény megszállta az *Orvostudományi Kar*hoz tartozó belgyógyászati klinika épületét. Ursu ezredes a román egyetem személyzetének néhány tagjával együtt parancsokat kezdett osztogatni a magyar orvosprofesszoroknak és asszisztenseknek, hogy ürítsék ki az ingatlant. (MOL KÜM XIX-J-1-j. 18. d. 16/b cs.: Kolozsvári Magyar Tudományegyetem: 688–689.; Maros, 2001: 22.) Két nappal később már a román egyetem vezetősége hivatalosan is benyújtotta Miskolczy Dezső rektornak az összes kolozsvári egyetemi épületre és a magyar egyetem tulajdonában álló teljes tudományos-didaktikai felszerelésre vonatkozó igényét. Miskolczy természetesen e követelést kategorikusan visszautasította. (Lázok–Vincze, 1995: 21.)

Erre válaszként, október 16-án, a nagyszebeni román egyetem sebészeti klinikájának teljes személyzete megérkezett Kolozsvárra és megpróbálta erővel átvenni az *Orvostudományi Kar* összes klinikáját. Követeléseit több ízben is fegyverhasználattal nyomatékositotta. (Nagy–Vincze, 2000: 104–105.) Ez azonban már túlment a szovjet városparancsnokság tűréshatárán, és a konfliktus véres összecsapássá fajulását megelőzendő, Zimcsik gárdaőrnagy ultimátumszerű parancsot adott a román egyetem Kolozsváron tartózkodó alkalmazottainak, az éppen berendezkedni készülő román adminisztrációnak, és valamennyi román katonai és karhatalmi erőnek, hogy maximum három órán belül hagyják el a várost. (Lázok–Vincze, 1995: 22.)

Az, hogy az orosz városparancsnok ilyen radikális lépésre szánta el magát, egyebek mellett talán annak is tulajdonítható, hogy ezekben a napokban még elég nagyszámú, a tordai harcokban megsebesült vöröskatonát ápoltak az egyetemhez tartozó kolozsvári klinikákon. (Maros, 2001: 22–23.) Kezelésük az adott körülmények között prioritást élvezett az orosz hadvezetőség szemében.

Zimcsik gárdaőrnagy e döntése különben megegyezett felettesének, Malinovszkij marsallnak később, 1944. november 14-én kiadott parancsával, amely kiutasította egész Észak-Erdély területéről a még október 25-én (Monitorul Oficial 1944: 6854.) berendezkedett ideiglenes román katonai közigazgatás képviselőit. Helyette, a vitatott térség irányítására bevezették az ideiglenes szovjet katonai közigazgatást. (MOL KÜM TÜK XIX-J-1-j. 60. d. IV–132.) Ezzel egy olyan 1945. március 13-ig tartó, mintegy öthónapos, átmeneti periódus vette kezdetét, amely a magyar egyetem történetében alapvető fontossággal bír. Az *I. Ferenc József Tudományegyetem* ugyanis az orosz rendfenntartó erők jóvoltából lélegzetvételnyi szünethez jutott, átvészelve a frontátvonulás okozta zűrzavart. Ugyanakkor lehetőség nyílt az intézmény konszolidálására és a tudományos-, valamint a pedagógiai tevékenység újrakezdésére. Mindennek voltaképpen csak egy ára volt: a kényszerű névváltoztatás. A nagymúltú felsőoktatási intézmény ezért Ferenc József császár nevének elhagyásával, *Kolozsvári Magyar Egyetem* néven folytatta tevékenységét. (Balázs, 2009: 75.)

Többhónapos késéssel ugyan, de végül minden karon megkezdődhetett 1944. december 1-én a tanítás. (Világosság, 1944, 35.: 3.) Az 1944–1945-ös évek fordulóján még csak 15 professzor oktatta az egyetem mindössze 628 hallgatóját. A tanítást megkezdő tanárok közül a *Bölcsészet*-, *Nyelv- és Történettudományi Karon* nyolc, az *Orvostudományi Karon* három, a *Közgazdaságtudományi Karon* kettő, míg a *Jog- és Államtudományi Karon*, valamint a *Matematikai és Természettudományi Karon* mindössze egy-egy professzor fejtette ki tudományos tevékenységét. (Lázok–Vincze, 1995: 127–128.) Nem csoda, hogy a tanárok rendkívüli megterhelésnek voltak kitéve. Többségük naponta négy-öt előadást volt kénytelen tartani. A kisegítő tanszemélyzet (adjunktusok, asszisztensek, laboránsok) ugyan több előadást is átvállalt, (Gaal, 2002: 125.; Soó, 2006.) ez azonban a tudományos színvonal csökkenését eredményezte.

Emellett a *Kolozsvári Magyar Egyetem* helyzetét nagyon megnehezítették a csak alighogy véget ért harcok nyomán kialakuló áldatlan állapotok. Az akut tüzelőanyag-hiány miatt az oktatók kénytelenek voltak kurzusaikat hideg előadótermekben megtartani. Ugyanakkor több egyetemi épület ablaküvegei is hiányoztak, melyeknek pótlása egyelőre lehetetlen volt. (Katona Szabó, 1990: 153.) Hosszú időn át az Egyetemi Könyvtár patinás épülete sem tudta a diákok tanulmányi igényeit kiszolgálni. A könyvtár még 1944 szeptemberében, a város szörványos bombázásakor találatokat szenvedett, és 1945 tavaszáig csak egy, mindössze 65 férőhelyes olvasótermet tudott a hallgatók rendelkezésére bocsátani. (Bányai, 1956: 11.) A könyvtár alig 49 fős személyzete a maga során, a megrongálódott ingatlan nyirkos pincéiben volt kénytelen munkáját folytatni. Mégis, jövőbe vetett hitüket és töretlen munkakedvüket bizonyítja, hogy még ilyen áldatlan körülmények között is 8 400 új kötetet vettek nyilvántartásba és 10 000 könyvet rendszereztek, valamint 23 000 új katalóguscédulát állítottak össze 1944 novembere és 1945 márciusa között. (Világosság, 1945, 54.: 3.)

Mindezek mellett e tanévben az egyetem súlyos adminisztratív problémákkal is meg kellett, hogy küzdjön. A bentlakások szükségessége és az egyetemi menzát folyamatosan jellemző akut élelmiszerhiány nagyon megnehezítette a diákság helyzetét. Ráadásul e gondok a tanév előrehaladtával egyre csak súlyosbodtak, hiszen 1945 tavaszán már egyre több, korábban elmenekült, vagy elhurcolt hallgató tért vissza az egyetemre. A helyzet tarthatatlanságát mutatja, hogy míg például 1944. október 16-án még csak 60 diák étkezett az egyetem menzáján, 1945. május 17-én már 420 porciót kellett kiosztani. (Erdély, 1945, 129.: 3.)

Ha a *Kolozsvári Magyar Egyetem* 1944/1945-ös működéséről teljes képet akarunk nyerni, nem hallgathatjuk el a már kezdetektől jelentkező politikai nehézségeket sem. Az 1944 őszen berendezkedő új hatalom egyik első tevékenysége a közintézmények alkalmazottainak politikai szempontok szerinti számbavétele és megvizsgálása volt. A hírhedt tisztogató bizottságok működése minden jelentős intézményt, és így természetesen az egyetemet is érintette.

A külön erre a felsőoktatási intézményre szakosodott, többségében román tagokból álló, purifikáló bizottság 1945. január 8-i ülésén nem kevesebb, mint 29 „antidemokratikus és fasiszta” tanár kizárásáról, vagy visszatérésének lehetetlenné tételéről döntött. (Román Állami Levéltár. Kolozs megyei Osztály. Kolozsvár város és Kolozs megye archívuma 3050/1944.) Gyanítható, hogy ezzel a hatalom célja egyfelől a megfélemlítés, másfelől pedig a híres professzorok visszajövetelének megakadályozása volt. Utóbbi azért valószínűsíthető, mert a listán szereplő személyek közül ekkor csak egy tanár, dr. Gyergyay Árpád volt Kolozsváron. Ráadásul az ominózus határozat néhány ténylegesen is németbarát egyén mellett (például dr. Baráth Tibor) olyan személyekre is vonatkozott, akik ellen legfeljebb csak német származásukat, vagy esetleg németes nevüket lehetett volna, abszurd módon, vádként felhozni (például dr. Forfota Erik, vagy dr. Klein Kurt Károly esetében).

Ebben a helyzetben az egyetem vezetőségének szinte természetes reakciója volt, hogy igyekezett az elvárásoknak elébemeni. Így még 1945 elején néhány ismert baloldali értelmiségit felvettek a tanári karba. Így jutott katedrához többek között Sáry István ügyvéd, a romániai magyarság baloldali politikai szervezetének, a *Magyar Népi Szövetségnek* (továbbiakban: *MNSZ*) Kolozs megyei titkára, vagy Jordáky Lajos, a *Román Kommunista Párt* Kolozs megyei tanácsának tagja és később Balogh Edgár baloldali nézetéről ismert író, publicista, valamint Demeter János jogász, Kolozsvár alpolgármestere. (Lázok–Vincze, 1995: 26, 28.)

Ez azonban édeskevés volt ahhoz, hogy a helyi román baloldali vezetőket meggyőzze arról, hogy a magyar egyetem „helyes politikai irányvonalat” követ. A kolozsvári román lakosság, és különösképpen a helyi román értelmiség és politikai körök magyar egyetemmel szembeni ellenérzéseit pedig csak fokozta a román egyetem 1944 őszén elvetélt visszatérési kísérlete.

Az *I. Ferdinánd Király Tudományegyetem* Nagyszebenből való visszaköltöztetése Kolozsvárra az 1945-ös év elején egyre nagyobb hangsúllyal megfogalmazott igénye lett a Szamos-parti város román társadalmának. E gondolatot ráadásul Bukarestben is támogatták, sőt kulturális téren a román kormány egyik prioritása lett. Nyilvánvaló volt, hogy a kérdésre sürgősen megoldást kell találni. Erre eleinte három lehetőség körvonalazódott. Az első elképzelés szerint a román egyetem visszatérne Nagyszebenből és elfoglalná az összes kolozsvári egyetemi ingatlant, a magyar egyetem pedig megszűnne és csak magyar nyelvű szakok maradnának meg a román felsőoktatási intézmény keretében. A második variáns egy új, két tannyelvű, közös magyar–román egyetem létesítését foglalta magában. Végül a harmadik elgondolás két különálló egyetem párhuzamos működésével számolt Kolozsváron. (Erdélyi Szikra, 1945, 1: 5–6.; B. Kovács, 1997: 148.) A kolozsvári magyar lakosság és a magyar egyetem vezetősége szemében ez utóbbi volt a leginkább kíváncsatos megoldási lehetőség. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy e tervet iktatták be később az *MNSZ* 1945. március 12-i 21 pontos kívánságai közé, amelyeket a magyar érdekvédelmi szervezet az Észak-Erdély közigazgatását március 13-án újból átvevő román hatóságoknak terjesztett be. (Andreescu et al. 2002: 67–68.)

Hosszas tárgyalások után a két fél között kompromisszum született, ami Kolozs megye prefektusi hivatalának 1945. március 9-i dekrétumában öltött testet. Ebben egy „kolozsvári egyetemi tömb” létrehozását írták elő, amely három önálló alkotóelemből állna: a román és a magyar egyetemből, valamint egy kéttannyelvű politechnikumból. (Erdélyi Szikra, 1945, 2: 3.; Lázok–Vincze, 1995: 28.) E tervet azonban a dr. Petru Groza által vezetett új román kormány egyik első intézkedésként elvetette. Helyette a március 13-án visszatérő román adminisztráció egyre erőteljesebb kampányt folytatott az *I. Ferdinánd Király Tudományegyetem* Kolozsvárra való visszatéréséért.

Az egyre inkább politikai jelleget öltő gondolat megvalósítására a román hatóságok már 1945. április 11-én megtették az első konkrét lépést. E napon

megérkezett Kolozsvárra a román egyetem hivatalos küldöttsége dr. Emil Petrovici rektorral az élén és tárgyalásokat kezdett a *Kolozsvári Magyar Egyetem* vezetésével. (Gaal, 2002: 127.) A bonyolult, számos részletkérdésből álló problémát végül egy erre hivatott vegyesbizottság felállításával próbálták megoldani. (Lázok–Vincze, 1995: 30.) E testületből azonban dr. Miskolczy Dezső rektort és dr. Buza László prorektort, mint magyar állampolgárokat eleve kizárták, arra hivatkozva, hogy ez egy sajátos erdélyi kérdés, amit az erdélyieknek kell megoldaniuk... (MOL KÜM XIX-J-1-j. 18. d. 16/b cs.: Kolozsvári Magyar Tudományegyetem: 695.) Így a magyar egyetemet e létfontosságú tárgyalásokon csak a Rectori Tanács egyetlen erdélyi származású tagja, dr. Balogh Ernő prodékán képviselhette. Mellette, a magyar fél érdekeit „politikailag megbízható” személyek: dr. Luka László az *Országos Demokrata Arcvonal* (továbbiakban: *ODA*) főtitkára, dr. Csögör Lajos Kolozs megyei alispán, valamint Pásztai Géza és Jordáky Lajos szociáldemokrata politikusok voltak hivatottak előmozdítani. Ugyanakkor a román tárgyalópartnerek között, Petrovici rektor mellett ott volt dr. Aurel Potop nemzetnevelésügyi államtitkár, Teofil Vescan az észak-erdélyi *ODA* egyik elnöke, valamint dr. David Prodan, dr. Constantin Daicoviciu és dr. Alexandru Roșca nagy befolyással bíró egyetemi professzorok. (A romániai magyar főiskolai oktatás, 1990: 9.) A vegyesbizottság 1945. április 16. és 17-én lezajló, két napos tárgyalásain végül a két fél csak a román egyetem visszatéréséről és a magyar egyetem további működéséről tudott elviekben megállapodni. A kolozsvári egyetemi ingatlanok elosztásának rendkívüli fontossággal bíró kérdésében azonban nem tudtak megegyezésre jutni, és a tárgyalásokat fel kellett függeszteni. (Világosság, 1945. 88: 1.)

Az egyre akutabbá váló probléma megoldására végül április 25-én újra tárgyalóasztalhoz ültek, ezúttal viszont már Bukarestben és megváltozott összetételben. A magyar felet most már dr. Jordáky Lajos és dr. Demeter János politikusok mellett dr. Vencel József szociológus és dr. Nagy Géza irodalomtörténész képviselte. (Lázok–Vincze, 1995: 31.) A román egyetem képviselőivel azonban ők sem tudtak közös nevezőre jutni, mert utóbbiak az egyetemi épületek követelése mellett most már felvetették a magyar állampolgárságú tanárok ittmaradásának problémáját is, amit a román állampolgárság kötelező felvételéhez kötöttek. Ez viszont magyar részről elfogadhatatlan volt és a tárgyalások újból holtpontra jutottak. (Gaal, 2002: 128.)

A két egyetem jövőbeli működése körüli nézeteltérések gordiuszi csomóját végül a román kormány egy váratlan döntéssel vágta el. Az uralkodó kézjeggyel ellátva, 1945. május 29-én két királyi dekrétum jelent meg a hivatalos lapban. A 406/1945-ös számot viselő első rendelet kimondta az *I. Ferdinánd Király Tudományegyetem* visszatérését Kolozsvárra és a városban levő összes egyetemi ingatlan részére történő átadását. A második, 407/1945-ös számú dekrétum pedig a meglévő helyett új magyar tannyelvű felsőoktatási intézmény létesítését írta elő Erdély szellemi fővárosában. (Monitorul Oficial, 1945. 119: 4423–4424.) Ezzel voltaképpen az Észak-Erdélyben

berendezkedő új román hatalom megtagadta a több évszázados hagyományokkal rendelkező *Kolozsvári Magyar Egyetem* jogfolytonosságának elismerését, és helyette megalkotott egy merőben új felsőoktatási intézményt, amelynek szellemiségét éppúgy, mint belső felépítését, már a saját elképzelései szerint alakíthatta ki. Hiábavaló volt a régi egyetem mintegy ezer alkalmazottjának május 31-i spontán tüntetése Kolozsváron, akárcsak a román *Közoktatásügyi Minisztérium*hoz eljuttatott kérvény az új működési szabályzat és az állami szubvenció tárgyában (Andreescu et al. 2002: 96.), a döntésen és annak következményein változtatni már nem lehetett. A régió magyarságának újbóli kisebbségi sorsba fordulását talán e jogtalan rendelkezésnél semmi sem érzékelteti jobban.

Alig néhány nappal a két királyi dekrétum megjelenése után, 1945. június 1-én az *I. Ferdinánd Király Tudományegyetem* visszatért Kolozsvárra. Ugyanakkor a rendeletileg közvetett módon megszüntetett régi magyar egyetem Rektori Tanácsa június 3-án, Miskolczy Dezső rektor magánlakásán megtartotta utolsó ülését, amelyen bejelentette lemondását június 1-től visszamenőleges hatállyal. (Gaal, 2002: 128–129.) Helyette az új egyetem irányítását, a június 4-én kiadott 137.851/1945 számú rendelet alapján, egy háromtagú ideiglenes vezetőbizottság vette át, amelybe dr. Csögör Lajos későbbi rektor mellett, dr. Demeter Jánost és dr. Jancsó Elemért nevezték ki. (B. Kovács 1997: 152.)

E testület volt hivatott június 5-én átadni a román egyetemnek a Farkas utcai főépületet 46 egyéb egyetemi ingatlannal együtt. (MOL KÜM XIX-J-1-j. 18. d. 16/b cs.: Feljegyzés a volt Ferenc József Tudományegyetem épületeinek átadásáról és az újonnan létrehozott egyetem karainak elhelyezéséről: 596.) Ezzel egyidőben a magyar egyetem a belvárostól távolabb eső egykori De Gerando leánygimnázium épületébe szorult össze, amelynek oktatásra használható belső terei a régi főépületének alig 40%-át tették ki. (Gaal, 2002: 128.) Az 1944/1945-ös tanév végén már 1 127-re duzzadt magyar egyetemi diákság (B. Kovács, 1997: 138.) igényeit ez a viszonylag szerény méretű ingatlan már nem elégíthette ki.

Az egycsapásra krónikussá váló helyhiány miatt – de ugyanakkor, a 407/1945-ös számú királyi dekrétum előírásainak is megfelelően – a *Jog- és Államtudományi Kart* valamint a *Közgazdaságtudományi Kart* össze kellett vonni, és a magyar egyetem megint négy karból álló intézmény lett. Ráadásul a kolozsvári klinikákból kiszorított *Orvostudományi Kar* működése is ellehetetlenült, és többhónapos huzavona után, végül Marosvásárhelyre helyezték át, ahol a volt *M. Kir. „Csaba Királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola* nagyméretű, de lepusztult épületében lelt új otthonra. (Marosi, 1978: 31.) A Kolozsvárhoz most már egyre vékonyabb szálakkal kapcsolódó kar, fokozatosan önállósodó intézményként, 1945. október 1-től itt kezdte újra működését. (Lázok–Vincze, 1995: 30.)

Mindezzel voltaképpen megkezdődött az 1946. február 9-étől hivatalosan Bolyai János matematikus nevét viselő magyar tudományegyetem (B. Kovács, 1997: 132.) lassú, másfél évtizeden át tartó agóniája, ami azután 1959-ben a Nicolae Ceaușescu

irányításával lezajlott összevonási színjátékba, és a *Babeş–Bolyai Tudományegyetem* létrehozásába torkollt.

A *Kolozsvári Magyar Egyetem* e későbbi sorsa 1945 nyarán még nem volt ugyan minden részletében előrelátható, az előjelekből viszont bizonyos mértékig már sejthető volt. Érezte ezt a kolozsvári magyar társadalom is, és az 1944/1945-ös tanév június 30-i záróünnepségén, amelynek a Farkas utcai főépületben való megtartását az új tulajdonosok még engedélyezték, tömeges részvételével, némán tüntetett. A felemelő ünnepség méltó módon érzékeltette azt a tényt, hogy az erdélyi magyar egyetemi oktatásban, és e térség magyarságának történetében egy korszak véget ért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár.	Külügyminisztérium [MOL KÜM]. XIX-J-1-j. 18. d. 16/b csomó: <i>Feljegyzés a volt Ferenc József Tudományegyetem épületeinek átadásáról és az újonnan létrehozott egyetem karainak elhelyezéséről</i> . 596.
Magyar Országos Levéltár.	Külügyminisztérium [MOL KÜM]. XIX-J-1-j. 18. d. 16/b csomó: <i>Kolozsvári Magyar Tudományegyetem</i> . 688–695.
Magyar Országos Levéltár.	Külügyminisztérium. Titkos Ügykezelt. [MOL KÜM TÜK] Románia. XIX-J-1-j. 60. d. IV–132: <i>Tarnay István követségi titkár napi jelentése a romániai politikai helyzetről</i> . Debrecen, 1945. március 5. Sokszorosított másolat.
Arhivele Naționale Române.	Direcția Județeană Cluj. [Román Állami Levéltár. Kolozs megyei Osztály.] Fond Colecția personală Kelemen Lajos [Kelemen Lajos személyes gyűjteménye]. 593. sz.: <i>Invitații la diferite manifestații și serbări</i> [Meghívók különböző rendezvényekre és ünnepségekre]; Meghívó a Kolozsvári Magyar Kir. Ferenc József

Tudományegyetem 1944/45. tanévet megnyitó
ünnepi közgyűlésére. 1144.

Arhivele Naționale Române. Direcția Județeană Cluj. [Román Állami Levéltár.
Kolozs megyei Osztály.] Fond personal Kristóf
György [Kristóf György személyes hagyatéka].
712. sz. 161. d. IV. cs.: Corespondență personală
[Személyes levelezés]: Dr. Gunda Béla professzor
1945. február 4-i keltezésű levele dr. Kristóf
György professzorhoz. 1.

Arhivele Naționale Române. Direcția Județeană Cluj. [Román Állami Levéltár.
Kolozs megyei Osztály.] Fond Arhiva orașului
Cluj și a prefecturii clujene [Kolozsvár város és
Kolozs megye archívuma]. 3050/1944. sz.

Dokumentum-gyűjtemények

ANDREESCU, Andreea–NASTASĂ, Lucian–VARGA Andrea (szerk.) 2002:
*Minorități etnoculturale. Mărturii documentare.
Maghiarii din România (1945–1955)*
(Etnokulturális kisebbségek. Dokumentumok
tanúsága. A romániai magyarok 1945–1955). Cluj:
Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală

Szakkönyvek

XXX 1990: *A romániai magyar főiskolai oktatás. Múlt–jelen–
jövő.* Kolozsvár: a Bolyai Társaság és a Romániai
Magyar Demokrata Szövetség kiadása

BETHLEN Béla 1989: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Budapest:
Zrínyi Katonai Kiadó

BRAHAM, Randolph L. (szerk.) 2008: *Az észak-erdélyi holokauszttal földrajzi
enciklopédiája.* Budapest–Kolozsvár: Park
Könyvkiadó–Koinónia

- BÚS János (szerk.) 2004: ...Állták Tordánál a csatát fejtetőig vérben... Emlékkönyv a Tordai csata 60. évfordulója alkalmából. Torda: a Tordai Honvéd Hagyományörző Bizottság kiadása
- B. KOVÁCS András 1997: Szabályos kivétel. A romániai magyar oktatásügy regénye: 1918, 1944–1948, 1996. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó
- GAAL György 2002: Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai. Kolozsvár: Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság
- GOSZTONYI Péter 1989: Légiveszély, Budapest! Szemelvények Magyarország második világháborús történetéből (1939–1945). Budapest: Népszava
- GUTMAN, Israel (szerk.) 1990: *Encyclopedia of the Holocaust*. I-IV. köt. New York: Macmillan Publishing Company
- KATONA SZABÓ István 1999: *Röpirat a kolozsvári magyar egyetem ügyében*. Budapest: a Magyar Nemzeti Tájékoztatási Alapítvány kiadása
- LÁZOK János – VINCZE Gábor 1995: *Erdély magyar egyeteme 1944–1949*. I-II. köt. Marosvásárhely: Custos Kiadó
- LŐWY Dániel 1998: *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh
- M. SZABÓ Miklós 1999: *A Magyar Királyi Honvéd Légierő elméleti–technikai–szervezeti fejlődése és háborús alkalmazása 1938–1945*. Budapest: Zrínyi Kiadó

- RAVASZ István 2002: *Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet–német és román–magyar párhuzamos háború Magyarországon.* Budapest: Petit Real Könyvkiadó
- RÁNKI György 1984: *Unternehmen Margarethe: Die deutsche Besetzung Ungarns.* Budapest: Corvina Kiadó
- SCHRAMM, Percy Ernst (szerk.) 1961: *Kriegstagebuch des Oberkommando des Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab): 1940–1945.* IV. köt.: 1 Jan. 1944–22 Mai 1945. Frankfurt am Main
- STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban.* Budapest: Lucidus Kiadó
- SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert é. n.: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945.* Budapest: Püldo Kiadó
- TÖTTÖSSY Magdolna 2005: *A Magyar Népi Szövetség története 1944–1953.* I-II. köt. Csikszereida: Pallas-Akadémia Könyvkiadó

Tanulmányok

- BALÁZS Sándor 2009: *A Bolyai Tudományegyetem (1945–1959).* In: *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról.* Szerkesztette: BALÁZS Sándor – BODÓ Barna – CSETRI Elek – GAAL Görgy – KÓNYA-HAMAR Sándor – SOMAI József. Kolozsvár: kiadja a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, 75–98.
- BALOGH Edgár 1992: *Hatalomváltás Kolozsvárt 1944-ben.* Korunk 1992/10. sz., 108–116.

- BÁNYAI László 1956: *Tízéves a Bolyai Tudományegyetem.* In: *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1955.* Kolozsvár: Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó, 5–13.
- BISZTRAY Gyula–NAGY Iván–SZABÓ T. Attila–SZALAI Béla 1941: *A kolozsvári egyetem újjászervezése.* In: *Erdélyi magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a Magyar K(irályi) Ferenc József Tudományegyetem története.* Szerkesztette: BISZTRAY Gyula – SZABÓ T. Attila – TAMÁS Lajos. Kolozsvár: az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása, 369–408.
- CSETRI Elek 2009: *A Kolozsvárra visszatért magyar egyetem tevékenysége (1940–1944).* In: *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról.* Szerkesztette: BALÁZS Sándor – BODÓ Barna – CSETRI Elek – GAAL Görgy – KÓNYA-HAMAR Sándor – SOMAI József. Kolozsvár: kiadja a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, 55–73.
- FARAGÓ József 1999: *A Ferenc József Tudományegyetemtől a Bolyai Tudományegyetemig.* In: *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959.* Szerkesztette: FARAGÓ József–INCZE Miklós–KATONA SZABÓ István–SEBESTYÉN Kálmán. Budapest: kiadja a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, 11–21.
- GAAL György 2009: *A Ferenc József Tudományegyetem és előzményei. Az erdélyi magyar felsőoktatás kezdeteitől 1919-ig.* In: *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról.* Szerkesztette: BALÁZS Sándor–BODÓ Barna–CSETRI Elek–GAAL Görgy–KÓNYA-HAMAR Sándor–SOMAI József. Kolozsvár: kiadja a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, 21–39.

- LIPCSEY Ildikó 1998: *Szovjet katonai közigazgatás. Észak-Erdély 1944. november 14–1945. március 23.* In: *Erdély a történetében.* Szerkesztette: BÁRDI Nándor. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 353–360.
- MAKKAI László 1941: *A kolozsvári m.(agyar) kir.(ályi) Ferenc József tudományegyetem története 1872–1919.* In: *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M(agyar) K(irályi) Ferenc József Tudományegyetem története.* Szerkesztette: BISZTRAY Gyula–SZABÓ T. Attila–TAMÁS Lajos. Kolozsvár: az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása, 153–186.
- MAROS Tibor 2001: *Visszaemlékezések a háborús Kolozsvárra. Kolozsvár megszállása–Az interregnum.* In: Átalveto 2001/37. sz., 20–23.; 2001/38. sz., 22–26.
- MAROSI Ildikó 1978: *A jelen tegnap kezdődött. Beszélgetés Csőgőr Lajossal.* In: *A Hét évkönyve. Haza, szülőföld, nemzetiség.* Budapest, 31.
- MURÁDIN János Kristóf 2004: *A megtizedelt város.* In: Korunk 2004/10. sz., 57–65.
- MURÁDIN János Kristóf 2009: *Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULAG-on.* In: *RODOSZ Konferenciakötet 2009.* Kolozsvár: a Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége (RODOSZ) kiadása, 303–315
- NAGY Mihály Zoltán–VINCZE Gábor 2000: *Észak-Erdély másodszori „felszabadulásának” előzményei. A román közigazgatás visszatérése és kiutasítása Észak-Erdélyből (1944 szeptember–november).* In: Székelőföld 2000/5. sz., 96–119.

- SZABÓ József János 2002: *Az Árpád-vonal (1939–1944)*. In: RAVASZ István: *Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet–német és román–magyar párhuzamos háború Magyarországon*. Budapest: Petit Real Könyvkiadó, 241–259.

Memoárirodalom

- KATONA SZABÓ István 1990: *A nagy remények kora. (Erdélyi demokrácia 1944–1948)*. I-II. köt. Budapest: Magvető Könyvkiadó

Sajtóadatok, cikkek

- XXX 1945: A 406/1945 és a 407/1945-ös királyi dekrétumok. In: Monitorul Oficial (Hivatalos Lap) 1945/119. sz., 4423–4424.
- XXX 1945: *A kolozsvári Egyetemi Könyvtár katakomba élete*. In: Világosság 1945/54. sz., 3.
- XXX 1944: *A Tudományegyetemen az előadások 1944. december 1-én megkezdődnek*. In: Világosság 1944/35. sz., 3.
- XXX 1944: *Az 1944-es évi június 2.-i légitámadásról szóló polgármesteri jelentésből*. In: Kolozsvári Szemle 1944/2. sz., 153–154.
- XXX 1945: *Az ODA hatos bizottságának javaslata. Rendelkezés törvényrendelet jelleggel a kolozsvári Egyetemre vonatkozólag*. In: Erdélyi Szikra 1945/2. sz., 3.
- XXX 1944: M. Racoviță tábornok, román hadügyminiszter 1944. október 24-i keltezésű, 1996-os sz. dekrétuma. In: Monitorul Oficial (Hivatalos Lap) 1944/247. sz., 6854.

- XXX 1945: *Potop államtitkár jelenlétében megkezdődtek a román–magyar tárgyalások az egyetemi kérdés megoldására.* In: Világosság 1945/88. sz., 1.
- XXX 1945: *Rendkívüli teljesítményt végzett a Magyar Egyetem Diákvédő Hivatala.* In: Erdély 1945/129. sz., 3.
- VESCAN, Teofil prof. dr. 1945: *Demokratikus egyetemet mind a két nép számára!* In: Erdélyi Szikra 1945/1. sz., 5–6.

Interjúk

Dáné Tibor. Jogász. Személyes interjú. Kolozsvár, 2004. április 6.

Kiss András. Nyugalmazott főlevéltáros. Személyes interjú. Kolozsvár, 2007. szeptember 18.

Soó Tamás. Közgazdász. Személyes interjú. Kolozsvár, 2006. december 14.

A pozsonyi gimnázium és tanulói a reformkor első évtizedében

Rövid történeti áttekintés

Az általunk vizsgált gimnázium megalakulása a jezsuita rend pozsonyi letelepítéséhez, valamint az ellenreformációhoz kapcsolódik. Pozsonyban, ahol a reformáció nagy teret nyert, az uralkodó a katolikus egyház vezetőjével együtt, illetve a jezsuiták segítségével egy katolikus gimnázium felállításával akarta megerősíteni a katolikusok helyzetét. A jezsuiták letelepítéséről és egy gimnázium megalapításáról több éven át tartottak a viták az uralkodó, az érsek valamint az ellentétes oldalon a város vezetői között a megfelelő épületek, építkezési hely biztosításáról. Az első két jezsuita (a krajnai származású Malli Gáspár, és Leonardus Praesul) már 1623-ban megérkezett Pozsonyba Nagyszombatból, és II. Ferdinánd királytól kaptak anyagi támogatást. Szállást és ételmet a pozsonyi plébános biztosított számukra. Végül a város 1626-ban – királyi fenyegetés után – rákényszerült arra, hogy beleegyezzen a jezsuita kollégium és gimnázium felépítésébe, és erre a célra megfelelő telket is adjon. A Pozsonyban letelepedett jezsuiták már 1627. november 5-én meg is nyitották az iskolát, az első évben ugyan csak két osztállyal – és valószínűleg a régi városi iskola helyiségeit használták ki (Schönvitzky, 1896: 23-41.).

A jezsuita kollégium felállítását jelentős mértékben, 4 000 forint adományozásával Pázmány Péter esztergomi érsek is támogatta. A kollégium építése 1628-ban kezdődött el és 1831-re fejeződött be. Szintén Pázmány Péternek köszönhető, hogy a gimnázium számára is felépült egy épületszárny, ugyanis erre további 4 000 forintot adományozott. Az iskola alapkövét 1633-ben tették le. A négyszárnyas épület 1635-ben elkészült, azonban nemsokára szűknek bizonyult, és új épületre lett szükségük. 1672-ben a jezsuiták meg tudták szerezni az evangélikus iskola és az evangélikus templom épületét, ahová iskolájukat át is helyezték (Schönvitzky, 1896: 41-53.).

A gimnáziumban eleinte három tanár tanított a három osztályban (grammatica osztály, principista osztály és syntactica osztály), és ezeket az iskola megnyitásakor 46 diák látogatta, kiknek a száma azonban a következő hónapokban jelentősen megnövekedett, és száz fölé emelkedett. Az 1628/1629-es iskolaévben a jezsuita iskola már négy osztállyal rendelkezett, a három grammatikai osztályt egy poetika, humán osztállyal bővítették ki. 1631 novembertől már 6 osztályban tanítottak a jezsuiták, megnyílt a második, felsőbb humán osztály, valamint a grammatikai osztályok a legfelsőbb osztályokban is (Schönvitzky, 1896: 141-142.). 1680-tól a gimnáziumnak hat osztálya volt rendszeresítve (rhetores, poetae, syntaxistae, gramatistae, principistae és parvistae) (Schönvitzky, 1896: 145.). 1714-ig a Káptalan

utcai kollégiumi épületben voltak elhelyezve, majd átköltöztették a volt evangélikus iskolához tartozó épületbe, a Salvator kollégiumba.

Az iskolaév november elején kezdődött, és körülbelül a következő év szeptemberének közepéig tartott. A tanulók felvétele a tanulmányi felügyelő (praefectus scholare) kötelessége volt. A szülő vagy gondviselő jelenlétében megjelent diákok nevét anyakönyvben vezették, ahova a diák neve mellé beírták az életkorát, származási helyét, illetve szüleinek, gondviselőinek a lakhelyét. Az újonnan felvett diákok vizsgálatot (vizsgát) tettek, és amely szerint nyertek beosztást a megfelelő osztályba. A felsőbb osztályba való átlépés rendszerint az év végi vizsgák sikeres letétele után következett (Schönvitzky, 1896: 149-152.).

A gimnázium megalakulásának idejétől az egyik legjelentősebb esemény, amely jelentős mértékben befolyásolta a gimnázium életét, a jezsuita rend feloszlása volt 1773-ban. Emellett a néhány évvel később, 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* bevezetése is jelentős hatást gyakorolt a működésre.

A jezsuiták által igazgatott és általuk oktatott gimnázium 1773-ban nehéz helyzetbe került, mivel nem álltak rendelkezésre új tanárok. A volt jezsuita rend tagjai így engedély kaptak arra, hogy oktatási tevékenységüket a gimnáziumokban folytassák. Az újonnan kialakult tanulmányi kerület főigazgatója egyébként csak 1776-ban nevezte ki a gimnázium új igazgatóját, valamint ebben az évben hirdették meg a versenypályázatot a gimnázium tanári álláshelyeire (Schönvitzky, 1896: 204-223.). Az oktatási rendszert 1777-től a *Ratio Educationis* szabályozta. Ennek értelmében a gimnáziumok 5 osztállyal rendelkező intézmények lettek, 2 humanitas és három grammatikai osztállyal. A pozsonyi gimnáziumot 1777-től főgimnáziumi rangra emelték (*Ratio Educationis*, 1988: 62-67.).

1786-ban a gimnázium székhelye is megváltozott. A Nagyszombatból 1784-ben Pozsonyba átköltöztetett királyi jogakadémiával közösen a klarisszák kolostorában kapott helyet. Ezt az épületet - a klarissza templommal együtt - 1850-ig használta közösen a két intézmény.

Gimnázium a 19. század első felében

A 19. század elején a gimnázium életét a francia háborúk befolyásolták (pl. Pozsonyt a francia katonák el is foglalták), melyek közvetlenül érintették a város helyzetét: több diák ebben az időben el is hagyta az intézetet, mivel vagy hadba szálltak, vagy biztonságukat féltve hazautaztak. A század elején az iskolák nehéz gazdasági helyzetbe is kerültek, és az oktatás hanyatlásnak indult. Az uralkodó ezen úgy igyekezett segíteni, hogy visszaállította a megszünt rendeket, és ezeket újra bekapcsolta az oktatásba. Az 1802-ben visszaállított Szent Benedek-rendre bízta a tanítást 10 magyarországi gimnáziumban. Ezek közé tartozott Pozsony is, itt azonban

a bencés rend tagjai a gimnáziumban való tanítást csak egy évtizeddel később vették át, amikor 1812-ben a *Helytartótanács* rendeletével átengedték a bencés rendnek a volt jezsuita rezidenciát. Cserébe a rend tagjai kötelesek voltak ellátni a pozsonyi gimnáziumot. Az 1812/1813. iskolaévtől már a bencés rend tagjai biztosították az oktatást.

A 19. század első felében az 1806-ban kiadott második *Ratio Educationis* határozta meg az iskolák oktatási anyagát, szervezetét és életét. Az 1806-os szabályozás értelmében az elemi iskolák harmadik, latin osztálya a grammatikai iskolák részévé lett, illetve a gimnázium részét alkotó grammatikai osztályokat egészítette ki. A gimnázium humanista osztályai célja a humántárgyak oktatása mellett a grammatikai osztályokban szerzett tudás kibővítése is volt. A tanulók tovább gyakorolták a szépírást, azonban figyelmet fektettek a gyorsírásra is. A számtan továbbra is fontos maradt, mivel a gimnáziumot elvégző diákok nagy része városok, illetve különböző uradalmak szolgálatába szegődött, ahol többnyire különböző számadásokat kellett készíteniük. A humán osztályokban tovább tanították a logikát, a természettant, a történelmet, a földrajzot és a görög és római mitológiát is (*Ratio Educationis*, 1988: 300-308.).

Az iskola legfőbb igazgatását és felügyeletét a pozsonyi tankerületi főigazgató biztosította. A gimnázium élén igazgató állt, akit a főigazgató által előterjesztett három jelölből a Szent Benedek-rend vezetősége választotta ki. A kiválasztott személyt rögtön ki is nevezték. 1828-1850 között a gimnázium igazgatója Pendl Alajos volt (Schönvitzky, 1896: 333.). A gimnázium tanárai a *Ratio Educationis* értelmében concursus – versenypályázat – alapján foglalták el helyüket az intézményben.

A gimnázium diákjai az 1830-as években

Kutatásom fő célja a pozsonyi gimnáziumot az 1830-as években látogató diákok létszámának, társadalmi helyzetének, származásának, hitfelekezetének mélyebb fokú elemzése, és így a pozsonyi gimnázium vonzáskörzetének a megállapítása, illetve egy oktatási intézménynek egy városi társadalomban betöltött helyének a meghatározása.

Kutatásom alapjául a gimnázium osztályozási kimutatásai szolgáltak, melyek a 19. század első feléből csaknem hiánytalanul fennmaradtak.¹ A forrásanyag és a felhasznált adatok nagy mennyisége miatt aprólékosabb elemzésnek csak az intézményt az 1830-as években látogató diákokat vettem alá. Egy bizonyos rövid időszak, vagyis tíz iskolaév adatainak a feldolgozását célszerűbbnek tekintettem, mint egy hosszabb időszaknak a mintaéveken át való elemzését, mivel a kiválasztott

¹ Pozsonyi Városi Levéltár (Archív mesta Bratislavy - AMB), Pozsonyi gimnázium, Anyakönyvek: Š 8883, 8884.

mintaévek nem minden esetben tükrözik vissza az összes tényadatot. Ez a jelzett évtized Magyarország történetének egyik fontos és változásokkal teli időszaka, melyben a korábbi korszakok jellemzői még tovább éltek és hatottak, de már megjelentek azok a változásokat generáló erők, amelyek a következő időszakot fogják jellemezni. Mindemellett egy kiérlelt, megállapodott szerkezetű kor társadalmát lehet a nagyobb forrásanyag segítségével aprólékosan elemezni.

A középiskolák diákságára összpontosuló kutatások eddig csak kis számban jelentek meg a szakirodalomban. Bár csaknem minden, a 19. században működött középszintű oktatási intézményrendelkezősajáttörténeti feldolgozással(ittelsősorban a milleniumi kiadványokra gondolok, mivel több oktatási intézmény esetében ez az első, és egyben az egyetlen mű, amely az intézmény történelmét bemutatja); azonban ezek csak nagyon kevés olyan adatot tartalmaznak, amelyek segítségével képet alkothatnánk a tanulmányokat folytató ifjakról, társadalmi helyzetükről, sőt akár az adott intézmény oktatási stratégiájáról. Ezek a művek leggyakrabban csak a diáklétszám megadására, illetve a nevezetesebb diákok neveinek a felsorolására és fegyelmi viszonyok bemutatására korlátozódnak. Az utóbbi két évtizedben viszont már született néhány olyan mű, amely a diákok anyakönyvi adataira, a különböző kimutatásokra támaszkodik, és ezek segítségével mutatja be az oktatási intézmény egy városon, illetve régió belül betöltött szerepét, valamint egy bizonyos térség, egy vagy több közösség, netán különböző társadalmi csoportok oktatási igényeit. Ez utóbbiakhoz kapcsolódik az én vizsgálataim tárgykörének feldolgozása is.

A pozsonyi gimnázium diáklétszámát a vizsgált időszakban az osztályozási kimutatások segítségével állapítottam meg. A gimnázium, már ami a diákok létszámát illeti, az 1820-as évek elején élte fénykorát, amikor egy adott évben 590-600 diák látogatta az intézményt. A húszas évek második felétől a diákok száma folyamatosan csökkenni kezdett, és ez a tendencia az 1848/49-es szabadságharcig, illetve a gimnázium 1850-ben történt átszervezéséig meg is maradt. Ahogy a lentebbi táblázatból is kiténik, a diáklétszám a harmincas évek elejétől lecsökkent, és míg az 1830/1831-es iskolaévben 494 diák látogatta a gimnáziumot, az 1835/1836 iskolaévben kevesebb volt 400 főnél is. 1839/1840-re a diáklétszám valamelyest emelkedett (422 fő), de a korábbi szintet nem érte el. E kedvezőtlen változások egyik oka az 1831-es kolerajárvány volt: az 1830/1831 és az 1831/1832-es iskolaévekben több diák félbeszakította tanulmányait és a dühöngő járvány miatt hazautazott. Így az 1830/1831-es iskolaév első félévében az iskolát még 482 diák látogatta, a másik félévben azonban már csak 449 ifjú.

Év	Hum. - 2	Hum. - 1	Gram. - 4	Gram. - 3	Gram. - 2	Gram. - 1	Együtt
1830/31	62 (4)*	74 (1)	88 (3)	79 (2)	73 (1)	118 (6)	494
1831/32	61 (3)	78	63	54	85 (1)	117	458
1832/33	66	71	50	71 (2)	76	96 (1)	430
1833/34	70	53	52 (1)	58	82 (1)	103 (3)	418
1834/35	50 (1)	50	58	58	67 (2)	121 (2)	404
1835/36	42	48 (3)	57	55 (2)	76	105 (1)	383
1836/37	46 (2)	45 (2)	55 (3)	71	65 (3)	120 (1)	402
1837/38	50 (2)	46 (1)	63 (1)	54 (1)	100 (1)	110 (1)	423
1838/39	50 (1)	52	44	81 (1)	88 (2)	96 (1)	411
1839/40	52	55	62	69	78	106	422

1. táblázat A pozsonyi gimnázium diáklétszáma

* zárójelben a magántanulók száma

A rendes tanulók mellett, akik naponta vettek részt az oktatásban, a félévi vizsgáztatás lehetőségét megadva ún. magántanulókat (privatus) is levezgáztattak. A magántanulók leggyakrabban felsőbb társadalmi rétegekből származtak, vagyis előkelő személyek és főurak gyermekei voltak.

Diákok felekezeti megoszlása

A diákok döntő többsége a római katolikus vallást követte, és a vizsgált időszakban a gimnáziumot látogató ifjak közül körülbelül 93,5% tartozott ehhez a felekezethez. A másik legnépesebb hitfelekezeti közösséget a zsidók alkották, a diákok kb. 5,2%-a volt zsidó. Több mint 80%-uk Pozsonyból származott. Az evangélikus, református, görög katolikus és görögkeleti hitfelekezetű diákok csak nagyon kis számban voltak jelen a pozsonyi gimnáziumban, összesen a diákság hozzávetőleg 1%-át tehetjük ki. Az evangélikusok, akik jelentős számban éltek nemcsak Pozsonyban, de a régióban is, elsősorban a protestáns oktatási intézményeket látogatták. (Itt megemlíteném a Pozsonyban már a 17. századtól működő evangélikus líceumot, mely fontos szerepet játszott a protestáns ifjúság nevelésében és oktatásában.)

Felekezet	%
r.kat.	93,5
izraelita.	5,2
ref.	0,6
gr. kel.	0,4
ev.	0,04
gr.kat.	0,02
ismeretlen	0,16

2. táblázat Diákok felekezeti megoszlása

A tanulók területi megoszlása

A diákok származási, születési helyének elemzésével a gimnázium vonzáskörzetéről kaphatunk pontos képet. A gimnáziumot látogató diákokat két nagy csoportba osztottam. Az elsőbe a Magyar Királyság területéről származó diákokat soroltuk, míg a másikkba a külföldről származó (és külföldön született) ifjakat. A külföldi területek alatt a Habsburg-monarchia örökös tartományai értendők, illetve más európai országok.

A diákok döntő többsége (86,86%) Magyarország területéről származott. A legtöbb diákot küldő megye egyértelműen Pozsony Vármegye volt, ahonnan a tanulók több mint a fele (63,5%) származott. Közülük körülbelül a diákok 40%-a az intézmény székhelyéről, Pozsonyból jött. Ezen kívül jelentősebb számban érkeztek diákok a még Pozsony vármegye területét jelentő Csallóköz és Mátyusföld nemesi mezővárosaiból és falvaiból, azonban jelentős mértékben képviseltette magát a Kis-Kárpátok és a morva határ között fekvő terület is, valamint a Kis-Kárpátok lábainál fekvő mezővárosok és falvak is. Ezen diákok többsége nemesi származású volt, a szüleik igen gyakran hivatalnokok voltak és különféle uradalmi tisztviselők, valamint magángazdálkodó személyek. Jelentősebb arányban voltak képviselve a kézművesek és a tanárok fiai is.

Körülbelül a diákok 8%-a származott a szomszédos Nyitra vármegye területéről, és ezen kívül magasabb arányban képviseltette magát még Komárom (2,75%) és Trencsén vármegye (1,45%) is. A fentiekből jól látható, hogy a tanulók döntő többsége a Felvidéknek nevezett terület nyugati vármegyéiből jött.

Származási hely	%	Származási hely	%
Pozsony vm.	63,53	Árva vm.	0,21
Nyitra vm.	8	Szepes vm.	0,18
Komárom vm.	2,75	Heves vm.	0,16
Trencsén vm.	1,45	Temes vm.	0,14
Moson vm.	1,03	Liptó vm.	0,14
Pest vm.	1,01	Sáros vm.	0,11
Bars vm.	0,75	Csongrád vm.	0,11
Sopron vm.	0,68	Borsod vm.	0,11
Győr vm.	0,63	Bihar vm.	0,11
Abaúj vm.	0,56	Tolna vm.	0,09
Vas vm.	0,49	Baranya vm.	0,09
Hont vm.	0,47	Gömör vm.	0,07
Zala vm.	0,37	Békés vm.	0,07
Veszprém vm.	0,35	Nógrád vm.	0,04
Esztergom vm.	0,32	Bereg vm.	0,02
Turóc vm.	0,28	Horvátország	0,42
Bács vm.	0,25	Szlavónia	0,29
Zólyom vm.	0,21	Meghatározatlan	0,95
Fejér vm.	0,21	Együtt	86,86

3. táblázat A magyarországi diákok származási helye vármegyei bontásban

Az ifjak körülbelül 13%-a külföldről származott, illetve ott született. Ez az arány viszonylag magasnak tekinthető, azonban ha figyelembe vesszük Pozsony földrajzi elhelyezkedését, vagyis az osztrák határral való közvetlen szomszédságát (ráadásul a morva határ sem feküdt messze), teljes mértékben érthető, hogy jelentős számban vettek részt az intézmény oktatásában különböző osztrák területekről, főleg Bécsből származó, Bécsben született tanulók, vagy éppen Morvaországból származó ifjak. Ausztria örökös tartományaiból a diákok több mint 7%-a származott, és ezeknek több mint a fele Bécsből. Itt azonban arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a bécsi származású tanulók között jelentős mértékben voltak olyanok is, akik a Bécsben tartózkodó, az ottani országos szintű hivatalokban tisztségeket betöltő magyarországi származású hivatalnokok fiai voltak, és Bécsben születtek, illetve ott tartózkodtak szüleikkel.²

² További kutatásaim célja választ kapni a külföldi származású diákok nemzetiségi hovatartozására, illetve, hogy milyen arányban vannak ezek között képviselve a kihelyezett magyar tisztviselők gyermekei.

Említésre érdemes még, hogy Morvaország területéről a tanulók körülbelül 2,5% -a származott, és Galíciából 1,8%-uk érkezett.

Származási hely	%
Ausztria	7,67
Morvaország	2,42
Galícia	1,81
Csehország	0,65
Itáliai tartományok	0,28
Szilézia	0,09
német terület	0,07
lengyel terület	0,07
Oroszország	0,04
Együtt	13,1

4. táblázat A külföldi diákok származási helye:

Megye	%
Pozsony vm.	54,32
Nyitra vm.	10,25
Trencsén vm.	2,67
Komárom vm.	2,58
Bars vm.	1,33
Hont vm.	0,89
Pest vm.	0,89
Vas vm.	0,71
Abaúj vm.	0,62
Esztergom vm.	0,62
Győr vm.	0,62
Moson vm.	0,62
Sopron vm.	0,62
Turóc vm.	0,62
.....	
Együtt	82,78

	%
Ausztria	9,09
Morvaország	4,1
Galícia	2,31
Csehország	0,8
...	
Együtt	16,88

5. táblázat A humanista osztályok tanulóinak a területi megoszlása

Megye	%
Pozsony m.	65,9
Nyitra m.	7,2
Komárom m.	2,8
Moson m.	1,2
Pest-Pilis m.	1
Trencsén m.	1
Sopron m.	0,7
...	
Együtt	87,5

	%
Ausztria	7,1
Morvaország	1,8
Galícia	1,6
Csehország	0,6
...	
Együtt	12,5

6. táblázat A grammatikai osztályok diákjainak területi megoszlása

A tanulók társadalmi összetétele

Egy adott tanuló társadalmi állására utaló adatot a kimutatások a diákok körülbelül 54%-nál tartalmaznak. A polgárok társadalmi csoportja és a nemesek körülbelül azonos arányban voltak jelen az intézményben. Jelentősebb mértékben képviseltették magukat a magasabb rangú nemesi családok sarjai is. A grófi családból származó diákok körülbelül a tanulók 1%-át, a bárói származásúak 1,5%-át tették ki. A plebejus társadalmi réteghez pedig a diákok 9,5%-a tartozott.

Társadalmi állás	%
Civis	44,56
Nobilis	43
Ignobilis/plebeus	9,51
L.B.	1,43
Comes	1,08

7. táblázat Diákok társadalmi állása

A diákok apjának a foglalkozása:

A források alapján körülbelül 70%-ban tekinthető ismertnek az apa foglalkozása. (Ez az adat egyébként leginkább a harmincas évek elején hiányos.) A leggyakrabban feltüntetett foglalkozások között vannak a különböző kézműves szakmák (22%), a kereskedők (13,5%), az ún. uradalmi tisztviselők (12,5%), valamint az állami, megyei és városi hivatalnokok. Viszonylag magas arányban mutathatók ki a tanárok, vagy éppen a földművesek.

Apa foglalkozása	%
Kézműves, iparos	21,99
Kereskedő	13,53
Uradalmi tisztviselő	12,41
Megyei hivatalnok	11,28
Magánzó, gyáros	7,41
Főhivatalnok	6,22
Katona, katonatiszt	6,01
Tanár, ügyvéd, humánértelmiség	5,67
Városi hivatalnok	4,72
Paraszt, földműves	4,45
Hivatalnok	3,6
Orvos, sebész, gyógyszerész	2,85
Haszonbérelő, gazdálkodó	1,66
Szolga	1,15
Mérnök, építész, reál értelmiségi	0,54
Művész, zenész, író	0,51
Birtokos, nemes	0,44
Egyházi személy	0,34
Munkás, napszámos	0,13
Egyéb	0,06

8. táblázat Egyik szülő (apa) foglalkozása

Összegzés

Ahogy már a kimutatásokból is kitűnik, a pozsonyi gimnázium egy olyan oktatási intézmény volt, melyet minden társadalmi réteg látogatott, akár igencsak eltérő családi háttérrel. A különböző családi és anyagi háttérrel rendelkező diákok más-más céllal jöttek. Bizonyos csoport csak az elemi iskolán szerzett tudását szerette volna kibővíteni és nem volt további ambíciója, hogy elvégezze a gimnázium összes osztályát. Bizonyos réteg a városi iskola helyett a gimnáziumban való tanulást választotta, valamint voltak olyanok is, akik hivatalnoki, orvosi, papi, stb. pályára akartak lépni, és szándékukban állt a gimnázium összes osztályát elvégezni, azután esetleg még tovább folytatni a tanulást az akadémián vagy egyetemen.

A humanista osztályokat, illetve gyakran már a legfelsőbb, negyedik grammatikai osztályt is lényegesebben kevesebb diák látogatta, mint az első és második grammatikai osztályokat. Az első grammatikai osztályba beiratkozott diákoknak körülbelül csak a fele látogatta a humanista osztályokat is. A grammatikai osztályokban való tanulással leggyakrabban a kézműves, kereskedő pályára készülő diákok elégedtek meg.

Aki már beiratkozott a humanista osztályokba, az már leggyakrabban folytatni akarta tanulmányait a gimnáziumi osztályok elvégzése után is. Az 1830-as években a legfelsőbb humanista osztályt elvégző diákok közül a 60%-ával találkozunk a pozsonyi akadémián. A pozsonyi akadémia elsősorban az állami közigazgatásban való szolgálatra készítette fel hallgatóit, illetve a hallgatók az akadémiai tanulmányok elvégzése után tovább mehettek tanulni még az egyetemre is. Csak feltételezhetjük (mivel ebbe az irányba még nem történt meg a kutatás), hogy azon diákok közül is, akik elvégezték a gimnáziumon a humanista második osztályát, azonban nem folytatták tanulmányaikat az akadémián, többen tanulmányaikat más magyarországi, illetve külföldi felsőfokú oktatási intézményben folytatták. Gondolunk itt főleg azokra, aki papi, orvosi, reálértelmiségi pályára akartak lépni, és akik számára a főleg hivatalnokokat képző akadémia nem volt megfelelő intézmény további tanulmányokhoz.

Bibliográfia

Ratio Educationis 1777 a 1806., 1988: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava

BENDA Gyula, 2006:

Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest: Osiris

- M. NOVÁK Veronika, 2007: A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága 1777-1849. Budapest
- SCHÖNVITZKY Bertalan, 1896: Pozsonyi Kir. Kath. Főgymnasium története. Pozsony
- TÓTH Árpád, 2001: A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében. Korall 3-4. 2001. tavasz-nyár, 70-103.

Források:

Pozsonyi Városi Levéltár (Archív mesta Bratislavy - AMB), Pozsonyi gimnázium, Anyakönyvek: Š 8883, 8884.

IRODALOMTUDOMÁNY SZEKCIÓ

A horizontok játszmája? *(A régi magyar irodalom megítélése és tanításának problematikája)*

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy hogyan lehet a régi magyar irodalmat megközelíteni és újraértékelni, milyen lehetőségek nyílnak egy mai olvasó számára, ha egy régi irodalmi szöveggel találja magát szemben, milyen nehézségek adódhatnak, s van-e lehetősége egy 21. századi befogadónak ezeket az akadályokat leküzdeni. Mindeközben felteszem azt a kérdést is, melyet az irodalmi hermeneutika képviselői már számtalanszor vizsgáltak, létezik-e produktív befogadó? Rekonstruálhatóvá válik-e a mai olvasó számára például Balassi művészete, Gyöngyösi fiktív univerzuma, Zrínyi eposzi világa? A régi magyar irodalom alkotásainak kanonizációja szempontjából pedig fontos problémának tartom továbbá a régi magyar irodalom megítélését a későbbi irodalmi korszakokban. Ez a problémakör mindmáig érinti nemcsak az irodalomtudomány területét, hanem az irodalomtanítást is.

A régi magyar irodalmi szövegek vizsgálata még számos kiaknázatlan lehetőséget rejt a kutatók számára, és itt nemcsak a levéltárak mélyén őrzött szövegek filológiai vizsgálatára gondolok, hanem azokra a már korábban feltárt anyagokra is, melyek a „letűnt múlt újakezdett és tovább folytatott játékában” valamilyen oknál fogva a kánonból kitagadva saját felfedezésükre várnak. Ezek a művek oly mértékben épülnek be a magyar irodalom hagyományába, hogy kirekesztésükkel csonkulna az újabb időszakok hagyomány- és önszemlélete is.

Hargittay Emil *A régi magyar irodalom jellege és az irodalomtanítás* (Hargittay, 2003: 363-379.) című tanulmányában bővebben foglalkozik az adott kor irodalmának szaktudományi problémáival, az irodalmi tradíció és az irodalomtörténeti kutatás kérdéseivel. Érdekesnek és fontosnak tartom a szerző által felvetett problémakört, miszerint a régi irodalmi szövegek megközelítésekor figyelembe kell vennünk azt az alapelvet, mely abból indul ki, hogy „minden kor esztétikai-irodalmi felfogása az adott kor saját mércéjével mérhető hitelesen”. Tehát egy irodalmi szöveg interpretációja esetében figyelemmel kell követnünk a mű saját kora elvárásait és igényeit, másként „egy teljesen hamis képet kaphatunk az egyes időszakokról”. Hargittay e mellett hangsúlyt fektet a szövegek vizsgálatának *interdiszciplináris jellegére és az imitáció és a kompiláció jelentőségére* is, ami már a régi magyar irodalmi szövegek intertextuális jellegére utal, és valamilyen szinten a későbbi irodalmi hagyományok kialakulására is hatással van. Itt viszont fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy mennyire elég egy mai befogadó számára a szövegek „hagyományos” megközelítése, lehetőség van-e egy újfajta értelmezésre. Milyen a mai olvasó elvárási horizontja, s mennyire befolyásolja ez a régi magyar szövegek olvasási technikáját?

Minden kor irodalmának befogadói horizontja egészen mást vár el egy irodalmi műtől és másképp is viszonyul hozzá. Minden magyar költőnek és írónak megvan a maga univerzuma, mely sajátos recepciót igényel, és éppen ez az álláspont támasztja alá Hargittay kijelentését, miszerint ismernünk kell a vizsgálandó mű keletkezésének háttérét, a kort, melyben született, annak történelmi, politikai, egyháztörténeti, művelődéstörténeti, történeti-földrajzi és irodalmi háttérét, illetve azt az igényt, melyet a művelt vagy éppen kevésbé igényes közönség az egyes korokban táplált. Ennek hiánya a kutatók eszméletlenségét mutatja és a szövegek felelőtlen megközelítését, aminek következtében olyan költők kerülnek a kánon peremére, akik zseniálisat alkottak, és saját koruk közönségét a legnehezebb időben is gyönyörködtetni tudták. Ilyen Gyöngyösi István költői világa is, akinek rehabilitálása az elmúlt pár évtizedben végre megindult, az utóbbi években Kibédi Varga Áron (Kibédi Varga, 1983: 545-592.) mellett Jankovics József (Jankovics, 2007: 523-524.) mutat rá a költő saját korában elért páratlan sikerének okaira (műfajválasztás, a kor szórakozás iránti felerősödött igénye) és a Kazinczyék óta erőre kapott országban majd „a hazafias, romantikus irodalomszemléletben” (Kibédi Varga, 1998: 189.) a kánonból kiiktatott barokk költő dagályosnak és bőbeszédűnek vélt szövegeinek későbbi útkeresésére. Ebben az esetben a „modernizáció és az ízlésváltozás” okozta a költő szövegeinek feledésbe merülését, az irodalomtörténet pedig sokáig figyelmen kívül hagyta a barokk kor elvárásai horizontját, és azt a tényt, hogy Gyöngyösi éppen azzal a poétikai-retorikai bravúrral tarolt a saját korában, ami a későbbi közönség horizontváltásában eltűnt.¹

Hasonló példaként említeném a barokk kor egy mára már szinte elfeledett műfaját, a *paszkvillust*, mely sosem tartozott az irodalmi köztudat megbecsülendő művészi értékű művei közé, talán azért, mert olykor hangvétele megsértette a jó ízlést, vagy egyszerűen, mert a későbbi kor emberei számára a (politikai) célzások, az utalások érthetlenné váltak (Lőkös, 1989: 321). Ennek egyik oka, hogy alkalmi versekről van szó, amelyeknek célja az irányzatosság, háttérükben ott találunk valamilyen indulatot, érzelmi telítettséget, amely nem egyszer ócsárlás, bírálás és rágalmazás. A másik ok nem más, mint a paszkvillusok tematikája, amely egyre inkább leszűkült. Ez főleg a 18. század paszkvillus-költőinek műveire jellemző, amelyek akkortájt a sajtó funkcióját töltötték be, és a témájukat az országgyűlések határozták meg. Az országgyűlésen uralkodó kaotikus állapotok, az idegenmajmolás, a követek ostobasága, a mágnessasszonyok erkölcsi kerültk a gúnyversek témáinak középpontjába. A paszkvillusok költőivé csak akkor válhattak, ha az egyes személyek, intézmények elleni támadást az egész ország számára fontos problémának tüntették fel, azaz ha a rágalmazás, a becsmérlés valami komolyabb szándékkal párosult (Róbert, 1974: 782). Ez viszont egyre ritkábban fordult elő. Éppen ezért szorultak ki az irodalmi köztudatból, és maradtak csupán az irodalom

¹ Gyöngyösi célja nem egyszer pusztán a közönség gyönyörködtetése volt.

lecsapódásai, holott megjelenésük idején óriási népszerűségnek örvendtek, és az utókorra nézve nemcsak a szatíra fejlődéstörténetére voltak nagy hatással, hanem fontos kortörténeti jelentőségük is van. Mára már egy diétai kutatócsoport² foglalkozik a paszkvillusok feltárásával, de véleményem szerint irodalomtörténeti szempontból is új összefüggésekkel és perspektívákkal gazdagodna az irodalmunk, ha a még levéltárak mélyén heverő paszkvillusok feltárára és további vizsgálatok alá kerülnének.

Itt térnék ki röviden azokra a nehézségekre, melyek a mai olvasó számára a legnagyobb problémát okozzák a régi magyar irodalmi szövegek befogadásakor, s melyek éppen a különböző korok horizontváltása és sajátos irodalmi értékítélete miatt érdemelnek tárgyalást. Ezek közé tartozik egyrészt a *szöveg tipográfiájából adódó nehezebb olvasási mód*, másrészt pedig az *értelmezést befolyásoló*, a már fenti példánál is említett nyelvből származó *poétikai-retorikai sajátosság*, a *nyelv dekódolásának problematikája*, mely annak következménye, hogy a különböző nyelvhasználat, a kifejezések, nem minden kor befogadói horizontja számára egyazon jelentést hordozzák, illetve sok esetben jelentésváltozás következik be a nyelvben. Ez leginkább éppen az irodalomtörténetünk régebbi szakaszaira érvényes, ahol egyrészt a többnyelvű környezet (latin–német–magyar) adta kifejezésekből származó *makaróni nyelv* nehezíti meg a szövegek értelmezését, másrészt a *tabu*, a *biblikus és mitológiai motívumok* használata, illetve egyes – az adott kortörténeti sajátosságaiban a későbbi korok számára már elavult – *metaforák dekódolásának problémája*. Ezek esetében a befogadónak feltétlenül ismernie kell a szöveg keletkezésének hátterét és miliójét, a metaforák, a motívumok feloldásának lehetőségeit, az esetleges intertextusok eredeti forrását. Ezek ismeretének hiánya csak egy felszínes (vagy téves) értelmezést tesz lehetővé. Ilyen problémával találkozunk a Zrínyi-féle eposzi világban, de korábban Rimay és Bornemisza szövegeiben is. Ez okozza az iskolai oktatásban a nehézséget is, ami egyrészt a tanár hiányos felkészültségéből származik, másrészt pedig abból, hogy nem megfelelő korosztályban történik az adott tananyag elsajátítása. Sokkal célszerűbb volna, ha ezzel a nehéz szövegvilággal a diákok fokozatosan, részletekben ismerkednének meg, egy-egy témakör keretén belül, s mire elérték a megfelelő korosztályt, már elégséges (irodalomelméleti, retorikai és poétikai) előismerettel rendelkezve könnyebben feloldanák a nyelvből származó nehézségeket. Ez azt is magával vonná, hogy az oktatás az egyes szinten nem kronologikusan történne, hanem témakörök szerint (pl. *A költő és hazája*), tehát nem feltétlenül kerülne a régi magyar irodalom a korai évfolyamokba.³ Érdemesebb volna az egyetemi oktatásban is a felsőbb évfolyamokban felkínálni a régi magyar irodalom tantárgyat, amikor a diákok már megfelelő irodalomelméleti és irodalomtörténeti háttérrel rendelkeznek.

2 ELTE Dieata munkacsoport *Paszkvillusok* (bibliográfiai adatbank)-

3 Magyarországon a kompetencia alapú programcsomagok már erre a rendszerre épülnek. A régi magyar irodalom oktatása az egyes szinteken egy másik munkám témája.

A tanulmány elején feltett kérdésre, miszerint mennyire elég egy mai befogadó számára a szövegek „hagyományos” megközelítése, és hogy egyáltalán lehetőség van-e a régi magyar szövegek vizsgálata során egy újfajta értelmezésre, illetve arra a kérdésre, hogy milyen a mai olvasó elvárási horizontja, s mennyire befolyásolja ez a régi magyar szövegek olvasási technikáját, most megpróbálok egy sajátos megközelítést adni. Az első kérdésre szinte egyértelmű a válaszom: akármennyire is törekszünk a szövegek tradicionális megközelítésére, a mű keletkezési hátterének figyelembe vétele nem elégséges ahhoz, hogy egy mai olvasó képes legyen évszázadok horizontváltását áthidalva ugyanazon kor eszmei világában gondolkodni, s ugyanolyan igényekkel és befogadói tapasztalatokkal magáévá tenni az adott szöveget. Itt nem egy anakronisztikus felfogásról van szó, hanem arról, hogy bár a filológiai tudás és a pozitivista megközelítés nélkül elképzelhetetlen egy régi magyar irodalmi szöveg értelmezése, viszont a következő lépcsőfok éppen a mai elvárási horizont figyelembe vétele kell, hogy legyen, a 21. századi befogadó az adott szöveggel kapcsolatban kialakított produktív recepciója. Ennek hiányában a szöveg veszít az élvezhetőség fokából, és gyakran éppen ez pecsételi meg a mű kánonbeli megítélését.

Mielőtt rátérnék a konkrét példákra, egy rövid áttekintésben mutatom be a recepciótörténet és az irodalmi hermeneutika fontosságát a régi magyar irodalmi szövegek megközelítésében. Bár maga az esztétika, a művészetek modern rendszere (Kristeller, 1979: 47.) csak a 18. században alakult meg (Kant), ez nem azt jelenti, hogy korábban a klasszikus, középkori vagy reneszánsz gondolkodásban hiányzott volna az új keletű gondolkodás (csupán nem öltött körülhatárolható alakot). Az irodalmi hermeneutika és a recepcióelmélet módszereinek alkalmazása pedig szintén nem zárható el a régi irodalmi szövegektől, hiszen bár a két kor (a mai és a régmúlt) elvárási horizontja időbelileg távol esik egymástól (akár 700 év is lehet), és nehezebb ilyen művek esetében a produktív befogadást előhívni, de kétségkívül nagyon is szükséges. A régi magyar irodalmi művek más kontextusban születtek, mint utódaik, más volt a közönség elvárási horizontja, és más a költők célja, de irodalomtörténeti szempontból ugyanolyan részét képezik a magyar irodalomnak, mint például Arany János művei, vagy – hogy egy kortárs névvel éljek – Esterházy Péteré. A recepciótörténeti módszer nélkülözhetetlen a régmúlt irodalmának megértéséhez. Jauss recepcióelméletében kimondja, hogy az irodalmi mű történeti léte nélkülözhetetlen a befogadó aktív részvétele nélkül, hiszen csak ennek következtében képes a múlt műalkotása tovább élni, a passzív recepció aktívvá, az egyszerű befogadás kritikai megértéssé, az elismert esztétikai normáknak új, újat felülmúló alkotássá válni. Ez a dialógus teszi lehetővé, hogy egy régi magyar irodalmi szöveg újbóli befogadásával egyidejűleg végbemegy a múlt és jelen művészetének, az irodalom hagyományos érvényének és aktuális jelentőségének állandó közvetítése (Jauss, 1997: 47-48). Tehát minden mű a kortársak, a későbbi olvasók, a kritikusok és a szerzők irodalmi tapasztalatának elvárási horizontjától

függ, ennek a horizontnak az objektíválhatósága határozza meg, hogy a maga történetiségében fel lehet-e fogni és ábrázolni az irodalom történetét (Jauss, 1997: 51). Ahhoz, hogy egy művet értelmezni tudjunk, először is szükségünk van az adott kor elvárásai horizontjának rekonstruálására, ennek alapján feltárhatjuk, hogyan láthatta, és foghatta fel az adott művet az egykori olvasó, s mindez megvilágítja az adott mű egykori és mai felfogása közti hermeneutikai különbséget (erre már utaltam Gyöngyösinél is). Másodszor fel kell ismernünk „a szöveg és a jelen között feszülő viszonyt”, ami nemcsak egy reprodukáló, hanem egy alkotó folyamat. Tehát, hogy mi okozza a nehézséget (nyelv, metaforák, kódok stb.), majd fokozatosan jutunk el a gadameri „újrafelismeréshez”, melynek klasszikus felfogása éppen az, amikor a műalkotásból akarjuk megtudni, hogy mit ismerünk meg és ismerünk fel benne, s hogy saját magunkra ráismerünk-e a műből? Így fokozatosan eljutunk a diakronikus befogadói viszonytól a szinkronikusig (irodalmi evolúció). Mindez csak akkor jöhet létre, ha egy új befogadókészség visszahozza a művet a jelenbe, tehát egyrészt maga a hatástörténet jelen van, illetve „mindaz, ami a jelen perspektívájából nézve megteremti az irodalom múltja és jelene közötti összefüggéseket” (Jauss, 1997: 76).

Tehát a régi magyar szövegek értelmezése szempontjából a leghatásosabb befogadói folyamat nem más, mint hogy az olvasó először feltárja azt az aktuális folyamatot, amelyben a szöveg hatása és jelentése konkretizálódik a mai olvasó számára (a múlt objektív felismerése), másrészt pedig megvizsgálja, hogy az adott szöveget különböző korok emberei hogyan fogadták be és értelmeztek. Ahhoz, hogy két egymástól időbeli távolság miatt idegenné vált szöveget megközelítsünk összekapcsolni, nélkülözhetetlen, hogy párbeszédbe lépünk az adott művel, melynek legfelsőbb foka az alkalmazás – megértés, értelmezés, alkalmazás (Jauss, 1997: 315). Itt említeném meg azt a Kuhn-i értelemben használt *funkcionális szövegfogalmat*, illetve az *irodalmi cselekvések elméletét*, melyet Szajbély Mihály a sajátos meglátásaival egészített ki. Kuhn szerint a szöveg megközelítésekor figyelembe kell venni, hogy az mikor milyen funkciót tölt be, illetve mikor milyen funkció betöltése nyomán bizonyulhat irodalminak (ez pl. a paszkvillusok szempontjából egy fontos kérdéskör), ami abból a feltételezésből indul ki, hogy egyetlen szöveg sem rendelkezik valamilyen eleve belekódolt jelentéssel, az mindig a recepció során konstruálódik, újra és újra. Az irodalmi cselekvések elmélete pedig arra figyel, hogy egy szöveg irodalmi recepciója hogyan tagolódik be a szöveg körüli többi cselekvés közé, a megszületési körülményeitől kezdve, a piac gazdasági követelményein és a befogadás egyéni aktusain át, egészen a speciális megjelenési és terjesztési módzataiig (irodalomkritikák stb.). De ahhoz, hogy ez a paradigmaváltás véghezmenjen, Szajbély a hermeneutikai tételt azzal egészítette ki, hogy a kutatónak nem az irodalom cselekvésrendszerén belül kell helyet foglalnia, hanem annak rendszerén kívül, külső pozíciót kell felvennie, mégpedig a (média)tudomány rendszerén belül (Szajbély, 2008: 23-24.). Szajbély arra is felhívja a figyelmet

(ami számunkra fontos kiegészítés lehet), hogy csakis a maga tudományának kultúratudományos környezetére érzékeny irodalomtudós képes megválaszolni azt a kérdést, hogy egy adott mű szövegvilágának alakulását miként befolyásolja/ta keletkezési idejének kulturális (mediális, infrastrukturális, stb.) környezete, illetve megfordítva, hogy egy adott kulturális környezetben élő befogadó számára milyen speciális üzeneteket hordozhat/ott egy-egy irodalmi alkotás (Szajbély, 2008: 25.).

A szöveg nem a filológusok, hanem a befogadó számára íródott, aki lehet szakember, diák, de egy átlagos olvasó is. Ennek tudatában figyelembe kell vennünk a mai olvasó elvárásának horizontját, melyre korunk társadalmi, politikai, művészettörténeti és irodalmi sajátosságai vannak hatással. Nem könnyű egy 500-600 évvel korábbi szöveggel dialógust folytatni, de nem lehetetlen. Ahogyan már az előzőekben is többször említettem, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az adott mű milyen körülmények között született, milyen igény és miliő hatására, és ha ezen túlléptünk, a mű mai horizontjából való megközelítése következik, mely esetben az első olvasáskor létrejövő esztétikai tapasztalat is mérvadó. Ez a lépés teszi lehetővé, hogy a mű a mai befogadóhoz közelebb kerüljön, és ha csupán humanista szemszögből is vizsgálva, az önmagához vezető utat kísérelje megmutatni. Az iskolai oktatásban ez a saját vélemények, a meglátások, a mai világra való áttételes jelentés megfogalmazásának helye. Fontosnak tartom, hogy a diákok tisztában legyenek azzal, milyen korban született a mű, milyen társadalmi, politikai, vallási közegben, de képesek legyenek a múlt és jelen közötti feszültséget feloldani, és mai szemmel átértékelni, megvizsgálni az adott problémát, felismerni a különbségeket, rámutatni a hasonlóságokra. Mindezt kérdésekkel is indukálhatjuk⁴: hogyan lehetne a hétköznapi életre mai szemmel vonatkoztatni Szent Ferenc életét, Szent Margit aszketikus életmódját és tetteit, létezik-e még ilyen magatartásforma, ismernek-e ilyen embereket? Értéknek számít-e manapság a felebaráti szeretet, az egymásnak való segítségnyújtás, az alázatosság? Mennyire befolyásolja az ember életét a közeg, amelyben felnő/él (*A gubbiói farkas megszelídítése*)? 1 nap 300 év, hogyan értelmezhetjük ezt a mai hétköznapiakban, és mi befolyásolja ezt a jelenséget (*Exemplum mirabile*)? Hogyan viselkednének Önök a mai kor zsarnokaival szemben, célravezető-e Elektra magatartásformája? Milyen sztereotípiát testesít meg Bankó lánya, ismernek-e a saját környezetükben ilyen nőt? Hogyan ítélik meg ezt a magatartásformát? Milyen ma is aktuális erkölcsi problémát/kat vet fel Apáti Cantilénája? stb. Természetesen ezek nem szabad, hogy felváltsák a hagyományos értelmezési eljárásokat, hanem arra szolgálnak, hogy kiegészítsék azokat, és lehetővé tegyék a mai befogadók produktív recepcióját.

Végezetül az intertextualitás és az intermedialitás kérdéskörére térnék ki röviden, amely szintén kitágít(hat)ja a régi magyar irodalmi szövegek értelmezési skáláját. Kibédi Varga Áron azt írja a szövegek intertextuális jellegéről, hogy

⁴ Az egyetemen a Régi magyar irodalom I. szemináriumon tapasztalt példáimat hozom fel.

„minden mű egyedi, de egyben láncszem is, mely a múlt századok nagy művészeti alkotásaihoz kapcsolódik. A kor új valóságát csak már bejáratott és otthonos eszközök segítségével tudjuk felfedni és érzékelni. Az intertextuális ismétlés éppolyan fontos eleme az irodalomnak, mint az új valóság eredeti meglátása.” (Kibédi Varga, 1998: 5.). Itt elsősorban az irodalmi tradíció felől megközelítendő *imitáció* és *kompiláció* jelentőségére gondolok pl. Karthauzi Névtelen (Temesvári Pelbárt), Rimay János (Balassi Bálint), Esterházy Pál (Zrínyi Miklós) műveiben stb., mely az adott kor esztétikai elveinek átültetését mutatja (nincs szó plagizálásról). Szintén említésre méltóak azok a művek, melyek a régi magyar irodalom szöveghagyományát teremtik újra (játszanak rá), ez a kortárs irodalom esetében még inkább érdekes összehasonlító elemzéseket hoz(hat)nak létre, pl. Orbán Ottó (Balassi-hagyomány), Parti Nagy Lajos (Balassi-hagyomány), Esterházy Péter (önéletrírások – Csokonai Lili), Varró Dániel (vágánshagyomány), Petri György (XVI-XVIII. századi gúnyversek), Csehy Zoltán (neolatin költészet, Janus Pannonius) stb., illetve az iskolai oktatás szempontjából is újfajta, még kiaknázatlan megközelítési lehetőségeket nyújtana. Az irodalmi szövegek megközelítésénél azt is figyelembe kell venni, hogy az adott mű milyen visszhangra lelt a saját korában, és milyen megítélése volt a későbbi irodalmi korszakokban⁵, valamint a jelenkor irodalmi palettáján hol és milyen pozícióban helyezkedik el. Ezt a „klasszikus” irodalom esetében talán még érdekesebb megvizsgálni, mivel egy régi magyar irodalmi mű megítélése, befogadása a különböző irodalmi korszakokban más-más véleményre, kontextusra találhat. Más egy Zrínyi mű megítélése a saját korában, más a 19. századi nemzeti öntudatára ébredő olvasóközönség körében, és más a modernizált jelenkorban. Nemcsak az egyes korok szelleme volt más, hanem az olvasási szokások is eltérőek voltak (az olvasói befogadás sokfélesége és változékonysága). Reneszánsz költőnk, Balassi sem volt a saját korában népszerű, mára viszont már elképzelhetetlen, hogy nélküle tárgyaljuk ennek a korszaknak a magyar irodalmát.⁶ Nem felejtkezhetünk meg arról a számos „sajátos interpretációról” sem, mely a legtöbbször a mű „valódi” értelmezése helyett annak ferdtítését (pl. ideológiai interpretációk) tükrözik. Az irodalomtörténeti korszakok során a szövegeknek nemcsak a jelentésük módosulhat (a különböző interpretációk által), hanem kapcsolatuk egymással és helyük az irodalom kánonjának palettáján is.

Az intermedialitás szempontjából azokat a médiumokat említem a következőkben, melyek elsősorban a régi magyar irodalom tanításának szempontjából lehetnek érdekesek számunkra. Ilyen médium például a kép (ikon), mely a kódexek fontos hozadéka, ahol a *miniaturák* és *iniciálék* szerepe elsősorban esztétikai funkcióval bír, de egyúttal az előző esetében magyarázatként is szolgál. Értelmező funkciót lát el az a két fametszet is, mely Bornemisza Péter *Magyar Elektrájának* címlapján

⁵ Ez egy újabb, készülőben lévő tanulmány témája.

⁶ A költő kanonizálásában nagy szerepet játszott követője, Rimay János.

található, s mely az V. és VI. parancsolat megszegőit ábrázolja („Ne ölj”: Káin és Ábel, „Ne paráználkodjál”: Dávid és Bethsabe), utalva az antik tragédia istenes rendeltetésére, a tízparancsolatnak a „pogány históriából” merített és megszívtelendő szemléltetésére (Borzák, 1960: 73.). A barokk korban pedig Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéje* egy tipikus példája az intermedialitásnak. Ami a filmes médiumot illeti, szintén nem kellene elzárkóznunk azoktól az adaptációktól, melyek a régi magyar irodalmi szövegek újabb megközelítését teszik lehetővé. Ide sorolnám az igényes magas művészi értékű feldolgozásokat, mint a Zefirelli: *Napfivér; Holdnővér* (1972), Jancsó Miklós: *Szerelmem, Elektra* (1974), Kontra Mária: *Szigeti veszedelem* (2004). Emellett persze számos színházi előadásban is láthattuk már például az *Elektrát* (pl. Nemzeti Színház). A régi magyar költemények dallamosságát adja vissza sajátos interpretációval a Musica Historica együttes és Kobzos Kis Tamás, akik Balassi (*Jelentem versben mesémet*, 2004) verseinek megzenésítése mellett a közköltészet számos darabját is hanghordozóra vették. A zenei élményt a kor hangulatához illő akusztikus tér nemcsak hitelessé teszi, de képes azt felfokozni⁷. A Misztrál Együttes pedig Balassi költeményei (*Mezőn széllel járók*, 2004) mellett Janus Pannonius verseit (*Janus Pannonius*, 2008) is megzenésítette. Továbbá a Kecskés Együttes, a Sebő Együttes és a Hungaroton Records LTD. lemezkiadó is hozzájárult a régi magyar költemények zenei adaptációjához.

Minden mű csak akkor képes tovább élni, ha van aktív befogadója, ha a szöveg egy produktív, receptív és kommunikatív játékra hívja ki az olvasót, aki a saját elvárási horizontjának megfelelően dialógusba lép vele, miközben feloldja a régmúlt és a jelen közötti feszültséget, azon módon, hogy egyrészt megismeri a múlt elvárási horizontjait, az akkori hátteret és miliőt, az akkori eszmei gondolkodást, azzal a céllal, hogy a múltbeli világ egész távolsága felismerhetővé váljék, és képes mindezt a saját elvárási horizontjának megfelelően áttételesen is megközelíteni, miközben új tapasztalat horizontja nyílik a jelenkori megértés számára. Csak ily módon válható rekonstruálhatóvá a régmúlt szövegvilága, a mára már dagályosnak hitt Gyöngyösi vagy Zrínyi, aki a saját korában a mindennapok szenzációjának számított. Persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk az irodalomtörténészek, kritikusok, filológusok munkáját sem, akik bár először szintén „csak egyek” a sok befogadó közül, de aztán a szöveg kommentátoraivá válnak, akik hozzátesznek a műhöz, kihívják az olvasót, dialógust kezdeményeznek mű és olvasó között. Ahogy Kibédi Varga Áron is írja: „kultúránk kommentár nélkül elképzelhetetlen” (Kibédi Varga, 1998: 5.).

7 A hanghordozó borítóján található megjegyzés a hangmérnöktől, Matócs Istvántól.

Felhasznált irodalom

- BORZSÁK István 1960: *Az antikvitás XVI. századi képe.* (Bornemisza-tanulmányok.) Budapest: Akadémiai Kiadó
- BRUTOVSKY Gabriella 2010: *A paszkvillus és rokon műfajai.* Szakdolgozat. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem
- ELTE Dieata munkacsoport. Pasquillusok (bibliográfiai adatbank) <http://ludens.elte.hu/~szijarto/Paszkvillusok.pdf> [Letöltés ideje: 2010.11.02.]
- HARGITTAY Emil 1998: A régi magyar irodalom jellege és az irodalomtanítás. In: *Irodalomtanítás az ezredfordulón.* Szerkesztette: SIPOS Lajos. Celldömölk: Pazu-Westermann
- HARGITTAY Emil 2003: Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába. Budapest: Universitas Kiadó
- JANKOVICS József 2007: A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő. In: *A magyar irodalom története (A kezdetektől 1800-ig).* Főszerkesztő: SZEGEDY MASZÁK Mihály. Budapest: Gondolat Kiadó, 523-524.
- JAUSS, Hans Robert 1997: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Budapest: Osiris Kiadó
- KIBÉDI VARGA Áron 1983: Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa). *Irodalomtörténet* 1983/LXV. évf. 3. 545-592.
- KIBÉDI VARGA ÁRON 1998: Gyöngyösi István költői világa. In: *Szavak, világok.* Szerkesztette: KIBÉDI VARGA Áron. Pécs: Jelenkor Kiadó

-
- KISBALI László 1987: Ízlés és képzelet. Az esztétika forrásvidéke 1987/IV.1. ősz. 1-10.
- Kompetencia alapú programcsomagok. http://www.sulinovaadatbank.hu/index.php?akt_menu=133 [Letöltés ideje: 2010.11.12.]
- KRISTELLER, Paul Oscar 2003: A modern művészetek rendszere. Vulgo 2003/1, 47.
- KRISTELLER, Paul Oscar 1979: Szellemi áramlatok a reneszánszban. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- LŐKÖS István 1989: Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII–XVIII. Századból. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- MUSICA HISTORICA és KOBZOS KIS TAMÁS honlapja <http://www.musicahistorica.hu/> [Letöltés ideje: 2010.11.22.]
- MISZTRÁL együttes honlapja. www.misztral.hu. [Letöltés ideje: 2010.11.26.]
- NAGY Péter 1983: Irodalomtörténet 1983/LXV. évf. 3. 545-592
- RÓBERT Zsófia 1974: Az 1790-91-i országgyűlés pasquillus irodalmához. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerkesztette: SZAUDER József – TARNAI Andor. Budapest: Akadémiai Kiadó 782
- SZAJBÉLY Mihály 2008: Intermediális randevúk a 19. században. Thienemann-előadások. Sorozat: 3. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány

Mikszáth Kálmán, a tót atyafi¹

A régi irodalomra vonatkozó kritériumok szerint, amelyek alapján a középkori, humanista vagy reneszánsz szerzőket valamelyik nemzeti irodalom reprezentánsaként definiálják, Mikszáth Kálmán tartozhatna akár szlovák irodalomba is – Boldog Mór pécsi püspökkel, Bél Mátyással és Beniczky Péterrel együtt. Hisz a mai Szlovákia területén született, művei tanúsága alapján értett és beszélt szlovákul, írásaiban gyakran foglalkozott szülőföldje lakóival és vidékeivel, csak éppen nem latinul, hanem magyarul tette ezt, és nem a középkorban, hanem a 19. század végén élt.

Mikszáth persze magyar író, annak vallotta magát, és ezt többször ki is fejezte. Közismert palóc identitása is, a szlováksághoz fűződő viszonya nem egyértelmű és a nemzeti érzékenység mantrája miatt kevésbé is felderített. Pedig talán soha senki – a szlovák alkotók közül sem – nem foglalkozott a szlováksággal olyan sokat, olyan szeretettel és olyan sokszínűen, mint ő, és nem alkotott róla mélyebb és rokonszenvesebb képet. A *Tót atyafiak* hozták meg neki az írói áttörést, nekik köszönhette sorsa egyenesbe fordulását, magánélete rendeződését, a szakmai- és a közönségsikert. Valóban atyja fiainak érezte őket, a szó eredeti értelmében, amely a vérségi, testvéri közösséget fejezi ki, de magában foglalja az első magyar bibliafordítások archaikus szakralitását is, és van benne egy kis cinkos összekacsintás is földijeivel. Jelen tanulmány Mikszáth szlovákokhoz fűződő viszonyát, szlovákokról kialakított irodalmi képét vizsgálja, különös tekintettel a Mikszáth-befogadás aktuális kérdéseire és a nemzetképek irodalmi relációira.

A Mikszáth recepció néhány mai kérdése

A 19. század vége, a kor, amelynek Mikszáth fia volt, a Monarchia dualizmusa, kisebbségpolitikája, a Natio Hungarica politikai eszménye sok olyan probléma, téveszme forrása, amely ma is megnehezíti a magyar és a szlovák nemzet együttélését, együttműködését. Mikszáth mai recepcióját magyar és szlovák oldalon egyaránt befolyásolják ezek a súlyponteltolódások, korfüggvények és történelmi sztereotípiák. Külön figyelmet érdemelnek a Mikszáthhoz kötődő mítoszok: mint a „buta tót” toposzának megteremtője, aki kedvelte, de a realitás szelíd megszépítésével lekezelte a szlovákságot. E kérdéskör tárgyalásakor nézetem szerint különbséget kell tenni Mikszáth Kálmán, mint közszereplő álláspontja között, amely politikai hovatartozását fejezi ki, és írói megnyilvánulásai között.

¹ A tanulmány a Comenius Egyetem „Grant mladých” ösztöndíjának keretében jött létre (az ösztöndíj száma: UK/26/2010).

Felületes olvasóként valóban könnyen az a benyomásunk támadhat – akár magyarként, akár szlovákként olvassuk műveit – hogy Mikszáth, bár szereti, de magyarsága magasából lenézi atyja szlovák fiait. Ez a nézőpont valóban összhangban van Mikszáth politikai szerepvállalásával és irányelveivel, a *Szabadelvű Párt* permanens képviselőjeként természetesen támogatta pártja magyarizáló törekvéseit. Semmiféle megértést sem tanúsított a szlovákok nemzeti mozgalma iránt. Őket mindvégig a Daudet-i Dél szellemében, mint a magyar nemzet részét, tájegységi csoportját érzékelt (Kiss Gy., 2007: 77.), és bármennyire is kedvelte őket, semmiféle módon nem tolerálta nemzeti formálódásukat, saját politikumra, külön országra való törekvésüket. Meggyőződése volt, hogy a szlovákok hüek Magyarországhoz, és minden decentralizáló törekvés az orosz rubel munkája. Ebben az elítélő hozzáállásban 1848 orosz traumája is benne van. Mikszáth teljes mértékben elutasította a szlovákok nemzeti-politikai törekvéseit, de szerette a szlovákokat, mint embereket, mint a magyar politikai nemzet etnikai, regionális csoportját.

Álláspontjában a *Natio Hungarica* eszméje feszül a modern nacionalizmus eszméjének, amit Mikszáth a szlovákokkal kapcsolatban nem tudott elfogadni. Természetesen, nem volt ezzel egyedül. A 19. század nagy magyar tévedése, a nemzetiségi mozgalmak el nem ismerése azonban talán egészen máshol gyökerezik, mint a kortársak intoleranciájában. Sokkal inkább nemzet-értelmezési, identitás-megfogalmazási, ha úgy tetszik, terminológiai problémára vezethető vissza. A magyarok, mint nomád, lovas nép az ázsiai sztyeppéken gyakran alkotott törzsközösségeket, pusztai „nemzeteket” más törzsekkel. A gyakran különböző nyelveket beszélő törzseket a közös szakrális uralkodó formálta egy nemzetté – persze nem a szó modern értelmében – helyesebben néppé, gensé. A nyelv ezekben a közösségekben nem játszott fontos szerepet. Sokkal inkább a közös cél – a védekezés, legelők elfoglalása – kötötte össze őket (vö. Dümmerth, 1987: 102–105.). A nyelvi átjárhatóság elvének alkalmazása folytatódott a királyi Magyarország körülményei között is. István király intelmeiben az idegeneket az evangéliumi szellem okán² is védelmébe veszi, ugyanakkor az „... egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és romlandó” (István királynak intelmei, 1993: 122.). eszme alapja a sztyeppesi törzsszövetség szabad nyelvi egységében is kereshető. Európában, a letelepedett életmód tradíciója, nagyobb fokú kötöttsége miatt a nyelv sokkal fontosabb, meghatározóbb tényező a nemzetformálás folyamatában. Elég csak Ján Kollár egységes szláv nemzet koncepcióját említeni, amely csaknem kizárólag a nyelvi közösség eszméjén alapult, vagy a német, olasz államok nyelvi alapú egységesülését felhozni példaként. A történelmi Magyarországon ez a két koncepció került összeütközésbe egymással. És ez a folyamat képeződött le Mikszáth írásaiban is. Éppen ezért Mikszáth publicisztikai művei, amelyekben aktuálpolitikai eseményeket reflektál, más kritériumok alapján interpretálhatók, mint az elsődlegesen irodalmi

2 Vö. Mt. 25, 31-46: „...Idegen voltam és befogadtatok...”

ambíciójú szövegei, bár Mikszáth jellemzően zsurnalisztikus stílusa megnehezíti, sőt esetenként lehetetlenné teszi cikkeinek, karcolatainak és tárcáinak ilyen típusú felosztását.

Mikszáth szlovák percepcióját a fent említettek mellett az elutasító irodalomtörténeti hagyomány és a „tót” etnonimum negatív konotációi is nehezítik. Mikszáth a „tót” népvét még minden rossz hátsó zöngé nélkül használta,³ és ezt az akadályt a szlovák fordítások természetesen ki is küszöbölik a „tót”-ot „szlovák”-ként fordítva, de a Mikszáthtal foglalkozó szlovák irodalmi munkákban gyakran látenszen jelen van valamiféle eredendő rosszállás az íróval szemben, amely Mikszáth szlovák kortársainak elutasító hozzáállásán is alapszik.

A kortárs szlovák irodalmi elit nagyon elítélően nyilatkozott Mikszáth szlovákság-képéről. Jellemző példája ennek *A tót atyafiak* megjelenésére reagáló 1881-es anonim recenzió a meghatározó politikai és irodalmi folyóirat, a *Slovenské pohľady* oldalain. A szerző Mikszáthnak felrója a szlovák szereplők gyenge, nem egyértelmű szlovák identitását, amelynek kifejezésére nem tartja elegendőnek a tipikusan szlovák személyneveket és tipikus attribútumokat.⁴ Kritizálja Mikszáthot, amiért a szlovák költészetet nem tartja elég érzelmesnek.⁵ Mikszáth a szerelmi költészet ilyen, első olvasatra negatív kicsengésű említésével gyakorlatilag a szlovák önkép egyik legmeghatározóbb, legmélyebb pontjára tapintott rá. A Lúdvít Štúr által hegeli és herderi alapokon kialakított szlovák önmeghatározás legfontosabb ideológiai momentuma pontosan a dolgoz, békeszerető, érzelmes szláv, szlovák nemzet lelke, amely Herder szerint a jövő garanciája, és annak elsődleges kifejezése, a szlovák költészet jövőbeni meghatározó szerepe volt. Mikszáth azonban nem dehonesztálni akarta ezzel a szlovákokat. A *Lapaj, a híres dudás* (Mikszáth, 1952: 413–433.) bevezetőjében megtalálható hosszú szlovákság-jellemzés az elbeszélés szerkezeti felépítésének fontos eleme, nem öncélú nemzetbecsmérlés. A nemzetkép, amelynek elsődleges tulajdonságai valóban az érzéstelenség, hidegség, negatívan egzotikus furcsaság, csak előkészíti az elbeszélésben lejátszódó eseményeket, megteremti a mű belső feszültséget. Ennek első rétege Lapaj tehetsége, amely ellentétet képez a szlovák költészet leírásával szemben. Azonban a zeneszeretettel is csak arra szolgál, hogy megtudjuk, mennyire fontos Lapajnak a dudája, amely a cím szerint primeren identifikáló jellemzője: Lapaj, a híres dudás. Mégis az elbeszélés

³ A témához ld. pl. WLACHOVSKÝ, 2007.

⁴ „Ha eltekintünk a bacsa, halena, tanya, demikát, zapekacska stb. kifejezésektől (...), nos nem találunk itt semmi szlovákot; az itt rajzolt figurákat, ha nevüket Lapajról Fogdmegre, Olejről Olajra változtatnánk, nyugodtan beleillesz-kedhetnének egy „Magyar atyafiak” című könyvbe is. A szlovák életet, amely a maga sajátosságaiban a figyelmes szemlélő elé tárul, Mikszáth meséiben nem találjuk meg”. (Anonim, 1881: 575., ford. Fülöp Márta)

⁵ Az anonim szerző megjegyzésével: „Még a szerelmi költészetük is „fanyar, szintelen és furcsa.” (Anonim, 1881: 575., ford. Fülöp Márta) Mikszáth *Lapaj, a híres dudás* c. elbeszéléseiből idéz: „Még a szerelem költészete is, mely minden népnél minden bércezen, minden völgyben üdén csendül, mely széles e világon forró, mint a tűz, andalító, mint a virágillat, önáluk fanyar, szintelen és furcsa.” (Mikszáth, 1952: 416.)

katartikus, idilli kicsúcsosodásakor, amely a műfaj specifikuma szerint arra szolgál, hogy egy kulcshelyzetben megmutatkozzon a szereplő valódi jelleme, Lapaj végtelen gyengédségről, áldozatkészségről és naivitásról is tesz bizonyosságot, amikor elcseréli dudáját, hogy gondoskodhasson a talált gyermekről. Így az első olvasatra negatív szlovák jellemrajz egészen más dimenziót kap a jellemzően szlovák szereplő cselekvése által. Ez a dinamika, játék az olvasói elvárásokkal, Mikszáth egyik fontos és értékes irodalmi jellegzetessége. A recenzió szerzője azonban Mikszáth minden szlovákságra utaló megjegyzését szinte hisztérikusan elutasítja,⁶ mint a magyar nemzet fölényeskedésének megnyilvánulását, és nem hajlandó játszani azt a játékot, amelyre Mikszáth hívja olvasóit, bár maga is utal arra, hogy az elbeszélés második felében Mikszáth érzelmmel teli képet fest a szlovákokról.⁷ Ezt azonban úgy értelmezi, hogy Mikszáth önmagát szégyenítette meg a szlovákok bevezetőbeli lekicsinylése által, mivel a szlovák nemzetiségű szereplők a műben nem viselkednek a szerző által elvártak szerint, mintegy ellentmondanak alkotójuknak azzal, ahogy az elbeszélés végén megnyilvánulnak. Mikszáthtól mintegy megvonja a tudatos művészet lehetőségét, és az igazság győzelmeként értékeli a mű pozitív szlovák kicsengését.⁸ Az anonim szerző vehemensen kikel Mikszáth „magyar szelleme” ellen. Az adott politikai, társadalmi helyzetben ez az elutasítás érthető és elfogadható is, hiszen a lap elsősorban a szlovákok nemzeti törekvéseit szolgálta, amivel Mikszáth soha nem értett egyet.

A mai szlovák recepció elemzése még várat magára, mivel az új *Tót atyafiak* fordítás csak 2010-ben jelent meg (ld. Mikszáth, 2010.).

A szlovákság irodalmi képe

Szlovákia területét, Tótországot, a Felföldet Mikszáth fedezte fel végleg a magyar irodalom számára. A szlovákok fontos szereplői, nemegyszer szimpatikus főalakjai műveinek, akik a magyar szövegben szlovákul szólalnak meg. Mikszáth munkáiban komplex irodalmi képet találhatunk a szlovákokról; definiálta, kik a szlovákok, mi jellemzi őket, milyen tulajdonságaik, specifikus attribútumaik vannak. Tette mindezt nem öncélúan, valamilyen szociológiai vagy nacionalista megfontolásból, hanem szövegeinek fontos irodalmi komponenseként.

6 „Olyan esetlenséget találtunk, amely sérti a szlovák önértetet. A szlovák népnek állítólag nincsenek sem örömei, sem fájdalmai és gondolatai.” (Anonim, 1881: 575., ford. Fülöp Márta)

7 „A szerző rögvést elfelejt, amit idáig összehordott, mert kicsit tovább bemutatja a mélabús, édes-fájó szlovák dalolást, amit a gyönyörtől megittasodva a hold is megáll hallgatni, a folyó hajjai megszűnnek locsogni, nehogy megzavarják az énekest. Igen, minél tovább halad ugyanabban a mesében, a bemutatott szereplők nemcsak örömet és bánatot, nemcsak érzést és gondolatot mutatnak, hanem ő maga beszél ugyanazon szereplők örvénylő szenvedélyéről, sőt a végén egyikük a legnagyobb áldozatra is készen mutatkozik.” (Anonim, 1881: 575 – 576., ford. Fülöp Márta)

8 Nos, íme, így van, ha az embert megrontja a magyar szellem. Az igazságot akarja ütni, és magát üti általa. (Anonim, 1881: 576., ford. Fülöp Márta)

Mikszáth szlovák recepciójának tárgyalásakor a „*Lapaj, a híres dudás*” szlovákság-képének interpretációja is mutatja, milyen fontos a Mikszáth műveiben megrajzolt nemzetkép irodalmi elemzése. Segíthet megtalálni néhány mítosz eredetét, eltávolítani megrogzított negatív beidegződéseket, és Mikszáth szlováksághoz fűződő viszonyát is egészen más színben tünteti fel. Ezért tartom fontosnak Mikszáth szlovákság-képének hasonló tárgyú nemzetközi kutatásokra épülő komplex imagológiai analízisét.

A szlovákságot, mint nemzetiségi csoportot meghatározó jellemzők vizsgálatakor Csepeli György szociológus a mai magyar identitás kifejezésére megfogalmazott kategóriáit használtam fel (a nemzetnév, a vallás, a nemzeti szimbólumok és a tematizációk – vö. Csepeli, 1992: 54–82.). A szlovákság képét egy több komponensből álló kategóriarendszer alapján elemeztem, amely magában foglalja az irodalmilag releváns identitáselemeket. Ez a kategóriarendszer Rákos Péter terminológiájával (*imago loci, regionis, urbis, historiae, missionis, avorum, morum, linguae* – ld. Rákos, 2000: 22–43.) is párhuzamba helyezhető. A vizsgált kategóriákat a nemzetkép metaforizációjának elemzésével bővítettem ki.

A szövegek kiválasztásakor elsősorban Karol Wlachovský nemrég megjelent három szlovák nyelvű Mikszáth válogatására⁹ és azok interpretálására helyeztem a hangsúlyt, mivel jelen tanulmány eredeti nyelve szlovák. A válogatásokat a szlovák olvasóközönség számára szerkesztették, tehát azokat a szövegeket tartalmazzák elsősorban, amelyeket a szlovákság számára relevánsnak ítélt a hozzáértő szerkesztő. Ezzel mintegy meghatározta, melyik Mikszáth szövegek fontosak a szlovákok számára, melyekben jelennek meg olyan módon, amely a mai recepció számára is érdekes lehet. A *Tvrde kotrby* (Mikszáth, 2007) megjelenésekor Halász Iván konstataulta is, hogy „*a Mikszáth prózák új szlovák kiadásának előkészítésekor a szövegek kiválasztásának elsődleges célja az volt, hogy megtudjuk, milyen a szlovákok képe Mikszáth munkásságában.*”¹⁰ Ilyen szempontból a válogatás ténye maga is identifikációs jelentőséggel bír, mintegy meghatározva, konkrétan milyen kép az, amit Mikszáthtól a szlovákok elvárnak, elfogadnak vagy éppen ellenkezőleg, amit elutasítanak. Jelen dolgozatban, természetesen, a szövegek magyar eredetijét idézem.

Az elemzés során elsősorban a kapott kép irodalmi motivációját tartottam szem előtt: milyen módon fejezi ki Mikszáth szereplőinek nemzeti vagy etnikai hovatartozását, milyen nyelvi eszközökkel teszi azt, milyen kompozíciós feladata

9 A 2007-ben megjelent *Tvrde kotrby* válogatás *Az Isten hóna alatt*, *A Szontágh Pál kutyái* és a *Tavaszi rügyek* kötetek elbeszéléseiből, a 2009-ben megjelent *Fešáci a A lohinai fű*, a *Prakovszky, a siket kovács*, a *Gavallérok*, *A sipsirica*, a *P. York* című műveket tartalmazza, a 2010-ben megjelent *Slovenski rodáci a Tót atyafiak* és *A jó palócok új fordítása*.

10 „*Cieľom výberu poviedok do nového slovenského vydania krátkych próz Kálmána Mikszátha bolo odpovedať na otázku, aký bol obraz Slovákov v jeho diele.*” (Takmer visegrádsky Mikszáth?, www.luno.hu/content/view/full/6093/63), ford. Fülöp Márta

van az adott résznek a szövegben, a szereplő nemzeti identitása összefüggésben van-e további tulajdonságaival. Az interpretáció során a nemzetképek irodalmi sztereotípiavizsgálat vagy imagológia-kutatás Leerssen és Beller által alkalmazott módszerét alkalmaztam. Eszerint a kérdés, mennyire valóságos, valóságghú a kapott irodalmi kép, nem releváns. A hangsúly az adott szövegrész irodalmi funkcióján, szerepén van. Az eredmény nem azt fogalmazza meg, milyen egy nemzet a valóságban, hanem azt, hogy az adott szerző hogyan és miért ábrázolta őket olyannak (vö. Leerssen, 2007: 26–30.).

A nép, nemzet neve

Mikszáth a szlovákok megjelölésére kizárólag a *tót* etnonimumot, illetve annak deminutív változatát, a *tótockák*t alkalmazza. A kicsinyítő képzős változat főleg olyan helyeken fordul elő, ahol a szlovákok, mint közelebből meg nem határozott csoport szerepelnek, gyakorlatilag az „emberek” kifejezés helyett: „*Mind elszéledtek a tótockák*” (*A fekete fogat*, Mikszáth, 1989: 198.). Más helyeken a kifejezés a népcsoport kiszolgáltatottságát hangsúlyozza: „*Ha sok krumpli van, az annyit jelent: »Szeretlek, tótockák, szaporodjatok!« Ha nincs krumplitermés, akkor az istenke haragszik: »Minek vagytok ti a világon, tótockák?«*.” (*Beszerce ostroma*, Mikszáth, 1974: 24.) Mikszáth így a szlovákokról élő sztereotip nemzetképpel is összhangot mutat, mivel a szlovákokat gyakran, mint passzív, tenni képtelen népet jeleníti meg, de ábrázolásmódjának érzelmi töltete pozitív kicsengésű, és inkább a szlovák önképben is jelen levő békeszeretet, galambleckűség tulajdonságával egyezik.

A szlovákok által lakott tájakat Felvidéknek, Felföldnek nevezi, megteremtve annak mai napig élő mítoszát. Az egyes szereplők nemzetiségét azonban nem minden esetben lehet egyértelműen meghatározni. Gyakori az etnikai identitás-nélküliség, a kettős nyelvi identitás, nem mindig világos, a párbeszéd vagy belső monológok milyen nyelven játszódnak le. A politikai nemzettudat azonban többnyire dominánsan magyar. A szlovák etnikai identitás általában tipikus nevekben (Matyók, Bohuska), szlovák replikákban vagy a tört magyarságú beszédben nyilvánul meg.

Vallás

A szlovákság nemzeti és vallási identitása között nincsen átfedés. Ez – ellentétben a románok, szerbek, stb. esetében domináns nemzetformáló szerepet játszó egyházakkal – annak tudható be, hogy a szlovákoknál nem alakult ki nemzeti vallás. Az identitás-megnyilvánulás e témakörébe a szlovákok hitéletének sztereotip képét sorolhatjuk. Mikszáthnál is élő és gyakori a szlovákok, mint vallásos, alázatos, a sors, az Isten kegyelméből uralkodó király akaratának végletekig engedelmeskedő nép képe: „*S azonfelül is jó, szelíd nép a tót, ha jön a halál, nem kötekedik az vele, nem disputál, nem erősködik, hogy »nem megyek, maradni akarok, iszom azt, iszom*

ezt, még amazt is megpróbálom», nem szalajt orvoshoz, patikába, hanem megadja magát »pod szmrty!« (gyere halál!) és behunyja szemeit az örökkévaló álmra.“ (Beszterce ostroma, Mikszáth, 1974: 63.) Ennek a sztereotípiának sem Mikszáth a szerzője. A szlovákság irodalmi és politikai képviselői szintúgy preferálták ennek a képnek életben tartását, mert a Monarchia keretein belül az Isten kegyelméből uralkodó császártól vártak – hiába – támogatást nemzeti mozgalmuk számára.

Nemzeti szimbólumok

A szlovák nemzethez Mikszáth magyar nemzeti szimbólumokat köt. Több szövegrészben is előfordul a magyar nemzeti színekbe öltözött szlovák leányalak, afféle népi Patrona Hungariae, piros szalagokkal, fehér ingvállban és zöld szoknyában: „Ilyen szép fehércselédet még soha nem látott. Hollófekete varkocsa fölbontva omlik le a fehér lepedőre, s halvány arcára fájdalom van festve; fekete szemében a kétségbeesés, remegő ajkán egy láthatatlanul ott lebegő imádság. Ruhája, a zöld szoknya, fehér kötény veres rojtokkal, a tót nép ezredéves, soha nem változó divatja, ázottan tapadt a kecses idomokhoz.” (Lapaj, a híres dudás, Mikszáth, 1952: 424.) Mikszáth a magyar nemzeti szimbólumokat gondolkodás nélkül kiterjeszti a szlovákokra is. Ez szintén az egységes politikai nemzetidea megjelenítését szolgálja. Figyelemre méltó azonban, hogy a magyar trikolort a szlovák nép tradíciójának tulajdonítja.

Földrajzi jellemzők

Pontosan a szlovák önmeghatározás intencióiban, amelyet az irodalmárok Hollýtól és Kollártól kezdődően műveikben kanonizáltak, Mikszáthnál is megjelenik a lenyűgöző szlovákiai táj, zord hegyek, romantikus várromok, festői völgyek képe. A szlovákok kis falvakban, apró városokban élnek, jellemző a pásztortanya, az akol romantizáló mondanéja is. A szlovák városokat a nép beszédfordulataival jellemzi nagyon finom humorral, amely a város tényleges jelentősége és annak stilizálása közötti diszproporcióból ered. Így lesz Beszterce egyenlő Londonnal és Selmecbánya különlegesebb, mint Párizs. Az egyes helyiségek leírása inkább hangulati elem, amely a történet atmoszféráját teremti meg, realitása nem a valósághűségben, hanem az élőbeszédiségben és a részletek hangsúlyozásában rejlik.

Tulajdonságok

A szlovákokat Mikszáth többnyire szép, magas növésű férfiakként – „*mint a gyetvai szálfák*” (A Noszty fiú esete Tóth Marival, Mikszáth, 1972: 51.) – és kékszemű, lenhajú lányokként – „*valóságos fiók-zerge*” (A lohinai fiú, Mikszáth, 1952: 20.) – ábrázolja. A testi tulajdonságok általában harmóniában vannak a lelkiekkel, a vörös

hajú nő boszorkány, a furcsa alak furcsa – de nem eredendően rossz – természetet takar.

A pszichikai jellemzők szintén összhangot mutatnak a szlovák önképpel, főleg, amikor Mikszáth a szlovákokat, mint népet írja le. Általában dominál a csendes, melankolikus, énekeket kedvelő, hegyekben élő nép képe. Szoros közösségben élnek a természettel, amely igazságosan hat életükre. Békeszeretőek, nincs bennük forradalmi hajlam: „*Nekik minden jó, mindennel meg vannak elégedve. Csendes, türelmes nép.*” (Lapaj, a híres dudás, Mikszáth, 1952: 416). Ez a kép megegyezik a herderi-hegeli tradíciókra épülő békés, rurális szláv társadalom képével. A sztereotip sajátosságok az egyes szereplők szintjén sokkal kevésbé jellemzőek.

Társadalmi problémák

Mikszáth nem kerüli meg a társadalmi kérdéseket sem. Gyakran ábrázolja a kivándorlás problémakörét, a *Nosztli fiú*-ban pont e köré szövi a regény központi cselekményét. Foglalkozik a magyarizáció problémájával is. Bár politikai szerepvállalása folytán elfogadta, íróként tisztában volt azzal, hogy ez az irány nem vezet sehova. Mikszáth magyarizációról vallott nézeteinek illusztrációjára több helyen előfordul *A kemény koponyák* című elbeszélés egy részlete: „*ismertem az apádat, Szlimicsek Mihály, épen ilyen nagy számár volt ő is, de tótul volt ilyen nagy számár*”. (Mikszáth, 1898: 2.)

A fent idézett mondatot Szlimicsekről annak bizonyítására is fel szoktak hozni, hogy Mikszáth a szlovákság képét a butasággal kötötte össze.¹¹ Ezáltal egy makacs nemzeti sztereotípiát megerősítője és népszerűsítője révén elterjesztője is lett – nemcsak a magyar irodalomban, hanem a magyarság tudatában egyáltalán. A „buta tót” sztereotíp képe azonban már korábbi művekben is megtalálható – szlovák részről például az etnográfus Ján Čaplovič műveiben,¹² vagy Ján Chalupka Bendegúzában,¹³ ahol magyarul hangzik el egy szlovák szájából. Mikszáth tehát nem alkotta meg a „buta tót” sztereotípiáját, de ismerte azt, és irodalmi sikerei révén talán hozzájárult ahhoz, hogy megszilárduljon a köztudatban.

Az idézett helyen a sztereotíp „*buta tót*” képe mélyebb elemzés után pontosan az ellenkező értelemben jelenik meg. Szlimicsek ugyan valóban számár, és talán az apja is valóban az volt, a különbség kettejük között pedig mindössze annyi, hogy

¹¹ Vö. pl. Szlovákok, tótok, tírpákok. 2009. szeptember 9., http://www.multkor.hu/20090909_szlovakok_totok_tirpakok

¹² „Csak röviden szeretnénk megjegyezni, hogy e nagy család tagjainak különböző hibáit, erénytelenségeit, vétségeit, sőt bűneit és más személyes, bizonyosan dicséretre nem méltó tulajdonságait sok író mint a nemzeti jellemük alapvonását ábrázolja. A szlávok ezért joggal kérdezhetik, a németek között vajon nincsen lusta és koszos, **buta** (Fülöp Márta kiemelése), rabló, csaló, tolvaj, tehát olyan tulajdonságokkal rendelkező ember, amelyekért a németek a szlávokat gyakran szigorúan megrójják? (Čaplovič, 2008, ford. Fülöp Márta)

¹³ Vö. „Él magyar, áll Buda még. Haldoklik a buta tót.” (Chalupka, 1959: 85.)

az apa szlovákul, a fiú pedig magyarul beszél. Ha azonban a nemzeti identitást meghatározó jellemzőként a használt nyelvet alkalmazzuk – a fiú Szlimicsek már nem buta tót, hanem buta magyar. Ezzel Mikszáth – kicsit elfedve ugyan, de nagyon élesen bírálja pártja magyarizáló törekvéseit. Mert ha a magyar nyelv nem eszköze a nép művelésének, ha Szlimicsek éppen olyan buta magyarul is, mint szlovákul, akkor a magyarizáció eszméjének – amely a magyar kultúrfölényre, államalapító és fenntartó tehetségre és a Monarchián belüli kolonializmusra épült – nincs létjogosultsága. Mert vannak, akik egyszerűen buták, legyenek magyarok vagy szlovákok.

Mikszáth műveiben gyakran találkozhatunk effajta kettős kódolással. Ami első olvasatra a szlovákok lekicsinylésének, a magyarok tömjenezésének tűnik, az az adott szöveg kontextusában fontos szerepet játszik és ellenkező értelmet kap. Jól példázza ezt a Jarinkóról szóló monda szerepe a *Beszterce ostromában*, amely a szlovákokat egyszerű, aláztos tótcskákként mutatja be (Mikszáth, 1974: 23-24.) – összhangban a Ján Kollár által is preferált galamblelkű nemzet képével – akik nem láznak a sors, Jarinkó ellen, türelmesen és odaadóan fogadják, amit az élet hoz. Ez a kép látszólag sztereotip és megalázó is, de a kompozíció felépítésében fontos szerepet játszik. Mikszáth így éles kontrasztban láttatja a parazita, züllött Behenczyeket, akiknek jellemzését Jarinkó mítosza ellenpontoszza. A dzsentrí uracskák ábrázolása az egyszerű szlovákok képe tükrében fokozza az ellentét feszültségét, és az antagonizmus pozitív pólusa egyértelműen a szlovákok oldalán van.

Történelmi kérdések

Mikszáth gyakran tematizálja a szlovák történelmet is. Ez is annak bizonyítéka, hogy Mikszáth bizonyos mértékben meg tudta őrizni függetlenségét az uralkodó nemzeti sovinizmustól, amelynek egyik fő területe a nemzeti történelem kizárólagossága. Tud a szláv hagyományokról, említi a szláv hercegeket, akik Nyitrát építették (ld. Mikszáth, 1908: 157.), Szvatoplukot és a fehér ló mondáját. Ezt azonban nem lekezelően vagy lenézően teszi, Szvatopluk történetét a *Beszterce ostromában* a karrierista Klivényi használja ki magyarkodásának demonstrálására: „*aztán éjjelenként bejárta a pánszláv házakat s elhúzatta ingerkedésül az ablakok alatt: Cserveni kantár; bjeli kvon! Predav szom ország, Bozse moj! (Veres kantár; fehér ló! Eladtam az országot, istenem!) Ez a merész célzás Szvatopluk király öfelségének szomorú kalandjára mindenha erősen bosszantotta a zsolnai tót urakat. De éppen ezt akarta Klivényi, aki magyar érzésű volt és e magyarságból élt, táplálkozott.*“ (*Beszterce ostroma*, Mikszáth, 1974: 74.) A szlovákok kicsúfolása a regényben Klivényi jellemének megrajzolására szolgál, és az ő alakja talán a legellenszenvesebb az egész regényben.

A *Különös házasságban* Mikszáth említi a békés befogadás és házasodás elméletét is az itt lakó szlávok – Mikszáthnál szlovákok – és a honfoglaló magyarok között: „*a régi magyarok nem hozván magukkal elegendő asszonyféléket, onnan vettek, ahol volt, a lenhajú tót lányokból, innen van az, hogy nyelvükben a házieszközök elnevezései kizárólag tót szavakra vallanak. És most már az is valószínű, hogy a gyermekeik, ahelyett hogy az apa nyelvét tanulták volna el, aki mindig a nyeregben ült, és elcsászkált ördögbe, pokolba Lehelékkal, Botondékkal, inkább az anyjuk nyelvén povedáltak*“ (*Különös házasság*, Mikszáth, 1953: 166.) Az idézet érdekessége az, hogy Mikszáth a regényben többször is valóban szlovák alakban használja a házieszközök (varecska – főzőkanál) nevét, mintha rejtve akarná bizonyítani az elmélet helyességét.

Nyelv

A szlovák kifejezések a történet hangulatát húzzák alá – például a Jánosik legendakörhöz kapcsolódó több helyen is használt „*od buka do buka*“ szókapcsolat fokozza a téma exotikumát. Mikszáth szerkesztői megpróbálták eltüntetni ezeket a megnyilvánulásokat, nehogy zavaróan hassanak a szlovákul nem tudó olvasókra. A későbbi kiadásokból ki is kerültek, akárcsak a mai szlovák fordításból a latin kifejezések. A nyelvek mikszáthi variálása, keverése, a bábeli zűrzavar a világ összetettségét és különbözőségét ábrázolja, és arra is példát mutat, hogy meg lehet találni benne az együttműködést, a kompromisszumot. Ez is Mikszáth rendkívüli aktualitásának bizonyítéka.

Mikszáth metaforikus szlovákság-képe

Még egy specifikus szövegcsoporthoz is megfigyelhető Mikszáth műveiben. Bennük a szlovákok metaforikus, költői képe jelenik meg, gyakran gnómius kijelentés alakjában. Talán ezek fejezik ki a legtalálékosabban Mikszáth szlovákokhoz fűződő viszonyát, bennük nyilvánul meg az író és szereplői közötti legszorosabb kapcsolat.

Több Mikszáthtal foglalkozó szerző is észlelte ezeket a részleteket, köztük Karol Wlachovský is, és nagyrészt idézi őket a Mikszáth szlovákokhoz kötődő mentális mítoszainak szentelt tanulmányában (Wlachovský, 2007: 181–190.), amely a 2007-ben megjelent *Tvrde kotrby* (Mikszáth, 2007) című Mikszáth-rövidpróza válogatás záró tanulmánya. Mint fentebb említettem, a kötet kiadásának célja a szlovákság-képhez releváns Mikszáth szövegek összeválogatása és megjelentetése volt, ezért nagyon lényeges, hogy a szerkesztő milyen szövegeket emel ki ennek a képnek a demonstrálására.

Mikszáth metaforikus szlovákság-képe elsősorban a specifikusan szlovák népi foglalkozásokhoz kötődik, amelyeket, mint a szlovák népet jellemzően meghatározó, identifikáló tényezőt már Ján Čaplovič is, mint fontos identitás-elemet hangsúlyozza német nyelvű, 1818-ban megjelent *„Slowaken in Ungarn”* (Čaplovič, 2008) című írásában, amelyben humoros formában definiálja, kik a szlovákok és milyen tulajdonságokkal rendelkeznek. Elsődleges identifikációs tényezőként a szlovák népi foglalkozásokat határozza meg. Ennek a képnek a modern szlovák nemzet formálódásában is nagy szerepe volt, hiszen a szlovák nép a magyar nemesi nemzet koncepcióval szemben, és persze herderi alapokon fogalmazta meg önmagát, mint plebejus, kétkezi munkából élő népet. Mikszáth tehát egy létező szlovák nemzetszemléletet dolgoz fel és emel néhol költői, néhol mitikus magasságokba. Wlachovský szerint: *„A drótozás művészetében azonban Mikszáth nem csupán egy tipikusan szlovák mesterséget látott, amely bizonyos körülmények között lehetővé tette számukra a túlélést, hanem mitikus küldetést is...”* (Wlachovský, 2007: 190., ford. G. Kovács László). A sztereotip szlovák mesterségek megváltói funkciót kapnak, a törekeny dolgok, edények, üvegek oldalán való lét metaforikus, messiási aspektusban is megjelenik.

A seprűs tót című elbeszélés metaforikus szlovákság-képének kiinduló pozíciója az elbeszélés első mondataiban jelenik meg. A rossz gazdasági helyzetből fakadó kivándorlás objektív valóságát Mikszáth a népiesség narrálásával alakítja át – a közmondás műfajának használata által mintegy folklór-jelleget és pozitív kicsengést kap. A szlovákok tevékenységét finom humorral a művészet szintjére emeli, ami csak az első lépés a szlovákság univerzalizálása felé: *„Mikor a lesti tótok mind haza gyűlnek, akkor lesz a közmondás szerint a világ vége. Minélfogva nyilvánvaló, hogy a világ örökké tartó, mert a lesti tótok sohase lesznek otthon mindnyájan. Művész hazája széles a világ!”* (*A seprűs tót*, Mikszáth, 1991: 180.)

A szerző gyermekkorának világát, a lesti szlovákok alakját mitikus, sorsszerű tényezővé stilizálja, akiknek hatalmuk van az egész világ sorsát befolyásolni. Munkájuk, és ezzel együtt létezésük is az emberiség egzisztenciális szükséglete, a földi élet kontinuitásának záloga. Tőlük függ a világ végének, az apokalipszisnek eljövetele. Jellemzően azonban a szlovákok csak akaratlan hordozói ennek a hatalomnak, a világ végnélkülisége csak mellékterméke életmódjuknak. Már ebben a szövegrészben megjelenik az időtlenség, örökkévalóság attribútuma, viszont itt még kontrasztív módon kapcsolódik a szlovákokhoz.

Az elbeszélés következő részletében a szlovákok, mint az idő ellenfelei már a végtelen, az örök oldalán jelennek meg: *„Általában a tótokban megvan az a bátor vonás, hogy küzdenek a mulandóság ellen végső lehetetőkig, nem hagyják elenyészni az összeűszott tányért, hanem azt kiáltják vakmerőn az időnek: »Megállj, te elrontottad, én megcsinálom.«”* (*A seprűs tót*, Mikszáth, 1991: 180.)

A szövegrész érdekessége, hogy Mikszáth a bátorság tulajdonságát is a szlováksághoz köti, pedig a Monarchia körülményei között formálódó nemzetek

viszonyában az egyértelműen a nemesi nemzetkoncepción alapuló magyar identitás lényeges eleme volt (Marác, 2007: 175–176.). A metaforizált sorsszerepekben azonban Mikszáth a szlovákokat döntő, kulcsfontosságú bátorsággal társítja, amely nincs összhangban a magyar irodalmi- és köztudatban létező sztereotip szlovákképpel. A szlovákok ebben a szövegrészben már nagyformátumú hősként jelennek meg, akik dacolni tudnak és akarnak is az idővel. A metafora tehát a tudatosság, az akarat dimenziójával bővül. A költői kép feszültsége, tenziója két meghatározóan kontrasztív pólus között bontakozik ki: a népi kézművesek plebejusi megjelenítői valójában mitológiai hőszok, akik harcra szállnak az idővel.

A motívum az elbeszélés utolsó mondataiban teljeseedik ki: „*Szabad a világ minden dolga szanaszét, mint az összetört tál cserepei. Ide tótok, drótozzátok meg, hadd legyen még együtt, úgy ahogy volt, egy darabig.*” (A *seprűs tót*, Mikszáth, 1991: 183.) Az első mondat hasonlata – a világ dolgai, mint az összetört tál cserepei – a kör alak közös tulajdonságán alapul. A tál kerek formája a Föld gömb, illetve kör alakját is evokálja, valamint visszautal az ősi elképzelésre, amely szerint a Föld valójában kerek lapos tál. A hasonlat két referensét az osztatlanság, a sértetlenség motívuma is összeköti, amely topikusan kapcsolódik a kör alakjához. A vizuális, geometrikus hasonlat a szétszalad ige hatására vivifikáns motívumokat is felvesz fel: a céltudatos mozgás élőlényekre jellemző képességét a világ dolgai és a tál cserepei kapják meg.

A második mondatban a metafora tovább alakul, hangsúlyossá válik az előző állapot visszaállításának motívuma: a szlovákok feladata miként a tálakat, megdrótozni a világot is, hogy visszaállítsák eredeti állapotát. A „*tótok, drótozzátok meg*” verbális metafora az egészre tevés, megjavítás, harmonizáció jegyében egyrészt folklórelemeket aktivizál – a drótozás tradicionálisan népi foglalkozásként értelmezték. Fontos azonban a szókép civilizációs aspektusa is: a kézművesség, az emberi tevékenység világra gyakorolt hatásának tudata, egyfajta demiurg, teremtő jelleg. A kép mélystruktúrájában azonban e két vonatkozás között nincs ellentét: a kézművesség és a teremtés az archaikus, mitikus elképzelésekben szorosan összefügg.

A téma variációja a *Sipsirica*-ban szubjektív vonatkozásban bukkan fel. A szlovák kézművesség sorsformáló hatása döntő módon képes befolyásolni az egyén életét is: „*A gondviselés leleményes. Az összetört tányérokra kigondolta a drótotstótokat, az összetört szívekre az újonnan fölfedezett homlokokat.*” (A *sipsirica*, Mikszáth, 1952: 115.)

A szlovákok itt is szoros kapcsolatban vannak a sorssal, a gondviseléssel. Az idézetben azonban a szlovákság generalizált hatása az egyén életére redukálódik. Az explicit metafora egymás mellé rendeli a törött tányérok javító szlovák drótot és a nő homlokát, amelybe a megsértett szerelmes újra beleszeret. Az összetört tányérok és megtört szívek összekapcsolódásán túl a metafora tagjai másodlagosan is hatnak egymásra: a tányér kerekége és a női homlok íve vizuális hasonlóságot mutat, amit erősít a fehérség és a törékenységi közös vonása is. Az addig észre nem vett testrész, a

homlok, amely minden nap látható, ilyen értelemben közönséges tagja a női testnek, kritikus élethelyzetben mágikus hatalmat kap. A mindennaposság momentumra a szlovák drótosokhoz is kötődik, használati tárgyakat javítanak, amelyek fontossága csak akkor tudatosul, ha eltörnek. A női homlok hatása az egyénre és a drótos munkája egyformán a részletek jelentőségét hangsúlyozza, ugyanazon a színekdochéen alapul, és a végzet szolgálatában áll: a tányér újra egész, a szerelem újra ép.

A „*Lapaj, a híres dudás*” című elbeszélésben a metaforizált drótos még egzisztenciálisabb pozícióban jelenik meg: „*ő is meglepően a nemzeti hivatás láza, mely abban áll, hogy a törékeny fizikai testeknek a mulandósággal folytatott küzdelmében a gyengébbek pártjára áll, s a drótozás által segíti dacolni a végzettel (egyéb rebellis hajlam nincs is a tót népben). Istók e pályán messze világba elkalandozott, de egy fél év múlva megunta dicséretes foglalkozását, mely a halhatatlanság nagy eszméjét a lelketlen cseréptárgyakra is kiterjeszti, s haza kerülve, az éppen üresedésben levő kerülőseget foglalta el.*” (*Lapaj, a híres dudás*, Mikszáth, 1952: 417 – 418.)

Már a „*meglepően a nemzeti hivatás láza*” kifejezés arra mutat rá, hogy e mesterség esetében nem csak szokványos munkáról van szó, hanem valami többről, fontosabbról, elemibbről, ami sorsszerű és leküzdhetetlen. Az emberi sors, mint harc konvencionális képét Mikszáth az ellenállás módjának megnevezésével: a drótozás metaforizálásával aktualizálja. Ebben az idézetben a szlovákok a saját – bár sorsszerű – döntésük alapján küzdenek a gyengék oldalán a mulandóság ellen, amely messianisztikus küldetésükre is utal.

A metafora másik részében a kézműves tevékenység világra gyakorolt hatásának újabb konnotációi bontakoznak ki. A cserépedények említése archaikus jelentéstartalommal is bír, elég csak a különböző népek teremtésmítoszait felvetni, amelyekben ismétlődő motívum, miszerint az embert a Teremtő agyagból, földből formázta meg.¹⁴ Ilyen értelemben a cserépedények és az ember kapcsolata metonimikus is, mivel a közös alkotóanyag köti őket össze. Ugyanakkor az újplatonista emanáció kapcsolati elve is érvényesül, az alacsonyabb rendű létezés magasabbtól, tökéletesebbtől áradása: Isten agyagból teremtette az embert, az ember agyagból készíti a cserépedényeket. A halhatatlanság és a lelketlenség oxymoronpárja a nemzeti kézművesség szakralizálásához vezet. Mikszáth első olvasatra sztereotíp szlovák drótos képe ezáltal archetipálissá válik.

A fent tárgyaltak, úgy vélem, jól illusztrálják Mikszáth szlovákság tematizációinak mélységét. A szlovákok, a régi szép idők megszemélyesítői, fokozatosan egyre több funkciót kapnak, egyre magasabbra helyeződnek és szimbolikus jelentőséggel is bírnak, ami nagyon messze van a negatív sztereotípiától, helyenként pedig még a szlovák irodalom önképénél is kedvezőbb. A kép széles skálán oszcillál: a drótozás,

¹⁴ Ld. pl. a Biblia teremtéstörténetét: „Egyszer pára szállt fel a földről és megáztatta a föld egész felszínét. Akkor az Úristen megalkotta az embert a föld porából és orrába lehelte az élet leheletét. Így lett az ember élőlényé.” (1Móz 2, 6-7)

mint a régi rend megújítása, mint a mulandóság elleni lázadás, mint teremtési aktus, a halhatatlanság forrása. Afféle élő metaforaként, szimbólumként (vö. Mathauser, 1994: 55–63.) is értelmezhető ez a motívum, amely Mikszáth egész munkásságának visszatérő eleme. Valójában egy borges-i metafora-alapképlet (Borges, 2006: 25–35.) revitalizációja a drótostót sorsfordító munkássága, Istenhez kötöttsége: az munka, a kézművesség emberi életet formáló ereje több lexikalizált képben is megjelenik, nemcsak a magyar nyelvben. Elég talán megemlíteni a legismertebbeket: mindenki a saját szerencséjének a *kovácsa*, a sors *keze* belenyúl az életbe, a Párkák *fonják* az élet fonalát, stb. A képletnek, természetesen, archaikus gyökere van, mint fentebb is utaltam erre, amely a teremtés folyamatát kézművesmunkaként fejezi ki, és a metafora analógián alapuló gondolati folyamatának alpműködésére utal vissza, amely elsősorban az ismeretlen dolgok ismert képpel való megjelenítésében nyilvánul meg.

Befejezés

Talán igazuk van azoknak, akik szerint Mikszáth egy gyermek szemével nézi a szlovákokat,¹⁵ rácsodálkozva, magáról megfélemezve, föltekint rájuk, mint mesebeli hősökre, néha meg magasból figyeli őket. A gyermeki perspektíva esetében természetesen adott, mert a szlovákok között nőtt fel, de felnőttként tőlük távol élt, amikor írni kezdett róluk. Önmagához, a gyermek ártatlanságához tért vissza, amikor írásaiban felvidéki tájakon járt. Ugyanakkor Mikszáth sokkal intelligensebb és sokkal kiábrándultabb volt annál, hogy a nosztalgia ennyire eluralkodjon rajta, és mesterkélt idilli világot alkosson egy kiábrándult korban. Mikszáth műveinek legfontosabb vonása a gyermekien, ha úgy tetszik eredendően őszinte hit a jóban, a szeretet megváltó, gyógyító, megszépítő erejében.¹⁶ Irodalmi világa olyan világ, amelyet alkotója szeretett. A szeretet pedig képes szépnek, jónak látni azt is, ami nem az, ahol gondok, hibák vannak. És ki tudja, talán valóban lehetne a szlovákok és a magyarok közös világa harmonikus, vidám, humorral és megbékéléssel teli. Talán az látta jól, aki pont a különbözőségükben szerette atyafiait.

¹⁵ vö. Wlachovský, 2007: 184.

¹⁶ Markáns példája ennek a *Gavallérok* szeretnivaló, csaló, dzsentri világa.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

- ANONIM 1881: *A tót atyafiak. Slovenské pohľady*. 1881/ 1, 6. füzet, 575-576.
- CHALUPKA, Ján 1959: *Bendegúz, Gyula Kolompoš a Pišta Kurtaforint. Donquijotiáda podľa najnovšej módy*. Bratislava: SVK,
- ČAPLOVIČ, Ján 2008: *Slováci v Uhorsku. Zlatý fond denníka SME* http://zlatyfond.sme.sk/dielo/861/Caplovic_Slovaci-v-Uhorsku
- MIKSZÁTH Kálmán 1898: *A kemény koponyák. Országos Hírlap*. 1898. okt. 2. II./271, 1-4.
- MIKSZÁTH Kálmán 1908: *Magyarország lovagvárai*. Budapest: Révay Kiadó
- MIKSZÁTH Kálmán 1952: *A lohinai fű*. Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó
- MIKSZÁTH Kálmán 1953: *Különös házasság*. Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó
- MIKSZÁTH Kálmán 1972: *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. Bratislava: Madách
- MIKSZÁTH Kálmán 1974: *Beszterce ostroma*. Bratislava: Madách
- MIKSZÁTH Kálmán 1989: *Huszár a teknőben*. Budapest: Zrínyi Kiadó
- MIKSZÁTH Kálmán 1991: *A hályogkovács és más elbeszélések*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

- MIKSZÁTH Kálmán 2007: *Tvrde kotrby*. Szerkesztette WLACHOVSKÝ, Karol, KISS GY. Csaba, fordította WLACHOVSKÝ Karol, Bratislava: Marenčin PT
- MIKSZÁTH Kálmán 2007: *Fešáci*. Szerkesztette és fordította WLACHOVSKÝ, Karol, Bratislava: Marenčin PT
- MIKSZÁTH Kálmán 2010: *Slovenskí rodáci*. Szerkesztette és fordította WLACHOVSKÝ, Karol, Bratislava: Marenčin PT
- István királynak intelmei. In: *Magyar legendárium*. Ford. TORMAY Cecília, Budapest: Móra Ferenc könyvkiadó, 1993, 111-134

Katolikus Biblia

Szakirodalom

Takmer visegrádsky Mikszáth? www.luno.hu/content/view/6093/63

Szlovákok, tótok, tirpákok. 2009. szeptember 9., http://www.mult-kor.hu/20090909_szlovakok_totok_tirpakok

BORGES, Jorge Luis 2006: *Metafora*. In: BORGES, Jorge Luis: *Ars poetica*. Ford. HOUSKOVÁ, Marie, Praha: Mladá fronta, 21 – 35 p.

CSEPELI György 1992: *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó

DÜMMERTH Dezső 1987: *Az Árpádok nyomában*. Budapest: Panoráma

KISS GY. Csaba 2007: *Regionális magyar identitás a XIX. század végén – Felső-Magyarország, Felföld, Felvidék Mikszáth*

- műveiben.* In: ŠUTAJ, Štefan – SZARKA László (szerk.): *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. – 20. storočia.* Prešov: Universum, 73-80.
- LEERSSEN, Joep 2007: *Imagology: History and method.* In: BELLER, Manfred – LEERSSEN, Joep, Amsterdam (szerk.): *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey.* New York: Rodopi, 17-32.
- MARÁ CZ, László 2007: *Hungarians.* In: BELLER, Manfred – LEERSSEN, Joep, Amsterdam (szerk.): *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey.* New York: Rodopi, 174-177 .
- MATHAUSER, Zdeněk 1994: *Metafora v systému duchovních útvarů.* In: *Estetické alternativy.* Praha, GRYP, 55 – 63.
- RÁKOS Péter 2000: *Nemzeti jelleg. A miénk és másoké. Öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők.* Pozsony: Kalligram
- WLACHOVSKÝ, Karol: *Interetnikus kapcsolatok XXI. (A modern szlovák irodalom vázlata).* tulipan.vjk.ppke.hu/modul/mcs021_Wlachowsky.doc,
- WLACHOVSKÝ, Karol 2007: *Mentálne mýty v Mikszáthovom obraze Slovákov.* In: MIKSZÁTH Kálmán 2007: *Tvrde kotrby.* Bratislava: Marenčin PT, 181-191.

Kép – regény *A Symposium folyóirat Tolnai-számáról*

Képregényesíthető-e a Tolnai-életmű és egyáltalán az irodalom? – Ez a kérdés merül fel a *Symposium* folyóirat 2010-ben megjelent Tolnai-számának befogadójában. A szerkesztők e kísérletükkel, a hetvenedik születésnapját ünneplő szerzőt köszöntő tematikus képregény kiadásukkal, valamint korábbi képregényes vállalkozásaikkal, a szintén szépirodalmi szövegeket vizualizáló *Bűn, ártatlanság, szag, illat* című lapszámmal és a *Roncs*-számmal az irodalom képregényesíthetősége mellett teszik le a voksukat. Egyetérthetünk Kovács Krisztínával, aki a Tolnai-számról írott recenziójában hangsúlyozza, hogy a *Symposium* ezekkel az összeállításokkal a legendás *Új Symposium* igényes vizuális vízióinak nyomában jár, annak egyik karakteres hagyományát teremti újjá (Kovács, 2010). Éppen ezért, mielőtt rátérnénk magára a Tolnai-száma, érdemes egy kis kitérőt tenni a jelentős vajdasági folyóirat felé, és még inkább a képregény jugoszláviai kultúrtörténete irányába.

Az *Új Symposium* egy egész korszakot meghatározó karakteres vizualitásáról joggal állította a kiváló irodalomtörténész, a lap meghatározó szerzője, Thomka Beáta, hogy ha taláломra kiragadnánk egy folyóiratszámot a hatvanas évek végéről, „*a két nyelv együttese*, a verbális és képi különös egyenrangúsága lenne a legszembeötlőbb” (Thomka, 2009: 130.). A szokatlan tördelés, a hangsúlyos képzőművészeti beállítottság, a képszerűség Thomka szerint „az ellenkultúra és konvencióellenesség jegyeit erősítette. Hogy a *Symposiont* a ’60-as, ’70-es évek alternatív magyar kultúrájának tényezőjeként lehet számon tartani, nemcsak szellemiségével, hanem grafikai karakterével is magyarázható” (Thomka, 2009: 131.). A kortárs határon túli magyar irodalmak értő elemzője, Virág Zoltán ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a folyóirat „a Benes Józsefnek, Maurits Ferencnek, Szombathy Bálintnak köszönhető leleményes formatervezésével, művés kivitelezésével, merész képi illusztráltságával több évtizeden át kitartóan vonultatta fel az irodalom és művészeti produktumok tömegét, miközben a kritika, a szépirodalom, a médiák, a vizuális művészetek, a zene, a képregény és más tömegműfajok támaszpontjává, kommunikációs bázisává, a nyelvek és a kultúrák átjárhatóságának mixtum compositumává erősödött” (Virág, 2010: 38). Hasonló átjárhatóság megteremtésére törekedhetnek a *Symposion* folyóirat szerkesztői is, akik a mostanában újra felerősödő, Magyarországon is egyre inkább teret nyerő képregényhagyományt igyekeznek kiaknázni.

A képregény elmélete, gyakorlata és vizuális kifejezési lehetőségei iránt fokozott érdeklődés volt megfigyelhető a múlt század hetvenes éveinek Jugoszláviájában, ahol több irodalmi, művészeti, kulturális folyóirat is tematikus képregényszámokkal jelentkezett: 1969-ben a *Rok*, Bora Ćosić folyóirata, 1975-ben a belgrádi *Kultura*,

1979-ben a zágrábi *Pitanja*, a belgrádi *Vidici* és az újvidéki *Új Symposion*. A képregény történetével és elméletével, valamint más grafikai médiákkal foglalkozó első folyóirat, a *Pegaz* 1974-től negyedévente jelentkezett. A téma ezután is, a nyolcvanas évektől egészen a kilencvenes évek elejéig a figyelem homlokterében maradt, a *Vidici* 1983-ben is egész lapszámot szentelt a kilencedik művészetnek, ugyancsak a lap adott helyet 1989-ben az Olaszországban és Jugoszláviában egyaránt népszerű Ken Parker olasz képregényhősről szóló tematikus blokknak. A *4 F* belgrádi kulturális és művészeti folyóirat *Képregény és művészet: képregény mint művészet* címmel tematikus fejezetet adott közre 1984-ben, a képregény poétikájával foglalkozott a *Književna kritika* 1987-ben, míg a *Gradina* irodalmi, művészeti és kulturális folyóirat az amerikai underground képregénynek szentelt egy nagyobb egységet 1989-ben.

Hozzá kell azonban tenni, hogy a jugoszláv kultúra hetvenes, nyolcvanas évekbeli képregényhez fordulása nem az első aranykora a műfaj térségbeli történetének. Egyetérthetünk Zdravko Zupan szerb képregényrajzoló, a kilencedik művészet jugoszláviai történetének tapasztalt kutatója észrevételével, mely szerint a harmincas évek Belgrádja az európai képregény egyik székhelye volt. A képregény a harmincas évek elején a gyermekmellékleteken keresztül jutott be a napisajtóba. Kezdetben a humoros, oktató jellegű tartalom dominált, a szöveg a klasszikus amerikai comics szövbuborékos megoldásával ellentétben általában a képek alatt helyezkedett el. Zupan a jugoszláv képregény története egyik legfontosabb dátumának 1934. október 21-ét tekinti, aznap a *Politika* című napilap egy egész oldalon hozta Alexander Raymond és Dashiell Hammett *Secret Agent X-9*-ét, mindössze egy hónappal az amerikai megjelenés után. Ezzel a hatalmas szenzációval elérkezett az új médium elnevezésének pillanata, a *Politika* egyik szerkesztője Dušan Timotijević az angol *comic strip* színtagmából a második tagot, a *strip*-et hagyta meg, és a későbbiekben ez vált széles körben elfogadottá. A szerbhorvát *strip* elnevezés a vajdasági magyar nyelvhasználatban is meghonosodott, ezt támasztja alá a *sstrip* átírás is. A *strip* a modern világ szimbólumává vált, a kor legújabb csodájaként, házi moziként, olyan regényként hirdették, amely naponta két perc alatt elolvasható. A siker nem maradt el, a nagy népszerűség hatására a kiadók elkezdtek az új lehetőségeken, formákon gondolkodni, és már 1935 tavaszán megjelentek az első képregényújságok. A közönség körében az amerikai comicsok voltak a legnépszerűbbek, szinte az összes jelentős tengerentúli hős történetét követni lehetett a jugoszláviai lapokban, de a hazai alkotók is fontos szerepet harcoltak ki maguknak. A képregénykiadványok példányszáma általában 10 000 és 30 000 között mozgott. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a lapok hetente kétszer jelentek meg, és időnként különkiadásai is voltak, akkor könnyedén kiszámítható, hogy hetente 200-300 000 példányt adtak ki (vö. Zupan, 1999). Éves szinten ez nagyjából 10-15 millió példányt jelent.

A második világháború után a képregény, mint a dekadens Nyugat terméke nem kívánatosná vált a kommunista rezsim szemében, ezért betiltották, de már az

ötvenes évek elején több helyen jelentek meg képregények, és hamarosan senki sem emelte fel ellenük a hangját (Ivkov, 1998). Újraindult a *Politikin zabavnik* 1952-ben, amely a második világháború előtt is meghatározó orgánuma, közvetítője volt a képregényeknek. Magyarországhoz hasonlóan Jugoszláviában is több új lap indult 1957-ben, ekkor született a *Dečje novine*, a *Veseli zabavnik*, vagy a *Kekec*, amelynek magyar változatát *Buksi* címen adták ki. Az amerikai mellett jelen voltak a francia, belga képregények, és természetesen a helyi rajzolók alkotásai is. A hatvanas évek első fele a humoros képregények virágkora volt, megújult a realiztikus képregény, megjelentek az első képregényfüzetek, és ekkorra harcolt ki magának állandó helyet az iskolai lapokban a tanító célzatú, a nemzeti történelemből építkező hazai képregény. Ez utóbbiak példányszáma 30 000-tól akár 200 000-ig is terjedhetett. Zupan megállapítása szerint a szerzők és kiadók lelkesedése a comics iránt a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a televízió térnyerésének hatására némileg csökkenni kezdett (vö. Zupan, 2006). A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján a képregényalkotók és a közönség körében egy újfajta érzékenységek megjelenése volt tapasztalható, amely az avantgárd tendenciák és a kilencedik művészet kutatása nyomán bontakozhatott ki (Ivkov, 1998).

Az ekkoriban keletkezett teoretikus igényű, képregényeket tematizáló írásokban jellegzetes attitűd a képregény mint meghatározó tömegjelenség felfedezése, a műfaj védelme, legitimálása az akadémiai és egyetemi kultúrában, valamint lehetőségeinek kutatása. Ješa Dengeri művészettörténész szerint „a képregénynek, mint a tömegkultúra egyik karakterisztikus jelenségének kezdettől fogva rendeltetése, hogy élvezőit meggyőzze azon értékszabályok elfogadásának szükségességéről, melyek a szociális kontextusban, amelyben keletkezett, a domináns eszméi, ideológiai és etikai feltevéseknek az összetevőit képezték”. Dengeri úgy véli, e felismerés szükségessé teszi a comics terminológiájának tanulmányozását, „mert bizonyos, hogy a képregény nem csak a fiatal felnőttek szórakoztatását szolgáló kisebb jelentőségű paraliterális vagy -képzőművészeti zsáner formája, hanem tulajdonképpen a jelen társadalmában meglévő és erősen benne gyökerező konceptusok formálásának és terjesztésének a médiuma, mégpedig olyan médium, melynek hatóképesége nem csak extenzív, hanem egyben nagyon eredményes is” (Dengeri, 1979: 302.). Balázs Attila *A képregény* című írásában, amely főként a *Kultura* 1975-ös tematikus számának ismertetése, ugyancsak hangsúlyozza a képregény, mint tömegjelenség markáns jelenlétét, de rávilágít arra is, hogy ennek ellenére a legtöbben mégis flegmán és szűklátókörűen kezelik. Szerinte „a képregény kiértékelése nehéz feladat, széles látókört igényel, a megközelítés lehetőségei számtalanok (szociológiai, pszichológiai, képzőművészeti, pedagógiai stb.), ami egyből kiviláglik az előtt, aki előítéletektől mentesen közeledik a problémához, s idegenkedik az apriori ítéletmondástól, melyre nagyon is hajlamos az egyén tudván azt, hogy a tömegkultúra egyik jellegzetes termékéről van szó” (Balázs, 1977: 7.). Balázs végigveszi a műfaj fejlődéstörténetét, a karikaturisztikus vonások levetkőzésétől, a szuperhős comicsokon át az underground képregényig,

felhívja a figyelmet a tömegizlés nagyfokú befolyására, a képregény alapegysége, a képkocka korlátaira, a szöveg és kép aránytalan viszonyára, a szinte jelentéktelen regények kiváló illusztrálhatóságára, az akció mindenhatóságára. Szerinte a képregény-animátorok nevét nem íráskészségük tette feledhetetlenné, sokkal inkább kitűnő rajztechnikájuk. A hetvenes évek végén úgy vélte, a műfaj jövőjét formabontó társadalmi utalásaikkal a *Madek* jelzik (vö. Balázs, 1977: 8–11.). A *Mad* képregénymagazin 1952-ben indult Amerikában, a szerkesztők célja az volt, hogy a szatírában rejlő lehetőségek segítségével gondolkodásra, kritikusan szemlélő látásmódra tanítsák olvasóikat. A tabuk szétzúzásában a „kultúrált nonkonformizmus közintézményének számító” *Mad*nél jóval tovább ment az underground comix (Láng, 1996: 46–47.), amely a hetvenes évek Jugoszláviájában is foglalkoztatta a teoretikusokat. A „lebegő pozíciójú”, főként antihősöket felvonultató, a történet időrendjét fellazító underground képregényben Ješa Dengeri a megszilárdult sémáktól való menekülés lehetőségét vélte felfedezni (Dengeri, 1979, 303.). Szombathy Bálint a földalatti képregény poétikai jellegzetességei közül kiemeli, az egyenes vonalú, szigorúan logikus időmenet feltörését, az előreláthatatlanság elvének érvényesítését, a szabályos négyzetek és képszalagok felbomlását, valamint a szövegformában alkalmazott nyelv gyökeres változását, a képregény hagyományos nyelvének metaszintre emelését (Szombathy, 1981: 259–260.). Mindezek a jellegzetességek Srba Ignjatović modern képregény fogalma felé irányítanak bennünket, amely kielégíti a „művészi játék” alapvető normáit. A szerb irodalmár a képregény költőiségéről értekezve különbözteti meg az átlagos és rossz képregénytől a modern képregényt. Ez utóbbi főként az értékes kísérszövegről ismerhető fel, de létezik szöveg nélküli változata is, amely minden tipikusságtól mentes, és a rajzhoz szokatlan jelentés párosul. (vö. Ignjatović, 1979: 297–301.).

A „művészi játék” még inkább releváns Slavko Matković „szignalmizmus szellemében fogant képregényei” esetében. A *Bosch+Bosch* művészeti csoport alapító tagjának konkrét költeményeire a képregényszerkezet nyomta rá a bélyegét, ugyanakkor a művész képregényhasználatát a konkrét költészet eszmevilága határozta meg, így lett a képregényből a „*nyers felmutatás* segítségével pszeudo-képregény, ál-médium, illetve ahogy Matković nevezi munkáit, szignalista képregény” (Sebők, 1982: 17–18.).

Ugyancsak vizsgálhatóak „művészi játék” fogalomkörében a *Symposion* folyóirat képregényes vállalkozásai. Ha közelebről megvizsgáljuk ezeket, rögtön szembetűnik, hogy a hagyományos szövegbuborékos eljárás mellett fontos szerepet tölt be a kollázs, a montázs, a graffiti, az ikon, a mozgást idéző képsorozat, vagy a festménysorozat, tehát egy igen tágan értelmezett képregényfogalommal találkozunk. Aleksandar Zograf szerbiai képregényrajzoló a *Symposion Bűn, ártatlanság, szag, illat* címet viselő számának felvezető szövegében megállapítja, hogy a kortárs képregény igyekszik kiszélesíteni saját meghatározását, így mára igen tág fogalomná vált: „Bizonyos alkotók alkalmazzák a nevezetes szövegbuborékokat, mások meg

nem. Némelyek arra törekszenek, hogy a narrációt nehezen összekapcsolható képek sorozataiba tördeljék. Mások mindebből vizuális költészetet hívnak életre. Van, aki rajzokat használ, van, aki kollázt, és van, aki vizuális tartalmú digitális állománnyal játszadozva alkot képeket” (Zograf, 2009: 3.). Ezek az egymástól nagyon különböző megoldások tetten érhetőek a Tolnai-számban is, amelyet igyekszem közelebből megvizsgálni a továbbiakban.

E folyóiratszámról vélhetően a magyarországi terjesztés nehézségei miatt eddig kevés számú írás született. Jánossy Lajos a *Literán* néhány mondat erejéig foglalkozik vele, hangsúlyozza, nem könnyű elhelyezni, ám az biztos, hogy „nem a kényelmes olvasgatásnak, fürdőkádás lezserkedésnek az alanya” (Jánossy, 2011). Áfra János *A válogatás mint alkotás* című írásában a kreatív alkotómunkát emeli ki, ide sorolva a szöveg- és képválogató főszerkesztő, Sirbik Attila tevékenységét is. E szerkesztői magatartás hagyományának megeremtését a hatvanas évekre datálja, amikor Giancarlo Politi elindította az azóta világhírűvé vált *Flash Art* magazint (Áfra, 2010). A *Korunk* 2011. februári, *Képregény, anime, street art* tematikus számában Adorjánni Panna az illusztrációkkal szembeni előítéleteinek felülvizsgálatára kényszerült a *Symposion* Tolnai-száma hatására. Áfrához hasonlóan ő is kiválónak tartja a válogatás eredményét, a többévtizedes életmű darabjaiból kialakult „egységes és önmagában helytálló egészet”. „A képregényből irodalom lesz, az irodalom pedig megszabadul a popkultúrát nagystílusú lenéző, elitista gőnceitől, és szabadon szuszog” – írja Adorjáni, majd így folytatja: „Felszabadító az a bátorság, ahogyan vizuálissá lesznek Tolnai művei.” A legjobb olvasási módként a folytonos újrakezdést, a körbe-körbe haladást javasolja (Adorjáni, 2011: 124–125.). A legkomplexebb kritika Kovács Krisztina tollából született az *Irodalmi Jelen* online felületén. Kovács az *Új Symposion* vizuális hagyománya és a Tolnai-életmű erőteljes képzőművészeti érdeklődése felől közelít a folyóirathoz, majd részletesen, ertőn elemzi a képregény műfaji jegyei és a képek közötti viszonyt (Kovács, 2010). Jelen dolgozat kérdésfeltevése ez utóbbihoz áll legközelebb, arra irányul, hogy a szövegek ihlette munkák nagy részének meghatározására melyik a jobb kifejezés, a tágan értelmezett kortárs képregény, vagy a képregényes elemeket magába olvasztó képzőművészeti alkotás. A válaszádat kicsit megnehezíti, hogy a folyóiratban megjelent képekből vándorkiállítás is szerveztek, így azok kikerültek saját szűkebb kontextusukból, és az ihlető szövegektől eltávolodva önálló életet kezdtek élni. Az elemzés a folyóirat fedőlapjai között kíván maradni, a szövegek és a képek szimbiózisára, a műfaji korlátok problematikuságára, a definiálás bonyolultságára szeretne rávilágítani.

A *Symposion* folyóiratban megjelent alkotások meghatározásához feltétlenül szükséges közelebből megvizsgálni a képregény fogalmát. Az irodalom és képzőművészet határmezsgyéjén álló műfajnak már az elnevezését is sokan problematikusnak tartják, minden kétséget kizáró definiálása pedig szinte lehetetlen. Scott McCloud *A képregény felfedezése* című könyvében oldalakon át keresi a pontos,

minden fontos jellegzetességet tartalmazó definíciót, de végül mégis a legelsőt, a legegyszerűbbet nevezi legjobbnak. Will Eisner sokszempontú megközelítési lehetőséget kínáló kijelentésétől, miszerint a képregény képsorokból álló művészet, többszöri pontosítás után jut el a még mindig nem tökéletes meghatározásig, amely így hangzik: „egymás melletti rajzok és más képek megadott sorrendben, információközlés és a nézőben esztétikai élmény kiváltása céljából” (McCloud, 2007: 13–17.). A képregény lényegéről sokkal többet megtudhatunk, ha megvizsgáljuk eszköztárát. McCloud szerint a képregény nyelve a vizuális ikonográfia, amelynek nyelvtana a keretezés. Ez utóbbit olyannyira fontosnak tartja, hogy a képregényt a keretezés művészetének nevezi, amely minden báját és varázsát a képkockák közti hézagnak, vagyis a csatornának köszönheti (vö. McCloud, 2007: 74–75.). A képregény lényegét pedig szerinte „a keretezés révén a látható és a láthatatlan tánca alkotja” (McCloud, 2007: 213.). Benoît Peeters ezt így fogalmazza meg: „A képregény varázsa a képeket összetartó erő keltette feszültségben rejlik” (Peeters, 2004: 90.). A keret a képzőművészet egyik kiemelt fontosságú eleme, Jean-Claude Lebensztejn szerint „a keret teszi a képet és általában minden mást is, bármiről legyen is szó. Döntő, normatív funkciója van; szabályoz, megsűr, összesűrít, kimetsz, kivet” (Lebensztejn, 2001: 179.). Az olvasónak a kereten belüli és kívüli tartalmakból, a láthatóból és a láthatatlanból kell összeraknia a történetet. A csatorna, vagyis a kihagyások helye követeli meg leginkább az olvasó aktív közreműködését. Hernádi Miklós a rejtvényfejtés lélektani mechanizmusával rokonítja a képregény üres helyeinek kitöltését (Hernádi, 1975: 9.). Peeters véleménye szerint a legnagyobb művészek „az olvasónak arra a képességre építenek, hogy képes előre látni a később bekövetkező eseményeket, ugyanis jó néhány hozzágondolandó, de voltaképpen soha meg nem rajzolt kép segítségével jelenítik meg a helyzeteket” (Peeters, 2004: 91.).

Miután tisztáztuk a képkockán kívüli terület kitüntetett szerepét, érdemes a képkockán belülré tekinteni, ahol kép és szöveg együttese vár bennünket. A kép és szöveg viszonya a képregények legvitatottabb eleme. Ki a képzőművészet, ki az irodalom dominanciáját hangsúlyozza, ki pedig a kettő egyensúlyáról beszél. Ez utóbbit a legszemléletesebben Scott McCloud fogalmazta meg: „A legjobb képregényeknél a kép és szó úgy viselkedik, mint egy táncos pár, hol az egyik vezeti a másikat, hol megfordítva. Amikor mindkettő dominálni akar, az eredeti cél háttérbe szorul. [...] Viszont, ha mindkettő tudja a dolgát, és egyik a másikat erősíti, a képregény is bátran kiállhat a többi, számára éltető erejű művészet mellé.” (McCloud, 2007: 164.) Ugyanezt a véleményt képviseli Peeters is, szerinte a képregény nem törvénytelen gyermek, hanem sajátos nyelvezet, amelyben a két elem elválaszthatatlanul összeolvad, kiegészíti egymást, egyforma részt vállal az elbeszélésből (Peeters, 2004: 93.). „A szó olyan érzéseket, érzéleteket és absztrakt fogalmakat idéz fel, amelyeket pusztán a kép aligha volna képes megragadni: hagyományosan egyedül ez közvetíti a képregényben az emberi hang árnyalatait és melegségét: lehetőséget ad a képregényalkotónak az idő sűrítésére és kitágítására: a

szó és kép összjátéka pedig olyan gondolatokat és érzéseket tud kifejezni, amelyeket külön-külön aligha tudnának.” (McCloud, 2008: 128) Nemcsak a szó segíti a kép megértését, hanem ez fordítva is érvényes, Nicholas Mirzoeff *Mi a vizuális kultúra?* című írásában azt állítja, hogy „a vizualizálás nem helyettesíti a nyelvi diskurzust, hanem érthetőbbé, gyorsabbá, hatékonyabbá teszi” (Mirzoeff, 2000: 29.).

A kép és a szöveg a képkockákban általában egy történetet mutat be, mond el. A képregényt magát megelőzi egy szöveg, egy forgatókönyv, amely lehet eredeti alkotás vagy adaptáció. Témánk szempontjából ez utóbbi érdekes, ugyanis a *Symposion* folyóirat 59. számában szerb, magyar, horvát és francia képzőművészek Tolnai Ottó írásait vizualizálták. Zsilka Tibor a képregény-adaptációk metaszovegszerűségét hangsúlyozza, ugyanis a képregény alkotója az irodalmi mű befogadjaként formálja át az inspirációs bázisként szolgáló szöveget (Zsilka, 1986: 85.). A népszerű irodalmi művek képregényesítése Magyarországon a 20. század második felében igen erőteljes tendencia volt, ahogyan Kertész Sándor fogalmaz ez volt a comics szocialista álruhája, amely segítségével e tiltott műfaj megjelenhetett, fejlődhetett (Kertész, 2007: 111.). Az adaptáció körül igen élénk vita alakult ki, Rubovszky Kálmán *A képregény* című könyvében hatásosan ütközteti a különböző véleményeket. A irodalmi művek illusztrálását elfogadók kultúrmisszióként és az irodalmi nevelés fontos eszközeként tekintenek az adaptálásra. Az ellenzők viszont elutasítják a csonkítást, a zanzásítást, a sematizálást, a fércművek esztétikai régiókba emelését, az irodalmi tényező, a szöveg túltengését (vö. Rubovszky, 1989: 271–297.).

A *Symposion* képregényszámai nem rokoníthatóak a sokszor kárhoztatott adaptációkkal. A közölt képzőművészeti alkotások túlmutatnak az illusztrálás gesztusán, céljuk nem a bonyolult tartalmak megértésének könnyítése, az ismeretterjesztés vagy a népszerűsítés. „A képregénynek művészetként leglényegesebb tulajdonságáról, a könnyen érthetőségről kell lemondania. Ezért a művészi képregény sohasem lehet teljesen azonos teljesen a klasszikus értelemben vett képregénnyel” – állítja Fischer Gábor, majd hozzáteszi, hogy a művészi képregény nem vizsgálható és értelmezhető a képregény műfaján belül (Fischer, 2004: 73.). Meglátásom szerint a művészi képregény a legáltalánosabb kategória, amelybe besorolhatnánk a *Symposion* képregényeit. Ez a kifejezés magában foglalja mindazokat az attribútumokat, amelyeket a korábban felkinált tágn értelmezett kortárs képregény és képregényes elemeket magába olvasztó képzőművészeti alkotás fogalmához kapcsolhatunk. A művek megközelítéséhez jó kiindulópont lehet Sebők Zoltán Roy Lichtenstein-értelmezése. Az amerikai pop-art jeles képviselőjének kiragadott, felnagyított képregény-kockái Sebők szerint már nem képregényként, hanem festményként, illetve összetett montázs-jelentésstruktúráként funkcionálnak. A festményolvasat a képregényt megtisztítja programozott, ideológiai jellegétől, redundáns narrációjától (Sebők, 1979: 309.). A *Symposion* Tolnai-számának alkotásaira tehát festményekként, képzőművészeti alkotásokként kell tekinteni, de mivel erőteljesen a képregény eszköztárából építkeznek, ezt mindenképpen szem előtt kell tartani, például a kerettel való játékot, a kép és szöveg viszonyát.

A vizsgált alkotásokra jól alkalmazható a Zsilka által használt metaszövegszerűség, hiszen a szövegek vizualizálása valójában azok képi értelmezése. A befogadóként is fellépő alkotó döntése határozza meg, hogy az irodalmi mű mely elemei válnak hangsúlyossá a képen. A comicsra jellemző stilizálás, sűrítés tehát nem egyszerűen csak a szöveg leegyszerűsítése, hanem éppen a fontos motívumok kiemelését is szolgáló eszköz. A kiemelés aktusa többszörösen tetten érhető a folyóiratban, a vizuális interpretáció mellett Sirbik Attila az életmű súlypontjait szem előtt tartó szövegválogatását is ez határozza meg. Hangsúlyos még a fordítótevékenység, ugyanis a műveket magyar és szerb nyelven is közlik, tehát a művészeti ágak közti határok mellett a nyelvi határok átlépése is megtörténik.

Mindezek mellett a keretek fellazítása, olykor eltüntetése is jellemző a Tolnai-szám képeire. Sebők Zoltán Slavko Matković szignalista képegényeiről értekezve hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Bosch+Bosch* csoport alapító tagjának képegényből születő konkrét költeményeiben „a képkockák szorosan egymás mellett vannak, összeérnek, másrészt úgy figurái, mint betűi gyakran átnyúlnak a szomszédos képkockákba, mintegy energiát – montázs-energiát – kölcsönözve egymásnak. Így egy nagy képre szinkretizálódnak az elemek – a »képegény« tetszőleges irányba »olvasható«-nézhető. Organikus, vizuális egység, mint egy festmény” (Sebők, 1982: 21.). A képkockák ugyan megmaradnak Radovan Popović Tolnai *arkkép forradással* című verse alapján készített expresszionista munkáján, de maga a csatorna eltűnik, így ez az alkotás is organikus egységként, egy festményként hat, ahogyan Matković alkotásai. Itt kell megemlíteni Daniela Mamužić a *Költő disznósírból* két egymáshoz nem kötődő részletéhez festett művét, amely nem képkockákból összeálló egység, hanem egyetlen kép felszabdálása négy képkockára. Mintha egy rácsos ablakon keresztül látnánk az ágyban fekvő lányt, aki papírcsónakokat dobál a Tiszába, míg a folyó másik oldalán egy férfi épp belépni készül a vízbe. A beteg Magdaléna gyönyörűen összehajtogatott papírhajóit, amelyek a szövegben az ágy körül repkednek, Mamužić a második szövegrész fő motívumába, a Tiszába helyezi, így kötve össze a két részletet. A kerettel való játék másik típusát, vagyis a figurák, betűk átnyúlását a másik képkockába szintén megtaláljuk a vizsgált folyóiratban, például Utcai Dávid hagyományos szóbuborékos képegényében, amelyet az *Ómama egy rotterdami genszterfilmben* inspirált, vagy Ricz Gézának a *Prózák könyvéhez* készített munkájában. Bruno Tolić mozgóképet imitáló képsorozatán, valamint Fodor Tibor és Kanyó Ervin kollázsain a keret teljesen eltűnik, ugyanúgy, ahogyan Stark Attila, Vidák Zsolt, Tijana Luković vagy Sagmeister Péity Laura képszövegein.

Kép és szöveg viszonyát tekintve többféle megoldással találkozhatunk a választott folyóiratszámokban. A szöveg több esetben tölt be grafikai funkciót a képen, Scott McCloud a szónak és a képnek ezt a kombinációját nevezi montázsnak. Ilyen például Szöllősi Géza munkája, amelyen az ihlető az vers teljes egészében megjelenik kézírással, a hozzá tartozó illusztrációk pedig a szövegben szereplő maszkokra vonatkoznak. Ide sorolható Fodor Tibor kollázsa, amely szintén az árvacsáth egyik

darabját dolgozza fel, vagy Vidák Zsolt alkotása, amelynek elrendezése különösen érdekes. A kereteket teljes mértékben nélkülöző képen az olvasó-nézőnek keresgélnie kell az összetartozó képeket és feliratokat. Az olvasás iránya elsőre teljesen szabadnak tűnik, ám itt-ott nyílnak igazítják el a befogadót. Aleksandar Zograf, Utcai Dávid vagy akár Miroslav Lazendić hagyományos képregényeiben szó és kép együttesen szükséges a tartalom megértéséhez, McCloud szerint ez az összefüggő kombináció. Tijana Luković a *Három emelet víz alatt* című áruháznovellához készített rajzán úgy tűnik kép és szöveg párhuzamosan, külön úton halad egymás mellett, viszont az elbeszélés ismeretében könnyedén összekapcsolhatóak, értelmezhetőek. Vastag Róbert képregényében inkább a szöveg a domináns, így a szóhangsúlyos kategóriába sorolhatjuk. Bruno Tolić munkája viszont egyértelműen képhangsúlyos, szöveggént csak a cím szerepel.

Izgalmas még azt is megnézni, hogy a képzőművészek mit emelnek ki a szövegekből, mit tartanak vizualizálhatónak, fontosnak. Fodor Tibor *árvacsáth*-kollázsán a vers szinte minden fontos motívuma megjelenik. Damir Pavić képregényének stílusát, az alakok kinézetét az ihlető Tolnai-műben említett csontváz emberek határozzák meg, akiket Zoran Mušić szlovén festő a koncentrációs táborban rajzolt. A *Prózák könyvének* egy részletét feldolgozó Ricz Géza képregényében az olvasó szeme először a Bisók nevű határőr többször ismételt, hatalmas betűkkel megrajzolt nevén akad meg, csak ezután tudja elkezdeni a dekódolást. A sváb határőr neve a szövegben is nagyon sokszor visszatér, szinte rátelepszik az elbeszélésre, így kitüntetett szerepét Ricz a már-már kiugró feliratokkal nagyon szemléletesen érzékelteti. Stark Attila a *Gastarbeiter story* képregényesítője a leírt események ábrázolását egyéni leleménnyel egészíti ki, többnyelvű feliratokkal idézi meg a vendégmunkások kevert, rontott beszédét.

A főszerkesztő, a fordítók és a képzőművészek közös munkájának, interpretációjának eredményeként a *Symposion* folyóirat 59. számában a Tolnai-opus izgalmas „olvasatai” kerültek egymás mellé. Ennek kapcsán felvetődik az a kérdés, hogy ennek az összeállításnak van-e létjogosultsága a választott szerző életműve felől nézve. Az kétségtelen, hogy Tolnai kitüntetett szerepet szán a képzőművészetnek, központi témái közé tartozik. Mikola Gyöngyi hangsúlyozza, hogy Tolnai esetében az elsődleges kérdés nem a nyelvi kifejezés problémája, hanem a „képi percepció”, amely az érzékelés nyelv előtti síkjá (Mikola, 2005: 19.). *Költő disznósírból* című könyvében Tolnai így vall erről: „nekem minden mint képzőművészeti kérdés mutatkozik előbb, mint képzőművészeti kérdés válik érthetővé, tanulmányozhatóvá, ehetővé”. A témák tehát először képzőművészeti problémaként fogalmazódnak meg a szerző gondolkodásában, csak ezután verbalizálódnak. Amennyiben e szövegeket újra képpé transzformálják, akkor azok eredeti állapotukhoz térnek vissza. Ha ezt a gondolatmenetet elfogadjuk, akkor megállapítható, hogy a *Symposion* folyóirat képregény kiadásában a képzőművészek saját képi interpretációjukkal a szövegek nyelv előtti állapotát rekonstruálják, újra képzőművészeti kérdésként jelenítik meg azokat.

Felhasznált irodalom

- ADORJÁNI Panna 2011: *Tolnai képregél.* Korunk 2011/2. 124-125.
- ÁFRA János 2010: *A válogatás mint alkotás.* <http://kulter.hu/2010/10/a-valogat-as-mint-alkotas/> [Utolsó letöltés: 2011. március 5.]
- BALÁZS Attila 1977: *A képregény.* Új Symposion 1977. január 141. sz. 7-11.
- FISCHER Gábor 2004: *Képregény és képbeszéd. A képregény mint képi megmutatkozás és az elbeszélő nyelvi kifejezés formalizált kapcsolatának egy esete.* Enigma 2004. 40. sz. p. 47-73.
- DENGERI, Ješa 1979: *Az amerikai underground képregény. Vázlat egy olvasáshoz.* Új Symposion 1979. szeptember 173. sz. 302-303.
- HERNÁDI Miklós 1975: *A képregény szükséglete.* In: Gellért Endre: *A képregény története.* Budapest: Tömegkommunikációs kutatóközpont, 3-20.
- IGNJATOVIĆ, Srba 1979: *A képregény költőisége.* Új Symposion 1979. szeptember 173. sz. 297-301.
- IVKOV, Slobodan 1998: *Mala istorija srpskog stripa. Razmatrana kroz odnos ikone i savremeno koncipiranog stripa.* http://www.rastko.rs/strip/ivkov-mala_istorija.html [Utolsó letöltés: 2011. március 5.]
- JÁNOSSY Lajos 2011: *Lapot kérek – 2011 január-február.* <http://www.litera.hu/hirek/lapot-kerek-2011-január-február> [Utolsó letöltés: 2011. március 5.]

- hr/>
- KERTÉSZ Sándor 2007: *Comics szocialista álművészetében*. Nyíregyháza: Kertész Nyomda és Kiadó
- KOVÁCS Krisztina 2010: *Képregényes szövegűjjászületésnap. A Symposion folyóirat Tolnai-számáról*. <http://www.irodalmijelen.hu/node/7245> [Utolsó letöltés: 2011. március 3.]
- LÁNG István 1996: *A teremtő fürdőköpenye*. Filmvilág 1996/10. 44-48.
- McCLOUD, Scott 2007: *A képregény felfedezése*. Budapest: Nyitott Könyvműhely
- McCLOUD, Scott 2008: *A képregény mestersége*. Budapest: Nyitott Könyvműhely
- MIKOLA Gyöngyi 2005: *A Nagy Konstelláció. Kommentárok Tolnai Ottó poétikájához*. Pécs: Alexandra Kiadó
- MIRZOEFF, Nicholas 2000: *Mi a vizuális kultúra?* Ex Symposion 2000/32-33. 27-32.
- PEETERS, Benoît 2004: *A képregény. Egy sajátos nyelv*. Enigma 2004/40. 90-95.
- RUBOVSKY Kálmán (szerk.) 1989: *A képregény*. Budapest: Gondolat Kiadó
- SEBŐK Zoltán 1979: *Roy Lichtenstein és a képregény*. Új Symposion 1979. szeptember 173. sz. 308-309.
- SEBŐK Zoltán 1982: *Slavko Matković szignalista képregényei*. In: *Médiumok és művészetek*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 16-21.

- SZOMBATHY Bálint 1981: *Visszapillantás a földalatti képregényre.* Híd 1981/2. 257-261.
- THOMKA Beáta 2009: *Symposion-kollázs.* In: *Déli témák. Kultúrák között.* Zenta, zEtna, 119-139.
- VIRÁG Zoltán 2010: *A margó vándorai. Az Új Symposionról.* In: *A szomszédság kapui. Tanulmányok.* Zenta, zEtna – Basiliscus, 18-53.
- ZOGRAF, Aleksandar 2009: *Óriásbéka, avagy a képregény nyelvezetéről.* Symposion 2009/56-57. 3.
- ZUPAN, Zdravko 1999: *Zlatno doba srpskog stripa ili Strip u Srbiji 1935–1941.* <http://www.rastko.rs/strip/zzupan-zlatnodoba.html> [Utolsó letöltés: 2011. március 5.]
- ZUPAN, Zdravko 2006: *Strip u Srbiji 1955–1972.* http://www.rastko.rs/strip/1/strip-u-srbiji-1955-1972/index_1.html [Utolsó letöltés: 2011. március 5.]
- ZSILKA Tibor 1986: *A képregény mint műfaj.* Jel-kép 1986/2. 83–87.

Képolvasási és szövegolvasási stratégiák a rövid prózában

– Nádas Péter: *A fotográfia szép története* –

„Egy kép az egy kép, és a szöveg az egy szöveg. És ezt nem kell bebizonyítani.” (Wernitzer, 2002: 1087.) – áll Jochen Jung Nádas Péter *A fotográfia szép története* című novelláját értelmező művében. Ha valóban így van, a kép–szöveg kapcsolatának kérdése értelmetlen, nemcsak Nádas jelölt műalkotására, de e viszony irodalmi, irodalomelméleti, esztétikai és filozófiai tárgykörére vonatkozóan is. Amikor *A fotográfia szép története* kapcsán, a kép–szöveg viszonyán gondolkodni kezdtem, meglepően vettem tudomásul, hogy az elkülönítés valójában meg is történt. A novella fogadtatását tekintve úgy tűnik, helytálló Jochen Jung megállapítása; az értelmezés során sem a képekre vonatkozó olvasási stratégiák, sem az említett tudományok által kínált összefüggések figyelembevétele nem volt jellemző. A recepció számára a kép által közvetített narratíva helyett, a kép által hordozott retorikai funkció, a szövegen tetten ért képi elbeszélésformák azonosítása a hangsúlyos. Ez a megközelítés redukzív viszonyulást eredményez. Nem tudom, hogy valóban a kép és a szöveg önálló, esetenként szembenálló jelenléte hívta-e életre ezt a lehatárolást, az mindenestre nyilvánvaló, hogy a találkozásuk ontológiája köré szerveződő beszédmód nem jellemezte mindeddig *A fotográfia szép története*nek fogadtatását, vagy ha igen, akkor nem hozta meg a kívánt áttörést. Pedig e szempont nemcsak az idézett novella sajátossága, legalább ennyire hangsúlyos a Nádas életmű egészét tekintve is.

Nádas prózájában az irodalmi szöveg és képi ábrázolás viszonyával foglalkozó írások külön egységet képviselnek. A megjelent művek egészét figyelve is több olyan alkotással találkozhat az olvasó, amely fényképeket, képeket, képleírásokat tematizál, esetenként társít a szöveghez, vagyis ahhoz a diszkurzív térhez, amely e társulást keretbe foglalja, megelőzi, követi, elrendezi. S a példák sorát nemcsak a jelölt témát közvetlenül kifejtő, de a képre vonatkozó, utalásszerű elemek hálózata is tovább gazdagítja. *A fotográfia szép története*nek specifikuma, hogy a kép tematikus jelenléte, s az általa kitöltött tér, a nyelv, a megszólalás egyetlen lehetősége, annak ellenére, hogy nem helyettesíti a szöveget és nem is társul hozzá. Ebben a megközelítésben tehát nem a kép által érvényesülő szerkesztési elv a meghatározó. Két folyamatot lehet elkülöníteni. A képi elbeszélés összefüggéseire orientált olvasat jellemzője, hogy autonóm státuszt tulajdonít a képnek, s megpróbálja kategóriákba rendezni azokat a képi elemeket, amelyek visszatükröződnek az irodalmi szövegben. Emellett Nádasnál a téma sajátóságaként ragadható meg az a kérdés, hogy vajon a befogadás során kellő bizonyossággal szét tudjuk-e választani

a szerző fotóriporteri munkásságára, fényképészi tapasztalatára és tudására számot tartó, érzéki benyomásainkat a szöveg esztétikai-filozófiai megoldásaitól. Az olvasói attitűd azt sugallja, hogy a képi elemeket tartalmazó szövegek értelmezésében – talán az említett háttértudás végett – a térbeli látvány tapasztalata az elsődleges és meghatározó.¹ Ezen szempontrendszer a kép funkcióját abban ismeri fel, hogy az a mű belső, immanens világa és a külső, tárgyi világ között közvetít.

A kép narratív és figuratív elemeinek feltárása szempontjából helytálló és lényeges e megközelítés, ugyanakkor egységesítő jellegű. A művek rokoníthatóságát tekintve befejezettséget sugall, a tárgyiasult világ egységes színrevitelét. Pedig a képi narráció Nádasnál nemcsak az érzéki tudásunkra, az ezzel kapcsolatos ismereteinkre, sémáinkra hat, hanem az abszolút értelemben vett szellemi lét, a tudat formájára, retorikájára, és elbeszélhetőségére is. Mint tudjuk, Nádas műalkotásaiban a nyelv és kép egymásrautaltságát, a képleírást integráló *Mélabú* (Nádas, 1988) című esszé, *A fotográfia szép története* (Nádas, 1995) című novella, a *Valamennyi fény* (Nádas, 1999) és a *Saját halál* (Nádas, 2001) című kötetek példázzák a legkifejezettebben. Összességében elmondható, hogy a kép-szöveg kapcsolata behálózza a jelölt művek terét. A hagyományos módszertani ismérvek szerint, ezek elemzése kétféle olvasatot tesz lehetővé. Az egyik esetben a képzőművészet felől közelíthetünk az irodalmi alkotáshoz, áttekintve azt, hogyan viszonyul a szöveg a hozzá társított, vagy a benne tárgyalt kép poétikájához. A másik eljárás fordítva, azaz az irodalom felől olvassa a képet, s például az ekhprasziszra ismer rá az irodalmi alkotásban.

Ezek a szempontok, meglátásom szerint, a Nádas művek értelmezését tekintve, a következőképpen érvényesülnek. A szöveg terében megjelenő vizuális elem, a kép, vagy annak tematikus megjelenése, sokszor a kép irányába mozdítja el az értelmezést, s olykor jogtalanul, felbontja a kettősséget, ezek funkcionális társulását hangsúlyozva. Jogos lehet-e a megközelítés a *Saját halál* című kötet esetében, itt ugyanis nehéz eldönteni: vajon a szerzői vagy a szerkesztői szándék eredményezte a szöveg és kép közötti elrendezést, esetleg a képek sorozata egy önálló, vizuális tér, mely függetleníteni tudja magát a szövegtől (vö. Tarján, 2004.). A felsorolásban szereplő egyéb művek dialektikáját viszont kevésbé jellemzi ez a befogadói kétely. A *Mélabú* című esszé műfaji sajátossága révén kapcsolódik a röviden jellemzett módszertani lehetőségekhez: egy képleírást közvetít. A *Valamennyi fény* című kötetet – a *Saját halál*hoz hasonlóan – a megjelenítés egy példaként tarthatjuk számon, értelmezésekor a képzőművészetből kiinduló olvasatnak lehetnek privilégiumai. A kiemelt művek közül *A fotográfia szép története* (Nádas, 1995) című novellának kell kiállnia a próbát.

¹ Balassa Péter e témáról a következőket állítja: „Úgy tűnik Nádas számára a látás rögzítésének szörnyű éthosza egyben a történetmondás megkötésének poétikája. Ennyiben az író még mindig tudósító, fotóriporter, az, ami egykor volt; dokumentaristája, politikusa valami elragadóan szép és szörnyű közös értelemvesztésnek: a mindenkor fotólátvány mondással, történettel teli süketiségének.” (Balassa, 1997: 475.)

A művet Nádas 1992-ben, Monory M. András felkérésére írta. A szövegnek a címben jelzett, az alcímben pedig ténylegesen is szereplő műfaji megjelölése, a filmnovella, úgy tűnik, napjainkig meghatározza a műnek a kritikai megítélését. *A fotográfia szép történetét* illetően a reprezentáció közvetítőjeként számon tartó munkák mellett érvelnek, hogy e novella a képzőművészeti alkotások irodalmi megjelenítésében továbblépést képvisel azáltal, hogy jelzi: a szövegben a kép semmiféle előjoggal nem ruházható föl, mint ahogyan megírni sem lehet a fotográfia szép történetét. Bár ennek az elméletnek nagyon fontos szerepe volt az újraértelmezésben, a kép ontológiai megközelítését nem teszi lehetővé. A mű interpretációja során számomra nem az volt a kérdés, hogyan viszonyul a kép a szöveghez, hanem az, hogy vajon filozófiailag is releváns módon befolyásolja-e a narratíva irányultságát a képi tematika. A nyelvi közlés képszerűsége és metaforikus kiterjesztése helyett, a képnek a narratívában betöltött térbeli szerepét próbáltam meghatározni, a kép terét a kép ontológiájával hozva összefüggésbe.

A téma feldolgozását tekintve, Balassa Péter, Nagy Gabriella 1995-ben megjelent tanulmánya mellett, a német irodalmi recepciót kell megemlítenünk. Amint azt Wernitzer Julianna (Wernitzer, 2002) jelzi, a német nyelvterületen született Nádas-értelmezések, kritikák egységesen, a fotó és szöveg elválaszthatatlan kapcsolatát, illetve a két eljárás közötti különbséget elemzik, így a történetmesélés másodlagosságát hangsúlyozzák. Noha a jelölt recepció *A fotográfia szép történetének* kritikai, műfajkritikai megítélését meghatározta, ezzel párhuzamosan zárójelezte a novella által kínált elméleti pozíciót. Tehát *A fotográfia szép történetében* fejtegetett kép–szöveg immanens viszonyához, ontológiai jelentésrétegéhez nem a fenti megfontolások visznek közelebb. A következőkben kiindulópontnak teszem meg azt, hogy *A fotográfia szép története* rendhagyó irodalmi és filozófiai mű; a novellában a kép, mint metafiguratív elem, ontológiai jelentést hordoz magában.

Az ebből eredő diskurzus igen összetett, annak ellenére, hogy az alkotásokban tetten ért közlésformák grammatikai, poétikai vonatkozását háttérbe helyezi. Sajátossága, hogy a kép esztétikai szerepét a szubsztanciális lényeg fogalma írja fölül. André Bazin *A fénykép ontológiája* című szövegében (Bazin, 1977) e jelenséget a kép–fénykép viszonya révén, az azonosság fogalmával magyarázza, s kifejti, hogy míg egy festmény átírja az őt körülvevő világ narratíváit, a fénykép inkább ujjlenyomata a világnak. Értelmezésében tehát a fénykép a megmutatás esztétikája révén kapcsolódik a világhoz. Erre a szempontra utal Nádas, amikor narratívába rendezi a fotográfia szép történetét, de a novella címének hívószavai helyett a tudat és tárgy összefüggéseit tárgyalja. Az intermedialitástól való, tényleges eltávolodás ebben a mozzanatban érhető tetten: a novella a kép által közvetített formamechanizmusok helyett (a retorikai mechanizmusok révén) a kép ontológiai hátterét fejt ki. Ezáltal a képi és nyelvi elemek között íródo összefüggések vizsgálatára irányítja a figyelmet. Az értelmezés nehézségét nem ez, inkább azon ingadozás okozza, mely a kép, mint forma és a szöveg, mint retorika között alakul

ki azáltal, hogy ez a viszony folyamatosan áttevődik, s a kép retorikusságát a szöveg formaisága ellentétezi. A következőkben a képet olyan retorikai elemként értelmezzük, mely a novellában a főszereplő, Kornélia énjét, tudatát helyettesíti. Ez a megközelítés egy metonimikus, áttevő jelentést hoz létre a szövegben, mely a képnek a szó szerinti jelentésről a figurálisra történő átvitelét jelöli. A figurális jelentés ebben az esetben nem pusztán retorikai szándékkal bír, tehát nemcsak mint prózapoétikai elem, nyelvi alakzat érdekes, de legalább ennyire fontos a kép tárgya által hordozott közvetítő jelleg is, amely az élet–halál, kimondás–elhallgatás, nyelv–kép között íródik. Ebből a szempontból a kép egyszerre alkotja a mű belső és külső világát, mivel egy formaszervező elem, ugyanakkor a szöveg jelentéseit is egyesíti.

Ha megfigyeljük, *A fotográfia szép történetének* narrációja egy metonimikus konstrukcióba szerveződik, amely a megmutatás helyett az elmondás retorikáját követi. Paul de Man az *Én* (de Man, 1999) című szövegében, a bemutatás e két módjának, a narratív diskurzust formáló, klasszikus ellentétpároknak a részletes elemzése közben, ezek világos megkülönböztetését éppen egy térbeli objektum, egy szobor olvasatában ismeri fel. Értelmezésében a tárgy figuralitása teszi lehetővé a megmutatás és elmondás ambivalens jelenlétét, ugyanakkor ez tartja fenn a kettő különbözőségét is. A tárgy, és annak szubsztanciája Nádasnál szintén egy objektumban, a fotográfiában összpontosul. A kép azonban nem eszköz, hanem téma Nádas számára, pontosabban ennek hiánya az érdekes. Mint térbeli objektum, érzéki–érzelmi összefüggésben áll a képet tárgyaló szöveggel. A forma és retorika közötti áthidalás a tér fogalma által szervezi újjá azt a műfaji konvenciót, melyet értelmezésemben Nádas provokál.

A tér sajátossága ebben a tekintetben az, hogy számot ad az elbeszélés kereteiről. Amikor az irodalmi szöveg szerkezetéről beszélünk, nem vonatkoztathatunk el a tér jelentéskiterjesztő hatalmától, mely nemcsak a mű formáját és szerkezetét rögzíti, de átszövi a szöveg jelentésrétegeit is. Különösen indokolt figyelni az elbeszélhetőség terére. Meggyőződésem, hogy Nádas novellájában a képolvasási stratégiák működtetését a narráció által közvetített térszemlélet teszi érvényessé. A kép által jelölt tér egy újfajta megközelítés szükségességét jelzi. *A fotográfia szép történetének* paradoxona, hogy – amint azt a cím is jelzi – fogalmilag közelít a tanulmányom bevezetőjében tárgyalt témakörhöz, feloldja a kép–szöveg közötti ambivalenciát, mégis végigviszi a kettősséget, oly módon, hogy a szöveg narratív természetét egy-egy kép rövid tartalmi és stilisztikai körülírásával bontja meg. A novella referenciális alapja, a kép, kimozdítja a korlátok közé szorított nyelvet, a szövegszerkesztői eljárás logikája azt sugallja, hogy mindvégig a nyelv, a kimondás a lényeges. A szereplők nyelvvel való küzdelme sokszor a kimondás lehetetlensége, az elmúlással folytatott hiábavaló harc szimbóluma.

Írni, hogy kijátsszuk a halált – ezzel a mondattal idézi Foucault *Nyelv a végtelenhez* (Foucault, 2000: 61.) című tanulmányában Blanchot filozófiájának egy központi tézisé. Foucault az idézettel a temporalitás tárgykörére, valamint az

írás és a beszéd mögött, vagy az ezekben rejlő ontológiai elemre is utal. Foucault írásaiban gyakran hangsúlyozza, hogy nemcsak az írás, de a beszéd is sajátos koherenciát alkot a térrel és az idővel, mivel a halál áthatja létezésünk minden mozzanatát. Értelmezésében megnyilatkozásaink az elmúlás tudatában szólnak meg, talán azért, hogy – akár egy pillanatra – felfüggeszsek a kimért időt. Az írásnak és a beszédnek tehát lételméleti hozadéka van. A felhívásban rejlő filozófiai törekvés természetesen nemcsak Foucault – és közvetve Blanchot – írásainak sajátossága; az írás kényszerének, a megszólalás hatalmának, a beszéd, az elmondás retorikájának problémája a modern diskurzus egészét áthatja. Ez a szempont az irodalomtudományban, a szépirodalmi szövegek (próza)poétikájában lesz igazán érdekes. Az idézett filozófiai teóriák sajátossága ebben a megközelítésben az, hogy új formát és evidenciát adnak a lét fogalmának, s a szubjektumot egy olyan átfogó képben alkotják újjá, amely a nyelv és a lét kiüresedett otthonával, azaz a halállal folytat párbeszédet. Foucault, mikor Blanchot-t idézi, tudja, hogy Blanchot számára éppen az irodalom teszi lehetővé a nyelv irányába való olyan áttörést, ahonnan a szubjektum ki van zárva. Blanchot *Az irodalmi tér* (Blanchot, 2005) című művének egyik központi állítása éppen az ilyen értelemben vett kívülség fogalma köré szerveződik. Az írás Blanchot értelmezésében a magány igénye: tér, egy zárt világ színhelye. Hely: ahová a művész visszavonulhat, de közvetítő elem is, mivel az elvonultságot biztosító tér által létrehozott mű a lét kifejezője. Érdekes figyelni erre az ambivalenciára, nemcsak azért, mert a modern filozófia által működtetett lét fogalmának alakváltozatai gyakori elemként vannak jelen az irodalmi szövegekben. A tér, ami helyet ad a létnek, már csak egy olyan kiüresedett kategória, amely a szubjektumot saját nyelvéből és önazonosságából egyaránt kibillenti.

Blanchot célja, hogy az irodalom terét, valamint a szerzőt, a szöveget és az olvasót is beszéd közben érzük tetten. Éppen ezért, az irodalmi szövegek értelmezésekor a lét azon mozzanatára kell összpontosítanunk, mikor ezek valamelyike megnyilatkozást tesz, s így kifejezésre juttatja a halállal vívott harcot. Ez a kísérlet indította el bennem a következő elemzést. A vázolt filozófiai kontextus az irodalmi alkotások olvasata révén csak tovább erősíti az ambivalenciát. A halál, mint látni fogjuk, a modern létállapot egy olyan eleme, amely nyugtalanítja, ezért fenntartja a korban íródo irodalmi szövegek narratíváját, ellenszegül, vagy éppen partnerként vesz részt azok konstrukciójában.

Foucault, amikor tanulmányában Blanchot-ra hivatkozik, alighanem erre a szituációra utal, s habár szerepválasztásában Homérosszal indít, az antik hagyomány olvasata már a nyelv egyik nagy ontológiai eseményeként lesz érdekes. Homérosz Odüsszeusza számára az élettörténet, mint narratíva, a halállal folytatott párbeszéd primér forrása. A nyelv azonban visszatükrözi önmagát, s csak úgy képes megszólalni, ha a halállal szembeszegülve, eldalolja identitását, ismertet egy olyan önazonosságot, melynek elbeszélése határt húz a közeledő vég és az elbeszélés jelen ideje között. Homérosznál a halál kijátszása olyan eredendőség, amely áthatja és

irányítja a nyelvben való lét minden formáját. A halál tehát már Homérosz számára is ontológiai elem, az életet szervező beszéd kiinduló- és végpontja egyszerre. Vajon hogyan hagyományozódik tovább a nyelv ezen antik öröksége napjaink irodalmában? Foucault szerint a hős beszédét, vagy a hősről szóló beszédet a nyelv önmagáról szóló és önmagával folytatott beszéde váltja fel: „Amit ma irodalomnak nevezünk, az szigorúan véve éppen ekkor, a XVIII. század végén jön létre, egy olyan nyelv megjelenésének következtében, melynek villámcsapása minden egyéb nyelvet kiéget, világra hozva egy olyan homályos, mégis uralkodóvá váló alakzatot, amelyben a halál, a tükör, a másolat és a szavak végtelen gomolygásának játéka zajlik.” (Foucault, 2000: 69.)

Ezt a jelenséget az irodalmi művek értelmezésekor, az antihős struktúrájában kell feltárnunk. A lét kérdésének abszurdítása, a nyelv kiúttalansága, az otthontalanság metaforái – ezek azok a szempontok, amelyek a szubjektum halálát a legkifejezőbbben példázzák. Az ezt integráló irodalom az írás profán színhelyévé alakul, az irodalmi mű terében az írás eredendője, a beszéd, széttroncsolja a lét formáit. Foucault értelmezése dolgozatom szempontjából azért releváns, mert a beszéd és az írás terének, azok funkciójának egy olyan új megközelítését adja, mely sok szempontból összefüggésbe hozható Nádas Péter írásművészetével, annak teoretikus elemzésével.

A fotográfia szép történetében az írás nem szervező erő. Az íráshoz szükséges szavak ugyanis magára hagyták az elbeszélőt, ezért őket egy-egy kép rövid, villanásszerű leírása helyettesíti. De „A művészet nem vallás, mégcsak nem is vezet a valláshoz, de a mi ínséges időkben, amikor az istenek távol vannak, a távollét és a száműzetés idejében, a művészet az ínség bensőségességéként nyer igazolást, olyan erőfeszítésként, mely a képen keresztül teszi nyilvánvalóvá a képzeletbeli tévedést, s végső soron pedig az e tévedés mögött rejtőző megragadhatatlan, elfelejtett igazságot” – írja Blanchot (Blanchot, 2005: 60.)

A fotográfia szép történetében megfigyelhető, hogy a szöveg terét a töredékes felépítés és a töredékes, folytonosan megszakított narráció ruházza fel ontológiai jelentéssel, mely a főszereplő világtapasztalatára épít. A kép a nyelvvel lép kapcsolatba. Ennek lényege, úgy vélem, abban köztes térben ragadható meg, amely *már* nem kép és *még* nem maga a nyelv. A kép ontológiája már önmagában feltételezi a nyelvtől, a közléstől való eltávolodás mozzanatát, ez az eltávolodás viszont mindig a nyelv függvényében, a nyelvhez való viszonyulás során jön létre.

Mi a nyelv a műben? – kérdi Blanchot, a nyelvet, mint a gondolkodás beszédét, a mondás-kimondás hiányaként határozva meg. Értelmezésében az irodalom, az irodalmi szöveg egy olyan üresség, amelyben a nyelv teret talál magának, noha az irodalom nyelve egy önmagától és szerzőjétől egyaránt eltávolodó entitásként értelmezhető. Blanchot számára az irodalom áttörést tesz lehetővé egy olyan nyelv irányába, ahonnan a szubjektum ki van zárva. *Az irodalmi tér* című művének egyik központi állítása az ilyen értelemben vett kívüliség fogalma köré szerveződik. Az írás a magány igenlése, olyan tér, amely egy zárt világ színhelye, ahová a művész

visszavonulhat, a munka, az alkotás helye, de egyszersmind közvetítő is, mivel az elvonultságot biztosító tér által létrehozott mű a lét kifejezője. A Blanchot-féle koncepció új formát és evidenciát ad az irodalmi tér fogalmának. Az irodalmi műalkotás tere Blanchot szerint zárt tér, egy végső, önmagából építkező világ. Az olvasó éppúgy, mint az író, a maga idegenségében közelít az irodalmi szöveg világához. Az irodalmi műnek jellemző sajátossága Blanchot értelmezésében az, hogy teljes tudatlanságot követel a befogadó és a szerző részéről egyaránt. Érdemes figyelni arra a megkülönböztetésre, melyre Blanchot az irodalmi műalkotás és a zene, az irodalmi műalkotás és a képzőművészet viszonyának rövid elemzésében hívja fel a figyelmet. Míg az irodalmi szövegek sajátossága, hogy nyelvvel rendelkezünk az elragadtatásban, (Blanchot, 2005) a zenei és a képzőművészeti alkotás a befogadáshoz szükséges szervvel ajándékoz meg bennünket. A képzőművészeti alkotás nyilvánvalóvá teszi a másokat kizáró űrt, az irodalmi szöveg sajátos tere viszont nélkülözi a lehatárolást.

E megközelítésre Nádas novellája több szempontból is reflektál. A *fotográfia szép története* azért különleges, mert megfordítja ezt a viszonyt. A narráció alapja egy kérdés: vajon azok az irodalmi szövegek, amelyek tárgyukban, és nem a megjelenítésben foglalkoznak képekkel, képi elemekkel, lehatárolják a befogadás tudatlanságát, vagy tudatossá teszik a megértés lehetetlenségét? Nádas novellája, úgy tűnik, meg szeretné szüntetni ezt a lehatárolást. A fotográfia történeti narratíváit ígérő cím tudatlanságban hagyja olvasóit, és felszámolja a képolvasási stratégiákra vonatkozó ismereteinket. Egyetlen kivétel a *Camera obscura* című fejezet. A bevezető mondat magába sűríti a fejezetcím által jelölt tárgy jellemzőit. A szöveg további része azonban az auditív képességeket hívja életre, majd a kapcsolat hiábavalóságára, lehetetlenségére hívja fel a figyelmet. Az elájult Kornélia segítségére érkező Henriette „hosszú pillanatokig nem képes kapcsolatot létesíteni a szeme által közvetített látvány, a látványt felfogni kész elméje, és a kifejezésre alkalmas hangképző szervek között.” (Nádas, 1995: 120.) Nádas ezen a helyen megajándékoz bennünket a befogadáshoz szükséges szervekkel, pontosabban feltételezi azok jelenlétét. E képességek hiánya a másokat kizáró űrt, a tér hiányát szimbolizálja, azon entitásokét, melyekkel Kornélia nem tud közösséget alkotni. A felsorolásban szerepel Isten neve is.

A novella egyes alcímei képekre, a szöveg elrendeződését tekintve azonban az emberi szubsztanciára utalnak, ezért rendeződhetnek a némaságra hagyatkozó fejezetek jóval tágabb narratívába. A képi elemeket integráló részek a tájak leírásait képezik, amelyet Kornélia felülről szemlél, nemcsak azért, mert a színhelyek képzelgéseiben léteznek csupán, de azért is, mert a táj fényképészi megragadása, amely bazini értelemben a világ újlenyomata lenne, pusztán illuzórikus, azaz a valóságban nem megtörtént eseményre épít. A fénykép ebből a szempontból elveszíti a világra való vonatkozását, s egyszersmind lényegét is. A novellában a táj közelítése a szereplők távolságát eredményezi; az elidegenedés a nyelv, a kimondás hiányában

ölt formát. Ilyen például a *Képváltás* című fejezet, melyben a nyelvi eltávolodást a képről alkotott beszéd ellentétezi. A képet tárgyszerűségében nélkülözi a szöveg, mert a környezet vizuális leképezése lehetetlen: „S hogy a képen mit láthatunk, arra, bármily kíváncsiak is lennénk, csupán a szavaikból következtethetünk”. (Nádas, 1995: 102.)

A pillanat rögzíthetősége lehetetlen, mert ami megörökítésre vár, folyton továtűnik, s Kornélia csak az üres térrel marad, hisz az örökítés mozzanatában elillan a lényegi valóság, amiért e mozzulat voltaképpen megszületett, mint ahogyan Kornélia szavakba foglalni sem tudja az eltávozás, a búcsú idejét. A kép látványát folyamatosan megtöri valami, matt üveg kerül a matt üveg elé, a nyelvnek nincs hely a megszólalásra. Kornélia a földről készít légi képeket, de a hang által is tovább örökítődik számára az emlék. Foucault a hang szavát a halál eltávolodásának mozzanataként tartja számon, Blanchot-ra hivatkozva úgy értelmezi, mint ami a halál kijátszására szolgál. A beszéddel, a hanggal keretbe rendezzük történeteink, a novella főszereplője számára a következőképpen fogalmazódik meg ez a törekvés:

Kornélia „Arra az órára, percre vártam, melyben elhalnak bennem végre a szavak, a mondatok többé nem zúgnak és nem zenélnek, nem beszélek és nem beszélnek és nem beszél, se Istennel, se Isten, se szerelmesemmel, se szerelmesem, mikor senki, mikor csak kép marad.” (Nádas, 1995: 98.)

A novellában, a *filmnovellában* a hang és a kép is eltávolodik szerepétől, nem funkcionál, „egymást se látják, szót alig váltanak” (Nádas, 1995: 105.). A hang-kép kettősségre és felülrendelhetőségre irányítja a befogadó tekintetét. A novella motívumrendszerében azonban megkülönböztetett szereppel ruházódik fel a halál, az Isten és a hit kérdése; az elmúlásra leginkább az örökíthetőség mozzanatának lehetetlensége reflektál. A kép és *A fotográfia szép történetének* műfaji megjelölése nem kiindulópontja, inkább végpontja a szövegnek. A novella valós történetét a hit motívumrendszere és az ezzel szembehelyezkedő, máskor pedig az ezt követő álláspont írja, „Hiába ijesztget. Ennél szebb halált nem kívánhatok.” (Nádas, 1995: 105.). Ez az írói attitűd nemcsak a fotográfia terét, de a képileg megjelenített elbeszélés terének struktúráit is átrendezi. Másrészt, és számomra ez a fontosabb, a fotográfia olyan elméleti háttérrel mozgósít, melyben a szöveg keretbe zárja a történetet, teret ad a nyelvnek és az önkifejezésnek, ugyanakkor megtöri azt.

A beszéd, a kimondás, a térrel és idővel sajátos koherenciát alkot, „a diskurzusnak, tudjuk jól, megvan a hatalma, hogy megállítsa a már kilőtt nyilat az idő ama visszatartásában, amely az ő sajátlagos tere” – vallja Foucault a *Nyelv a végtelenhez* (Foucault, 2000: 61.) című szövegében. Az irodalom ontológiája, az írás, a halál szertefoszlásának legfőbb eszköze. Nádasnál is jelen van ez a törekvés, és azt mutatja, hogy a kép-szöveg kapcsolata köré a nyelvbe való elvonulás retorikája épül. Ez kísérleti szakaszban van csupán, amennyiben a kettőt funkcionális hasonlóságuk révén elemezzük, s nem vagyunk felkészülve arra az esetre, mikor a kép a lét cinkostársává válik, vagy fordítva.

„Akkor még egy utolsó képnek is lennie kell.”
„Melynek már nem lesz utolsó mondata.” – áll *A fotográfia szép történetét* bevezető részben (Nádas, 1995: 190.).

Bibliográfia

- BAGI Zsolt 2005: *A körülírás. Nádas Péter: Emlékiratok könyve.* Pécs: Jelenkor Kiadó
- BAZIN, André 1977: *A fénykép ontológiája. Tanulmányok a filmművészetről.* Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchivum
- BALASSA Péter 1996: *A fájdalom szépen visszatért.* Kritika 1996/2.
- BALASSA Péter 1997: *Nádas Péter.* Pozsony: Kalligram Kiadó
- BLANCHOT, Maurice 2005: *Az irodalmi tér.* Budapest: Kijárat Kiadó
- FOUCAULT, Michel 2000: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Debrecen: Latin betűk
- de MAN, Paul 1999: *Az olvasás allegóriái.* Szeged: Ictus
- NÁDAS Péter 1988: *Játéktér.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- NÁDAS Péter 1995: *Vonulás. Két filmnovella.* Pécs: Jelenkor Kiadó
- NÁDAS Péter 1999: *Valamennyi fény.* Budapest: Magvető Kiadó
- NÁDAS Péter 2004: *Saját halál.* Pécs: Jelenkor Kiadó
- NAGY Gabriella 1996: „Vonulnak bizony a felhők”. Jelenkor 1996/ 7-8. 26.
- PÁL Melinda 2003: *NÁDAS Péter: Valamennyi fény.* <http://www.fotoklikk.hu/konyv-ujsg/nadas-peter-valamennyi-feny>

- TARJÁN Tamás 2004: *Bibliai könyv*. <http://www.ujkonyvpiac.hu/cikkek.asp?id=676>
- WERNITZER Julianna 2002: *Az írói pillantás és a kritika pillanatfelvételei. Nádas Péter könyvei német nyelvterületen. Jelenkor* 2002/10. 1081-1087.

Műfajok határán Hagyomány és „saját toll” Závada Pál írásaiban

Bevezetés

Kutatásom kiindulópontját Závada Pál szociográfiai munkája képezi, amely műfajilag is a hagyomány értelmezéséhez kötött, de tudományossággal, történelmi hűséggel megírt munka. A *Kulákprés* 1986-tól 2006-ig tartó átalakulási folyamaton ment át. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a szakmunka átalakulása hogyan jelzi a hagyomány felfogásában történt változásokat, ugyanakkor azt, hogy milyen formában nyújtják terét témái, átalakulási folyamata, felvetett problémái a szerző által később írt szépirodalmi alkotások értelmezésének, hogyan előlegezik és definiálják azokat. Másrészt melyek azok az aspektusok, regénypoétikai eszközök, amelyek segítségével a szépirodalmi munka képes kiteljesíteni, újraértelmezni és átírni a tényirodalmat.

Jelen dolgozat a műveken belüli és a művek közötti párbeszédet, a személyek, történetek, narrációs eljárások, nyelv és műfaj szintjén egyaránt tetten érhető kapcsolatot vizsgálja. A szociográfia Závada első két regényével kerül összehasonlításra, a *Jadviga párnájával* és a *Milotával*. Hipotézisem szerint a regényekben felfedezhető regénypoétika, narrációs eljárások, szövegkezelés és hagyományfelfogás nem választható el a szociográfiában megteremtett világtól és nyelvtől, az mintegy megteremti a regények értelmezési, befogadási terét, tágabb kontextusba helyezi őket. Dolgozatomban rámutatok a tematikus, prózapoétikai, textuális egyezések, a közös célok, poétikai elvek megjelenésére. A szociográfiában megidézett történetek, emberek, képek, dokumentumok és a megtalált „saját toll”, nyelv és szöveg folyamatosan párbeszédet folytat a regények szövegével. Závada tényirodalmi és szépirodalmi munkái meghatározzák egymást, beépülnek egymás értelmezési körébe, egymás teremtett világába, úgy mond egymás szövegtestébe. Ugyanez a játék figyelhető meg a szöveg egészen belül is: nincs egységes szövegtest, hanem egymással párbeszédet folytató, egymásnak válaszoló, vitába szálló, egymást kiegészítő és felülíró szövegek.

A dolgozat kijelöli a további kutatás irányvonalát is, hiszen ebben a keretben Závada négy regénye közül csak az első kettőt vizsgálom, de ez a szoros kapcsolatháló kimutatható a másik két regénnyel is. A *Jadviga* és a *Milota* az időbeli közelség miatt is jobban tükrözik a szociográfiában felfedezett lehetőségeket, de érezhető egy fokozatos elmozdulás, az új regénypoétikai elemek megjelenése, majd egyre tudatosabb használata. Az elmondhatóság problémája, a narráció mikéntje, a valóság tükrözésének lehetetlensége, a perspektivikusság, amivel a szociográfia írása közben szembesül, a regények egy-egy megvalósítása. Mindenik regény egy megoldást kínál

a hagyomány, a történelem, a megélt múlt elmondására, legyen az a napló, a levél, a magnó, a többes szám harmadik személyű, beazonosíthatatlan, ezáltal érvényes elbeszélő révén.

Család- és falutörténeti szociográfia

Závada szociológusként kezdte az 1983-ban megtalált családi, majd a falubeli dokumentumokat, leveleket, fényképeket rendszerezni, vizsgálni, ellenőrizni. „Hatásuk alá kerülve, hogy megértsem őket, válogatni, rendezni kezdtem a papírokat, valamiféle régészeti kiállítás példájára, ahol az évtizedek üledékétől megtisztított leleteket sorszámozva, feliratokkal, jegyzetekkel ellátva mutathatom meg.” (Závada, 2006: 7.) A szakmai kíváncsisággal és módszertannal kutatott anyag mellé szakirodalom, interjúk, korabeli újságcikkek, rendeletek, levéltári források adták a magyarázó hátteret, hogy megszülethessen a tudományos igényű, a „valóságot”, a történelmi viszonyokat, társadalmi és politikai rendszert, a falu közösségét leírni képes munka. Ez volt az 1986-ban megjelent szociográfia, a *Kulákprés*, alcíme: *Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*. A kutatás célkitűzése a családi magánparaszti gazdaság, a falu társadalmának, a parasztgazdaság szerveződésének és átalakulásának végigkövetése a sztálinista gazdaságpolitika időszakában.

A *Kulákprés* ezután még két kiadásban jelent meg: 1991-ben, majd az első kiadás után húsz évvel, 2006-ban. Fontos végigkövetnünk, hogy hogyan íródik tovább és újra, válik egyre falu- és családcentrikusabbá. A 1991-es kötet alcíme: *Család- és falutörténeti szociográfia Tótkomlós 1945-1956*. Az eltelt öt év alatt Závada nagymértékben átdolgozta munkáját, a változások mind a szöveget, mind a szerkezetet, mind a perspektívát érintették. „A hármas tagolás megmarad, de ezen belül más alfejezetekre oszlik a könyv, melyek csak néhány esetben egyeznek meg az első változatbeli szakaszokkal. Bizonyos részeket előrébb vagy hátrébb sorol; az első verzió hármas tagolása pedig kétszintűre változik.” (Dósa, 2007: 294–296.) A szociográfia szerkezetének vizsgálata közben rávilágítunk a szakirodalmi munka és a szépirodalmi alkotások közötti gyakori tematikus kapcsolatokra.

A kötet (a 2006-os kiadást alapul véve) szerkezetileg három nagy részre oszlik. Ezeket megelőzi az 1991-es és a 2006-os kiadáshoz írt előszó és egy bevezető fejezet a családról és a faluról. Ebben ismerteti a falu és a falubeli szlovákság történetét. 1746-ban települtek a szlovák családok Komlóásra, és megalapították Tótkomlóst. 1792-95 között épült az evangélikus templom, amely fontos pontja Závada szociográfiájának és regényeinek is. Ezzel kapcsolatban meséli el az 1952-ben történt eseményt, hogy a „tornya csúcsáról, a «buzogány-csillag» felerősítése közben elvétve a lépést, lezuhanna a szerencsétlen bádogoslegény” (Závada, 2006: 14.). Ez az a történet,

amely majd beépül a *Jadviga párnájába* is. Bár a szlovákok nem szívesen engedtek be a faluba idegeneket, 1850-től kezdenek zsidók betelepülni, a 2. világháború előtt 150-200 zsidó élt a faluban. Deportálásuk és a falubeliek viszonyulása az eseményekhez meghatározó témája a Závada-regényeknek. A 2. világháború előtti években a falu 80%-a szlovák és evangélikus, nyelvük a már említett archaikus kevert szlovák nyelv. A lakosság kb. 75%-a földműveléssel foglalkozik. A Závada-család történetét az 1896-ban született Závada Páltól, az író nagyapjától kezdi, majd az ő életének tükrében követhetjük végig a 20. század eseményeit, a háborúk, adósságok és az államosítások, kuláklisok időszakát. A bevezető után következnek a képes illusztrációk a dölt betűs magyarázatokkal. A képek többségét a zsidó származású Weisz Sándor készítette, a „korszak legkitűnőbb helybeli fotográfusa”, akinek élete és sorsa kísértetiesen hasonlít a regények Buchbinder Miklósáéhoz. Amint kiderül, élt a faluban Buchbinder nevű mester is, akinek asztalosműhelye volt.

Első rész: 1945-1949. „*Nem szabad parasztnak lenni!*” A *Kulákpérés* első része a 2. világháború utáni évekkel foglalkozik. A zsidók elhurcolása és a szovjetek bejövetele után elkezdődtek a paraszti berendezkedést felszámoló intézkedések évei. Závada földterület és vagyon alapján vázolja a paraszttársadalom tagozódását: szegényparasztok, igásparasztok, középparasztok, gazdagparasztok („kulákjelölt”), iparos- és kereskedőréteg. Ezekbe a kategóriákba a *Jadviga párnája* és a *Milota* szereplői is besorolhatók. Míg az első fejezetben általánosan ismertük meg a tótkomlói falu szerkezetét, a második fejezet már a Závada családra összpontosít, részletezi az anyagi helyzetüket, gazdálkodási szokásaikat, a tanyai életet.

1947-ben elkezdődik a szlovák–magyar lakosságcsere, a csehszlovákok propaganda-hadjáratot indítanak, hogy átvonzzák a magyarországi szlovákokat, mert az egyezmény értelmében ők csak ezzel a feltétellel telepíthették át az ottani magyarokat. Jellemző volt, hogy a szegényparasztok mentek el, a nagybirtokkal rendelkezők nem hagyták ott vagyonukat. Az áttelepítések 1948-ig folytak, több mint 900 tótkomlói család vett részt benne. Erről az eseményről olvashatunk a *Jadvigában* is, míg a *Milotának* ez az egyik központi témája. Az ottmaradtak számára nemsokára kiállították a kuláklisokat, elkezdődött a földreformok, beszolgáltatások korszaka, a teljesíthetetlen mértékek következtében adósság adósságot követett. Közben elindult a kulákok elleni agitáció is, a mesterségesen gerjesztett harag időszaka.

Második rész: 1949-1953. „*Megértette a vádat?*” Ezekre az évekre az általános szegénység, tehetetlenség, a paraszttársadalom utolsó kínlódása jellemző a teljes összeomlás előtt. A Závada-család példáján – konkrét számadatok, és elszámolási igazolások alapján – láthatjuk, hogy a kuláklisra került személyek gyakran annyit sem termeltek, amennyi az éves beszolgáltatandó mennyiség lett volna, és még ezen felül voltak az adók, ugyanakkor elkezdődtek a táblásítások is.

Az 1951-es évtől kezdődően súlyosbodott a Závada-család sorsa, hiszen míg egy kukorica-beszolgáltatási ügyben az apa börtönben ült, az anyát egy másik miatt

ítélték el négy hónapra¹. Bár a család minden tagja valahol (munka)szolgálatot teljesített, az adót és a beszolgáltatásokat kérő lapok mégis folyamatosan érkeztek. Nem számított, hogy milyen koholt váddal, milyen fölösleges elvárással szemben vétett valaki, rögtön feljelentették, rögtön büntetést kapott. A hatalom célja az volt, hogy újabb és újabb besugókat építsen be, akik aztán rendszeresen járnak raportra, kényszeredetten jelentenek, ha van mit, ha nincs. Ilyen szereplő volt a *Jadviga* Misuja is. Ebben az időszakban több családot is internáltak, a kényszer-kitelepítések teherautón történtek, 2-3 család egy autón, miközben a házukat mások kapták meg. Erre is látunk példát a *Milotában*.

Ezekből az évekből sok levél maradt fent, amelyekben megfigyelhetjük a tótkomlósiak jellegzetes nyelvét: kiejtést követő írásmód, nyelvjárásiasság jellemzi, a magyar szövegbe szlovák eredetű szavak vegyülnek. Az apa az egyetlen, aki szlovákul ír, de magyar betűkkel, ezeknek a leveleknek csak a fordítását találjuk (illetve egyről képet) a könyvben. A levelekből megismert szereplők, az életük, gondolkodásuk és problémáik nagyon közel állnak a Závada-regények hangulatához, műfájához. A levelek párbeszédet folytatnak, megrajzolják a szereplők egymáshoz és a többi személyhez fűződő viszonyát. Teljes életek és jellemek bontakoznak ki a levelekből, egy család meghurcoltatásának regénye.

A fényképek viszont egyre ritkábbak, ami van, az is silány minőségű a kommunizmus ideje alatt: „minél közelebb jutunk a pártállami önkény kiteljesedéséhez, annál nehezebb lesz fényképeket – különösen jó képeket – találni” (Závada, 2006: 190.). Závada nagyon érzékenyen reagál a fotókra, egy-egy történet kerekedik egy-egy fotó köré, a regényeiben is fontos szerepet kapnak a fényképészek, fotók, műtermek.

Harmadik rész: 1953-1956. „*Úgy is néz itt ki minden*” A kommunizmus éveinek sztálinista parasztpolitikája teljesen felszámolta azt a társadalmi berendezkedést, amit a szociográfia elején megismertünk. A Závada-család földjei már rég nincsenek meg, a család elszegényedett, tagjai megtörtek, belefáradtak a kínlódásba. A falusi életmodell egyre kevésbé fenntartható, mindenki egyformán áll a sorban a mindennapi kenyérért, az ételt városról szállítják falura, a régi kuláklistas személyek is a nagyvárosokban próbálnak munkát találni: építőiparban, gyárakban dolgoznak. Akik mégis falun maradnak, azoknak az egyetlen lehetőség a szövetkezet.

A szociográfia a tótkomlósi 1956-tal ér véget, október végén itt is voltak megmozdulások, mérsékelt hangú szónoklatok, a szovjet emlékmű lerombolása, orosz tankönyvek és marxista könyvek égetése, leverték a vörös csillagot, Lenin arcképét. Az eseményekről feljegyzések készültek, amit Závada felhasznál (idéz) a szociográfiában, de nem csak itt, hiszen az itt leírt események kísértetiesen hasonlítanak *A fényképész utókorában* leírtakhoz.

1 Az avas zsír története ismerős lehet *A fényképész utókorából* is.

A *Kulákprés* nagyon sok témája, története és szereplője felbukkan és újjászületik a regényekben, a szereplők életkörülményei, gondolkodásuk, nyelvük és történelmük megértéséhez fontos a *Kulákprés*ben leírtak ismerete.

A hagyomány elbeszélhetősége: műfajok határán

Saját tollal írt szociográfia

A szociográfia három kiadása során nyomon követhető átalakulási folyamat a mikroszintek felé mutat, egyre kevésbé fontos a teljes politikai rendszer, a hatalmi hierarchia, az országos viszonyok elemzése, sokkal inkább ennek a falunak specifikus problémái és társadalmi átrendeződései, egy család magán-, gazdasági- és társadalmi élete kerül a központba. Az előszóban így magyarázza a változtatások mibenlétét és okát: „Eltekintettem a rendeletekkel és utasításokkal szabályozott hatalmi működés technikájának részletezésétől, és nem ragaszkodtam már minden «talált tárgyamhoz» olyan görcsösen, mint először. Ehelyett megpróbáltam megírni azt, amit a falu tagozódásának átalakulásáról, a paraszttársadalom felbomlásáról sikerült megtudnom. Közelebb akartam hozni a falutörténet szereplőit, s közvetlenebbül szeretném bemutatni, hogy mi lett a főszereplő parasztszaláddal” (Závada, 2006: 8.). Megtörténik az első lépés az átlátható, leírható, teljességében, tudományossággal bemutatható hagyomány – történelmi kor, emberi valóság, múlt – leépítése felé. A hagyománnyal való munka nem feltételezi a „talált tárgyak”, az emlékek, a múlt darabjainak távolságtartó, megkérdőjelezhetetlen tiszteletét. Ezáltal megszűnik az objektivitás feltétlen követelménye, és megjelenik a dokumentumok, történelmi adatok mögött az ember, egy perspektíva, ami nem látja át a teljes valóságot, de megmutatja egy szeletét annak, a saját nyelvén, saját gondolkodásmódját, véleményét tükrözve.

Ez a főszereplő család az 1986-os kiadásban a Rolnik család. A szó szlovákul parasztot jelent, jegyzi meg zárójelben Závada, ahogy a regények szereplőiről is gyakran tudjuk, hogy nevük milyen jelentést és sorsot hordoz. A második kiadásban eltűnik az álnév: a Závada családot ismerjük föl a történetben. Érdekes az író magyarázata a költött név funkciójáról: „az általánosítás szándékán túl – azért választottam, mert nehéz lett volna saját, apáméval és nagyapáméval megegyező nevemet annyiszor leírni a családi és hivatali históriák dokumentálásakor, s egy kicsit féltem, hogy az olvasó nem tart majd elég objektívnek, ha tudja, hogy rólunk van szó” (Závada, 2006: 8.). Ezt a háttér-információt már az első kiadás után bevallja egy interjúban, majd a második, harmadik kiadásban már a Závada család történetéről olvasunk. Ugyanazt a tendenciát figyelhetjük meg, amit már fentebb is jelöltünk, az általánosítási, nagy átfogási törekvéstől az egyén felé történik elmozdulás. Mivel már nem az a cél, hogy a parasztságot mutassa be, nem veszélyforrás a személyes kötődés sem, az előző kiadásokhoz képest a szereplők kerülnek fókuszpontba.

Ehhez az átalakuláshoz nagymértékben hozzájárult a fényképek megjelenése. Míg az első kiadásban csak dokumentumok és levelek voltak, a későbbiekben meghatározóvá válnak a családról, falubeliokról, faluról készült fotók, amelyek közelebb hozzák az olvasókhöz a családot, ugyanakkor a képekhez fűzött magyarázatok meghatározzák a szövegszervezést is. És éppen a fotókból adódik a harmadik kiadás eltérése az előzőtől. Bár a 1991-es kiadás után úgy gondolta, hogy a könyv elérte végleges formáját, ezután csak utánnyomás következhet: „Tizenöt vagy tizenhét esztendővel később (az első kiadás után pedig kereken húsz évvel) ne másképpen bíráljuk, szidjuk, leplezzük le a kommunista diktatúrát, mint anno. Hanem hagyjunk szépen ugyanúgy minden szót és képet” (Závada, 2006: 10.). Ennek akadálya, hogy a 91-es kiadás után a nyomdát felszámolták, a leadott anyagok eltűntek. Így a dokumentumok többsége a régi maradt, de a fényképek nagy részét újakkal kellett felcserélni, az időközben megalakult *Tótkomlói Digitális Fotóarchívum* segítségével. Az ezekhez fűzött magyarázatokat és minden 2006-os kiegészítést tipográfiailag elkülönítve, dőlt betűkkel találunk.

Amint később látni fogjuk, ezt a technikát Závada regényhősei is gyakran alkalmazzák. Ahogy a szociográfia sem maradhatott meg eredeti formájában, és kétszeres átíráson, betoldáson ment át, úgy a regényekre is jellemző, hogy az alapszöveghez későbbi magyarázatok, dőlt betűs kiegészítések járulnak. Még egy történetiséggel átszőtt tudományos munka sem tarthatja fent az örökérvényűség látszatát, az egyszer leírt mondatok időben átalakításra szorulnak, az új körülmények új szöveget igényelnek. Ezzel a technikával élnek Závada narrátorai is. Az egyszer elmondott történet időben és nézőpontváltás következtében kikezdehető, a hagyománnyal dolgozó, azt olvasni vagy megírni akaró 21. századi ember nem elégedhet meg az egyetlen szólam korlátoltságával.

A könyv középpontjában egy falu áll, Tótkomlós, a maga múltjával, viszonyrendszerével, sajátos nyelvvel. Závada szülőfaluját Mária Terézia korában, 1746-ban betelepített szlovákok alapították. A 20. század elején a lakosság 80%-a szlovák és evangélikus, 75%-uk foglalkozik mezőgazdasággal. A majdnem kétszáz éve Magyarországon élő szlovákokat kétnyelvűség jellemzi, a családi környezetben anyanyelvükön beszéltek, de az iskolában, hivatalos intézményekben, közügyek esetén a magyart használták. A két nyelv funkció és használat szempontjából nagyon jól elkülönült, a szlovák szókinszövegből hiányoztak a közügyeket érintő szavak, viszont a családi viszonyokat ezzel tudták a legjobban kifejezni. Jellemző volt a nyelvek keveredése is, ha megfelelő szót nem ismertek az adott nyelvben, akkor a másiktól vettek át, így megtörténhetett az is, hogy a magyar igéket a szlovák mondatban a szlovák ragozási paradigmának megfelelően használták. A tótkomlói szlovák ember valójában „azt a tót nyelvet beszélte, amely a Mária Terézia idején Békésbe települt szlovákoknak a 19. századi nyelvújításról, a nyelvnek irodalmi szlovákká csiszolásáról mit sem tudó, archaikus-tájszólásos zárvány-nyelve volt” (Závada, 2006: 20.). A 18. században betelepített szlovákok nyelvhasználata volt ez,

Magyarország egy behatárolható régiójának jellegzetessége, amely nagymértékben elűt a szlovák korabeli, modern változatától, egy kétszáz éves állapotot konzervál. Ugyanakkor még a 20. század elején is előfordult, hogy a magyart csak nehezen vagy egyáltalán nem beszélte valaki, és ezáltal nehézzé vált a hivatalos ügyintézés. Ennél is speciálisabb volt az írásuk. Mivel az iskolában csak a magyar ábécét és helyesírást tanulták, szlovákul is a magyar betűk segítségével írtak, fonetikusán.

Ez a nyelvi világ meghatározója a Závada-regények szereplőinek. Mind a *Jadvigá*, mind a *Milota* tematizálja, reflektál erre a nyelvi különlegességre, az archaikus szlovák nyelvi maradványokra, a kevertnyelvűségre, a nyelv meghatározó, identitásképző hatására, amelynek elhagyása a falu világtól való eltávolodás egyik formája.

A szociográfia vázát a megtalált dokumentumok, levelek, fényképek képezték. Ehhez járult a hozzáolvasott szakirodalom és az interjúk, mert ahogy Závada fogalmaz, „azt hittem, hogy a «valósághoz» egyedül a magnón² keresztül visz az út” (Závada, 2006: 7.). Jól látható az átalakulás, hogy a második kiadástól egyre kevésbé érzi kényszernek a valós helyzetek történelmi pontossággal történő felgöngyölítését, be kell látnia, hogy nem lehet, és nem érdemes minden homályos pontnak nyomába indulni. A tudományos hitelesség és az objektív alátámasztás helyett előtérbe kerül a megírás mikéntje: „a történelmi-szociológiai kutatás, dokumentálás és az írás együttes művelésének a magam számára járható útjait akartam kipróbálni, bizonyos kérdések és válaszok, módszerek és műfajok egybefogásának lehetőségeit és határait szerettem volna kitapogatni – vagyis szociográfiát írni a saját tollammal” (Závada, 2006: 9.). A szociográfia írásakor felmerül a szakszöveg és az irodalmi alkotás közötti kapcsolat kérdése. A szociográfia műfaja a társadalmi együttélés különböző formáit és intézményeit vizsgálja, egy társadalmi csoport életviszonyait írja le, aktuális helyzetüket tárja fel mélyebb elméleti és történeti összefüggések kirajzolása nélkül. Különlegessége, hogy a tényszerű leírás mellett gyakran alkalmaz irodalmi eszközöket, stílusa lehet publicisztikus, esszéisztikus, szépirodalmi jellegű.

Závada célja a szakszerű tudományosság és az irodalmi igényesség közötti átmenet megtalálása: szociográfiai írásaiban a rendeletek, történelmileg lejegyzett adatok mögül előkerül az egyszeri ember tapasztalata, érzelmei, problémái és örömei egy adott történelmi-társadalmi szituációban. A *Kulákprés* alakulási folyamata során megtalálja saját hangját, amin hitelesen, személyesen és a témához illő stílusban tud írni szülőfaluja, családja történetének egy szeletéről. A levelek, fényképek és a leírás mikéntje létrehoz egy szövegszerűen megalkotott, valószerű, hiteles személyt. Amint látni fogjuk, a regények sem távolodnak el teljesen a szociográfia világtól. A „saját toll”, amit a *Kulákprés*ben megtalált, újra és újra visszaköszön szépirodalmi munkáiban.

2 A magnó, mint eszköz, az emlékek, a hagyományok, a múlt megőrkítésének módja a *Milota*-ban kerül majd közép-pontba.

A regény adta lehetőségek

A *Jadviga párnája* 1997-ben jelent meg, Závada első regénye, naplóformában íródott, abban a műfajban, amely még nagyon közel áll a tényirodalomhoz, nagyon sokszor a dokumentum és a szépirodalom határán helyezkedik el. Ugyanakkor a napló éppen azt a vetületet tudja megmutatni, ami a hivatalos dokumentumokból, rendeletekből, történelmi feljegyzésekből kimarad. Závada a *Kulákprés*ben nem idéz naplórészleteket. „Annak idején találtam egy-két tótkomlósi családnál följegyzéseket, de azok kizárólag a gazdálkodással kapcsolatos rövid írások voltak. A mintát mégsem ez adta, hanem az, hogy szociográfusként szerettem volna naplókat olvasni, örültem volna, ha találok ilyeneket, de nem voltak. Ebből támadt az ötlet: mi lenne, ha nem csak gazdálkodási följegyzéseket írt volna valaki, hanem papírra vetette volna legszemélyesebb ügyeit is.” (Tódor, 2005) Így született meg a napló (naplók), amelyben természetesen ott vannak a történetdarabok, a szavak, a jellemek, egy-egy interjúrészlet, ami keveredik a fikcióval, és annak ellenére, hogy a szociográfiából megismert falusi berendezkedést fedezzük fel, sokkal fontosabbá válik a jellemek megalkotásának hogyanja, a szereplők nyelve, a regény szerkezete. Závada a *Jadviga párnája* kapcsán elmondja, hogy „a szociográfiai anyaggyűjtés során találkoztam érdekes történetekkel, akkor sikerült bepillantanom egy település múltjába, társadalomtörténetébe, visszanézhettem a századfordulóra és a két háború közötti időszakra is [...], és úgy terveztem, ha egyszer valamit írni fogok, azt oda, Tótkomlóra fogom helyezni – vagyis a szülőfalum lesz a fiktív település modellje. Aztán ez így is lett – három és fél évig írtam a *Jadvigát*, 1997 nyarán jelent meg a Magvetőnél a regény. Az egészet megelőzte persze jó pár év, amíg azon spekuláltam, hogy milyen történetet meséljek el, melyik interjúmból mit válasszak, merre induljak el. Aztán kiderült, hogy azt nem megkeresni kell, hanem kitalálni. És amikor az ember eljut odáig, hogy fölszabadítja magát egy családtörténet kitalálásának erejéig, akkor már könnyebben megy. A háttér adva van – a helyszínt, az időt és a történeteket pedig már szabadon lehet kezelni” (Tódor, 2005). Ennek értelmében a regényeket tekinthetjük a szociográfia továbbírásának, egy olyan területre való kiterjesztésének, ahol az író nem köti a tények, a megtalált és meg nem talált információk, a valósághoz való hűség. A történelmi, politikai és gazdasági eseményekből csak annyi kerül be, amennyi a szereplők magánéletének is része lehet.

A regény végén a szerző felsorol hat nevet, azt állítja, hogy ezen személyek írásaiból idézett. Rakovszky Zsuzsával beszélgetve erről így nyilatkozik: „Amikor a *Kulákprés*-könyvemhez gyűjtöttem, akkor akadtam rá a falumban, a Békés megyei Tótkomlóson egy gazdának az 1. világháború táján megkezdett gazdálkodói följegyzéseire - egy bizonyos Lehoczky családnál [...] Ebből a gazdasági naplóból való az első mondatom is: «Zacsínam túto knyizsecsku. - Elkezdem ezt a könyvecskét.» És innen vettem - hol szó szerint, hol átírva - azt, hogy ekkor szántottunk, ennyit arattunk, vagy hogy 915. május 10-én fagyott. [...] Amikor pedig hősömmel,

Ondrissal egy bizonyos frontnovellához írtam bekezdéseket, ahhoz vitéz Deseő Lajosnak és dr. Kertész Jánosnak egy 1. világháborús emlékkönyvben megjelent csataleírásából is kölcsönöztem - gondolván, hogy Ondris egy publikálásra szánt szövegben «igazodni» akarhatott” (Rakovszky, 1998). Ez a Lehoczky család ismerős lehet a *Kulákpréből*, a fényképekről, az adatokról, a falu egyik leggazdagabb családja volt. De a regényben is megjelenik az egyik családtag mellékszereplőként.

A regény három szöveg egymásba tükrözéséből jön létre. A fő szálát Osztatni András naplója képezi, amit 1915. február 5-én, 23 évesen, nősülése előtti napon kezdett el írni és 1923-ig vezetett. Gondolatainak, írásának legfontosabb témája a nagy intenzitással szeretett felesége, Jadviga és a boldogtalan házassága, ami alkoholizmusát okozza. Röviden, érdeklődés nélkül, és egyre ritkábban számol be a gazdaságról, a tanyán végzett mezei munkákról. Az országban történő eseményekről, politikáról, háborúról csak azt tudjuk meg, ami őt személyesen érinti, és bár egyre gyakrabban ír az eseményekről, soha nem beszél erről szívesen, csak a problémákat látja, amibe nem szeretne belekeveredni. Nem szívesen vesz részt a Bakovszky tisztelendő által szervezett szlovák összeesküvésben, még nagyobb teher a hála kifejezése Szilágyi csendőrkapitánynak, amiért az elintézte, hogy csak négy hónapra kellett a háborúba bevonulnia.

A második szál a feleség, Palkovits Mária Jadviga „kései gyónása” férje naplójába. Ondristól tudjuk meg, hogy Jadviga idő előtt született, édesapja születése után nem sokára meghalt, édesanyja is követte egy éven belül. Osztatni György, Ondris apja, Jadviga anyjának régi szerelme szegődött a lány gyámjául. Ő neveltette a Váci utcai Angolkisasszonyoknál, később hosszabb ideig külföldön tartózkodott, Osztatni György üzleti útjain gyakran meglátogatta. Nagyon sok jel arra utal, hogy Osztatni György leánya volt Jadviga, így Ondris a féltestvérét vette feleségül. Ezt állítja Misu is, a fiuk, de teljes bizonyossággal nem lehet kijelenteni. Ahogy azt sem tudjuk meg, hogy milyen viszony fűzte a fiatal lányt a gyakori látogatóhoz. Jadviga 1937-ben, férje halála után írja első bejegyzését Ondris naplójának végére: „Most már ide, a jegyzetkönyvébe jövök el Magához.” (Závada, 1997: 57.) A két szöveg között párbeszéd jön létre, Jadviga azt szeretné, ha így utólag megválaszolhatná az Ondrist gyótró kérdéseket. Mesél a múltjáról, fiatalkori vágyairól, házassága boldogtalanságáról, csalódásairól, bűneiről. Megpróbálja megmutatni saját arcát, ami nem látszott Ondris írásából. A naplót 1945-ig, idősebbik fia haláláig vezeti.

A harmadik szál írója Misu, aki házasságtörés eredménye, apja Winkler Frici. Bejegyzéseit 1954-től haláláig, 1987-ig írja. Magyarázza, értelmezi, fordítja apja és anyja írását, adalékokkal szolgál az egyes eseményekről. Az ő szövege dőlt betűs, lábjegyzetben kap helyet, anyja halála után kezdi szerkeszteni és írni a naplót. A szétesett kötés miatt újrarendezi a füzetet, megbontja az időbeli linearitást, Ondris írásába beékeli a Jadviga válaszait, majd ezekhez írja jegyzeteit. Így hat Ondris–Jadviga párbeszéd egység alakul ki. Misu illeszti be a család negyedik tagjának, a nagyobbik fiúnak, Mártonnak a naplóját, a pár lapból álló, kicsivel több, mint két

hónapot leíró háborús naplót. Papírhány miatt apró betűkkel teleírt, rövid, tényeket megállapító hiányos mondatok sorából áll, a háború végének hírével indul, a remény és az út szenvedései között íródik. Marci naplóját azzal fejezi be: „Ő, ismerős vidék! Érzem, hogy egy csepp erőm sincs már. Állandóan fekszünk. Nincs már több hely” (Závada, 1997: 409.). Meghal a vonaton, útban hazafelé. Naplóját anyja bejegyzése zárja le, amiben utoljára szól a férjéhez, „Jaj, Ondrismoj Milyi! Látja, nem vigyáztam egyetlen fiára! Soha nem bocsátom meg magamnak. Most ver meg az Isten összes bűneimért.” (Závada, 1997: 410.).

Jadviga utolsó bejegyzését követik Misu saját kezű hozzászólásai 1987-ig, ahol beszámol a kommunizmus éveinek mindennapjairól, kicsinyes életéről, nevetséges problémáiról, állandó félelméről. Az egyetlen dolog, ami igazán érdekli, ami kitölti gondolatait, az a szülei élete, bonyolult kapcsolatuk, fejtegeti a titkokat, magyaráztatja saját és családtagjai sorsát, és mindezt egy rontott, képzavarokkal, nyelvhelyességi és helyesírási hibákkal tele nyelven. Ő véli felfedezni a bizonyítékot a naplóban arra, hogy Jadviga Osztatni György lánya volt, sőt a szeretője is, Osztatni György pedig talán gyilkos is, mindezeket kész lehetőségként nyújtja az olvasónak. A titkok ezzel nem zárulnak le, hiszen Misu nem egyéb, mint egy első olvasó, aki fenntartja azt a látszatot, hogy ő érti igazán szülei írását, ő az, aki az értelmezésre, szerkesztésre hivatott, egy végső igazság megtalálója. De a naplók nem engedik meg ezt, hiszen a szövegek egymásban tükröződnek, egyik sem nyerhet hatalmat a másik fölött, nagyon gyakran egymásnak teljesen ellentmondó dolgokat állítanak, ellenkezően emlékeznek bizonyos eseményekre, ezáltal nem válhat egyik sem hitelessé a másikkal szemben. Ugyanakkor ezáltal lehetséges az, hogy az olvasó az eseményeket ne valamelyik perspektívába zártan lássa, még akkor sem, ha az a szerkesztői, értelmezői hangnak tétélezi magát.

Misu szerkesztői tevékenysége, dőlt betűs magyarázata a *Kulákprés* 2006-os kiadásának dőlt betűs magyarázataival mutat rokonságot. Kijelöli magának az értő, magyarázó, fordító olvasó pozícióját, aki hivatott arra, hogy a későbbi, kevésbé jártas olvasóknak megkönnyítse az olvasást. A mitológiából is Hermész szerepét találja a legszimpatikusabbnak, mivel „furfangos, besurranó, kikutató féle” (Závada, 1997: 278.). Ilyen settenkedő, kutakodó ő is, aki szülei titkát kutatja, majd közvetíti. Tevékenységét magyarázza is: „Aki [Jadviga] persze csak ott kezdett írni ebbe a Napló könyvbe, ahol férje abbahagyta. De mivel a sok nyitogatásban a füző cérnakötések szét is szakadoztak, és egy csomó ív már hullott kifelé, ezért én olvasó forgatásom során inkább átraktam «Jadviga beleír» cím jelöléssel ezeket az «Ondris Naplójába» oda való helyre. Legalábbis nagyjából, mert mint nő nem nagyon ment sorba, hanem ide-oda csapongott a régi történetekkel.” (Závada, 1997: 101.) Tehát Misu dönti el, hogy mi az, ami összetartozik, mit kell szétválasztani. Ezért Jadviga írását akár laponként is szétszedi, hogy a megfelelő helyre illeszthesse, hogy azok válaszként szolgáljanak a megelőző Ondris-részekre. De olyan is előfordul, hogy Misu megjegyzi, eredetileg nem ez következett, ez a rész azért került ide, mert nem talált neki jobb helyet.

De tevékenysége nem merül ki a szerkesztésben. A leírt eseményekről megállítja, hogy milyen következményekkel jártak, ismeretadálékokkal szolgál, amiket az időbeli rálátása biztosít neki, ennek következtében az időrend teljesen felbomlik, hiszen Ondris lineáris időrendben megírt naplójába beékelődik Jadviga és Misu későbbi nézőpontja, felfedve a jövőt. Misu magyarázza a szólásokat, közmondásokat, a tótul írt szavakat lefordítja – bár elmondja, hogy nem tud jól szlovákul, néha szótárat is használ, az olvasó kénytelen elfogadni egyetlen hiteles fordítóként. Véleményt is mond anyja és apja írástechnikájáról. Jadviga sorairól – „Vagy kéjre sóvárogva, lelket felröpítő, szívet zaklató, testet borzongató szenvedélyre szomjasan, mert hogy ezt kiérdemlette már, úgymond, röpké életének hosszú bőjtjei során!” (Závada, 1997: 106.) – írja, hogy „szerintem szép az, aminek a láttára az ember tényleg önkéntelenül szinte fölkiált, hogy szép!” (Závada, 1997: 106.). Apja írásához teljesen másképp viszonyul, erkölcstelennek tartja a szexualitásról szóló, kendőzetlen leírásait. Míg Jadviga rejtjeles, eufemizáló beszédmódja elnyeri tetszését, Ondris vágyainak leírását gyomorforgatónak, erkölcstelennek tartja, ezért megpróbálja eltüntetni a szövegből, úgy tűnik, hogy néhol sikeresen. „Ezt egyszer ki akartam radiózni, de nem ment, csak luk lett. De volt már ilyen, és pont a lap alján egy sor. És azt ollóval vékonyan levágtam. Mondjuk, hogy «megrágta a kisegér». (Mert őszintén én ilyeneket nem bírtam olvasni.)” (Závada, 1997: 76.) Máskor a lapot is kitépi: „Ide írom cédulára, hogy az előző csillagjelöléstől kezdve ezt az egészet és egyszer kitéptem a téma miatt, de hát minek, ha nem téptem össze és itt van. Különben ez az oldal azért is nevezetes: Mert életemben először kukkantva bele a Naplóba, ide nyitottam rá. És mint egy főreg televény látványa csapott az arcomba! Hemzsegték a zsinórirások tekeredő kukacai! Akárhova lapoztam viszolyogva és mohón!” (Závada, 1997: 185.) Ezek után nem lehetünk benne biztosak, hogy a naplók szövegét milyen mértékben érintette a szerkesztés. Mi az, ami benne lett volna, de végül kimaradt.

Nyelvi kompetenciáit, értelmi képességét látva felmerül a kérdés, hogy mennyire bízhatunk ebben az önkényes szerkesztésben, értelmezésben. Minden bizonnyal ez csak egy út a naplók felé, amelyet az utolsó írója, egyben első olvasója, fordítója és értelmezője kijelölt, egy út és egy válaszlehetőség, ami megkérdőjelezhető, egy perspektíva egy értelmezés a sok lehetséges közül. Ondris és Jadviga mindig nagy figyelmet fordítanak saját maguk és egymás megértésére, szembesülnek az értelmezés tökéletlenségével, azzal hogy sem a saját, sem a másik gondolatai, érzelmei nem érthetők meg teljesen és egyformán. Ugyanazokról a dolgokról teljesen másként nyilatkoznak, amikor egymás lelki mechanizmusait próbálják kitalálni, egymást megismerni, mindig tévednek, mindig félreértenek. Bár Misu biztos benne, hogy az időbeli helye miatt, és mert mindkettőjük írását olvasta, érti, hogy ki mire gondol. De élete, az emberekhez fűződő viszonya – hogy már évek óta nem került igazi beszélő viszonyba senkivel, hogy elzárkózik, örültnek nézik – nem ezt támasztja alá. Valójában éppen azt mutatja, hogy mennyire nem érzi az árnyalt formák mögött a továbbra is rejtve maradó érzelmet, a lelki rezdüléseket. Ő csak a titkokat hajhássza,

saját életét, szerencsétlenségét próbálja megérteni a múltbeli eseményekből. Mások bűneiben próbálja felfedezni saját boldogtalanságának okát. Ezekben a sorokban látja élete megoldásának lehetőségét. Ahogy Jadviga és Ondris kommunikációs problémáit is az okozta, hogy egyikük sem volt képes valójában megérteni a másikat – csak saját elvárásait vetítették egymásra –, úgy Misut is csak saját személye felől érdeklik a naplók. Ez egy korlátozott olvasási irányt jelöl ki.

A szociográfiát író szakember, amikor anyagát (leveleket, fotókat, akár naplórészleteket) megvizsgálja egy utólagos, szakszerűen kijelölt pozícióból olvas és értelmez, onnan teszi fel kérdéseit, amelyekre a választ várja. Ezek a kérdések szakmailag lehetnek tökéletesek, de a naplót, levelet író legnagyobb valószínűséggel nem ezekre akart válaszolni, amikor írt. A szociográfusnak tudatosítania kell, hogy munkája során az anyagok kikerülhetetlenül szubjektív értelmezést nyernek, egy időben távoli nézőpontból láttak. Ehhez hasonló munkát végez Misu, az amatőr szociográfus. Helyzete mégis ambivalensebb ennél hiszen, míg egyik felől szerkesztője, értelmezője, addig másik felől maga is írja a kialakuló családreányt.

Családreánynek is tekinthetjük a *Jadvigát*, amely egy család több nemzedékének életét mutatja be, időben átfogja a teljes 20. századot – legfontosabb részei éppen abban az időben játszódnak, ami kimaradt a *Kulákprésből* – a szöveg 1915-től 1987-ig íródik, de az elmesélt történetek még korábbi időpontra datálhatók. A folytonosságot az teremti meg, hogy amikor az egyik narrátori hang elhallgat, akkor a másik veszi fel a fonalat, és leírja az előző halálát, az azóta történt eseményeket, így átvezeti az olvasót a következő szövegbe. Az utolsó naplón látszik, hogy nem fejezték be, üres, megszámozott lapok vannak még hátra, valószínű, hogy Misu halálával ér véget. A reány a hanyatlás és a család megszűnésének folyamatát mutatja be.

A falu egyik leggazdagabb családjának számított az Osztatni család. A *Kulákprésb*ben megismert gazdakategóriák közül a gazdagparasznak vagy nagygazdának felel meg társadalmi és anyagi szintjük. „Apácskám, Osztatni György tehetős gazdaságot rakott össze, megtriplázván 30 hold jussát.” (Závada, 1997: 13.) Závada a *Kulákprésb*ben azt írja, hogy a helyi paraszttársadalom elitje, a legmódosabb gazdák a 30-35 holdnál nagyobb birtokkal rendelkezők voltak. Ezek nagyon gyakran művelt, gazdatanfolyamokra eljáró emberek voltak, akik részt vettek a falu irányításában, gyermekeiket taníttatták. Osztatni György világlátott ember volt, idegen nyelveket beszélt, bérese volt, aki a tanyán a munkát irányította, mezőgazdasági gépei, több szekér, hintó és lovak. Nagyon jól illik rá a *Kulákpré*s leírása: „a gazda csak alkalmoszerűen dolgozott, «irányítása» a tanyások, cselédek ötletszerű ellenőrzésében merült ki, nem szívesen járt ki a tanyára, gyerekeit pedig nem szánta parasztnak, hanem ha lehetett, taníttatta őket. A földtől, a paraszti mindennapoktól való eltávolodás egyik szélsősége itt is a hanyag gazdálkodás «romlott formája», a másik véglet pedig a vállalkozói-polgárgazdai – aktív, de nem parasztmunkában aktív – életforma.” (Závada, 1997: 53.) Ebbe az utóbbi kategóriába tartozott Osztatni György, aki külföldön járt üzleti utakon, a fiatal Jadviga nagy üzleti

karrieréről álmodik kettőjüknek. Fiát taníttatná, de ő nem akar, nem szeretne más hivatalt sem. Ő fogja megtestesíteni a nagygazda első kategóriáját, aki ugyanúgy nem vesz részt a munkálatokban, ahogy apja sem tette, de ő már semmilyen téren nem aktív: a mezőgazdasági tevékenységek és a faluvezetés problémái egyaránt untatják. Gazdálkodása idején – ehhez persze hozzájárul a háborús időszak is – indul hanyatlásnak a gazdaság. „Elmegyek olykor a Kisbirtokosokhoz, nézek újságokat, de gazda-szakkönyvhöz nem fűlik a fogam. Mert ha őszinte akarok lenni, messze van ez az «aktivitásom» attól, amit magamnak (és Jadvigával magunknak) elképzeltem hajdan.” (Závada, 1997: 113.) Misu többször is megjegyzi irigykedve, hogy apja nem nagyon vett részt a munkálatokban, mindent a bérese végzett. A helyzet csak rosszabbodik Ondris halála után, a 2. világháborút követően a kulákliszták, tagosítások következtében szegénysorba jut a család, Misu, az utolsó fiú már saját maga végzi a munkát, nincs cseléd. Fűtéssel és élelemmel próbál spórolni, a nagy gazdaságból a szobában felállított sátor marad és macisajt, mert az nem romlik.

A hanyatlás nem csak anyagi szinten nyilvánul meg. Osztatni György művelt ember volt, Ondris, bár nem foglalkozott sokat a tanulással, beszélt németül (rettentő nagy szégyenként éli meg, hogy később, mivel nem használja, elfelejti a nyelvet), rengeteget olvasott, irodalmi ambíciói voltak, színházba, operába (műkedvelő, értő módon viszonyul Mozart *Don Giovanni*jához) járt nősülése előtt. Jadviga nagyon jól beszélt németül és angolul, idegen nyelvű képes női lapokat olvasott, polgári életformát folytatott, dolgozott, mielőtt Ondrishoz férjhez ment. Márton a nagyobbik gyerek jó képességű, tanulni szeretne, de anyagi okok miatt nem teheti. Misu viszont németül sem tud megtanulni, az iskolában gyengék az eredményei, olvasmányait pár ifjúsági regény alkotja, világlátása beszűkült, korlátozott. A hanyatlást nagyon jól mutatja a három szöveg nyelve.

A regény a szociográfiák egyik kedvelt, de ritka műfaját, a naplót alkalmazva, a személyes életen keresztül, a szövegtestek párbeszéde révén írja meg egy történelmi kor, egy közösség egy szeletét. Nem törekszik teljességre, nem állítja, hogy hiteles képét nyújtja tárgyának, sőt minden szinten megkérdőjelezi azt a történelmi hagyományt, amelynek elmondására vállalkozott. Egyik szöveg sem érvényes önmagában, az egymással folytatott dialógus, egymás kiegészítése és felülírása révén válnak a hagyomány reprezentatív elemeivé.

A második regény, a *Milota* 2002-ben jelent meg. Több szempontból is tovább írja, újraírja a *Jadvigát*. Ugyanazon a *Kulákprésh*ből ismert helyszínen játszódik, az ismert áttelepült szlovák nemzetiségű emberek életét követhetjük nyomon, nyelvük a magyar-tót jellegzetes kevert nyelv. Szerkezet szempontjából is nagyon hasonló, itt is több szövegszál – egy férfi és egy nő naplója – párbeszéde alakítja a regényt. A két napló egymásba fonódik, tematikusan, időben és szerkezetileg is, de egymástól elkülönülve, egymást megszakítva, ugyanakkor folytatva hozzák létre a regényt. A *Milota* is családregény, amelyben fontossá válnak a szerelmi viszonyok, múlt és jelen

értelmezése, identitás kérdése, háttérében pedig ott húzódik a 20. századi történelem, bizonyos részei alakítójárává válnak a mindennapoknak.

A regény alappillére a két napló, Milota György és Roszkos Erka emlékei. Az előző regényhez hasonlóan itt is a férfi a történeteket, hagyományt, nyelvet megelevenítő, önépítő, hosszasan mesélő fél. Závada így nyilatkozik erről: „Leghamarabb ez a hang volt meg; egy hatvanas férfi, aki nagy kedvvel mesél. Interjúzásaim során több ilyen beszélni szerető emberrel találkoztam, és az ő példájuk nyomán megpróbáltam megtalálni az én figurám hangját. Közben kiderült persze, hogy nem egy, hanem többféle hangja–nyelve–megszólalása is lesz. Merthogy ő nem csupán egy elképzelt személy, aki 1930-ban született, aktívan mozgott az ötvenes-hatvanas években, abból az időből származnak a történetei; szóval nem csak a saját önéletrajzájának a hangfekvését kellett kitalálni, hanem bele kellett őt ültetni különféle elbeszélő szerepekbe is. Amikor nem a magáét mondja, hanem – teszem azt – településtörténeti legendákat mesél, vagy belecsúszik a századfordulós helytörténetírás stílusába.” (Tódor, 2005) Milota egyaránt beszámol a magánéleti kalandokról, részletekbe menően, elfilozofálgatva, a mitológiai háttérrel felfedve a kedvenc időtöltéséről, a falu történelméről, az emberek életmódjáról.

Saját írásának célját így fogalmazza meg: „De hogy miért is kezdtem el beszélni. Miért határoztam el, hogy ezekre a kazettákra összegyűjtöm a mondókámat és sorba rendezem azt, amit hátra kell hagyni. Először is azért, mert ahogy már elprédikáltam, nekem tényleg nem ártana készen állni valami számadásra. De főleg, mert a napokban elolvastam egy bizonyos irományt, amelyben tépelődve kutakodom azóta is. Noha még az sem biztos, tényleg nekem szánták-e minden lapját, nap mint nap úgy olvasgatom mégis, mint ami az enyém. [...] Úgy érzem, mindezekre felelnem kéne majd egyszer. De hogy ezt nem is igen halogathatom. Hanem bele kell vágni, és legalább azt mondani el, amit tényleg tudok.” (Závada, 2002: 14–15.)

Eközben a női elbeszélő reflektív, önmeghatározó, állandó önmeghatározási kísérlet és önépítés között mozog, folyamatosan reagál a másik naplóra, vitatkozik azzal, megkérdőjelezi azt. Számára az írás célja, az emlékek felelevenítése – bár mindvégig Milotához beszél, talán mindkét Milotához, apához és fiúhoz – önös céllal történik. „Most pedig bekapcsolom a gépet, hogy írjak.... idegbaj ellen.” (Závada, 2002: 21.) Ahogy a drogok, az írás is a fájdalom, a szenvedés elviselésének egy módját jelentik. Ezért írása körkörös, önmagába csavarodó: szerelmi élete és a két szeretett személy körül forog. Próbálja megérteni, megmagyarázni a vele történt eseményeket, magányának okát, számba veszi életét, és a Milotához hasonlóan ő is testamentumot ír.

A kritikák többségében előfordul az a gondolat, hogy „Erka szövege női szöveg, testibb, érzelmibb, lelkitab, valójában önmegszólító, mert lírai” (Szávai, 2002). Bár önmagában reflektálatlan kijelentésnek tűnhet, Závada esetében helye van ennek a megállapításnak, hiszen mindkét női elbeszélője hangsúlyosan „női szöveget” ír. Míg a férfi elbeszélő nyit a világ, a történelem dolgai felé, a nő az érzelmi élet, saját

sorsának megértője akar lenni csupán. Talán éppen az ő nyomozásának eredménye az is, hogy a ponyvairódalom jellegzetes fordulataival itt is mindig összeérnek a szálak, nagy titkok – régi szerelmek, titkos kapcsolatok, apák és testvérek kiléte – lepleződnek le. Elég megemlítenünk a *Jadvigához* hasonló apa-fiú-szerető hármast, vagy akár a testvérszerelem gyanúját. Bár Milota mindvégig tagadja, hogy az apja lenne Erkának, ő meg van győződve arról, hogy mindkét szerelme apai testvére. A magnók hallgatása, és az összegyűjtött információk birtokában jut erre a következtetésre. Ahogy a *Jadvigában*, úgy itt sem tudhat meg az olvasó semmi biztosat. A bizonyosság és annak visszavonása egymás mellett van jelen. Még ezek a legalapvetőbb kapcsolatok sem lehetnek elég objektívek, elég valóságosak, ezek is kinyomozhatatlanul perspektivikussá válnak.

Ahogy a *Jadvigában* is különálló egységet alkottak a gazdasági feljegyzések, Marci beillesztett háborús naplója, Osztatni György feljegyzése, így a *Milotában* is beékelődnek a két napló mellé más szövegbetétek is. Az egyik az Erka által készített interjúnak a szövege: Muci néni, a híres költő egykori szerelme – a Misu stílusát idézve – emlékszik fiatal korára. Itt Erka is a szociográfus szerepét tölthetné be, de az interjú elkészítésének oka szerelme családi életének felkutatása volt. De Muci néni is megkérdőjeleződik mint adatközlő: Milota állításait valótlannak, megszépített kitalációnak tartja. Hol találunk tehát megbízható adatközlőt? Talán Milota lenne az, aki bevallottan módosítja történeteit, nem is feltételezi, hogy más is ugyanúgy mondaná el azokat? „Ezért kell-e még mondanom azt a megszorítást, hogy én persze sok mindent csak sejtek, hallomásból ismerek vagy öntudatlanul is átgazgatok, így vegyétek tehát ezt a tudást is? De hát némely alaposan hitelesnek látszó tényektől eltekintve mit tudhatunk egyáltalán fixen biztosra? Még amit saját szemünkkel láttunk, saját fülünkkel hallottunk, sőt, amit mi magunk mondtunk, avagy cselekedtünk, hát akár ezeket is miképpen volna lehetséges a <<tényekhez hüen>> elbeszélni? Hiszen mindnyájunk mesélő szája elgömbül valamerre fel!” (Závada, 2002: 314.) Milota ismeretelméleti problémákkal, a nézőpont általi meghatározottság modern dilemmáival szembesül. Reflektál írási technikájára, és sosem helyezi magát a mindentudó narrátor szerepébe. Amikor már hinne neki az olvasó, akkor figyelmeztet, hogy ez csak egy történet, ki tudja, mi igaz belőle, mi nem.

A másik ilyen különálló rész: a színdarab, amit Milota György emlékezetből idéz fel a harmadik részben, melynek – akárcsak a színdarabnak – címe: *Ház a piactéren*. Többszörös áttétel a fiktív téren belül: regényben napló, naplóban színdarab, a viszonyokat csak bonyolítja, hogy a színdarab talált napló nyomán íródott. De az is kiderül, hogy a talált napló valójában „valódi”, az egyik szereplő írása, aki Milotához és Erkához hasonlóan így próbálja életének számadását elvégezni. Zsófi néni naplója tehát a valóságot írja le: „e mögött a darab mögött én rögtön észrevettem azt, ami nekem, mint sokat látott-hallott helybéli öregnek, erősen átütött rajta, a valóságos naplót. Tehát a valamikori igaz históriákat, amelyek

nyilván itt, a szóban forgó házban, és valahogy ilyenformán játszódhattak le tényleg. Egy részüket csak emlegetni hallottam, de voltak köztük olyanok, amelyekre fölserdült fiúkoromból emlékeztem én is.” (Závada, 2002: 260.). A talált írás a maga során ugyancsak szociográfiai elemeket tartalmaz, a *Kulákprés*ben részletesen leírt lakosságcseré, szlovák-magyar átköltöztetések, annak belső mechanizmusai, egy család meggyőzése és szerencsétlen sorsa áll a középpontban.

A naplón belül, ami a maga során fikció, valóságos naplót találnak, amit fiktív írásként kezelnek, és a fikció terébe helyeznek a színmű által. De azt a fiktív–valós térben a naplók szereplői adják elő, állandó ki- és bejárást biztosítva a fiktív–valós és a kétszeresen fikcionált világ között. Többszörös metaleptikus viszony (Genette, 2006) bontakozik ki, a színdarab szereplői átjárnak a fiktív és fiktív–valós világ között, ők maguk alkotják a fiktív világot, és a folyamatos mozgás révén a valóság kiderítésére törekednek, a naplók – önmagában is fiktív – valósága és a naplók beli fiktív világ játékát látjuk.

A fiktív világok tere a falu – megnevezetlen, akárcsak a *Jadvigában* –, megteremtésekor itt is a tótkomlósi, többször megírt, hosszasan kutatott hagyomány-, történelem- és emberanyagból építkezik. Milota ott folytatja, ahol Jadviga abbahagyta, a 2. világháború utáni eseményekről beszél, arról, amiről a *Kulákprés* is beszámol, a tagosításokról, a kuláksorsról, a kommunizmus éveinek megpróbáltatásairól. „Édesanyám neve a községháza szegyéntábláján virított mint szabotáló kuláké [...] gyenge asszony létére hogyan küzdött a beszolgáltatásokkal és az adókkal, melyek már addig is borzasztó magasra rúgtak [...] így aztán hogy bedugja fejét a soron következő igába, és belépjen a téeszbe, ehhez öneki végképp nem maradt – nemcsak hogy kedve, de már ereje sem.” (Závada, 2002: 283.) Ezek a történetek mindvégig a *Kulákprés* hangulatát idézik, az ott elvégzett kutatómunka köszön vissza Milota emlékeiben.

Eközben rendszerint utal a korábbi, a számára is történelemszerű előzményekre. A falu lelkészeinek feljegyzéseire, helytörténeti munkákra alapozva tárja fel a falu megalakulását, majd történetét, visszanyúl a 18. századig, majd nyomon követi az eseményeket a jelenéig, a 20. század második feléig. Elvileg fenntarthatná azt a látszatot, hogy történelmi hűségű, filológiai pontossággal lehvivatkozható adatokat közöl – meg is jegyzi, hogy melyik információt honnan tudja – de ő maga kérdőjelezi meg ezen források hitelességét: „de hát ugyan ki tudja, mi hogyan történt?!” (Závada, 2002: 193.) Hiszen egyik történetíró így, a másik másképp fogalmaz, egyik mondat teremt, míg a másik leleplez. „A történet felgöngyölítését némi ellentmondások is gátolják. Az egyik mendemonda szerint..., (Závada, 2002: 175.) Mi az ő feladata tehát? Igazi történész, szociográfus módjára kutat, és a bizonyosság tudatával kinyilatkoztat? Nem. Ahogy Závada sem tudott megnyugtató bizonyossággal szociográfiát írni, úgy Milota is olvasója és írója (tehát kitalálója) marad a helytörténetírásnak: „ahogy én ezekből a helytörténeti dolgozatokból kiolvasom” (Závada, 2002: 196.) Majd saját olvasatát, értelmezését írja tovább, alakítja „saját tolla” szerint, azt vallja, hogy „a

valóság [...] valahogy mindig szürkébb és kiábrándítóbb az elképzelt históriánál” (Závada, 2002: 196.).

Az idő Závada regényeiben éppen elhanyagoltsága miatt válik fontossá. Bár a napló műfajának alapvető követelménye az időbeli elhelyezés, és ehhez látszólag tartják is magukat a naplók, de a szerkesztés a lineáris rend megbontását eredményezi. A *Milota* erre rá is játszik, hiszen a regény teljes hosszában májusi keltezéssel íródik, egy kiemelt, szimbolikus időponthoz, a pünkösdhöz kötött kitágított időben játszódik a regény. Ugyanakkor több évszázadnyi eseményt fog át az emlékezés hónapja: a létrehozott teret egy időben veszi birtokába, a linearitást, az elmúlást felülírva több évszázadnyi lakos. A hagyomány életre keltése csak ebben a formában lehetséges, az egymásra tevődés, a párbeszéd, az újraélés, újraértelmezés révén.

Milota többször is utal a *Jadviga* főhőseire: Ondrisra, anyjára, külön feleségére, gyermekeikre. Amint elmagyarázza olvasójának, közeli rokonságban áll Ondriszal: „Racskó Jankó Apovka húga, Zsófia 1886-ban ment férjhez. Első kislányuk pár napot élt csupán, de a másik, Zsófiika is fiatalon, legszebb lány korában halt meg 1913-ban, már mint eljegyzett menyasszony. Egy fiuk született 1892-ben, András, aki édesanyám egyetlen unokatestvére maradt. Ő 1915-ben nősült, ebben a házasságban két fiút neveltek.” (Závada, 2002: 30.) Ez a regény ad választ a *Jadviga* befejezésére is, itt kapunk magyarázatot az üresen hagyott utolsó lapokra, itt tudjuk meg az utolsó naplóvezető sorsát: „másod-unokatestvérem szintén csak kettő (akik anyám unokabátyjának, Ondrisnak voltak fiai), a nálamnál 14 évvel idősebb Márton és öccse, Mihály. Apjukat, akire kisgyerekkoromból még emlékszem, alig 45 évesen érte a halál 1937-ben, Marci pedig tifuszban pusztult el 1945-ben, egy gyermek maradt utána, Jancsi. A fiatalabb másod-unokabátyám, Miso az édesanyjával élt, míg 1954-ben végül magára nem maradt. Ő 34 évvel később, 1988-ban halt meg az anyja ágyában, még szerencse, hogy harmadnapra megtalálták.” (Závada, 2002: 33.) Amit a *Jadviga* olvasásakor még csak sejtettünk, az itt bebizonyosodik.

De itt érnek össze olyan szálak is, amelyek hármas kapcsolatot teremtenek a regények között. *Jadviga* és *Kuhajda Ilonka* barátsága egyszerre három regény összekötő láncszeme. A második regény, a *Milota* egyidőben idézi az első regényt, a *Jadvigát*, és vetíti elő a harmadikot, *A fényképész utókorát*. A családtörténetek kibogoztatása közben felfedi az Osztatni és a Racskó család történetét, a *Milota* családját, de a harmadik regény főszereplőinek családjáét, a *Kuhajda* és a *Márkus* családját is.

Így közvetlenül megteremti a kapcsolatot az előző és a következő regénnyel: egy térbe helyezi a hármat, kapcsolatok sűrű szövedékével hálózza be őket. Kísérlete egyaránt lehet a hitelesítés és a hiteltelenítés eszköze, felépíti a teret, kapcsolathálókkal hálózza be, egy hiteles élő világot teremti meg a naplóknak a fikció terében. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a regények és a szociográfia szoros kapcsolatban áll egymással, intertextusok, vándorszereplők kötik őket össze, füzért képeznek. Kétszeresen is köztes műfajt alkot Závada, a regény és a szociográfia

között mozog mindegyik, ugyanakkor az önálló regény és trilógia között mozog az együttesük.

Závada regényeinek stílusát nagyon gyakran Mikszáthéhoz hasonlítják. A rá való utalás mindkét regényben meg is jelenik: Ondrisnak a kedvenc szerzői közé tartozik, míg Milota hosszasan foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy járt-e Mikszáth falujukban vagy sem. A stílusbeli hasonlóságon és a mesélő hangon túlmenően a műfajmegújítási-kísérletet emelném ki közös elemként. Ahogy Szilágyi Zsófia bemutatja (Szilágyi, 1998: 514–533.), Mikszáth novelláit vándorszereplők jelenléte hálózta be, akik benépesítik a félig fiktív, félig valós teret. Ehhez hasonlóan Závada regényeiben teremti meg a tótkomlósi³ jellegzetes teret, amelyet a több évszázadnyi távolságban élő emberek egymás mellett, egymással párhuzamosan laknak be. Így teremti meg Mikszáth – Szilágyi Zsófia terminológiájával élve – a novellafüzér, Závada pedig a regényfüzér köztes műfaját.

Závada műfajok határán találja meg azt a formát, amelyben a hagyomány és a „saját toll” egyaránt érvényes lehet, amely nem kötelez egy perspektíva, egy valóság és egy történet igenlésére.

Az írás és nyelve

A naplóíró Ondris számára nagyon fontos az olvasás, írás. Kedvenc szerzői: Mikszáth, Bródy, Lovik, Herczeg, Gárdonyi, Balzac, Turgenyev, Ambrus, Kóbor Tamás, Tolsztoj. Folyamatosan vásárolja a könyveket, olvassa az *Új Időket*. Beszerzi a legfrissebb könyveket, a korabeli kortárs szerzők műveit olvassa. Ő maga is úgy tervezi, hogy írni fog. Meg is ír egy-két novellát, beszámolót, aminek nem lesz túl nagy sikere. A fronton írt novellához írt jegyzeteket Misu a naplóhoz csatolja, de azt sem közölte, mert előjárói engedély nélkül küldte el egy folyóiratnak. A *Délkelet Hírmondónak* elküldött cikkről pedig Misu bejegyzéséből kiderül, hogy „nyíltan antiszemita”.

Ondris nyelvhasználatáról elmondhatjuk, hogy azt a tót nyelvet használta, amit a *Kulákpérés* tótkomlósi emberei, magyar betűkkel, fonetikusán leírt szlovák szavak vegyülnek a magyar szövegbe, amelyeket utólag Misu fordít le az olvasóknak. Legtöbbször csak egy-egy szót ír szlovákul, ami a családi megnevezés, személyes, érzelmeket kifejező hanghoz jobban illik, vagy a mindennapi élet szavait, amit mindig is így neveztek a tótok. De előfordul a teljes szlovák mondat, közmondás, szólás is. A naplót is így kezdi: „Zacsínám túto knyizsecsku”, Misu pedig fordítja, hogy „elkezdem ezt a könyvecskét”, majd el is magyarázza, hogy „nem így kell szlovákul írni, ahogy itt vannak a szavak. Mert csak fül után és nem helyes írás szerint, hanem magyar betűvel vannak. Habár én se tudok, csak ilyen itthoni féle tótl.” (35.) Viszont Osztatni György szlovákul írta bejegyzését, amit utólag kap

³ Megjegyzendő az is, hogy Mikszáth ezen munkája is a tót környezethez kötött, akárcsak a Závadáé.

meg Ondris, és lefordítva ír be a naplóba. Ondris soha nem ír teljes bejegyzést szlovákul. A gazdasággal kapcsolatos szavak esetében előfordul a nyelvjárási formulák használata is. Bejegyzéseinek részét képezik a Gregor által összeírt gazdasági beszámolók, a munkálatok jegyzéke. Egy idő után ezek nem is épülnek be szervesen a szövegbe, hanem csak jelzi, hogy nem másolta be, hanem behelyezte Gregor cetlijét a naplóba. Ezek esetében Závada a valós, szociográfiai kutatásai során talált gazdasági feljegyzéseket használta fel.

Misu azt mondja apja stílusáról, hogy „nagyon is szeret néha szépen kifejezni” (Závada, 1997: 81.). Márkus Béla tanulmányában kifejti, hogy „azt az irányzatot követik, amelyik átmenetet alkotott a korszerűtlenné vált népies-űjnépies stílus és a *Nyugat* íróinak forradalma között: a szecessziót. Az elkülönülés, a különválás, az elszakadás stílusát – mintha ezáltal újabb nyomatékot kapna Osztatni kiválása, kivonulása a tanyára, a magányba menekülése. A stílus – a szecesszió – maga az ember lenne, valóban: a romantika iránti nosztalgiájával vagy a pszichologizmus kultuszával, a szépség és a művészetek imádatával” (Márkus, 1998.) Jadviga fogékony erre a romantikába hajló stílusra – míg Misu megjegyzése inkább ironikus, hiszen ő apja írásában inkább a kihúznivaló sorokat, szavakat látja –, tudja, hogy ez része Ondris öngyötrő, mindent kivesező íráskényszerének. Ondris mindvégig reflektál arra, hogy éppen ír, hogy a lehető legőszintébbnek (legkegyetlenebbnek) kell lennie magával, hogy ne a lejegyzés által merevítsen magának tartósan hazug képeket. A szöveg számára az öntetszelgés egy formája. Szépen kidolgozott mondatok tudják csak elég jól kifejezni a gyötrelmeit is. Házasságuk előtt és után is levelekkel vette körül Jadvigát, abban próbálta megtalálni a problémák megoldását, míg Jadviga gúnyosan vissza nem utasítja ezt a fajta „kivesézést”.

Ugyanilyen fontos számára maga az írás aktusa, képe. Amikor megtalálja Winkler Frici levelét, jellemére, és helyzetére utaló nyomokat keres az írásképen: „Erősen jobbra dőlő, határozott, lendületes sorok, az ipszilonok, a gék meg a sárfeszeszek szára mélyen rándul le az alsó sorba. Imponáló írás, habár nehezen kibetűzhető. [...] Sodrása, fölénye van ennek a betűvetésnek. Valami kétségbevonhatatlansága. Mit sem igazodik a kiolvasáshoz, mert silabizálója tartozik kitanulni azt. S mintha fölszólítása is volna, hogy muszáj rá felelni. Az én betűim ellenben afféle nőies gyöngybetűk. Eléggé kiírtak, mégis irkaszagúak, egy eminens maturandus tollából. A jól olvasható írás udvariasság a címzettel szemben, szoktam gondolni, akárcsak a szabatosság. Habár a címzett jó darabideje csak én vagyok magamnak itt, e lapokon.” (Závada, 1997: 217.) Az írás a leghatékonyabb önkifejezési forma számára. És ez az a terület, ahol sikerül közel kerülniük egymáshoz feleségével.

Jadviga sokkal ritkábban használja a szlovák nyelvet, általában csak a családtagok megszólításakor. Stílusa sokkal díszitettebb, mint az Ondrisé, Misu többször is ámulattal jegyzi meg, hogy milyen szépen ír az anyja: „Mígnem az új szívöröm arany nedűjén megláttam – mint egy kicsapódott olajréteget – a hamis lelkesültséget, majd a szerelem újbóranak alján a fájdalom sötéten kavargó seprőjét

is” (Závada, 1997: 327.). Márkus Béla így elemzi Jadviga stílusát: „a szecesszió további lehetséges forrásai közül úgy mutat rá a szentimentalizmus érzelgősségére vagy a bieder-meieres almanach-lírára, hogy egyszersmind valószínűnek is láttatja: a lánynevelő intézetek növendékére annál is inkább hathatott ez a stílustendencia, ízlés, mert a legalkalmasabbnak mutatkozott az olyan tárgykörök kifejezésére, mint a szerelem, a család vagy a baráti érzések. De a melankóliás hangulatok megragadására is – azaz a két beszédmód hasonlósága, a házastársaké, ezért is indokolt. Nem kevésbé amiatt, amivel Jadviga beírásai gyözködnék: úgy kötni egymáséiba a mondandókat, hogy ha főleg csak saját magát érti is meg általuk, de legalább ráhangolódik a másik hullámhosszára. Legalább utólag – a stílusban – hű társa, méltó párja lesz” (Márkus, 1998). Jadviga írásában mindvégig jelen van az elhallgatás, ami meggátolja abban, hogy olyan nyíltan beszéljen, ahogy azt Ondris teszi, mindvégig titkol, sejtet. Kapcsolataiban nem alkalmazkodik a konvenciókhoz, vállalja a házasságtörő szerepét, az elítélendő érzelmeket, a magány igényét, stílusában ezzel ellentétben egy tanult modell alkalmazása látszik.

Misu nyelve teljesen elüt szüleiétől – ez is a ráhangolódás, a megértés képtelenségét húzza alá. Súlyos nyelvtani és nyelvhelyességi hibák, képzavaros nyelvezet nehezíti az olvasást, szókincse szegényes. Szolgai módon szövege nem a saját szépséget próbálja elérni, hanem – ahogy a személye is – csak eszköz, ami meglesi és megfejt a „szép” szövegeket. Ahogy jegyzetelését sem szakszerűen, szociográfushoz mérten végzi, úgy nyelve sem a szaknyelv, hanem a személyes, hétköznapi, redukált nyelvhasználatot tükrözi, amit sekélyes társas kapcsolataiban használhatott. Stílusa tükrözi a frusztrációkkal teli, mellőzött, kigúnyolt, meghunyászkodó embert, akit soha nem szerettek, csak sajnáltak vagy megvetettek. Závada egy interjú során elmondja, hogy „volt egy modellem, egy bácsi, aki nem így, hanem kétszer ennyire szótolulásos, nyelvrontó lendülettel beszélt, sőt írt. Vagyis mégis van ember, aki így ír, aki fiktív, elrajzolt figura módjára szövegel, mintha tényleg egy Parti Nagy Lajos-könyvből szabadult volna ki, és már kontrollja sincsen. Meg is beszéltük ezt Lajossal, aki egyébként szerkesztőként, tanácsadóként nagy segítségemre volt, hogy a modelléhez képest jóval visszább kell fogni Miso szövegelését.” (Károlyi, 2000).

Ondris számára az írás a legfontosabb önkifejezési eszköz, ez az, ami képes megörökíteni az embert, halhatatlanná tenni az identitást. Ez az igény látszik abban is, hogy mindent megpróbál a legpontosabban lejegyezni, még akkor is, ha ez önkínzással jár. De ebből kiindulva kéri Buchbinder Mikitől többször is, hogy fényképezzen: „az jár a fejemben, hogy elfut az idő, és annyira nyom nélkül múlik el minden, ami már megtörtént” (Závada, 1997: 359.). Fotók kellenek, életképek a piacról, épületekről, emberekről, de a nyomorúságról, hogy megőrizték a mai napot, mindent, ami elmúlik, elpusztul. Mindent, amire emlékezni lehet. Miki javasolja neki, hogy ezekről a dolgokról írjon, és Ondris ír is naplójában, de az nem elég. Leírja az 1795-ös esetet (amit mi már ismerünk a *Kulákpréből*), amikor az evangélikus

templom tetejére teszik fel a csillagot, a már felvontatott csillag lecsúszott, és magával húzta Hlavicska János bádogoslegényt. De a történet megírása nem elegendő, ahhoz kép, illusztráció kell, amit majd Buchbinder Miki készít. Závada szociográfiájában fontos szerepet játszanak a képek, de amint látni fogjuk, szépirodalmi munkáiban egyaránt szövegszervező szerepet töltenek be, „érzem, ahogy kép és szöveg inspirálják egymást”, mondja Zelki Jánossal beszélgetve. Závada így vall a képekkel kapcsolatos írói álláspontjáról: „Meg aztán a fénykép ad nekem egy másik fázist, a forrásnak, mint anyaggyűjtésnek egy másik terét, igen pontos, éles megvilágításban. Ráadásul még valami feszültséget is azzal, hogy egy másik nyelven beszélő híradás a múltból, és ez az írásos forrásokkal együtt nagyon inspiráló számomra.” (Zelki, 2009) Míg az írás az elbeszélhetőség akadályaiba ütközik, addig a kép ezzel szoros kapcsolatban a megmutathatóság felől kérdez rá a hagyományra.

Milota többszörös szerepének – helytörténész, mesélő író, a méhészet és a máktermesztés szakértője – része az is, hogy adatközlő, a nyersanyag a szociográfus kezében, az emlékező, az emlékei által egy társadalmi réteg, korszak életét felfedő. Ehhez hasonlóval rengetegszer találkozhatott Závada interjúzás közben. Ahogy igazi adatközlőhöz illik, magnóra mondja gondolatait. Itt emlékeznünk kell Zavadának a *Kulákprésben* leírt mondatára, miszerint a magnó egy hitelességet biztosító forrás. De Milota számára a magnó – a megváltoztathatatlant, a rögzített szavakat, hangot és beszédet jelölő eszköz – képlekenységet sugall: „Erre a magnóra is addig mondom, törlöm és mondom, amíg jó nem lesz. Nem pedig addig, amíg igazzá nem válik, hisz az lehetetlen.” (Závada, 2002: 378.) A cél így nem a valóság elmondása – tudatos mesélő Milota, tisztában van azzal, hogy az lehetetlen –, hanem a valószerű és a jó történet alkotása. Závada gondolatait juttatja eszünkbe, aki szembesül a valóság visszaadhatatlanságával, az alkotás, az írás nehézségével. Ilyen írói/alkotói nehézségekkel küzd Milota, amikor munkáját tökéletesíti. Az egyszer elmondott gondolat nem lehet tökéletes, valódi, bármennyire is törekedett a hűségre.

Az elmondott, rögzített szó nem örök érvényű, a technika által újraírható, alakítható. Milota szólama eredetileg nem írott, technikai segítséggel rögzített, majd írott szöveggé formált. Így szövegszinten is többszörös áttétellel találkozunk, meglepő módon itt ez egyáltalán nem reflektált, ahogy a szövegek összeszerkesztőjét sem ismerjük. Erka is technikai eszköz segítségével, számítógépen ír. Ez a közeg is biztosítja az újraírás, az átalakítás, a mozgathatóság lehetőségét. „Elkezdem és törlöm, írok és kihúszom, aztán előlről megint.” (Závada, 2002: 7.) Az időpontokkal jelzett fájlok sorrendje esetleges, teret ad az újraolvasásnak, az újrendezésnek, módosításnak. „Összeválogatni ebből a gépi memóriából, hogy mit mutatnék meg Magának.” (Závada, 2002: 23.) A napló már nem az a hagyományos műfaj, amit Ondris művelt, már nincsen meg a folytonosság, a linearitás benne, nem élettörténetet mond el, hanem életdarabkákat. Széttöredezik a műfaj és az élet maga is, ahogy az írás, úgy a számadás sem lehet megnyugtató kerek, egész. Szétforgácsolódott az egész, helyét átvette a rész, a nézőpont és a mozgás.

A szöveg önállóan nem képes megmutatni tárgyát, más szövegek viszonylatában transztextusok szövedékében mozog. De ahogy Milota fogalmaz, „idézzon bárki akármilyen pontosan is bármit, hivatkozását úgyis elferdíti az az értelmezés, amibe ezt az idézetet önkényesen belefoglalja, hogy ezzel alátámassza igazát” (Závada, 2002: 25.). Ezzel az állandó kételkedő magatartással fordul minden íráshoz, és ezt várja el olvasójától is, hiszen ő sosincs ellene a kitalált történetnek, a hazugságnak, amíg az fenntartja a hihetőség, valószerűség látszatát. „Drágáim, a mese többi részét pedig a kedvetekért költöttem, ahogy máskor is szoktam, de én legalább beismerem.” (Závada, 2002: 139.) Mondja saját írói szokásairól, és ezzel az olvasói attitűddel közeledik ő is a mások szövegéhez.

Erka, aki mindig az igazságot kutatja, aki nyomoz az olvasott, hallott szövegekben többször el is bizonytalanodik Milota felfogását látva: „Nem mindig tudom ám, hogy mikor akar átverni a hantájával.” (Závada, 2002: 22.) „Öreg hazudósom! Mit higgyek el Magának, mit ne?” (Závada, 2002: 183.) Pedig nem az igazat kell kutatni, nem a valóságot rekonstruálni, nem ez által értheti meg saját életét, ezzel szemben Milota nem fél attól, hogy kitalálja saját történetét, nem ijeszti meg az igazság hiánya, tudatosítja, hogy építkezni kell a történetekből. Míg Erka kényszeredetten tér vissza újra és újra egy-egy kérdéshez, hogy azt minden nézőpontból megvizsgálja, ezzel önmagát, saját nézőpontját is leépíti, addig Milota szemrebbenés nélkül hazudik, identitást, történetet, múltat, hagyományt épít.

A szólamok egymástól elkülönítve, négy fejezetbe, azon belül 17, 12, 9 illetve 13 fejezet-párba rendezettek. Elsőként római számmal jelölve a Milota naplója, majd arab számmal az Erkáé. Egymás mellettségük az Ondris és Jadviga naplójának egymás mellettségéhez hasonlít, válaszolnak egymásra, tovább írják egymást. De itt senki nem fűz magyarázatokat a bejegyzésekhez, és azt sem tudjuk, hogy ki rendezte így őket. Kétségtől a *Milotának* is megvolt a maga Misuja, aki még az időrendet és a bejegyzés sorrendjét is megbontva egymás mellé helyezte a részeket. A névtelen és nyomtalan szerkesztő lehetne valamelyik szereplője a regénynek, például az ifjú Milota, aki mindkét szövegnek címetettje, de lehet egy szövegtéren kívüli, a szerzői név mögé búvó szociográfus-regényíró is.

A regény, akárcsak a *Jadviga*, szövegtestek párbeszédéből építkezik, a két meghatározó szöveg, a két napló párbeszéde hozza létre. A *Milotában* a szövegek azonos időben születnek, nincs meg köztük az a valószerű, eligazító egymásutániság, ami az Osztatni család bejegyzéseit jellemzi. Időbeli paradoxon, hogy mindkét elbeszélő ismeri a másik szöveget, és reflektál is arra, helyesbíti és kommentálja. Milota magnóra mondja saját emlékeit, részletesen, színesen beszél egy-egy történelmi időszak embereiről – akár a kommunizmus, akár a magyarországi szlovákok századokkal azelőtti életéről van szó –, kiselőadást tart a méhekről és a mákról, színdarabot rekonstruál. Mindezeket családjának, fiának, feleségének, barátjának és Erkának mondja el. Tudjuk, hogy közben már olvasta Erka naplóját, hiszen bizonyos történeteket úgy mesél el, hogy kijavítja, kiegészíti, megemlíti az

Erka változatát ugyanarról. Viszont Erka is a hanganyag ismeretében ír. Mindkét szöveg a másikra válaszolva, annak ismeretében születik. Mind Milota, mind Erka utal, válaszol a másik naplóra: megkérdőjelezi az ott elhangzottakat, kérdez, problémát vet fel, vitatkozik. Ez a vonulat adja – akárcsak a *Jadvigában* – a történet, a hagyomány és az élet párbeszéd általi leírását.

A *Jadvigából* ismert narrációs technika, szerkesztési mód továbbírásával találkozunk a *Milotában*. Míg ott az időbeli távolság megteremtette a valóságosság látszatát, itt az egyidejűség paradox helyzetet hoz létre. Mindkét szerző ír a másik haláláról, mindkettő olvasta a másik utolsó írását is, de mindemellett nem tudjuk, hogy a mi kezünkbe ki helyezte azokat. Az előző regényben még jól elkülöníthető szerepek itt már összemosódnak, ahogy a valóság és fikció játéka, a szerepekből való ki- és belépés, úgy válik az alapkérdés, az identitás és a szövegegész is meghökkentő játékká. Ha már az óriásregény mindvégig figyelmeztette az olvasót, hogy itt semmi sem bizonyosan igaz, senki sem (csak) az, akinek látszik, akkor miért venné komolyan a halált és önmagát. Nem veszi komolyan a hagyomány, a történelem leírhatóságát. És nem veszi komolyan a szöveget és az írást, mint önépítő aktust sem.

Következtetések

A megvizsgált három mű alapján elmondhatjuk, hogy Závada narrációs technikája fokozatos átalakuláson ment át. Míg a *Kulákprés* első változatában hitt a történelem, a hagyomány megismerhetőségében, az objektív valóság feltárhatóságában, addig a következő kiadásokban tudatosan vállalja, hogy nem egy történet van, hanem több, és ő ezek közül csak egyet kíván elmondani. De problémát jelentett az elmondás mikéntje is, hiszen a szöveggé válás pillanatától a valóság megszűnik valóságnak lenni, a történetíró pedig a tartalmi hűség és a jó szöveg kettősségének csapdájába kerül. Erre a nehézségre megtalálja a megoldást a *Jadvigában*, a műkedvelő Ondris, a különc feleség és a félművelt fiú hangján több szölamot is kipróbálhat, az általuk írt szövegtestek közötti párbeszédből hozva létre a hagyomány és élet elmondhatóságának lehetőségét. A *Milotában* felszámolja ezt a narrátori megoldást, az elbeszélők hiteltelenítik saját szölamukat és a szöveg egészet egyaránt.

A létrejövő szövegtesteknek mindkét szövegben fizikai vetülete is van, nem választható el egymástól a vágy, az írás és a szöveg. A szöveg minden esetben a fizikai térben meg nem valósuló kapcsolatot, párbeszédet hivatott helyettesíteni, legyen az férj és feleség, szülő és gyermek vagy egyszerűen férfi és nő közötti viszony. A szöveg, az írás teremt kapcsolatot időben és térben egyaránt: mint levelek, mint egymáshoz címzett megtestesülések közvetítenek a naplók. Ebben az embertől emberig kapcsolatban, az emberi viszonyok hálójában – és csakis ott, nem az objektív történelemkönyvek és szakirodalom lapjain – képződhet meg

a hagyomány, kelhet életre a múlt, és kaphat létjogosultságot a jövő. De a jövő sosem létezik, mindkét regény a naplórók halálával, a család felbomlásával, a szál megszakadásával ér véget. És a hagyománynak csak addig van értelme, amíg élet van, amíg az élők életükbe ágyazhatják, abban válaszokra és utakra találhatnak, amíg identitásuk részévé tehetik azt. Mindkét regény esetében az utolsó embereket látjuk, az utolsókat, akik még emlékeznek, akik még emlékezni vagy emlékeztetni akarnak, akik még utoljára saját képükre hagyományt teremtenek.

Miért nem folytatható ez? Miért ér véget minden napló, miért következik a halál, a családregegy vége? Mert a szövegtettek párbeszéde – ahogy az emberek közötti párbeszéd is – megszűnik létezni. Már a *Jadviga* esetében is egyoldalú beszéd volt, mindig az időben később következő beszélt csak az előzőhöz, választ hiába várva. Erka is ezt tapasztalja: „Minek szölongat ebből a süket hangszórójából, ha engem némaságra ítél, hogy ne tudjak felelni?! Beharapom a szám, és kukán kell ülnöm...! Abban tetszeleg, hogy diskurál! Adja itt a jópofa társalkodót, de én meg se mukkanhatok!” (Závada, 2002: 34.) Monológ marad tehát mindenik naplórók párbeszédkísérlete. A szövegtettek csak a szerkesztés révén, csak látszólag beszélgetnek, valójában csak elbeszélnek egymás mellett. És az élet, a családregegy és a hagyomány fenntartása csak addig lehetséges, amíg párbeszédkísérletek vannak: „Írni, mintha mondanám. Hogy olvassa, mintha hallaná. És el nem eresztetni, hanem szóval tartani, és így nem hagyni meghalni! Meg addig sajátmagunkat sem.” (Závada, 2002: 76.)⁴

Závada regényfüzére (ide sorolhatjuk a szociográfiát is), ami egy tér és egy embercsoport köré szőtt történetháló, amelynek szálai mindig újra- és újra találkoznak, a hagyomány megírhatóságát, elmondhatóságát helyezi középpontba, és munkái egy-egy utat mutatnak fel annak megszólaltatására, életünk részévé tételére.

Felhasznált szakirodalom

DÓSA Mariann 2007: *Egy történet története. Szociológiai Szemle*, 2007/3–4, 294–296.

GENETTE Gérard 2006: *Metalepszis*. Pozsony: Kalligram

⁴ Závada a *Milótában* megszünteti ezt a narrációs utat, ezen a módon többé nem nyúlhat a jól ismert térhez, emberekhez és hagyományhoz. *A fényképész utókorában* már más technikával próbálja ezt megírhatóvá tenni. Ezen átalakulás, új út vizsgálata egy következő dolgozat témája lehet, melynek előrevetítésére Milota szavaival csak annyit jegyzek meg, hogy „attól függ ugyanis, hogy kik a <<mieink>> és hogy mi az a <<mi>>.” (Závada, 2002: 79.)

- KÁROLYI Csaba 2000: *Hadd legyen neki az írás olyan, mint a szerelem. Interjú Závada Pállal. Élet és Irodalom*, 2000. július 28.
- MÁRKUS Béla 1998: *Üdvtörténetből hanyatlástörténet. Új forrás*, 1998/1.
- RAKOVSZKY Zsuzsa 1998: *A vadas mártás íze. Interjú Závada Pállal a Jadviga párnája című regényéről. Beszélő*, 1998/5.
- SZÁVAI Dorottya 2002: *Mézes-mákos testamentum. Kortárs*, 2002/12.
- SZILÁGYI Zsófia 1998: *Műfaj és szövegtér. Irodalomtörténeti Közlemények* 1998/3–4., 514–533.
- TÓDOR János 2005: *A szociográfiától a regényekig. Interjú Závada Pállal a Jadviga párnája és Milota keletkezéstörténetéről*. 2005. május 30.
Forrás: <http://zavada.irolap.hu/hu/a-szociografiatol-a-regenyekig>
[Letöltés időpontja: 2010. szept. 1.]
- ZELKI János 2009: *Arctalan árnyak. Interjú Závada Pállal*. 2009. márc. 20. Forrás: <http://litera.initon.hu/hirek/arctalan-arnyak>
[Letöltés időpontja: 2010. szept. 1.]

Vizsgált alkotások jegyzéke

- ZÁVADA Pál 1997: *Jadviga párnája*. Budapest: Magvető Kiadó
- ZÁVADA Pál 2002: *Milota*. Budapest: Magvető Kiadó
- ZÁVADA Pál 2004: *A fényképész utókora*. Budapest: Magvető Kiadó
- ZÁVADA Pál 2006: *Kulákrés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós 1945-1956*. Budapest: Magvető Kiadó

FILOZÓFIA SZEKCIÓ

Az *Igazság* mint központi fogalom Mahátmá Gándhí gondolkodásában¹

*„Amikor az Igazságot mint
Istent keresed, az egyetlen
elkerülhetetlen eszköz a szeretet,
vagyis az erőszakmentesség.”*

(M. K. Gándhí)

*„Habár az Isten lehet a Szeretet, ő
mindenkefelett az Igazság”*

(M. K. Gándhí)

„Barátaim és társaim, a világosság eltávozott életünkől és mindent a sötétség borított be [...]. Szeretett vezetőnk – bápú, ahogy hívtuk őt –, a nemzet atyja nincs többé.” – ezek voltak azok a szavak, amelyekkel Dzsaváharlál Néhrú 62 évvel ezelőtt, a rádió hullámain keresztül bejelentette Mohandász Karamcsand Gándhí halálát. A 20. század talán legnagyobb nacionalista, felszabadító mozgalmának vezéregyénisége, a *satjágراها*² és a *szvadési-mozgalom*³ megalkotója 1948. január 30-án erőszak áldozata lett, de gondolkodása és élete hátrahagyott írott szellemi örökségének köszönhetően meglehetősen könnyen elemezhető és értelmezhető.

Dolgozatom célja rávilágítani arra, hogy az *Igazság (satja)*, mint központi fogalom, miként szövi át Mahátmá életét és gondolkodását. Merthogy fontos, mondhatni kiemelkedő, központi szerepet játszik életében, annak mi sem jobb bizonyítéka, mint az, hogy önéletrajzában alcímeként a *Kísérleteim az Igazsággal* mondatot választotta. Ugyancsak az igazságnak az életében, gondolkodásában és

¹ Jelen dolgozat az alábbi programnak köszönhetően születhetett meg:

Investing in people!

Ph.D. scholarship, Project co-financed by the SECTORAL OPERATIONAL PROGRAM FOR HUMAN RESOURCES DEVELOPMENT 2007–2013.

Priority Axis 1. „Education and training in support for growth and development of a knowledge based society”

Key area of intervention 1.5: Doctoral and post-doctoral programs in support of research.

Contract nr.: **POSDRU/88/1.5/S/60185** – “INNOVATIVE DOCTORAL STUDIES IN A KNOWLEDGE BASED SOCIETY”

Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania.

² Az igazsághoz való ragaszkodáson és annak tiszteletén nyugvó, Gándhí által Dél-Afrikában kifejlesztett ellenállási forma, melynek lényege az, hogy emberek, embercsoportok vagy akár egy egész nemzet megtagadja az engedelmességet azon törvényekkel szemben, amelyek igazságtalannak bizonyulnak.

³ A szó jelentése „hazai”, Gándhí azonban a szvadési kifejezést az Indiában előállított áruk gyűjtőneveként használja. A szvadési India felszabadításának egyik fontos mozzanata, mozgalma. A mozgalom a Kongresszus Párt 1920-as nágpuri ülését követően hivatalos programmá válik, célja az angol termékek, intézmények, címek, rangok stb. bojkottálása és ezzel párhuzamosan pedig a hazai termékek támogatása.

tetteiben betöltött fontos és többszintű szerepéről árulkodik az alábbi idézet is: „Nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy az Igazság [annak törvényes betartása] pusztán annyit jelent, hogy igazat mondani. De mi itt az ásrumban a *satja* vagy Igazság kifejezést egy sokkal szélesebb értelemben kell értenünk. Az Igazságnak jelen kell lennie a gondolatokban, a beszédben és a tettekben. Annak a személynek, akinek sikerült megvalósítania ezt az Igazságot a maga teljességében, semmi más megismernivaló nem maradt, hiszen, mint ahogy azt láttuk, ebben minden tudás szükségszerűen benne foglaltatik. Ami ebben nincs benne, az nem Igazság, következésképpen nem igaz tudás; és igaz tudás nélkül nem létezik tényleges boldogság sem. Ha egyszer megtanuljuk azt, hogy miként lehet az Igazságnak ezt a csalthatatlan tesztjét alkalmazni, azonnal képesek leszünk megállapítani azt, hogy mit érdemes megtenni, megnézni és elolvasni.”⁴ (Gandhi, 2010d: 383.)

Miként azt a fenti idézet is szemlélteti, Gándhí gondolkodásában az igazság nem csak az emberi beszédre, mint igazságmondásra alkalmazandó kategória, hanem az emberi lét minden síkján jelen kell lennie, beleértve a gondolkodást, a beszédet és a cselekedetet. Az Igazság egy mélyen vallásos eredetű központi kategória, mely nemcsak behatárolja, hanem nagyon egyértelműen és erőteljesen szabályozza az élet minden területét, mondhatni folyamatosan jelen van a hindu hívő hétköznapijaiban.

Éppen annak következtében, hogy az Igazság fogalma ilyen fontos szerepet tölt be Gándhí életében, gondolkodását, filozófiáját és cselekedeteit lehetetlen megérteni anélkül, hogy egy átfogó képet ne alakítanánk ki arról, hogy tulajdonképpen mit is ért ez alatt a gondolkodása, cselekedetei és egész élete szempontjából meghatározó fogalom alatt. Igaz ez akkor is, ha követői és értelmezői közül sokan azt állítják, hogy Gándhí „alapvetően gyakorlati ember volt, semmiféle érdeklődést nem mutatva a metafizika vagy a filozófiai spekuláció iránt” (Richards, 2005: 1.).⁵ Ugyanakkor a fogalom pontos megértéséhez tudatosítanunk kell, hogy Gándhí mélyesen vallásos ember volt. Ő maga erről a következőképpen vall önéletrrásában: „Amit valóban el szeretnék érni – amin immár harminc éve fáradozom és amire vágyom –, nem egyéb, mint az önmegismerés, hogy szemtől szembe kerülhessek Istennel és eljussak a móksa állapotába.” (Gándhí, 2009: 8.)

Egy másik művében leírt mondat, mely szerint politikai és mindenfajta más cselekedetének forrása a vallás, is azt igazolja, hogy életében a vallás fontos,

⁴ Az eredeti szöveg „Generally speaking, [observance of the law of] Truth is understood merely to mean that we must speak the truth. But we in the Ashram should understand the word *satya* or Truth in a much wider sense. There should be Truth in thought, Truth in speech and Truth in action. To the man who has realized this Truth in its fullness, nothing else remains to be known, because, as we have seen above, all knowledge is necessarily included in it. What is not included in it is not Truth, and so not true knowledge; and there can be no real bliss without true knowledge. If we once learn how to apply this neverfailing test of Truth, we will at once be able to find out what is worth doing, what is worth seeing, what is worth reading.” (Ford. Sz. D.)

⁵ Az eredeti szöveg „[...] essentially a practical man with no concern for metaphysics or philosophical speculation [...]” (Ford. Sz. D.)

mondhatni mindent meghatározó szereppel bír, ami tulajdonképpen általános jelenség a hinduk körében.

Vallásossága azonban nem merült ki a hinduizmus egyszerű követésében, angliai, majd később dél-afrikai tartózkodása alatt folyamatosan és behatóan tanulmányozta a többi nagy vallást, beleértve a kereszténységet, a dzsainizmust, a buddhizmust és az iszlám vallást egyaránt. Bhikhu Parekh szavait idézve „Noha a hinduizmus, a kereszténység és a dzsainizmus egyaránt mélyen befolyásolták, vallásos gondolkodása mindezeket keresztülvágta és egyedülállóan eredeti volt. Alapját nyilvánvalóan az Istenbe vetett hite jelentette.” (Parekh, 1997: 26.)⁶ Vallási nyitottságáról, a más vallások iránt tanúsított őszinte érdeklődéséről saját maga a következőképpen vall: „A vallásom képessé tesz arra, és meg is parancsolja nekem, hogy magamba szívjam mindazt, ami jó a nagy vallásokban.” (Aklan, é. n.: 307.)

Filozófiai eszmefuttatásaiban Gándhí így gondolkodik az Igazságról: egy 1927-ben kelt feljegyzésében a Mahátmá úgy beszél az igazságról, mint ami sokkal több egy morális eszménynél, egy erkölcsi követelménynél. Számára az *Igazság* maga Isten: „Vallásom az igazságon és erőszakmentességen alapul. Az Igazság az én Istenem, és az erőszakmentesség az út az Ő eléréséhez”⁷ – írja Gándhí. Számára az igazság életformaként, életcélként jelenik meg, ennek gyökereit pedig az indiai vallási hagyományokban kell keresni. Ugyanakkor ennek a kijelentésnek egyenes következménye az, hogy Gándhí korai filozófiájában az igazság nem más, mint az Isten egyik tulajdonsága a sok közül, valamint az is, hogy az Isten-fogalom logikai prioritást élvez az igazság fogalmával szemben, hiszen az Igazság tulajdonképpen csak leírja, jellemzi az Istent.

Gándhí igazságfelfogásának kialakulásában a számos vallás mellett a hindu vallási tradíció játszott a legnagyobb szerepet, éppen ezért ahhoz, hogy megérthessük a Gándhí által használt igazság-fogalmat, betekintést kell nyernünk abba a vallási tradícióba, amelyik a legnagyobb kihatással volt életére és gondolkodására, és amely nagymértékben meghatározta egész életvitelét, életstílusát. Először szólnunk kell néhány szót nagy általánosságban az indiai vallási, vallásbölcseleti tradíciókról, melyeknek egyik alapvető jellegzetessége az, hogy – eltérően más vallásoktól – központi fogalma nem az Isten-fogalom, hiszen ez egyes, a vallási hagyományok és a vallástörténet szempontjából fontos gondolkodási, filozófiai irányvonalak esetében teljes mértékben hiányzik.⁸ Éppen ez a felismerés vezette oda Gándhít, hogy korrigálja, átfogalmazza „Isten az Igazság” híres definícióját, ugyanis rádöbbsen

⁶ Az eredeti szöveg „Although he was profoundly influenced by Hinduism, Christianity, and Jainism, his religious thought cut across all of them and was in a class by itself. Belief in God was obviously its basis.” (Ford. Sz. D.)

⁷ Az eredeti szöveg „My religion is based on truth and non-violence. Truth is my God. Non-violence is the means of realizing Him.” (Ford. Sz. D.)

⁸ Elég, ha csak a korai buddhista és dzsaina hagyományokra gondolunk, amelyek erős hatással voltak az indiai vallásokra és társadalomra. Vö. Richards, 1986: 1–14.

arra, hogy ez a megfogalmazás tulajdonképpen nem tükrözi teljes mértékben és tisztán saját maga Igazságról alkotott felfogását.

Erről ő maga a következőképpen vall egyik írásában: „Együtt szeretném mondani mindazokkal, akik azt állítják, hogy Isten a Szeretet, hogy Isten a Szeretet. De valahol mélyen mindig azt szoktam mondani magamban, hogy noha Isten lehet Szeretet, legfőképpen Isten az Igazság. Amennyiben lehetséges az ember számára, hogy az Isten legteljesebb definícióját megfogalmazza, arra a következtetésre jutottam, hogy Isten az Igazság. De két évvel ezelőtt tettem még egy lépést ez irányban és azt mondtam, hogy az Igazság az Isten. Ön érezni fogja a két kijelentés közötti finom különbséget, úgymint Isten az Igazság és az Igazság Isten. A mintegy ötven évvel ezelőtt elkezdett, az Igazság folyamatos és könyörtelen keresése közben erre a következtetésre jutottam. Aztán meg rájöttem arra, hogy az Igazság megközelítésének legrövidebb útja a szereteten keresztül vezet. De ugyanakkor azt is felfedeztem, hogy a szeretet szónak, legalábbis ami az angol nyelvet illeti, számos jelentése van, és hogy az emberi szeretet, a szó szenvedély értelmében, megalázó/lealacsonyító dologgá is válhat. Arra is rájöttem viszont, hogy a szeretetnek, a szó *Ahimsza*⁹ értelmében, a világon korlátozott számú híve van. De az igazsággal kapcsolatban sosem találtam semmiféle kétértelműséget és még az ateisták sem vitatják az igazság erejének szükségességét. Az ateisták azonban, az igazság felfedezésének szenvedélyében, nem haboztak megtagadni Isten valódi létét – saját nézőpontjukból jogosan. Ezen okfejtés következtében láttam úgy, hogy ahelyett, hogy azt mondom, Isten az Igazság, azt kellene állítanom, hogy az Igazság Isten.”¹⁰ (Gandhi, 1931: 427–428.)

Az újrafogalmazott definíció, mely szerint „Az Igazság Isten”, nemcsak saját álláspontját tükrözi hűebben, hanem arra is utal, miszerint Gándhí értelmezésében az Isten-fogalom tulajdonképpen az Igazság egy lehetséges megnevezése, az Igazság pedig nem tekinthető az Isten attribútumának, tulajdonságának. Az Igazság és a Lét (*satja és sat*) ugyanazon létező két kifejezési formája, hisz Gándhí ezzel a definícióval tulajdonképpen nem tesz egyebet, mint az Igazságot Létként írja le, definiálja.

⁹ Általában az indiai vallások, de különösképpen a dzsainizmus egyik központi fogalma, jelentése erőszaknélküliség, az erőszaktól való teljes tartózkodás, az élet minden formájának maximális tiszteltét hirdető vallási elv.

¹⁰ Az eredeti szöveg: „I would say with those who say God is Love, God is Love. But deep down in me I used to say that though God may be Love, God is Truth, above all. If it is possible for the human tongue to give the fullest description of God, I have come to the conclusion that, for myself, God is Truth. But two years ago I went a step further and said that Truth is God. You will see the fine distinction between the two statements, viz., that God is Truth and Truth is God. And I came to the conclusion after a continuous and relentless search after Truth which began nearly fifty years ago. I then found that the nearest approach to Truth was through love. But I also found that love has many meanings in the English language at least and that human love in the sense of passion could become a degrading thing also. I found too that love in the sense of ahimsa had only a limited number of votaries in the world. But I never found a double meaning in connection with truth and not even atheists had demurred to the necessity or power of truth. But, in their passion for discovering truth, the atheists have not hesitated to deny the very existence of God-from their own point of view, rightly. And it was because of this reasoning that I saw that, rather than say that God is Truth, I should say that Truth is God.” (Ford. Sz. D.)

Ugyanakkor az eredeti definíciónak az újrafogalmazása arra is enged következtetni, hogy Gándhi számára az Isten egy személytelen, meghatározhatatlan és formátlan, attribútumokkal és tulajdonságokkal nem rendelkező, névtelen Létező. Gándhi értelmezésében ugyanis az Isten az örök elv, az élet lényege, tiszta, makulátlan öntudat, egy olyan láthatatlan kozmikus erő, amely áthat minden létezőt. Mindezek mellett Gándhi azt is elismeri, hogy jogosak és semmivel sem alacsonyabb rendűek azok az emberi, vallásosságból származó igények is, amelyek Istent személyes Istenként imádják, mert érezni akarják jelenlétét, vagy akár csak megtestesült Istenként tudják tisztelni, hisz igényt tartanak a személyes érintkezésre is. Gándhinak az Isten személyes vagy személytelen formában történő felfogásával, megélésével kapcsolatos álláspontja a védánta¹¹ dvaita¹² és visistádvaita¹³ hagyományához áll közel annak ellenére, hogy ő magát az advaita¹⁴ iskola követőjének tartja. „Advaitizmusát” Gándhi direkt és indirekt úton is megvallotta és bizonyította. Tette ezt egyrészt akkor, mikor szó szerint kimondja, hogy hisz az advaita hagyományokban,¹⁵ másrészt pedig akkor, amikor az emberiség egységéről és az egy lélekről (átman) szóló nézeteit fejtegeti,¹⁶ és azt mondja, hogy mélyen hisz a Brahman abszolút egységében, következésképpen pedig az emberiségében is. A Brahman–átman kapcsolatra hasonlatként a napsugarakat hozza fel, amelyek annak ellenére, hogy ugyanazon forrásból származnak, a fénytörés következtében soknak és különbözőknek tűnnek. Ugyanígy van ez a lélekkel is, habár minden lélek (átman)

11 A kifejezés jelentése „a Véda vége”, az ind filozófia hat ortodox rendszere közül a legfontosabb megnevezésére használatos. Alapvetően az upanisádok tanulmányozásával, azok végső céljának megfajtásával foglalkozó vallásbölcseleti iskola. Tekintettel arra, hogy a szövegértelmezések más és más korokban történtek, ezek az átman és a Brahman, az egyéni lélek és az Abszolútum, Világlelek viszonya kapcsán jelentős eltéréseket mutatnak. Az idők folyamán három nagy irányzat különült el: a Sankara neve által fémjelzett advaita (monista) irányzat, a Rámánudzsa nevéhez köthető visistádvaita (teista) iskola, valamint a Madhva személyéhez fűződő dvaita (dualista) irányzat.

12 A dvaita iskola alapítója Madhva. Tanításának megfelelően az isteni és az emberi, egyéni lélek (a Brahman és az átman) között alapvető minőségi különbségek vannak. Tagadja azt, hogy egyedül az anyagtalan örökkévaló, és hogy minden dolog csupán átmeneti, hiszen az, hogy valami folyamatos változásban van, nem kérdőjelezheti meg annak létét, valóságosságát. Az anyagok és a lelkek tehát örökkévalóak és Istentől függetlenül létezők, az Isten azonban az egész világ kizárólagos ható oka.

13 A visistádvaita elmélet kidolgozója Rámánudzsa, aki a minősített monizmus filozófiáját propagálja. Akárcsak a dvaita iskola, Rámánudzsa is azt hirdeti, hogy jelentős minőségbeli eltérés létezik a Brahman és az átman között. Madhvánál ellentétben, aki azt állítja, hogy az egyéni lelkek között differenciálni kell az üdvözülésre való képesség tekintetében, Rámánudzsa tana az egyéni lelkeket az üdvözülés minősége és foka szempontjából univerzálisan azonosaknak tartja.

14 Az advaita (monista) iskola megalapozója Sankara volt. Tanításának megfelelően az élet és a halál körforgásából megszabadult, a móksa állapotában lévő átman eggyé válik a Brahmannel, az egyetlen Létezővel, majd ezt követően teljes mértékben megszabadul a földi bűneitől és a szenvedésektől.

15 „I believe in *advaita*. I believe in the essential unity of man and for that matter of all that lives.” (Gandhi, 2010b: 408)

16 Erre vonatkozó nézeteiről több művében is beszél, például: „I believe in the absolute oneness of God and therefore of humanity. What though we have many bodies? We have but one soul. The rays of the sun are many through refraction. But they have the same source.” (Gandhi, 2010b: 209–210.); „God is certainly One. He has no second. He is unfathomable, unknowable and unknown to the vast majority of mankind.” (Gandhi, 2010b: 188.).

egy és ugyanazon Brahmantól származik, az emberi testek következtében soknak és különbözőeknek tűnhetnek. Ugyanakkor, anélkül, hogy itt most részletekbe bocsátkoznánk, jelezni szeretném azt, hogy Gándhí advaitizmusa nem feltétlenül a Sanakara által kidolgozott filozófiai tan hűséges követését jelenti, több ponton ugyanis sokkal inkább e tanítás kereteinek a feszegetését, újraértelmezését végzi Gándhí.¹⁷

Amennyiben elfogadjuk az átman-Brahman egységét, mint az egyedüli önmagában létező valóságot, annyiban elmondhatjuk azt is, hogy a Brahmanon kívüli világnak nincs létjogosultsága, következésképpen a világ is csupán a Brahman érzékelhető megjelenése. Ennek megfelelően tehát létezik a Brahman mint önmagában létező valóság, és létezik a Brahman érzékelhető megjelenése, azaz az empirikus valóság, hiszen az érzékelhető, empirikus valóságról sem mondhatjuk azt, hogy nem létező vagy illuzórikus. Nem tekinthetjük illuzórikusnak, hiszen az egyének közös kollektív tapasztalatáról beszélünk. És a sankarai tanok szerint tulajdonképpen a szamszarához való kötődés is a valóság ezen két szintjének a fel nem ismeréséből adódik. Sankara szerint ugyanis különbséget kell tennünk a Nirguna Brahman és a Szagúna Brahman között. Míg az első a mindentudó, mindenhol jelen lévő, mindenható Isten, a Világlélek, a tulajdonságok nélküli Legfelsőbb Lény, addig a második tulajdonképpen a tulajdonságokkal felruházott, megnyilvánulásra képes személyes Isten, a Trimúrti,¹⁸ akiről csak annyit tudunk megfogalmazni, elmondani, hogy ő mi nem. Azzal viszont, hogy elfogadjuk ennek a két valóság szintnek a létezését, máris elérkeztünk az igazság két szintjének a megkülönböztetéséhez. Ahhoz ugyanis, hogy valamiről eldönthető legyen, hogy igaz-e vagy hamis, szükséges szem előtt tartani az érintett valóság szféráját is – mondja Sankara. Igaz lehet ugyanis az a kijelentés, hogy az empiria valóságos létező, ha a viszonyítási alapot az álmok és a hallucinációk jelentik, de ugyanakkor hamis azt állítani, hogy az empiria létező akkor, amikor a Legfelsőbb Lényhez, a Végső Valósághoz viszonyítjuk. Ennek megfelelően az igazságnak létezik egy alacsonyabb és egy magasabb szintje. Az igazság alacsonyabb szintjén a Brahman Ísvaraként és az empirikus világot Ísvara teremtető munkájának eredményeként lehet értelmezni, míg az igazság magasabb szintjén Brahman az egyetlen létező valóság, Ísvara és a teremtetett világ csupán csak látszólagosak.

¹⁷ Egyik lényeges különbség a sankarai tanítások és Gándhí gondolkodása között éppen a szamszarából, az újjászülések folyamatos egymásutániságából való szabadulás eszközeire vonatkozik. Míg Sankara szerint ennek egyetlen útja a tudás, a morális, illetve vallási cselekedetek csupán segítik az egyént a tudás megszerzésében, addig Gándhí azt vallja, hogy a móksa elérésének útja a karmán keresztül vezet, ami indirekt módon feltételezi a morális és vallási cselekedetek prioritását a tudással szemben.

¹⁸ Jelentése „hármasság”, tulajdonképpen a hindu istenháromság megnevezésére használt kifejezés, Brahmá (a Teremtő), Visnu (a Fenntartó) és Siva (a Pusztító újratereztető) „hármasság megnevezése”. Az istenháromság megjelenése a hinduizmus kialakulásának időpontjához köthető és a korabeli ábrázolások, leírások arra engednek következtetni, hogy nem három különböző istenről van szó, hanem tulajdonképpen az Abszolút Isten (Brahman) három megnyilvánulási formáját ábrázolják.

Sanakara-követőként Gándhí is hasonlóképpen vélekedik az igazságról, meggyőződése, hogy különbséget kell tenni az Abszolút Igazság és a relatív igazság között. A Mahátmá ennek szemléltetésére a hét vak ember és az elefánt példáját hozza fel, amikor mind úgy próbálnak képet alkotni maguknak az elefántról, hogy annak egy-egy részét tapintják ki, és nem az egész elefántot. Gándhí azt mondja, hogy az igazság is ilyen, hiszen ha csak a saját nézőpontjukhoz viszonyítom azt a képet, amit az elefántról kialakítottak, egyenként mind a hetüknek igazuk lesz, de az egyes egyéni kijelentések a többi hat álláspontjából nézve teljes mértékben igaztalanok, hamisak. A hét vak részigazságokkal rendelkezik csupán, az igazság viszont rajtuk kívül van. Ez szolgálhat magyarázattal arra a ténymegállapításra is, hogy ami igaznak tűnhet egyvalaki számára, gyakran tűnhet igaztalannak mások számára.

Ha a fentebbi hasonlatot fordítom le az Abszolút Igazság és a relatív igazságok helyzetére, akkor azt tudnám mondani, hogy az elefánt maga az Abszolút Igazság, a vakok által róla kialakult képzetek pedig a relatív igazságot szimbolizálják. Gándhí ezt a következőképpen fogalmazta meg egyik írásában: „A relatív igazságok mögött mindig ott van az egy Abszolút Igazság, amely teljes és mindent átfogó. De mivel ő Isten, leírhatatlan. Helyesebben szólva Isten az Igazság. Minden más nem létező és hamis. Következésképpen minden más csakis relatív értelemben lehet igaz. Következésképpen az a személy, aki megérti az igazságot, gondolkodásában, beszédében és cselekedeteiben csakis az igazságot követi, megismeri Istent és prófétai képességekre tesz szert a múlt, a jelen és a jövő tekintetében. Eléri a móksát, ámbár még testi keretek között él.”¹⁹ (Gandhi, 2010a: 136.)

Az abszolút és relatív igazság közötti különbségtétel nem jelenti azt, hogy a relatív igazságok mind valótlanok vagy hamisak. A relatív igazságok is lehetnek mind igazak, de csakis egyfajta korlátolt értelemben, azaz a valóságnak egy alacsonyabb szintjén, az Ísvara szintjén. Az Abszolút Igazság viszont sokrétű, az emberi értelem számára tulajdonképpen nem megismerhető végső valóság, hiszen az emberi lények túlnyomó többségének képességei túlságosan korlátozottak ahhoz, hogy megláthassa, felismerhesse az Abszolút Igazságot, azaz Istent. Mindezek ellenére viszont Gándhí, összhangban a hindu tradícióval, folyamatosan hangsúlyozza, hogy folyamatosan törekedni kell, szüntelenül erőfeszítéseket kell tenni az Abszolút Igazság megértésére, felismerésére. Ebből a szempontból beszédes önéletrírásának alcíme is, *Kísérleteim az Igazsággal*, ugyanis a kísérletezés kifejezés egy olyan folyamatot feltételez, amely kihangsúlyozza, kifejezésre juttatja az egyéni ismeretelméleti kezdeményezés

¹⁹ Az eredeti szöveg „Beyond these limited truths, however, there is one absolute Truth which is total and all embracing. But it is indescribable, because it is God. Or say, rather, God is Truth. All else is unreal and false. Other things, therefore, can be true only in a relative sense. He, therefore, who understands truth, follows nothing but truth in thought, speech and action, comes to know God and gains the seer's vision of the past, the present and the future. He attains *moksha* though still encased in the physical frame.” (Ford. Sz. D.)

javíthatóságát.²⁰ Erről a Nagy Lélek a következőképpen vall *Önéletrajzában*: „Távol áll tőlem, hogy az higgyem, e tapasztalások tökéletesek, és nem tartom többre őket, mint a tudós a kísérleteit: bár a legnagyobb pontossággal, körültekintéssel és aprólékos figyelemmel végzi valamennyit, soha nem állítja, hogy következtetései véglegesek, hanem nyitva hagyja a lehetőséget módosításukra. Mélyen magamba néztem, lelkem mélyéig hatolva megvizsgáltam magam, számba vettem és elemeztem minden egyes lélektani helyzetet, ennek ellenére nem gondolom, hogy következtetéseim véglegesek vagy csálhatatlanok lennének. Egyvalamit azonban gondolok róluk, mégpedig: az én szememben tökéletesen helyesnek látszanak, s nekem egyelőre úgy tűnik, hogy véglegesek, mert ha ez nem így lenne, nem tudnék cselekedeteket építeni rájuk. Mindazonáltal minden egyes lépésnél mérlegettem, hogy elfogadjam, vagy pedig elvessem őket, és mindig ennek megfelelően, következetesen cselekedtem. Mindaddig pedig, amíg cselekedeteim megelégedettséggel töltik el elmémet és szívemet, szilárdan ki kell tartanom eredeti következtetéseim mellett.” (Gándhí, 2009: 9.)

Ezzel az idézettel pedig el is jutottunk ahhoz a ponthoz, ahol Gándhí igazságfogalmát kapcsolni tudjuk cselekedeteihez, hisz látjuk, hogy vallomása szerint minden egyes cselekedetét egy-egy következtetésre, egy-egy relatív igazságra építi.

Amint azt az előbbieken láttuk, Gándhí az igazságnak mint morális követelménynek a hatókörét nem szűkíti le a beszéd területére (mint igazmondás), hanem fontosnak tartja az emberi lét minden szférájára, így a gondolkodásra és a cselekedetekre is kiterjeszteni. Ez az a mozzanat, ahol meg kell és meg lehet ragadni és kapcsolatot lehet teremteni Gándhí gondolkodása és cselekedetei között. A gandhíanus megfogalmazás ugyanis minden egyes emberi cselekedetet, amennyiben az az Igazság nevében történik, isteni esszenciával lát el. Amennyiben viszont az Igazság mint Isten vezérli a Mahátmá cselekedeteit is, rögtön evidenciává válik számunkra az, hogy miért merte sok esetben felvállalni akár azt is, hogy a hinduizmus évezredes tanításainak ellentmondó véleményt formál meg és propagál, mint ahogy tette ezt az érinthetetlenek esetében, a nők egyenjogúsága kapcsán, a gyerekházasság vagy a kasztrendszer. Ezért mer olyan kijelentést tenni, hogy az érinthetlenség, amennyiben része a hinduizmusnak, az csupán „gyalázatos része vagy gennyes kinövése” (Gándhí, 2009: 126.) lehet, vagy hogy mi értelme van a tömérdek kasztnak. Mélységes igazságérzete szólalt meg benne akkor is, amikor, egyenjogúságot követelve, felemelte szavát az érinthetetlenek, vagy ahogy ő nevezte őket, a haridzsánok, Isten gyermekei mellett vagy a gyermekházasság és az ebből származó gyermek-özvegyesség intézménye ellen.

Az a tény, hogy minden cselekedete, minden tette a valláson alapszik, szinte azonnali sikert biztosított kezdeményezéseinek. Ezért sikerült nagyon rövid idő alatt konstruktív programját nemcsak megismertetnie, hanem elfogadtatnia a nagy

tömegekkel. Gándhí tisztában volt azzal, hogy a vallás mélyen átítatja minden hindu életét, minden cselekedetét és mindezek mellett nagyon jól ismerte és kezelte azt a fogalomvilágot és nyelvezetet, amelynek segítségével az analfabéta, de mélyen vallásos tömegek is értettek és használtak. Ezzel párosult saját mély és megélt vallásossága, ez a kettő pedig elég volt ahhoz, hogy Gándhí emberek millióit tudja meggyőzni és saját pártjára állítani. Éppen ezért az, ami egyedi Mahátmá gondolkodásában, nem más, mint az elmélet és a gyakorlat fantasztikus, mondhatni ösztönös összekapcsolása, egész élete, cselekedetei, beszédei tulajdonképpen gondolkodásának meghosszabbítódása, gondolatainak térben és időben történő megjelenése, interiorizálása.

Következtetésként elmondható, hogy Gándhí sikertörténetének egyik magyarázata az, hogy az igazság fogalmát két egymást kiegészítő szinten fogalmazta meg: egyrészt létezik egy fogalmi (filozófiai) szint, másrészt pedig létezik egy sokkal evilágibb, mondhatni földi szintje az igazságnak. Míg filozófiai szinten az igazság tulajdonképpen azonosul az Istennel, ily módon pedig minden embernek törekednie kell arra, hogy gondolkodásába, beszédébe és cselekedeteibe beépítse az Igazságot, azaz Istent. Ekképpen az emberi létnek csakis akkor van értelme, ha az az Igazság szolgálatára tesz kísérletet. Az igazságnak a másik, ezúttal emberi, földi szintje tulajdonképpen nem más, mint egy eszköz Gándhí kezében ahhoz, hogy az általa vezetett mozgalmak megnyerjék a nagy tömegek támogatását. Azáltal, hogy a tömegek részvételét a nacionalista mozgalmakban az igazság kereséseként határozta meg, Gándhí tulajdonképpen az uralkodó politikai diskurzusok radikális alternatíváját nyújtotta. Az igazság után történő kutatás előkészítette a későbbi, széles körű társadalmi, gazdasági és politikai követelések és célok megfogalmazását, beleértve a szabad India gondolatának megszületését is (Ld. Chakrabaty, 2006).

Ilyenképpen Gándhí és az őt követő milliók számára az igazság nem csupán egy filozófiai eszme, vallásos meggyőződés volt, hanem valósággá és megvalósíthatóvá, elérhetővé vált mindenki számára.

Felhasznált irodalom

AKLAN Anna Katalin (szerk.) é. n.:

Gandhi. Esszék, aforizmák, idézetek. Budapest: General Press Kiadó

CHAKRABATY, Bidyut 2006: *Social and Political Thought of Mahatma Gandhi.* London and New York: Routledge

GANDHI, M. Karamchand 1931: *Nature of God.* Young India, 31-12-1931, 427–428.

- GANDHI, M. Karamchand 2010a: *What is Truth?* In: *The Collected Works of Mahatma Gandhi (1–100. köt.)*, 25. köt. Electronic Book on <http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html>, 135–138.
[Utolsó látogatás: 2010. november 17.]
- GANDHI, M. Karamchand 2010b: *God is One*, In: *The Collected Works of Mahatma Gandhi (1–100. köt.)*, 29. köt. Electronic Book on <http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html>, 187–190.
[Utolsó látogatás: 2010. november 17.]
- All About the Fast*, In: *The Collected Works of Mahatma Gandhi (1–100. köt.)*, 29. köt. Electronic Book on <http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html>, 209–212.
[Utolsó látogatás: 2010. november 17.]
- Not Even Half-Mast*, In: *The Collected Works of Mahatma Gandhi (1–100. köt.)*, 29. köt. Electronic Book on <http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html>, 407–410.
[Utolsó látogatás: 2010. november 17.]
- GANDHI, M. Karamchand 2010c: *Why I have Criticized*. In: *The Collected Works of Mahatma Gandhi (1–100. köt.)*, 30. köt. Electronic Book on <http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html>, 61–62.
[Utolsó látogatás: 2010. november 17.]
- GANDHI, M. Karamchand 2010d: *Letter to Narandas Gandhi*, In: *The Collected Works of Mahatma Gandhi (1–100. köt.)*, 49. köt., - Electronic Book on <http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html>, 381–384.
[Utolsó látogatás: 2010. november 5.]
- GÁNDHÍ, M. Karamcsand 2009: *Önéletrajz, avagy kísérleteim az Igazsággal*. Budapest: Etalon kiadó
- GODREJ, Farah 2006: *Nonviolence and Gandhi's Truth: A Method for Moral and Political Arbitration*. The Review of Politics, Spring 2006/2. 287–317.

- PAREKH, Bhikhu C. 1997: *Gandhi (Past Masters Series)*. Oxford University Press
- RICHARDS, Glyn 1986: *Gandhi's Concept of Truth and the Advaita Tradition*. Religious Studies, March 1996 (Vol. 22, No. 1.), 1–14.
- RICHARDS, Glyn 2005: *The Philosophy of Gandhi*. Taylor and Francis e-Library

Jan Patočka mozgásfilozófiájának vetületei

A mozgás mint a létezést meghatározó alap¹

A cseh filozófus szerint a világ feltárulása, valami lényegileg hiányosból és elrejtettből születik. Az arisztotelészi alapokhoz visszanyúlva, – amely szerint a világ jelenségeinek alapja a mozgás, – Patočka a világ feltárulkozását mozgásként értelmezi és írja le (Patočka: 1997: 101–115.), ez a mozgás az emberi egzisztencia és a világhoz való viszony alapformáinak irányába halad. Az elrejtettséget, (bár mindig hiányzó marad) azáltal, hogy reflektálunk rá és tudomásul vesszük, mintegy előre vetítjük, vagyis: feléje mozgunk. Ilyen értelemben a mozgás struktúrája magában hordozza a feltárulkozás struktúráját is.

A világ folyamatos feltárulkozását Patočka az emberi egzisztencia három mozgásában jeleníti meg. A különböző műveiben² megjelenő *mozgás filozófiájában*³ Heidegger egzisztencialista filozófiája és az arisztotelészi lélekrészek (vegetatív, animális és racionális) hatása érvényesül. Erazim Kohák rámutat arra, hogy Patočka Arisztotelész valóság és lehetőség kategóriáinak alkalmazásával értelmezi a mozgást, amely a mozgás mint a lehetőség (*dynamis*) megvalósulását foglalja magában (Kohák, 1989: 33.). Arisztotelésznél a mozgás átmenetet jelent a lehetőségből a valóságba. A görög filozófusnál a lét megvalósult dynamiszként jelenik meg. Az arisztotelészi gyökerekhez visszatérve nevezi Patočka a mozgást a *lehetséges* birodalmának, ahol az egzisztencia a lehetőségekben kiteljesedő jelenvaló létben egzisztál. Itt a lét már nem szubsztancia, hiszen lenni nem csak azt jelenti, hogy adva lenni, hanem azt, hogy önmagunkat választani, lehetőségeinket, egy autentikus éltet választani. Ily módon a Patočkai autentikus lét alapja nem a szubsztancialitásból, hanem a mozgásból indul ki.

Patočka szerint a három alapmozgásról beszélve, valami olyan, mindent átfogó egésznek a vonala tárul fel elménkben, amely az arisztotelészi életbe

1 A szerző ezúton fejezi ki köszönetét az *Európai Szociális Alap* által 2007-2013 között társfinanszírozott „A doktori képzés mint fő tényező a társadalmi-gazdasági és humán tudományi kutatások fejlődésében” POSDRU 6/1.5/S/4 szerződés alapján nyert pénzügyi támogatásért, amely nagymértékben elősegítette a kutatást és a tanulmány kidolgozását.

2 Három alapmozgásának téziseit ld. Patočka, 1976, 1996, 1998. Tudomásom szerint a fent említett művek teljes egészében nincsenek magyar nyelvre lefordítva. A *természetes világ mint filozófiai problémát* még angolra sem fordították le. Itt megjegyezném, hogy a három mozgás a patočkai életműben nem egy alaposan kidolgozott formában van jelen, hanem a fent említett művekben, inkább utalásszerűen hivatkozik hol erre, hol arra mozgásra.

3 Mezei Balázs felhívja a figyelmünket arra, hogy Patočka mozgásfilozófiáját ne tévesszük össze Merleau-Ponty viselkedés formáival. „Merleau-Ponty három viselkedésformája (a szinkretikus, az »elmozdítható« és a szimbolikus), amelyek egyrészt az organizmusok primitív, állati, végül szabad döntésre képes, emberi viselkedésének jellegzetes formáját hivatottak jelölni az alaklélektan alapján, noha nyilvánvaló rokonságot mutat az egzisztencia Patočkanál leírt három alapmozgásával, mégis más összefüggésbe, ti. az érzékelés fenomenológiájának keretébe illeszkedik.” (Mezei, 1998: 16.)

lendülés pillanatát idézi a születéstől egészen a halálig. Amikor az egzisztencialista filozófusok azt mondják, hogy az élet egy folyamatos történésben lévő utazás, a valahonnan valahová tartás, tulajdonképpen ők is erről a lényegileg kimeríthetetlen egésről beszélnek.⁴ A világnak, mint egésznek a tudata egyfajta horizontot hoz létre minden világon belül érzékelt dolog adottsága számára, tehát minden észlelés már eleve az egész összefüggésében jelenik meg, vagyis más eleve egy egészben adott.

Patočka a világot a maga „élő” alakjában tekinti egésznek. A világ az egyedi előtt létező, azt meghaladó és magában foglaló totalitásként gondolható el. Ez a totalitás azonban, mutat rá a filozófus, „nem készen áll, előttünk, hanem egy szabad lény lehetőségeinek keretéként, aki ezek közül egyeseket folyamatosan töröl, míg másokat magáévá tesz, és berendezkedik bennük, bizonyos lehetőségeket megragad, másokat viszont elvet, úgy valósítva meg magát általuk, hogy ő maga ennek a világnak a lényévé, a világ pedig lehetőségei világává válik” (Patočka, 1999: 93.). A világban lakozó létező a világban lévő lehetőségek által meghatározott, léte és lehetőségei a világban, a világ által valósulnak meg. Ugyanakkor „berendezkedve” ebben a világban, elvéve és hozzá téve a világához, átrendezi és alakítja azt. Újragondolja az addigi hagyományokat, új paradigmákat és kulturális szokásokat hoz létre. Az emberi elme alkotásai, irodalmi művek, tudományos felfedezések, filozófiák, eszmék stb. hozzájárulnak a világ arculatának megváltozásához. Arról azonban nem szabad megfeledkezni, hogy a szellemi alkotások létrejövése lehetetlen testi szituáltság, test nélkül. A test az, amely képessé tesz bennünket a világban való mozgásra, a test az, amely által lehetőségeink megvalósíthatóvá válnak.

A cseh filozófus az emberi egzisztencia minden mozgását a testhez, a testiséghez kapcsolja, mert a világban benne levés eleve a test által tapasztalható. A létezés a test, a *testiség* által meg- és be- van határolva. Heidegger szavaival: „Ich bin jederzeit hier. Bei diesem Hiersein ist die Leiblichkeit des Menschen immer mit in Spiel” (Heidegger, 1987: 122.). A mindig is itt levésemkor a jelenvaló-létben mindig az emberi mivoltomból fakadó testi szituáltsággal veszek részt a játékban. A világban lévő test, mint a létezés alapja, és mint lehetőség a mozgásra központi szerepet kap Patočka gondolkodásában.

Patočka a létezést elsősorban nem egy objektivizált világ horizontjából kiindulva alapozza meg, hanem a világhoz való viszony, a mindennapi emberi élet folyamatának mozgásában látja megvalósulni. Szerinte az egzisztenciának mint mozgásnak a megértése, a létezőnek ténylegesen a világba való integrálását jelenti, ez a megértés nemcsak valami konkrét tárgyi értést feltételez, hanem elsősorban egy folyamatban levést. Ez a valós folyamat, soha nem fog egy tisztán objektív szemlélet

⁴ „When we spoke of the three basic movements in which existence becomes actual, we had in mind precisely something like the overall vital lines which to Aristotle appear as the impetus of living from birth to death. When philosophers of existence say that life is an ongoing journey, aiming from somewhere to somewhere, they have the same in mind. That then suggests we ought to trace out that line, its meaning.” (Patočka, 1998: 156.)

által hozzáférhetővé válni, de ugyanakkor ez a folyamat nem is egy szubsztrátumon alapul, ahogy azt a *kinēsis* fogalmával Arisztotelész feltételezte. Testileg lenni annyit jelent, hogy valami élőnek, valami létfontosságú folyamatnak a részévé válni, ennek a létfolyamatban levésnek a feltétele a testi szituáltság, ez a *testiség* meglehetősen különbözik az arisztotelészi értelemben vett *hypokeimenon* fogalomtól.⁵ Az egzisztenciának, mint mozgásnak a megértése az emberi létezés világban és világ által való létezését jelenti.⁶

Patočka szerint a világban való szituáltság, egy kiinduló ponttól egy cél fele, a valahonnan valahová tartó mozgás által meghatározott. Ám ez nem egy tárgy egyik helyről a másikra történő mozgása, hanem egy önalkotó, önmegvalósító (self-creating) folyamat – hangsúlyozza a patočkai filozófiát elemző Petříček.⁷ A cél által vezérelt mozgást meghatározza a mozgás iránya. Bár az egész élet alapja a mozgás, kell, hogy legyen valami állandó, amely ugyan a mozgáshoz kapcsolódik, de mégis mozdulatlan. Ez az, amit Patočka **vonatkozási pontként** határoz meg. A testnek a mozgás során vonatkozási pontjai vannak, ezek a vonatkozási pontok a testen kívül találhatóak. A legcsekélyebb mozgás is csak egy megalapozott talapzathoz viszonyítva értelmezhető (Patočka, 1996: 27.). Minden emberi mozgás alá van rendelve a vonatkozási pont által meghatározott mozgási iránynak.

A mozgás mozdulatlan alapzata⁸ az a vonatkozási pont, amelyhez minden mást viszonyítunk, és amely meghatározza a három alapmozgás horizontját. Ahhoz, hogy a mindennapi világunk feltáruljon számunkra, részletesebben meg kell vizsgálni a létezés alapját képező patočkai mozgás struktúráját. A következőkben ezt a három alapmozgást szeretném elemezni.

⁵ Az arisztotelészi anyag fogalom nem azonos a mai fizikai anyaggal, mert Arisztotelész *hypokeimenon* fogalom alatt elvet és nem tényt ért, ugyanis minden amit anyagnak mind csak a formára vonatkoztatva „anyag”, s az teszi anyaggá, hogy benne van a forma mint lehetőség. (Ld. Aristoteles, 1936: 28.) Patočka itt a fizikai értelemben vett testiséget hangsúlyozza.

⁶ „To understand existence as a movement means to integrate it concretely into the world, to understand it not only as a somewhat concretized subject but as a genuinely real process. This real process, however, will have neither the character of what we purely objectively observe, nor that of a substrate – which is what Aristotle’s concept of *kinēsis* presupposes. Lived corporeity is precisely something living, a part of life, of the vital process, and so is itself a process, not only something at the base of the process of living but its condition in a sense wholly different from that of a *hypokeimenon* (a substrate making a change of determinations possible). To understand existence as movement means to grasp humans as beings in and of the world.” (Patočka, 1998: 155.)

⁷ Idézi Martínková, 2006: 60.

⁸ Patočka mozdulatlan vonatkozási pontja az arisztotelészi mozdulatlan mozgatójára emlékeztet. Arisztotelész a *Phüszika* (*Fizika* vagy *Physica*) című művében a mozgás tényéből kiindulva állapítja meg, hogy mindazt, ami mozog, valami más mozgatja. Minthogy azonban a mozgatók és mozgatottak sorában nem lehet a végtelenbe menni, valamiféle mozdulatlan mozgatót kell feltételezni. Arisztotelésznek ez az érve az öröknek tartott helyváltoztató mozgásból indul ki, és olyan mozdulatlan mozgatóhoz jut, amely a mozgatottakkal azonos rendbe tartozik (*Phüszika* 241 b–258 b).

Az emberi egzisztencia három mozgása

A világba való gyökerezettség és az elfogadás

Patočka az első alapmozgást a passzív *világba való gyökerezettség*,⁹ a világ adottságát és magától értetődöttségét meg nem kérdőjelező egzisztenciaként jellemzi. Ezt a patočkai világot, ahol a lét rejtőzik, Mezei Balázs az egzisztencia otthonos, kényelmes, az elrejtettségéből ki nem mozduló világaként értelmezi „a világ az egzisztencia otthona, tere, birtoka és pályája, az egzisztencia *örömmel* lakozik e földön, amely eltartja őt, amelyhez kötődik, amely táplálja, óvja, magába fogadja” (Mezei, 1998: 18.). Ez a mozgás olyan meghittséget, védelmet, melegséget és otthont teremt, amit passzívan elfogadunk. A meghittség védelme érdekében rá vagyunk utalva más lényekre, hiszen nem izoláltan egymagunkban létezünk, hanem külső tényezők által befolyásolva egzisztálunk. Ezek a külső tényezők elhomályosítják és elrejtik a veszélyeket, megvédenek az állandó önmagunkra való reflektálástól.

Ugyanakkor ez az első mozgás teszi lehetővé a „meggyökerezést”, ez az őseink által ránk hagyományozott értékek passzív befogadását és továbbadását jelenti. Ebben a nemzedékeken át ismétlődő értelemátadási folyamatban a másik mássága nem idegenként, hanem otthont adó sajátként fejeződik ki. Az áthagyományozódás során az átadás–*elfogadás* aktusa egy körmozgásban valósul meg, amely a múltba ágyazottságból a jelen és jövő fele való útban levésében, majd a múltba való visszaesésében fejeződik ki, a jelenből múlt lesz, a jövő pedig jelenné alakulva újra múlttá válik. Ez a mozgás a múltból ránk maradt hagyomány jelenbe való emelésének, a nemzedékről nemzedékre való átörökítés aktusában valósul meg.

Az *elfogadás* rítusának körköröséget Patočka a görög és római családok példájával szemlélteti: „az elfogadás mozgását legszemléletesebben talán az ókori hellén vagy római patrícius család példáján mutathatjuk be. Amikor az apa a lába elé tett csecsemőt felemeli a földről, az elfogadás rítusát végzi, egyúttal azonban egyes időhorizontokhoz is viszonyul – ebben a gyermek életéről és haláláról döntő aktusban nemcsak a gyermek, hanem önmaga létezésének lehetőségeivel, saját végességével is számot vet. Ez utóbbi létezése az elfogadás egész aktusának kiindulópontja, s ugyanide tér vissza az elfogadás körmozgása is” (Patočka, 1996: 279.) Patočka úgy véli, hogy önmegértésünkben, alapvető lehetőségeink megértésében az első alapmozgás nem részként, hanem „integráló magként” vesz részt, ez a mozgás teszi lehetővé, hogy világban-való létezőkként számot vessünk a dolgokkal, és, hogy beleavatkozzunk abba a világba ahol élünk.¹⁰ Ez a mozgás azt jelenti, hogy

⁹ L.d. Patočka: *Body, community, language, world* (1998: 156., 157..) című művét itt Patočka ezt a mozgást lehorgonyzásként (*anchoring*), meggyökerezésként (*rooting*) vagy ösztönös érzelmként (*instinctual affective*) említi. Az *Eretnek Esszéikben* (In: 1996: 29., 33.), pedig az első mozgást az elfogadás (*acceptance, acception*) mozgásaként írja le.

¹⁰ „To this movement there belongs, not as a part but as its integrating core, a certain self-understanding of our funda-

„belenőve” egy sajátos közösségbe, át vesszük ezeket a közösségi formákat, majd átörökítjük az újonnan érkezőknek, fenntartva ezzel magának az áthagyományozódás mozgásának folyamatát.

Az *elfogadás*, *befogadás*, mint az élet lényege, képezi az alapját a többi mozgásnak, enélkül nem létezhet a megőrzés (mint kultúra, hagyomány), az önfenntartás képessége. Ez a kiindulópontja annak a „közös együttlétnek”, amely egyfelől a *saját* magunk, másfelől *mások* elfogadásán és megértésén alapul. Az élet ebben a mozgásban passzív, a múltból fejlődik ki és elfogadja a Mások/Másik aktivitását, az Én megértése itt a Te megértésén keresztül valósul meg (Patočka, 1992: 234., 236.). Gondoljunk csak arra a gyermekre, aki szülei viselkedésmintáit utánozva, mintegy általuk próbálja meghatározni önmagát, vagyis a *Másik*-on keresztül jut el az *Én*-ig. A világ itt már eleve adott, az újonnan jövők alkalmazkodva és elfogadva a világot, tanulják meg, hogy hogyan működnek a dolgok körülöttük, és itt sajátítják el a társadalom diktálta szabályokat is.

Patočka első alapmozgását az öntudatlan világba zuhanás, a nyugalomba vonult létezés, a világ naiv elfogadása jellemzi. A világba zuhant ember csak passzívan magába szívja a rá hagyományozódott mintákat anélkül, hogy tudatosítaná őket, ez a reflektálatlan létállapot a szabadság illúziójával tölt el. Ez a naiv állapot az őstörténeti Ádámot és Évát juttatja eszembe, de ugyanez a naivitás jellemzi a gyermekkort is, amikor megszületünk mintegy „beleesünk” a világba, a környezetünkhöz nem tudatosan alkalmazkodunk, és létünkben rá vagyunk utalva más lényekre (pl. szülők), akik számunkra a védelmet és az otthont biztosítják. Ebben a mozgásban az *irányadó vonatkozási pont* a család.

A cseh filozófus az elfogadás mozgásában egyféle ösztönös életformát jelenít meg, amely az alapvető szükségletek kielégítéséért, a pillanatnyi boldogságért, az örömért, az azonnali élvezetért küzd, „ez az otthon tere, ezt nevezzük boldogságnak”.¹¹ Az otthon terében létrejött mozgás már nem irányul egy újabb vonatkozási pontra, hanem egy magába zárt körkörösségben valósul meg. Az elfogadás mozgásában ugyanakkor fontos szerepet kap a testi szituáltság, ugyanis ebben a mozgásban tanuljuk meg testünk irányítását és fedezzük fel az érzékelésben és a mozgásban rejlő lehetőségeket. (Vö. Patočka, 1998: 157.) Patočka az első mozgás leírásával a gyermekkor világához hasonló naiv létállapotot jelenít meg. Ez a reflektálatlan gyermekkori világ magában foglalja a saját test mozgatására tett kísérleteit, a saját test és a környezet megkülönböztetésének képességét, passzív befogadást és elfogadást, stb. Minden mozgás itt a reflektálatlan tapasztalatban merül ki.

mental possibilities, which first makes it possible to sense, to encounter things as being in the world and at the same time to intervene in that world by movement” (Patočka, 1998: 157.)

II „[...] it strives for a moment of happiness, of pleasure, of immediacy, it is the home ground of what we call happiness” [Kiemelés tőlem Sz. K.] (Patočka, 1998: 158.)

Ahogy a kamaszkor küszöbét átlépjük, fokozatosan „belépünk” egy olyan világba, ahol már önállóan és támasz nélkül akarunk érvényesülni, tehát a *meggyökerezés*, és az *elfogadás* mozzanatából lassan átváltunk a *függetlenség* mozgásába. Ez a világ adottságára való reflektálás révén valósulhat csak meg. A világra való rácsodálkozás aktusa vezet el a patočkai második mozgáshoz.

A védelem mozgása¹²

Mivel az első mozgás folyamatosan olvad bele a másodikba, a *védelem* és az *elfogadás* mozgásának elkülönülése nem egyértelmű. Az *elfogadás*, mint felkészülés a későbbi életre, fokozatosan vezeti be a *munka*, a *küzdelem* és a *védelem* második mozgását. Ellentétben az *elfogadás* mozgásával, ahol a vonatkoztatási pont a család volt, a *védelem* mozgásában a mozgás mozdulatlan alapzatává a *föld* válik. A *föld* a test mozgásának önmagán kívüli vonatkozási pontjaként jelenik meg, ilyen értelemben a föld képezi minden mozgás alapját.

Patočka úgy véli, mi létezők felállítunk valami mozdulatlan alapot, ezt a biztos alapot – amelyhez minden mozdulatlanságot és testi mozgást viszonyítunk – a „megrendíthetetlen” föld jelenti.¹³ A föld a minden irányba szerteágazó szándékok, célok tere. A föld olyan térként jelenik meg, ahol ezek a mindenféle irányba kiáramló dolgok egybefutnak. Úgy tűnik tehát, hogy a föld adja meg a természetes világ számára az első változatlan elemet: a teret. A tér, idő, föld és ég az emberi tudat asszociációs tevékenységének köszönhetően kerülnek kölcsönhatásba, kapcsolatba egymással. „Így az ég és a föld állandóan érintkeznek egymással, kölcsönösen átjárják egymást és utalnak egymásra, egy olyan lény természetes környezetében, amelynek saját világossága, vagyis saját közelsége és távolsága van, tevékeny akarat jellemzi, távolságot tud tartani, rendelkezik és rendelkeznek vele.” (Patočka, 1996: 93.) Patočka tér-idő egymásba játszásának leírásával a Husserli tér-idő felfogásához közelít. Husserlnél a gondolkodó tudatában egy végtelenül kiterjedt, és időben létrejövő életvilág az észlelés által tárul fel. Patočkánál az a világ, amelyben a valóságot megragadjuk, nem a husserli észlelés által nyílik meg, hanem egy rendeltetés gyakorlati összefüggésében, a világ eszközszerűségében. A világ adottságára való reflektálás második alapmozgása ugyanis nem dolgok észlelésében, hanem azok használatban nyeri el elsődleges jelentését.

¹² Patočka ezt a mozgást az *Eretnék Esszéikben* (1996: 30., 33.), védelemként (*defense*), akaratról való lemondásként (*self-surrender*), elrendezésként (*self-disposal*) jeleníti meg. *A természetes világ mint filozófiai probléma* (1992: 244.) című művében a második szakaszt a munka (*work*) és a küzdelem (*struggle*) mozgásaként írja le. *A test, közösség, nyelv, világban* (1998: 148., 157.,) pedig ezt a mozgást mint a dolgokban való önmeghosszabbítást, önkiterjesztést, önkivetülést (*self-extension, self-projection into things*) magyarázza, a következő oldalakon pedig már ön-objektifikált (*self-objectification*) és a világ humanizációjának (*humanization of the world*) mozgásáról beszél.

¹³ „As human beings, we are drawn to something that is motionless, that is eternally the unshakable ground – the earth. The earth is the referent of bodily movement as such, as that which is not in motion, which is firm.” (Patočka, 1998: 149.)

A második mozgás a világ eszközszerűségének tudatában merül ki. A világ alakításában szerepet játszó patočkai „eszközök”, Heidegger „kéznél levő” létmódjára (*Vor-handen sein*), eszközszerűség értelmezésére vezethető vissza. Heidegger Van Gogh *Parasztcipők* című festményről írott híres fejtegetésében az eszköz létét az alkalmasságban jelöli meg. Patočka a világ eszközök által, alakítható, szabályozható voltáról beszél. Az eszközök az alkalmazásuk révén alakítják világunkat. A cseh filozófus második alapmozgásában több rejlik, mint pusztá eszközhasználat, patočkai értelemben, Mezei megfogalmazása nyomán, „az ember mindig valami más az eszközként magukat adó tárgyak halmazában. Az egzisztencia önmagát mintegy *meghosszabbítva*, újralétrehozva, reprodukálva látja az eszközök világában, szemben áll a világgal, önmagát tárgyiasítja benne anyagi és szellemi javak létrehozásának formájában.” (Mezei, 1998: 19.) Az egzisztencia *önmeghosszabbítását* a világban való munka és a harc jelenti. Míg az első mozgásban a védelem a külső beavatkozásoknak köszönhetően biztosított volt, addig a második mozgásban már az egyénnek magának kell a védelmét biztosítania, azáltal, hogy megteremti az életben maradásához szükséges feltételeket. Ily módon a második mozgás a *védelem* aktusában valósul meg.

Ami az előző mozgásban elő lett készítve, az ebben a mozgásban valósul meg. Az ösztönök helyét a munka, a figyelem és az intelligencia veszi át. Itt a létező már tudja hova tartozik és mit kell tennie. Patočka szerint, már amikor bekerülünk az elfogadás láncolatába, magunkban hordozzuk a munkának a lehetőségét, mert már maga a felkészülés is munka.¹⁴ A munka megváltoztatva a világot, humanizálja azt. A „humanizált” világban az emberek szerepeket és funkciókat betöltve, társadalmi szabályok szerint élnek, aggódnak, üzletet kötnek, közvetítenek és manipulálnak. Egy olyan „humanizált” rendszer társadalmi szereplőjévé válunk, ahol önmagunkat szem elől tévesztve, csak az adottságokkal számolva, szétszóródunk az eldologiasított szférában. A meghatározott funkciók és szerepek által bekerülünk egy olyan világba, amely a sajátot a másikkal együtt eldologiasítja, felhasználja és kölcsönösen kiszolgáltatja. Az eszközhasználatra redukálódott és kiszolgáltatott világban, ahol csak a dolgokat látjuk és, ahol másokat is eszköznek tekintünk céljaink elérésében, az *én*, az *önmagaság* rejtve marad. Míg a dolgokkal szembeni viszonyunkat a *munka* határozza meg, addig az emberekhez való viszonyulásunkat a *harc* jelenti.

Bár a védelem mozgása az intelligencia szférájaként jellemezhető, mégsem nyilvánul meg benne a szabad döntés, a világ egészhez való tudatos viszonyulás. Ebben a mozgásban, ami elfogadásra került, annak igaz vagy hamis volta, többé nem kérdőjeleződik meg. Ennélfogva, Patočka szerint, itt semmi sem szabadon választott, inkább egy előzetes állásfoglalás melletti ön-elkötelezettségről van szó.¹⁵ A munka

¹⁴ „As soon as we become links in the chain of acceptance, we are *eo ipso* potential participants in work; already the child prepares for it; this preparation is already itself incipient work.” (Patočka, 1996: 31.)

¹⁵ „[...] nothing here is freely chosen, there is only a fascination with something to which a person had previously self-

és a harc által dominált mozgásban, megváltozik az első mozgásban központi szerepet betöltő lehorgonyzás, meggyökerezés értelme, helyét a gyökértelenség, a kiszakítotttság és az alapnélküliség veszi át. Így az első mozgás múltban való meggyökerezése helyett, a második mozgást az állandó jelen szférája határozza meg. Az ember itt olyan jelenben létezik, amely soha nem válva teljessé, újra és újra feloldódik az ismétlődésekben és a pillanatról pillanatra való élésben (Patočka, 1996: 38.). Ennek a mozgásnak a megvalósulása és működése határozta meg a modern ember világát és vezetett el az európai tudományos világkép kialakulásához és annak dominanciájához. Az ember létében benne rejlik a létrehozás, a megvalósítás lehetősége, viszont a lehetőségek felismerése és annak megvalósítása nem szükségszerű. Azonban az emberi civilizáció fejlődése arra enged következtetni, hogy az ember elindult a létében rejlő lehetőségeinek megvalósítása útján. Az eszközhasználatban kimerülő technokrácia világának lehetősége megvalósulni látszik, de vajon ebből a gépiesített, kiszolgáltatott és eldologiasított világból való kitörésre képes-e az a létező, amely a végtelen lehetőségek horizontját hordozza magában.

Patočka a görög kezdetektől a metafizikai gondolkodás történetén, a keresztény tapasztalaton, majd az ész naiv optimizmusa által meghatározott műszaki civilizáció fejlődésén keresztül egészen a XX. századig követi végig Európa kultúrtörténetét. Az európai örökség a görög poliszban, a Római Birodalomban, annak eltűnése után a keresztény *sacrum imperium* eszmében gyökerezik. A cseh filozófus kiemeli azokat a meghatározó elemeket, amelyek jelentős hatást gyakoroltak az európai kultúra történetére. A XX. század háborúkkal keresztezett eseményei Európa dominanciájának az önmaga általi felszámolását jelzi. Európa már önmaga ellen fordult. A technikai fejlődés robbanásszerű betörése, a háborúk által generált hatalmas erők és ambíciók által uralt európai világban a háború értelemteremtő ereje érvényesült a látszólagos értelmetlenségben. Ebben a paradox helyzetben az európai ember „megrendülése”, a mindent uraló kétségbeesés, és áldozathozatal által meghatározott szabad és felelős élet felvállalásának lehetősége vezet el a patočkai harmadik mozgáshoz.

Az igazság mozgása

A megrendülés által minden szerep megkérdőjeleződik, az önmagunkkal való szembenézés és a lét végességének felvállalása jelenti az „áttörést” Patočka mozgásfilozófiájának harmadik mozgásában. Míg az első két mozgás az emberi egzisztencia pusztá lehetőségeit, és nem mint annak teljes valóságát, foglalja magában, addig a harmadik mozgás a nyitottság megnyilvánulása és érvényesülése.

Mezei Balázs úgy véli Patočka harmadik alapmozgása két lényeges mozzanatról tevődik össze: „egyrészt a »megrendülésből«, amelyben az egzisztencia magára

eszmél; másrészt a másik felfedezéséből, akinek az egzisztencia szabad döntésben átadja magát” (Mezei, 1998: 19.). A jövővel, a végességgel szembeni számvetés során a második mozgásban említett emberi szerepek és funkciók értelmüket veszítik, mert itt minden szerep *megrendül*. Az önátadás aktusa az önmagunkból való kilépést feltételezi, ez azt jelenti, hogy mivel a létező kilép önmagából, így bizonyos távolságból tudja szemlélni saját magát, ezáltal képessé válik, arra, hogy önmagát felfedezze. Bár Mezei felhívja a figyelmet arra, hogy a létező önmagából való kilépése „nem a husserli transzcendentális szubjektivitás, hanem inkább az interszubjektivitás szellemében fogant »másik« felé történik meg” (Mezei, 1998: 19.). Vagyis ez nem egy transzcendentális viszonyulásként valósul meg, hanem egy személyközi szubjektív interakciót eredményez, ahol az Én – kilépve önmagából – az én és a másik közötti lét dimenziójába kerül.

Míg az első alapmozgást a logikai törvényektől mentes öntudatlan állapot jellemezte, a másodikat pedig egyfajta tudatosság és intelligencia dominálta, addig a harmadik mozgás az erkölcsi cselekvésben feltárolt igazság mozgásává válik. Patočka hangsúlyozza, hogy a két föld által határolt mozgással ellentétben, itt az autentikus emberi mozgás, az egzisztenciának az a mozgása valósul meg, amelyben az emberek megkísérlik a föld által létrehozott szabályokat megtörni. A harmadik mozgás kísérlet arra, hogy a fölöttünk domináló Földet megrengetve, megrengetsen minket abban, amit sajátosságukban összekötöttünk.¹⁶ Az előző állapotot megrengető, megváltoztató harmadik mozgás az igazságba való áttörésben valósul meg. Az *igazság mozgása*¹⁷ az igazságban való élet etikai dimenziójához vezet el. Igazából ez a harmadik mozgás jelenti, a kiteljesedett igazi életet. Ebben a mozgásban megváltozik a világról kialakult felfogásunk, ezt a mozgást már nem az adott formák elfogadása jellemzi, itt már semmi sem garantált. Az individuális érdekek feloldódnak az univerzumot átfogó *egész* tudatában.

Patočka úgy véli, hogy az elfogadás előbbi szakaszából semmi nem marad változatlanul, minden közösség, hagyomány, mítosz alapjaiban megrendül, a kérdésekre adott megnyugtató és biztos válaszok, pedig átalakulnak.¹⁸ Az igazság mozgásában a bizonyosnak vélt dolgok eltűnnek. A radikális újrakérdezés a világgal szembeni felelősséget felvállaló filozófiai kérdésfeltevésben valósul meg. Ahogy Heidegger a *Lét és Idő*-ben hangsúlyozza, a világ egészében semmi nem maradhat kérdészetlenül, önmagunkat vállalva rá kell kérdezzünk létünkre és létünkéből, létezésünkéből következő végességünkre. A halállal való szembenézés, azt jelenti,

¹⁶ „Opposed to these two Earth-bound movements, there is the authentically human movement, the movement of existence in which humans attempt to break the rule of the Earth. The third movement is an attempt at shaking the dominance of the Earth over us, shaking of what binds us in our distinctiveness”. – (Patočka, 1998: 159–160.)

¹⁷ Patočka az *Eretnek Esszé*kben az igazság mozgásáról (movement of truth) beszél (Patočka, 1996: 29.).

¹⁸ „Nothing of the earlier life of acceptance remains in peace; all the pillars of the community, traditions, and myths, are equally shaken, as are all the answers that once preceded questions, the modest yet secure and soothing meaning, though not lost, is transformed.” (Patočka, 1996: 39–40.)

hogy vállalom azt, ami elől nem menekülhetek: végességet. Patočka szerint hajlamosak vagyunk az első két mozgásban feltáratlanul hagyott dolgok fölött elsiklani és elfelejteni. Az első és legfontosabb dolog, hogy felismerjük alapvető határunkat: a végességünk.¹⁹ Az élet így már nem az örök ismétlődést jelenti, páratlan és megismételhetetlen létállapotot eredményez. A dolgokra való radikális rákérdezés, önmagunk vállalása nem a világ elvesztését jelenti, hanem éppen annak igazi felfedezéséhez vezet. Ilyen értelemben az élet a problematikuságban, a nyitottságban, a misztikumban megvalósuló lehetőségek által az önmagán kívüli létben, az igazság keresésében végtelenné válik.²⁰ A cseh filozófus hangsúlyozza, hogy a harmadik mozgásban megvalósuló egzisztencia alapját, nem a gyökerek világban való elmélyítését, de nem is a lét meghosszabbítása jelenti, hanem a minden létező feladatául szolgáló tisztesség,²¹ az erkölcsös élet megvalósítása képezi. Az erkölcsi cselekvést Patočka a lélek gondozásának önmagára irányuló praxisában látja megvalósulni.

Mezei rámutat arra, hogy Patočka, az európai filozófiai tradíció részét képező, arisztotelészi mozgáselméletet, a husserli idő, valamint a hegeli abszolút szellem fogalmát építi be mozgáselméletébe. A husserli időélmény, az „áramló, eleven jelen” problémáját alapul véve, állapítja meg a különböző mozgások idejét. Az első mozgásban például a múltban meggyökerezett hagyomány jelenbe való emelése valósul meg, de úgy, hogy a múlt fontosságára tevődik a hangsúly, hiszen a meggyökerezéshez a múltbeli hagyományokra van szükség. A következő mozgás, mint az eszközök által meghosszabbított lét, a világ átalakítása a jelenben zajlik. A harmadik mozgás, mint az erkölcsös életben való megvalósuló lehetőség, a jövő fele irányul. A jövő feladatává válik, hogy az igazságban való lét mint lehetőség megvalósuljon. A hegeli abszolút szellem gondolata, a Patočkai harmadik mozgásban jelenítődik meg, a praxisban élő egyes ember, akinek az egzisztenciája ugyan a történelem által meghatározott, „ám nem oly mértékben, hogy az ember ne térhetne vissza természetes világ közvetlen, cselekvő megélésében adott konkrét, testiségükben konkrét lehetőségeihez, amelyek realizálása egyben az igazságba való »áttörést« is jelenti” (Mezei, 1998: 18.). A cseh filozófus mozgásfilozófiája

¹⁹ Ld. „It is always an attempt to integrate into our lives what in the two earlier movements basically cannot be taken into consideration, cannot be seen, what must be overlooked and forgotten. That is first and foremost one of our basic boundary situations – our finitude” (Patočka, 1998: 160.)

²⁰ Ld. „Freedom, in the end, is freedom for truth, in the form of the uncovering of being itself, of its truth, and not only of what is (in the form of open comportment and the correctness of statements). Freedom is not an aspect of human nature but rather means that being itself is finite, that it lives in the shaking of all the naive ‘certainties’ that would find a home among what is so that they would not need to admit to themselves that humans have no home other than this all revealing and free being which for that very reason cannot ‘be’ as particular existents are. It is being in its mystery and wonder – that being is.” (Patočka, 199: 49.)

²¹ „Existence, in the sense of the third movement, is neither a matter of sinking roots in the world nor of the prolongation of being but rather a task for all of life in its integrity”. (Patočka, 1998: 151.)

ugyanakkor hasonlóságot mutat Merleau-Ponty három viselkedésformájával²² és Søren Aabye Kierkegaard esztétikai, etikai és vallási létstádiumaival. Patočka filozófiájának azonban a mindig egészben mozgó élet a perspektívája, az irányultság jelenti az alapot, ugyanis életünk mindig az egészben mozog, és így viszonyul az egészhez. Ez az irányultság által meghatározott mozgás a világ és az ember kölcsönös mozgásában valósul meg. Mivel mindig valamilyen perspektívából szemléljük a világot, az egyik perspektívát váltva egy másikkal, soha nem helyezkedünk kívül a perspektivikus nézőponton. Világszemléletünk mindig valamilyen perspektíva által érvényesül.

A patočkai három mozgás alapján tehát levonható az a következtetés, hogy a természetes világ az, amelyben mozgunk és cselekszünk. Ez a világ Másokkal együtt foglal magába engem is, Másokkal együtt ereszték gyökeret benne, önmagam meghosszabbításával fosztom meg magam önmagamtól, és önmagamot vállalva az igazság keresésében való úton levésben nyerem el önmagamat.

Bibliográfia

- ARISTOTELES 1936: *Metafizika*. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda RT.
- HEIDEGGER, Martin 1987: *Zollikoner Seminare*. Frankfurt am Main
- KOHÁK, Erazim 1989: *Jan Patočka: Philosophy and selected writings*. Chicago & London: The University of Chicago Press
- MARTÍNKOVÁ, Irena: *Jan Patočka's three movements of human life with respect to physical education and sport practice*. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Gymnica* 2006, vol. 36, no. 2. 59–66.
- MEZEI Balázs 1998: *Alélek és a másik: Jan Patočka és a fenomenológia*. Budapest: Atlantisz

²² A szinkretikus, az elmozdítható és a szimbolikus viselkedésformák szakaszai, az organizmusok primitív, állati, végül szabad döntésre képes, emberi viselkedésének jellegzetes formáját hivatottak jelölni az alaklélektan alapján. – Vö. Mezei, 1998: 17.

-
- PATOČKA, Jan 1997: *A husserli fenomenológia szubjektivizmusa és egy „aszubjektív” fenomenológia lehetősége.* In: Gond 13–14., 101–115.
- PATOČKA, Jan 1976: *Le monde naturel comme problème philosophique,* Springer Verlag
- PATOČKA, Jan 1992: *Přirozený svět jako filosofický problem.* Praha: Československý spisovatel
- PATOČKA, Jan 1996: *Heretical essays* (E. Kohak, Trans.). Chicago and La Salle, Ill: Carus Publishing Company
- PATOČKA, Jan 1996: *Eretnek esszék a történelem filozófiájáról.* In: Uő: *Mi a cseh?* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó
- PATOČKA, Jan 1996: *A természetes világ és a fenomenológia.* Uő: *Mi a cseh?* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó
- PATOČKA, Jan 1998: *Body, community, language, world.* (E. Kohák, Trans.). Chicago and La Salle, Ill: Carus Publishing Company

**FÖLDTUDOMÁNYOK /
TERMÉSZETTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ**

Régiók Szerbiában

Bevezetés

Szerbiában az európai integráció folyamataival párhuzamosan történik a régiók kialakítása, a regionális intézményi rendszer felállítása, a régiók fejlettségének követése, a regionális egyenlőtlenségek csökkentése. A *Szerb Köztársaság Regionális Fejlesztési Stratégiája 2007–2012* az egyetlen regionális fejlesztésekkel kapcsolatos dokumentum, amely elsőként definiálja az ország regionális fejlesztési prioritásait. Országos szinten a regionális fejlesztések célkitűzései: kiegyensúlyozott regionális fejlődés, fenntartható fejlődés, regionális versenyképesség, a szegénység csökkentése, a negatív demográfiai trendek megfékezése, a szerb közösség gazdasági integrációja Koszovó és Metohija területén, a decentralizáció megerősítése (önkormányzatok, regionális intézményrendszer). A regionális fejlesztések ágazati politikáját a *Regionális Fejlesztési Törvény* szabályozza, a régiók kialakítása *Kormányrendelet* formájában történik, az intézményi koordinációért felelős szerv a Gazdasági és Regionális Fejlesztési Minisztérium. A regionális politika intézményrendszerének kialakítása (Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség, regionális fejlesztési ügynökségek, regionális fejlesztési tanácsok) 2010-ben kezdődött meg, még nem tekinthető befejezettnek.

Módszertanilag a tanulmány szakirodalmi feldolgozásra hagyatkozik. A hangsúlyt a szerb nyelven megjelent, publikált szakirodalom és a hatályban lévő törvényes dokumentumok, stratégiai és egyéb fejlesztési dokumentumok elemzésére helyezem, azzal a céllal, hogy magyar nyelven gyakorlatias és alkalmazható, áttekinthető útmutatót összegezzek Szerbia regionális politikájáról. Az elemzések során kiemelten kezelem a Vajdaság Autonóm Tartomány (VAT) regionális sajátosságait, intézményrendszeri megoldásait, mivel véleményem szerint az autonómia hagyományait ápoló és regionális hatásköri legitimációkkal rendelkező tartomány a szerb regionális fejlesztési törekvések megkerülhetetlen (példaértékű) részét képezi. A tanulmány zárófejezetében következtetéseket és javaslatokat fogalmazok meg.

Szerb NUTS-régiók

A NUTS-rendszer (*Nomenclature d'unités territoriales statistiques – Nomenclature of Territorial Units for Statistics*) közösségi statisztikai és tervezési célokat szolgál. Az Európai Parlament és a Tanács 2003. évi rendelete alapján háromfokozatú

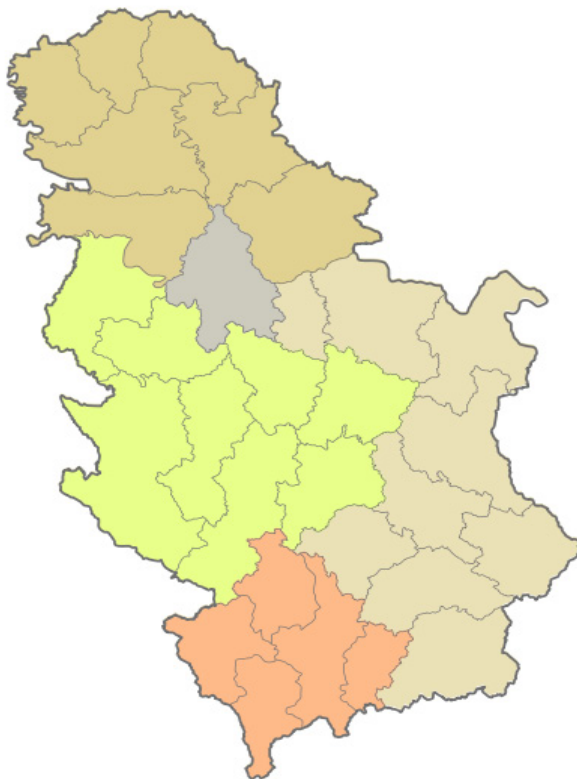
statisztikai rendszer, a *Statisztikai Területi Egységek Nomenklatúrája (NUTS)* lépett életbe (Horváth, 2003: 339., Faragó, 2005: 195.). A három szint lehetőséget ad a területi egyenlőtlenségek többféle regionális dimenzióban való vizsgálatára (Szabó, 2005a: 4.). Horváth szintén a számtalan alkalmazási lehetőség fontosságát emeli ki: adatfeldolgozás, gazdasági és társadalmi folyamatok elemzése, valamint programozási, finanszírozási és fejlesztési feladatok kereteként szolgál. A NUTS legfőbb jellegzetességei: statisztikai, tervezési célra készült, működő intézményi beosztáson alapul, hierarchikus szintenként lefedi az adott ország teljes területét (Horváth, 2003: 340.).

A régiók kialakítása a szerb politikai közéletben jelentős vitákat képviselt 2007 óta. A szerb regionális fejlesztési stratégia három változatot kínált fel a döntéshozó politikai elit számára. Ez alapján Szerbiát 4, 5, ill. 9 régióra osztották volna, azonban a 2009-ben elfogadott Regionális fejlesztési törvény 7 régiót határozott meg, amit Kormányrendeletben is megerősítettek. Újabb vitákat követően – és a kiforratlan regionális fejlesztési koncepció hiányában – 2010-ben törvény- és kormányrendelet-módosítás következett, aminek következtében Szerbia területén 5 régiót jelöltek meg. A régiók kialakítása során Szerbiában a meglévő területi-közigazgatási elrendezés (*körzet – okrug*) egységesítésére került sor, és 5 NUTS 2, valamint 30 NUTS 3 régió jött létre.

Ezek a régiók (*regioni-NUTS 2*) és térségek (*oblasti-NUTS 3*) a törvény értelmében olyan funkcionális területi egységek, amelyek a tervezés és a regionális fejlesztési politika végrehajtásának hordozói. Felelősségük gazdasági és társadalmi fejlesztésekre, vidékfejlesztésre, kiegyensúlyozott falu-város viszonyok építésére, a regionális gazdasági rendszer és területi tervezés működtetésére, nemzetközi – határon átnyúló – együttműködések kezdeményezésére vonatkozik. Törvényi megfogalmazásban „*a régió és térség nem adminisztratív területi egység és nem rendelkezik jogi önállósággal*”, statisztikai funkcionális területi egységek, amelyeket a „*területükön elhelyezkedő helyi önkormányzati egységek alkotnak*” (4. szakasz. *Zakon RR*, 2009: 3.).¹

A törvényes keretek, valamint a szerb politikai elit egybehangzó akarata sem képviseli a modern területirányítás gyakorlatát. A régiók kialakítása Szerbiában, adott körülmények között és feltételek mellett nem tudja garantálni az ország hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődését.

¹ Az Európai Unió NUTS-rendszerének fontos kiegészítője az ún. LAU-rendszer (*Local Administrative Units*), 2003-ból. Az ország közigazgatási hierarchiájában a nagyobb, átfogó egységeknél (tartományok, régiók, megyék) alacsonyabban elhelyezkedő területi egységek, LAU1 és LAU2 besorolást kapnak. A Szerb Köztársaság területe 194 LAU1-es területi egységre – községre (*opština*), és további 6169 LAU2-es területi egységre – településre (*naselje*) tagolódik (2. annex. *Uredba NUTS*, 2010: 9–11.).

1. ábra Szerbia 5 NUTS 2-es régiója, 2010

Forrás: Uredba NUTS, 2009, 2010: 9–11.

A decentralizációs és regionalizációs viták kelet-közép-európai sajátosságnak számítanak (Horváth, 2009a: 17.). Hátterükben a központi államhatalmi ellenérdek, sok esetben etnocentrikus államirányítás áll. A Vajdaság „aszimmetrikus, atipikus, ellentmondásos közjogi helyzete”, politikai-területi autonómiája (Korhecz, 2009: 14–17.) az etnocentrista, unitárius államigazgatást támogató szerb politikai elit képviselőiben ellenszenvet vált ki (Nikolić, 2009: 46–48., Simić, 2009: 70–72.). Ezzel ellentétben Komšić jogosan veti fel a kérdést: *a polgárok tartományi autonómiára és helyi önkormányzásra való joga miért nem egyeztethető össze a régiók kialakításával Szerbia esetében (Szerbia teljes területére vonatkozólag)?!* (Komšić, 2009: 79.).

Szerbia területi irányításában hiányzik az egységes regionális hatalmi szint. Így a meglévő régió „kiskorúsítás és belgrádi gyámkodás (törvényhozás, alkotmányos

garanciák) (Korhecz, 2009: 22.)” alatt tevékenykedik csak. Korhecz a feladatkörök (tartomány-központi hatalom) duplázódása miatt költségvetési és hatékonysági korlátokra hívja fel a figyelmet. „Az autonómia területein a központi kormányzat gyakorlatilag dologtalan, a feladatait a tartományi hatóságok végzik” (Korhecz, 2009: 24). Ugyanez elmondható a tartomány területén tevékenykedő dekoncentrált állami szervekről is, amelyek bizonyos feladatköröket (foglalkoztatás, gazdasági kamarák, adóhatóság, egészségügy stb.) a központi hatalom munkamegosztásával végeznek. Korhecz megfogalmazásában, a kihelyezett (dekoncentrált) szervek feleslegesen végzik munkájukat (Korhecz, 2009: 27), ám az államirányítás nem titkolt szándékkal „a dekoncentráció során mélyebbre hatol, köztes teret tölt be” az irányítandó terület adott szegmensében (Faragó, 2005: 204.). Horváth szerint a dekoncentrált szervek „szervezetidegen feladatokat látnak el”, jellemző a koordinációs, információs és érdekegyeztetési hiány az ágazati – tagolt struktúrában (Horváth, 2009a: 17.). A „régioszintű döntések nem helyettesíthetők más szintű döntésekkel” (Faragó, 2005: 207.), „az aszimmetrikus jogszabályozás a regionális specifikumok mutatója”, a Vajdaság példájával élve (Korhecz, 2009: 27.). A tartomány új Statútuma 26 területen szavatolja az autonómia gyakorlását, hangsúlyozva a régió multikulturalitására alapuló „kisebbségi többletjogokat” is, de fiskális területi önrendelkezés nélkül. Komšić „kirakat-autonómiaként” említi a VAT-t, folyamatos központi-hatalmi függőséggel, ellenőrzöttséggel, és további alkotmányos hatásköri bővítéseket lát szükségesnek (Komšić, 2007: 65–96.).

A kelet-közép-európai országok – Horváth által felsorolt – első decentralizációs modelljébe, fejlődési pályájába illeszthető bele (egyértelmű szabályok, saját és megosztott bevételek, tervezési jogosítványok stb.) (Horváth, 2009b: 21–23.) az alkotmányos tartományi autonómia Szerbiában. Ezzel ellentétben Közép-Szerbia alkotmányos legitimációk és különleges státus (*közigazgatásba integrálódott régiók, regionális intézmények* [Faragó, 2005: 210.]) nélkül marad. Dekoncentrált állami szerveken keresztül továbbra is a központi befolyás és hatalom érvényesül, komplex régiófejlesztési programokba „bújtatva”, amely a Horváth által megfogalmazott második decentralizációs modell jellemzőinek felel meg (Horváth, 2009b: 21–23.). A régiók a nemzeti és helyi szereplők „passzív médiumai”, a regionális intézményrendszer pedig „bedolgozó” szerepkört kap (Faragó, 2005: 210.). Döntéshozatali és fiskális kompetenciákkal a lokális-regionális közösségek nem lesznek többé a „központi állami akciók passzív megfigyelői” (Lilić, 2009: 19.).

Szerbiában nincs egységes akarat az állam szerepének újradefiniálására. A feladatkörök tisztázására az ország regionalizálása (és további alkotmányos módosítások) szolgáltatathatnának megfelelő alapot. A „központi hatalom önként nem ad le jogosítványokat”, mivel „a decentralizáció kapcsán karcsúsodik tevékenységi köre” (Faragó, 2005: 204.), mégis Horváth szerint a központi kormányok kompetenciájának régiókra történő átruházásával a korszerűtlen unitárius államberendezkedés felszámolása történhet meg (Horváth, 2009a: 20.).

Alkotmánymódosítás versus NUTS-régiók

A decentralizáció és regionalizáció kérdése az évekig tartó alkotmányalkotási folyamat lezárásával (2006) sem oldódott meg (Bozóki, 2007: o. n., Takács, 2008: 150.). A Szerb Köztársaság Alkotmánya ugyanis regionális vonatkozásban többletjogokat biztosít a területén lévő autonóm tartományoknak (Vajdaság, ill. Koszovó és Metohija) (*Ustav RS*, 2006, 176–187. szakasz, o. n.)².

Szerbia valós regionalizálásához alkotmánymódosításra lenne szükség. Lilić, Nikolić és Janjić – a regionalizáció érdekében – szerb szaktekintélyi körök alkotmánymódosítási véleményéről³ tesz említést, egy valós, regionális autonómiát megalapozó decentralizáció, pénzügyi és hatásköri önállóság érdekében. Janjić a régiót ugyancsak (kizárólagosan) alkotmányos kategóriaként kezeli, „*az öngazgatásra való jog gyakorlásának intézményeként*“, ahol az önkormányzatok szerepét emeli ki (Janjić, 2009: 103–106., 112–115.). A rendszerváltó országok területirányítási tapasztalatai alapján a települési önkormányzatok kaptak nagyobb szerepet, míg a *területi középszint* korlátozott funkciókat lát el (Horváth, 2006: 13.). Azonban az önkormányzati szintű decentralizáció a helyi fejlesztések vonatkozásában dezintegrációs folyamatokkal társítható, jelentősebb érintkezési pontok nélkül (Horváth, 2009a: 16.). A régiók méretüknél fogva legalkalmasabbak a területi gazdaságpolitika irányítására (Pálné Kovács, 2004a: o. n.).

A milosevicsi centralizált államberendezés béklyóinak (immár húsz éves) tapasztalatait összegezve, a regionális fejlődést ellehetetlenítő, súlyos társadalomgazdasági dezintegrációs folyamatokkal szembesül a szerb politikai elit. Janjić megfogalmazásában „*a két évtizedes államtörténetet követően, Szerbia a nemzetállam kiépítésének kezdeti fázisában van továbbra is*”, főbb jellemzői az etnocentralizmus, a központosított államirányítás. Valójában „*egy befejezetlen állam*”, amely sem nemzeten belüli, sem nemzetközi integrációra nem kész (Janjić, 2009: 105–106.). Ezzel is magyarázható, hogy a hatalom valós decentralizálásától és az erre épülő regionalizációtól a politikai elit továbbra is eltekint, és 2010-ben Szerbiában területi statisztikai (tervezési) régiókat hoz létre, az EU-s elvárásoknak történő megfelelés (kizárólagos) indítékával. Nikolić véleménye szerint Szerbiát „*olyan mértékben kell regionalizálni, hogy az továbbra is unitárius államberendezése megmaradhasson*” (Nikolić, 2009: 48.), ezzel szemben a területfejlesztés valós kihívása és igazi kérdése: „*hogyan lehet az unitárius berendezkedésű államokat decentralizált pályára állítani?*”, hosszú távú fejlődésük érdekében (Horváth, 2009a: 18.). Szerbiára továbbra is jellemző a regionalizációtól való félelem, az etnocentrikus ideológiák,

² Ustav Republike Srbije = Službeni Glasnik RS. Br. 98/06.

³ Nikolić az alkotmánymódosítási törekvések esetében a nemzeti kisebbségek törekvéseit emeli ki. Albán, bosnyák és magyar „*etnikai regionalizációt*” említ, amelyek gazdaság-fejlesztési elv és logika helyett nemzeti tényezőkkel érvelnek a régiók kialakításában, ami véleménye szerint elfogadhatatlan (Nikolić, 2009: 47.).

az állam jellemtelen fellépése a decentralizáció véghezvitelében (Komšić, 2009: 98–99.).

Miért van szükség régiókra és regionális politikára Szerbiában?

Szerbia regionális törekvéseiben a felülről vezényelt reformok ismerhetők fel, amit *top-down* vagy ún. *modernizációs regionalizmusnak* neveznek, ahol a „közigazgatási reformok nemzeti szintű politikai konszernzussal alátámasztott kezdeményezései jutnak kifejezésre (Pálné Kovács, 2004a: o. n., Vuletić-Vukelić, 2009: 117–118.), így „a felülről vezérelt uniformizáló technikai racionalitás uralmi eszközévé válnak ezek a régiók” (Faragó, 2005: 200.).

A politikai elit képviselőinek regionális identitása Európában jóval erősebb, mint Szerbiában (2007)⁴, így az „*alulról építkező (kultúrtörténeti sajátosságok, szükségletek hangsúlyozásán alapuló) bottom-up regionalizáció lehetőségei/potenciálja Szerbiában igen szegényes*” (Vuletić-Vukelić, 2009: 123–133.) és sok esetben irreálisnak, tévesnek bizonyul Kelet-Közép-Európa közigazgatási megoldásaiban (Horváth, 2009a: 16.). Simić a regionalizáció fejlett, európai országokban létező tapasztalatait nem találja a Balkánon keresztülvihető megoldásoknak több okból sem: tranzíciós folyamatok, etnikai és területi viták, államok megszűnése, determinált (és fokozódó) észak-dél fejletlenség, közös (egységes) piaci feltételek hiánya (Simić, 2009: 70–72.). North a regionális identitás (közösségsszervezési erő) hiányát említi (North, R. 2002. Idézi: Vuletić-Vukelić, 2009: 122.). Nikolić-tyal ellentétben Janjić az etnikai alapú kezdeményezések, érdekek érvényesülését fontosnak tartja. A „*szerb társadalom integratív kapcsolatainak erősítését jelentheti a regionalizáció*”, a nemzeti közösségek (kisebbségek) támaszt, biztonságot érezhetnek, hogy identitásuk és önállóságuk nem fog sérülni (Janjić, 2009: 105–106.). A döntéshozatali folyamatokba a kisebbségek is bekapcsolódhatnak (Vuletić-Vukelić, 2009: 122.). Korhecz ezekre mutat rá a VAT és az őshonos nemzeti kisebbségek esetében, ugyanis az autonómia „összeköti” a tartományban élő nemzeteket, etnikai közösségeket, stabilizálja a multikulturális közeget, segíti a politikai-nemzeti integrációt (Korhecz, 2009: 34–36.).

⁴ Project „INTUNE”: 18 EU-s ország és Szerbia politikai elitjének felmérése (2007, 2009) a regionalizációhoz való viszonyuk feltárása céljából. Európában a politikusok 87,5%-a kötődik (nagyon, meglehetősen) saját régiójához, míg Szerbiában 69,4%-a állítja ugyanezt. Majdnem minden tizedik (8,3%) megkérdezett szerb politikus nem érez egyáltalán semmiféle kötődést saját régiója iránt (ez a legmagasabb érték a vizsgált országokban). Nagy valószínűséggel az erős regionális identitással rendelkező szerb politikusok (31,9%) a Vajdaságból kerültek megkérdezésre. A társadalmi problémák megoldásában (munkanélküliség, környezetvédelem, egészségügy stb.) a szerb politikai elit csak korlátozott illetékességgel ruházná fel a régiókat. A regionalizáció a szerb politikai elit 10%-ának erős támogatottságát élvez, míg 10%-a teljes mértékben szembehelyezkedik a folyamatokkal (Vuletić-Vukelić, 2009: 123–133.).

Lilić Szerbia regionalizációját két folyamattal jellemzi: „*lépést tartani Európával*”, ill. a „*szeparatista politikai erőkkal és igyekezettel szembeni fokozott figyelem*” (Lilić, 2009: 7.). A decentralizáció és regionalizáció fogalma Szerbiában a szeparatizmus kontextusában értelmezendő (Lilić, 2009: 16.), a „*tradicionálisan értelmezett nemzetállami érdek*”, „*területi integritás*” védelmének fogalmával társítható (Vuletić–Vukelić, 2009: 122.). További – az ország regionalizációja ellen szóló – érvekhez kapcsolódóan Nikolić a „*jogi és politikai kultúra fejletlenségét*”, „*vezetői kapacitások hiányosságát*”, „*közköltségek megnövekedését*”, „*a középszintű irányítás, régiók fölöslegességét*” emeli ki (Nikolić, 2009: 46.). Lilić véleménye szerint a regionalizációt – a nagyobb területi kohéziót, gyorsított fejlődést, versenyképességetmegcélzó államirányítási módozatként (Lilić, 2009: 17.) – hatékony, valós szükségleteken alapuló döntéshozatalként, „*menedzseri megközelítésben*” (Nikolić, 2009: 46.), a „*hatalomgyakorlás flexibilis alternatívájaként*”, jobb életminőségként, felelősségteljes nemzetközi szerepvállalásként (Janjić, 2009: 112–114.), a közszolgáltatások minőségi javulása, a politikai hatalom koncentrációjának megakadályozásaként, a helyi lakosság gyorsabb és könnyebb joggyakorlásaként, a lokális hatalom/politika nagyobb felelősségvállalásaként, horizontális és vertikális hatékony hatalomgyakorlásként kellene értelmezni (Vuletić–Vukelić, 2009: 121.).

A régiók kialakítása a Szerb Köztársaság „*proeurópai orientációjának*” szükséges velejárója (Komšić, 2009: 77.), „*euroszkeptikus irányzat*”, „*kikényszerített, kötelezően teljesítendő formai szempont*” (Nikolić, 2009: 54.), EU-pénzforrásokhoz való hozzáférés (Alibegović, 2009), EU-integráció, csatlakozás feltétele „*a régió*” (Vojković, 2003. Idézi: Vuletić–Vukelić, 2009: 123.). A területi tervezési, területfejlesztési régiók sok esetben *a normatív-formális regionalizálás* eredményei, ún. „*regionális politikai célrégiók*” (Benedek, 2000. Idézi: Szabó, 2005b: 40.). A „*statisztikai regionalizáció*” nem jelent politikai autonómiát is egyúttal. A statisztikai régiók sok esetben az EU-s pénzforrásokhoz történő hozzájutás autonóm jogát sem élvezhetik (Lilić, 2009: 18–19.), mivel ebben az esetben is marad a központi hatalmi függőség, ellenőrzés. „*A regionális fejlesztési törvénnyel az államfelépítmény garantáltan nem változhat*”, csakis „*statisztikai decentralizációról*” lehet szó. Nincsenek új adminisztratív-területi egységek, sem a területi autonómia új megjelenési formái (Nikolić, 2009: 48.). Az európai regionalizált államok modelljeinek „*mechanikai és improvizatív másolása*” helyett Nikolić a statisztikai régiók koncepcióját tartja elfogadhatónak (Nikolić, 2009: 47.). Horváth felhívja a figyelmet, hogy nem csak EU-s elemként kell kezelni a régiókat, ugyanis a gazdaságfejlesztés, posztindusztriális térszervezés, területi-társadalmi érdekérvényesítés, szervezés-tervezés-végrehajtás „*optimális kerete a régió*” (Horváth, 2009a: 13.).

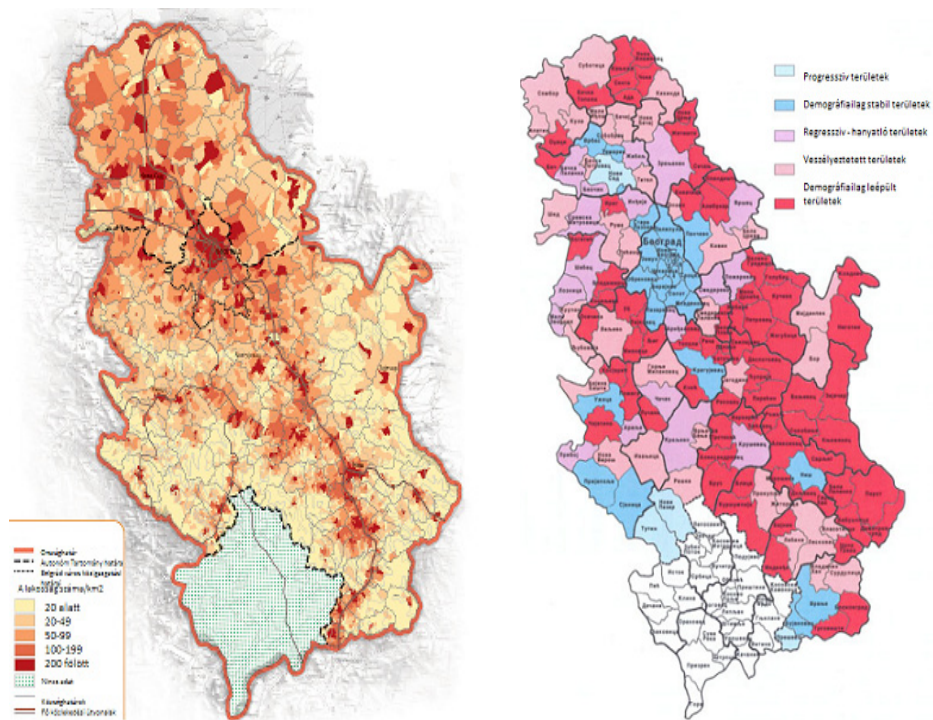
Az ország területi integritásának kételyeit eloszlatni szándékozó dokumentumok egyértelműen elvetik a gazdasági és adminisztratív (politikai) régiók kialakítási lehetőségeit Szerbiában, helyettük tervezés-statisztikai, ill. statisztikai-

fejlesztési régiókat neveznek meg. Az akadémiai körökben publikált tudományos munkák jelentős többségben, objektív megközelítésben támogatják Szerbia valós regionalizálásának gondolatát, de megvalósítását a szerb politikai elit döntéshozatali kiváltsága, etnocentrikus beállítottsága, hatalomigénye miatt nem tartják valószínűnek. Kétségek nélkül állítható, hogy Szerbiának valós regionalizációra lenne szüksége, ahol a régiók (és intézményeik) feladatkörei által megvalósulhat:– a komplex gazdaságfejlesztés,

- a társadalmi-etnikai (nemzeti) integráció,
- a nemzetközi integráció,
- a területi kohézió és
- a kétségbeejtő regionális egyenlőtlenségek csökkentése/felszámolása.

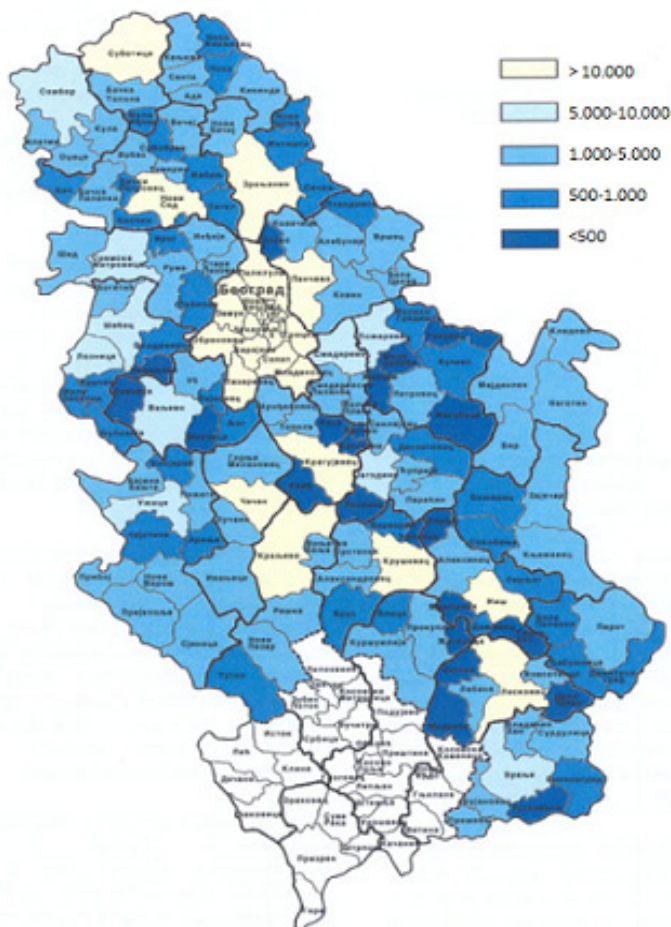
Kihívások, amelyekkel a regionális politika szembesül

A regionális problémák, regionális egyenlőtlenségek megjelenésének oka a „*több évtizedes stratégiai szempontú regionális fejlesztések marginalizálása, országos szinten*” (Jakopin, 2010). A regionális különbségek legszembetűnőbben a munkanélküliség területi eltéréseiben, a gazdasági aktivitás mértékének csökkenésében, valamint a lakosság számának folyamatos csökkenésében jutnak kifejezésre. A területi elemzések alapja, a községi (LAU 1) szint heterogén módon ábrázolja a területi fejlettségi problémákat Szerbiában. Egy igen erős déli és délkeleti irányú „leszakadás”, fejletlenségi törésvonal figyelhető meg. A Vajdaság nem tekinthető egyöntetűen fejlettnak, területi fejlettsége mozaikos. Az alább bemutatott térképek ezekre a regionális politika tárgyát/feladatát képező területi problémákra hívják fel a figyelmet.

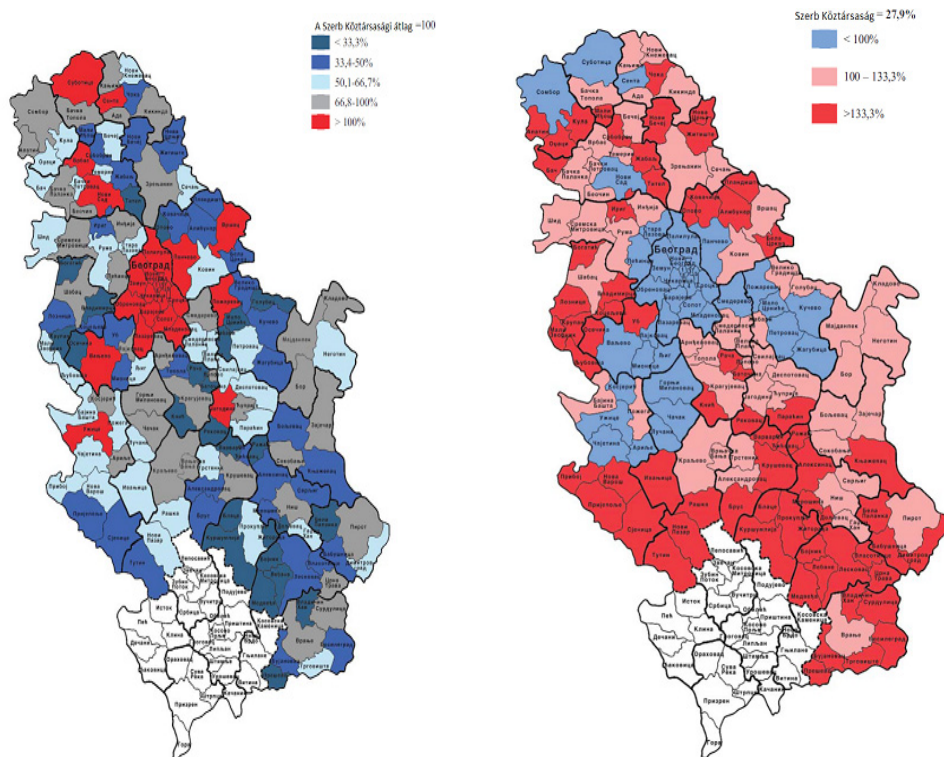
2–3. ábra Szerbia lakosságának területi megoszlása, és demográfiai erőforrásai, 2010

Forrás: Prostorni plan RS, 2010: 14. (tematske karte), 15.

4. ábra A 15 évnél idősebb, felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság területi megoszlása, 2010

Forrás: Prostorni plan RS, 2010: 38.

5–6. ábra A munkanélküliség területén megnyilvánuló regionális különbségek, valamint a személyi jövedelmek területi alakulása Szerbiában, 2009

Forrás: Jakopin, 2010: 54., 56.

Területi fejlettségi mutatók (az ipar sűrűsége, vállalkozások, lakások száma, felsőfokú végzettségük, foglalkoztatottak száma, személyi jövedelmek átlagos szintje, óriási demográfiai nyomással) alapján – regionális összehasonlításban – a belgrádi régió a legfejlettebb. A fővárosok meghatározó gazdasági, politikai-döntési központok, a Kárpát-medence, ill. a Balkán legfejlettebb területi egységei, modernizációra, térszerkezet formálására utaló képességekkel (Horváth, 2006: 10.), míg a többi terület a regionális igazgatás hiányában gazdaságilag, társadalmilag hanyatlak. A vajdasági régió a területi-politikai autonómia, a területirányítási hatáskörök és a történelmi fejlettségi háttér miatt ma a Szerb Köztársaság fejlett régiójának számít. Fejlettsége mégsem homogén: tradicionálisan fejletlen a Bánát, míg Újvidék vonzáskörzete és Bácska természeti régiói fejlettek. Sumádia és a

nyugat-szerbiai régió fejletlenebb az előző két nagyrégiónál, azonban Szerbia legfejletlenebb NUTS 2-es régiója a dél-és kelet-szerbiai, valamint a Koszovó, ill. Metohija régió). Kifejezetten hátrányos helyzetű térségek az egykori ipari központok, Bor, Majdanpek, ill. Raška, Mačva, Zaječar körzetei.

A szerb regionális fejlesztési stratégia rávilágít arra a tényre, hogy a „*fejlődésnek regionális és területi dimenziója is van*”, a regionális egyenlőtlenségek pedig európai mércékkel mérve is rendkívül nagyok (Komšić, 2009: 76.). A mostani állapotot Lilić a regionális különbségek további elmélyülésével jellemzi, amelyben a gazdag községek még gazdagabbak, a szegények pedig még szegényebbek lesznek (Lilić, 2009: 17.), tehát a rendszer gyökeres megváltoztatása nélkül a regionális különbségek konzerválódnak. A szerb régiók EU-s összehasonlításából láthatjuk, hogy az EU-GDP átlaga alatt alakul minden makrorégió fejlettségi szintje: Belgrád 50,9, Vajdaság 37,1, míg Központi-Szerbia 21,1%-a az EU átlagának (2005-ös adatok alapján) (Nikolić, 2009: 54–56.). A terület- és regionális fejlesztések kerékkötői: az önálló regionális politikát a kormányzati körök nem támogatják, a területfejlesztés intézményrendszere fejletlen, a területi közigazgatás megoldatlan (Horváth, 2006: 12.). A régiók feladata a többpólusú fejlődés országos feltételeinek megteremtése, a térformáló erők koncentrációja (Horváth, 2009a: 13.).

A fenti adatokból láthatjuk, hogy a regionális szerveződés és a regionális fejlesztések kérdése a szerb állam fejlesztési céljainak hierarchiájában sohasem kapott megfelelő jelentőséget. A fejletlen községek köztársasági szinten működtetett –rövid távú fejlesztési (ösztönzési) mechanizmusaiban kimerült a regionális fejlesztések (regionális politika) eszköztára; valós ágazatpolitikai szerepe nem is volt, az állami szintű regionális fejlesztési hatáskörök intézményi koordinációja pedig egyáltalán nem működött. A 90-es évek politikai és (közvetve) gazdasági „megsemmisülést”, a 2001–2008 közötti átmeneti időszak súlyos társadalmi-gazdasági és szociális problémákat, a dezindustrializáció következtében leépült ipari területek megjelenését és óriási regionális-területi egyenlőtlenségeket eredményezett, amit a gazdasági világválság még inkább fokozott (és fokoz napjainkig). Ezért a régiók, a regionális intézményrendszer és a regionális fejlesztések elsődleges célja a jövőben: megteremteni a területi egységek gazdasági, politikai, infrastrukturális, szociális és intézményi integrációját Szerbiában.

A regionális politika intézményrendszere Szerbiában

Az ország regionális felosztását követően kialakításra kerül a nemzeti intézményrendszer, amely a regionális politika tervezésében, végrehajtásában és ellenőrzésében fog saját kompetenciát érvényesíteni. Szerbiában a meglévő adminisztratív-területi tagoltság regionális „adaptálásához” egy hasonló,

hierarchikus, központi irányítású új intézményi infrastruktúra kapcsolódik a Regionális fejlesztési törvény értelmében (*Zakon RR*, 2009). A 2010 májusában bekövetkezett törvénymódosítás lényegi változása a legalsó (körzeti) szintre tervezett Térségi Társulások(ok) eltörlésében, valamint a NUTS 2 régiók területén kialakítandó *Regionális Fejlesztési Ügynökségek* számának (esetenként 3–4) növelésében összegezhető.

Az intézmények tanácsadói, végrehajtói és egyéb, a regionális politika megvalósulását segítő feladatokat látnak el, három –köztársasági, NUTS2-es és NUTS3-as – szinten. A fő hatáskörök köztársasági szinten a Gazdasági és Regionális Fejlesztési Minisztériumban érvényesülnek. *A szerb regionális politika végrehajtásának központi szerve a Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség (NRFÜ).* Az intézményi hierarchia középső szintjén, *a régiók szintjén a regionális fejlesztési ügynökségek állnak (RFÜ) (5 régió = 12 RFÜ).* További kormányzati szervek tevékenységüket lokális, regionális és köztársasági szinteken fejthetik ki a regionális politika megvalósulása során (alapítókként jelentkeznek, társ-finanszíroznak, koordinálnak). Nemzetgazdasági és regionális szinten szerveződnek a regionális politika tanácsadó szervei, a *Nemzeti Regionális Fejlesztési Tanács* és a *Regionális Fejlesztési Tanács(ok).*

Regionális intézményi koordináció Szerbiában, köztársasági szinten

A regionális fejlesztés intézményi koordinációja Szerbiában igen összetett. A regionális fejlesztések összetettsége multiszektorális megközelítést követel meg. Ennek eredményeképpen a központi végrehajtó hatalom szervei – a minisztériumi szervek⁵ – osztoznak a fejlesztési feladatok végrehajtásában. *A regionális fejlesztés szubjektumai (19–40. szakasz. Zakon RR, 2009: 5–7.)* közül a következőket kell kiemelni:

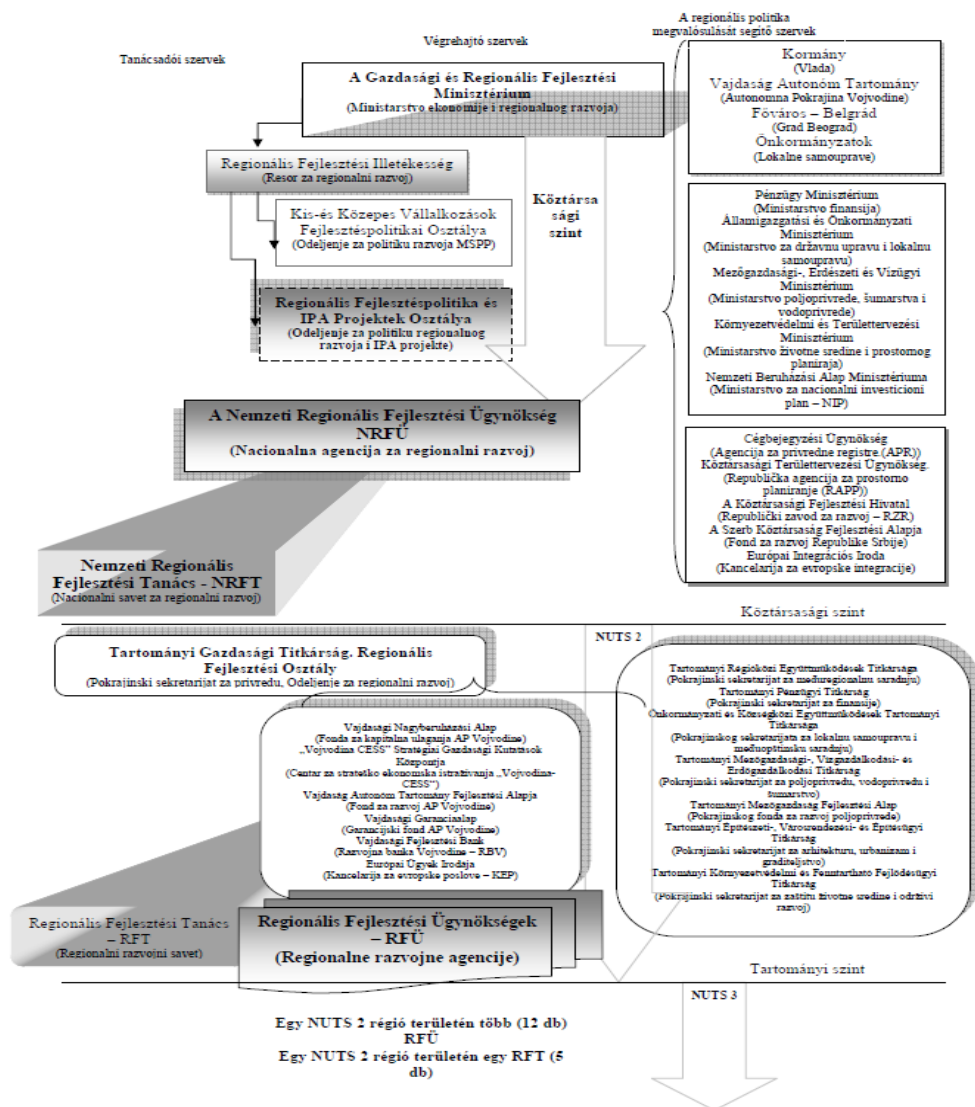
Közigazgatási szervek:

– a kormány;

– *Vajdaság Autonóm Tartomány:* illetékes szervein keresztül kialakítja a területére vonatkozó regionális fejlesztési stratégiát, részt vesz a regionális fejlesztési politika végrehajtásában;

– a főváros – Belgrád: részt vesz a főváros regionális fejlesztési stratégiájának megfogalmazásában és végrehajtásában;

⁵ Zakon o ministarstvima = Službeni Glasnik RS. Br. 65/08.

7. ábra A szerb regionális politika intézményrendszere, 2010

Forrás: saját szerkesztés

– önkormányzatok;

– *Cégbejegyzési Ügynökség* (2004): a regionális fejlesztésre vonatkozó intézkedéseket és az ösztönző eszközök regiszterét vezeti; a kormány (a minisztérium) javaslatára külön szabályozza a regionális fejlesztési intézkedések és ösztönzők jegyzékét;

– *Köztársasági Területtervezési Ügynökség* (2007).

Minisztériumi szervek:

– A *Gazdasági és Regionális Fejlesztési Minisztérium* (2008) felel a nemzetgazdaság és a regionális fejlődés sikerességéért. Munkáját öt illetékesség látja el: turizmus, foglalkoztatás, gazdaság, gazdasági-és külkapcsolatok, valamint a *Regionális Fejlesztési Illetékesség*. Ez utóbbi tagozódása: a kis- és közepes vállalkozások fejlesztéspolitikai osztálya, valamint a regionális fejlesztéspolitika és IPA projektek osztálya.

– A *Pénzügyminisztérium* (2008) felel az állami támogatásokért, a pénzügyi ösztönzőkért és az EU-s fejlesztési alapok forrásaiért, az eszközök lehívásáért.

– Az *Államigazgatási és Önkormányzati Minisztérium* (2008) a nemzeti szintű területirányítás (önkormányzati szervek, állami-politikai önszerveződés, önkormányzati munkaviszony stb.) és területszervezés feladatait látja el.

– A *Mezőgazdasági, Erdészeti és Vízügyi Minisztérium* (2008) a vidékfejlesztésért felelős.

– A *Környezetvédelmi és Területtervezési Minisztérium* (2008) a gazdaság egyenletes területi fejlődésének tervét dolgozza ki a fenntartható gazdasági fejlődés mércéivel összhangban.

– A *Nemzeti Beruházási Alap Minisztériuma* (2008) korábban *Nemzeti Beruházási Irodaként* működött. Feladata a foglalkoztatás növelését, a lakosság életszínvonalát és a kiegyensúlyozott regionális fejlesztést elősegítő infrastrukturális beruházások pályáztatási rendszeren keresztül történő támogatása.

– A *Köztársasági Fejlesztési Hivatal* alkalmazott közgazdaságtudományi, makrogazdasági és regionális jellegű elemzésekkel segíti a regionális fejlesztés stratégiai és politikai döntéseit és azokhoz precíz szakmai alapot szolgáltat. Hatáskörébe tartozik a különböző fejlesztési és befektetési programok indokoltságának vizsgálata, hatástanulmányok elkészítése.

– A *Szerb Köztársaság Fejlesztési Alapja* (1992) irányítja a hiteleket, a vissza nem térítendő támogatásokat a regionális fejlesztések ösztönzésére (a központi költségvetésből).⁶

– Az *Európai Integrációs Iroda* (2004) EU-integrációs ügyleteket, tárgyalásokat, jogharmonizációt készít elő és koordinál.

Regionális fejlesztési szervek:

– *Nemzeti Regionális Fejlesztési Tanács – NRFT (Nacionalni savet za regionalni razvoj)*: a kormány alakítja meg 28 taggal, 1 elnökkel.⁷ Tevékenységi köre: állapotfelmérés, véleményezés, elemzések, a regionális tanácsok munkájának koordinációja, munkacsoportok alakítása stb.

– *A Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség – NRFÜ (Nacionalna agencija za regionalni razvoj)* (2010) – az állam új koordinációs intézménye, a regionális politika operatív hordozója. Az alábbi törvényes feladatok ellátásában jár el: a fejlesztési dokumentumok elkészítését irányítja, a regionális fejlesztések megvalósítását ellenőrzi, a regionális fejlesztési ügynökségeket akkreditálja, nyilvántartja, munkájukat irányítja, szakmai támogatásukat végzi. További feladatokat lát el a KKV-k és vállalkozások instruktorainak képzésével, EU-s pénzforrásokhoz és egyéb forrásokhoz rendel megfelelő projekteket, nemzetközi és régióközi együttműködéseket kezdeményez, egységes információs rendszert alakít ki, kiadói feladatokat lát el stb. Munkáját a minisztérium ellenőrzi.

– *Regionális Fejlesztési Tanács – RFT (Regionalni razvojni savet)*. A kormány mind az 5 régióban regionális fejlesztési tanácsokat hoz létre. Egy régióban csak egy RFT hozható létre.⁸ Feladatai: véleményezi a regionális fejlesztési stratégiát, finanszírozási programot, egyéb fejlesztési dokumentumokat, munkacsoportokat hoz létre stb. Munkájáról évi jelentés formájában a Kormánynak és NRFT-nek számol be.

– *Regionális Fejlesztési Ügynökség(ek) – RFÜ (Regionalna razvojna agencija)*. A kormány által alapított gazdasági társulások vagy egyesületek (*privredno društvo*,

⁶ Fond za razvoj Republike Srbije. <http://www.fondzarazvoj.gov.rs> (2010.06.15.). A regionális fejlesztés és a gazdaság-fejlesztés területén 1994–2006 között 6198 programot finanszírozott. Az alap missziója azonban nem teljesült. Az elmaradottabb térségek nem részesültek nagyobb anyagi támogatásokban. A pályázatási rendszer során, a programok számát és minőségét tekintve a fejlett régiók kerültek helyzetű előnybe. A 2001–2006 közötti időszakban a támogatott községek szinte kivétel nélkül a fejlettek közé tartoztak.

⁷ Az elnök szerepét az illetékes regionális fejlesztésekkel megbízott miniszter tölti be. A tanács tagjait a kormány nevezi ki, 4 éves mandátummal (miniszterek és regionális képviselők képviselőtében) (*Zakon RR*, 2009: 6.).

⁸ A RFT-nek elnöke és az alapítói okmányban előírt számú tagja van, mandátumuk 5 évre szól. A tanács helyi önkormányzatok képviselőit, civil szervezetek valamint a községfő képviselőit, továbbá kormányképviselőket tömörít. A községi illetve városi tanácsok javaslatára történik az önkormányzatok képviselőinek legális delegálása a tanácsba (*Zakon RR*, 2009: 6.).

udruženje), amelyek regionális fejlesztési feladatok látnak el. A kiegyensúlyozott regionális fejlődés biztosítása érdekében a törvény régióként meghatározott (minimum) számú ügynökség létrehozását, akkreditálását látja elő:

- Vajdasági Régió – 3 RFÜ,
- Belgrádi Régió – 1 RFÜ,
- Sumadia és Nyugat-szerbiai Régió – 4 RFÜ,
- Dél- és Kelet-szerbiai Régió – 3 RFÜ,
- Koszovó és Metohija Régió – 1 RFÜ.

Feladataik⁹: részt vesznek a fejlesztési dokumentumok előkészítésében, ellenőrzik megvalósításukat, fejlesztési projekteket valósítanak meg a régió szintjén, biztosítják az EU-s forrásokhoz való hozzáférés lehetőségét, szakmai továbbképzéseket biztosítanak, nemzetközi és régióközi együttműködéseket kezdeményeznek, regionális információs rendszert alakítanak ki, kiadói tevékenységet folytatnak stb. Felettük felügyeletet a minisztérium gyakorol. Munkájukról éves beszámolót készítenek az alapítóknak (önkormányzatok) és a NRFÜ-nek, az NRFÜ pedig évi értékelést készít a munkájukról.

Az intézményhálózat formálódása folyamatban van. A csatlakozási partnerség alapkövetelménye a hatékony területfejlesztési, regionális különbségek csökkentését szolgáló intézményrendszer kialakítása (Horváth, 2006: 14–15.). Szerbiában ezek ún. *quargo-k*, kvázi nem-kormányzati (quasi non-governmental) szervezetek (Pálné Kovács, 2004b: 17–19.). Feladatuk a gazdaság támogatása, a területi problémák megoldása, gazdasági és társadalmi partnerségi hidak építése, a regionális fejlesztések politikai elfogadtatása, tervezés, programozás, képzések, információs rendszerek működtetése, beruházás-politika stb. (Pálné Kovács, 2004b: 19–29.). Szerbiában a KKV szektor támogatására létrehozott intézményhálózat tekinthető a regionális fejlesztési intézmények jogelődjének. A *Kis és Közepes Vállalkozások Regionális Fejlesztési Ügynökségei* várhatóan át fogják venni a regionális fejlesztési ügynökségek feladatkörét (regionális irodák: Szabadka, Zombor, Nagybecskerek a VAT területén, Belgrád, Požarevac, Šabac, Kragujevac, Kruševac, Kraljevo, Užice, Novi Pazar, Zaječar, Niš, Leskovac, Vranje). Az új regionális fejlesztési törvény alapján (2010. évi módosítás) *akkreditációra jogosult intézmények* azok a gazdasági társaságok (Kft.), egyesületek (feladatkörének leírásában szerepel a regionális fejlesztés, a KKV és a vállalkozók támogatása), *amelyek többségi tulajdonosai (> 50%) a helyi önkormányzatok.* Az intézmények akkreditációját az NRFÜ végzi.

⁹ Feladatai végrehajtásához és a működéséhez szükséges eszközöket a következő forrásokból biztosít: ügyvitelből származó bevételek, önkormányzati költségvetések (a RFÜ-t alapító önkormányzatok), hazai és külföldi fizikai és jogi személyek donációja és támogatásai, egyéb források a törvénnyel összhangban.

Az újonnan intézményesülő szervezetekre jellemző a központilag megtervezett, dekoncentrált szerveken keresztül történő „*helyi gazdaságfejlesztés*” módszertana, politikai hátszél, gazdasági szubjektumok alapítói funkciója stb.

Jelenleg a regionális fejlesztések intézményi koordinációját *hátráltató tényezők*:

- a regionális fejlesztési ügynökségek egységes hálózata még nem alakult ki;
- a fejlesztések az egyes szektorokba irányulnak, hiányoznak a komplex – átfogó – fejlesztési megoldások;
- a különböző fejlettségű régiók közötti forrásallokáció nem működik;
- a pénzügyi források különböző szervezetek és alapok összetett rendszerén keresztül jutnak el a fejlesztendő régiókig, megnehezítve a regionális fejlesztések hatékony koordinációját, ellenőrzését;
- a VAT szerepe, a duplázódott feladatkörök, a költségvetési autarkia hiánya, az indifferens központi hatalmi hozzáállás, a regionális politikai elit erőtlensége (politikai függősége).

Példaértékű regionális intézményi koordináció egy funkcionális NUTS 2-es régió, a Vajdaság Autonóm Tartomány (VAT) példáján

Tartományi szinten a *Hatásköri törvény*¹⁰ értelmében *regionális fejlődéséért a VAT saját intézményrendszeri és fejlesztéspolitikai keretek között felel* (Zakon APV, 2009. 10. szakasz, o. n.):

- a tartomány fejlesztési (regionális és területi) tervezését végzi a Szerb Köztársaság fejlesztési prioritásaival összhangban;
- a kiegyensúlyozott regionális fejlődés alakulását követi, intézkedéseket határoz meg;
- Vajdaság Autonóm Tartomány Fejlesztési Bankot alapít;
- a tartományi és a tartomány önkormányzatainak közigazgatási-intézményi kapacitásait fejleszti az EU-s strukturális és kohéziós alapoknál történő sikeres pályázáshoz.

A *Vajdaság Autonóm Tartomány Alapszabályzata* (Statut APV, 2009, o. n.)¹¹ szintén kiemeli a tartomány regionális fejlesztésének jelentőségét. Ennek értelmében a Tartomány felelős területének kiegyensúlyozott, fenntartható fejlődéséért,

¹⁰ Zakon o utvrđivanju nadležnosti Autonomne pokrajine Vojvodine = Službeni Glasnik RS. Br. 99/09.

¹¹ Statut Autonomne pokrajine Vojvodine. http://www.vojvodina.gov.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_vie&gid=19&dir=DESC&order=date&limit=5&limitstart=5 (2010. 06. 15.)

a tőkebefektetésekért, stratégiai (területfejlesztési) célokat tűz ki (amelyek összhangban vannak a nemzeti fejlesztési célokkal), regionális fejlesztésekért felelős szervezeteket alapít, statisztikai adatok gyűjtését, a regionális fejlesztések nyomon követését, értékelését végzi. *Az Alapszabályzattal a VAT jelentős regionális fejlesztési lehetőségeket fogalmazott meg.* Egy tartományi fejlesztési bank létrehozása további jelentős fejlesztési távlatokat nyit meg, felszámolva a fejlesztési elképzelések pénzügyi akadályait.

A Hatásköri törvény, a Regionális fejlesztési törvény, Területtervezési és építési törvény (*Zakon PI*, 2009, o. n.), valamint a Tartomány Alapszabályzata eltérő módon és eltérő jogokkal tárgyalja a Vajdasági régió fejlesztési lehetőségeit. A Regionális fejlesztési törvény korlátozott lehetőségeket biztosít a Vajdaság számára, egy nemzeti szintű (központilag irányított) regionális fejlesztési koncepcióban. Bizonyos szinten, eltérően a többi régiótól, a területét illető fejlesztésekben véleményezési joggal rendelkezik. *A szóban forgó törvény tehát az aszimmetrikus közigazgatási struktúrát némi hangsúllyal, mégis visszafogottan az egységes nemzeti regionális fejlesztési elképzelések alapelveivel kezeli.* Területi képviselőt (tartományi kormányzó) delegálhat a *Nemzeti Regionális Fejlesztési Tanács*ba. Mivel ezeket a szerveket a Szerb Kormány alakítja meg, fontos tisztázni viszonyukat az illetékes tartományi szervekkel, továbbá a forrásszabályozási megoldásokat tartomány/köztársaság szinten. A regionális fejlesztések finanszírozását előreláthatólag részben a tartományi költségvetés biztosítja, szerződéses formában a *Vajdaság Regionális Fejlesztési Ügynökség* és a Tartomány között. Ezzel *a Tartomány saját területeit érintő fejlesztések finanszírozásában, fejlesztések tervezésében határozottabb szerepet vállalhat.* Az említett törvények (és az alapszabályzat) közötti alapvető eltérés az, hogy a Regionális fejlesztési törvény nemzeti szintű szabályozás; nemzeti szintű végrehajtó testületeket hatalmaz föl a regionális fejlesztések illetékességével, és nem történt időrendi törvényi összehangolás a később kihirdetett Hatásköri törvénnyel, Alapszabályzattal. Így remélhetőleg, a törvények gyakorlatba ültetésével a *VAT saját maga rendezheti regionális fejlesztési politikáját, természetesen összhangban a nemzeti fejlesztési prioritásokkal.*

A régiók lehatárolásával Szerbiában lehetőség nyílik arra, hogy területén a VAT-hoz hasonló autonóm területi egységek jöjjenek létre, noha a régiók – a VAT kivételével – nem homogén és valós belső kapcsolatokkal rendelkező térbeli entitások. A VAT-ra mint NUTS 2-es régióra érvényes Lengyel és Rechnitzer megfogalmazása: *„a régió területileg összefüggő, vizsgált társadalmi és gazdasági jelenség szempontjából homogénnek tekintett, határaival többé-kevésbé megadható térség”* (Lengyel, Rechnitzer, 2005. Idézi: Szabó, 2005b: 31.), azzal, hogy a VAT konkrét határokkal megjelölt területi egység. Süli-Zakar kiemeli, hogy a gazdasági élet szereplői a legaktívabb régióformálók (Süli-Zakar, 2005. Idézi: Szabó, 2005b: 31.). Nemes Nagy *határok, kohézió, identitástudat, irányítás* rendszerével jellemzi a régiót formáló folyamatokat (Nemes Nagy, 2000. Idézi: Szabó, 2005b: 31–32.).

Míg a VAT a Nemes Nagy-féle régióformáló elemek szerint valós régiót képvisel, Szerbia többi három régiója közigazgatási felosztásán, megjelölt határain kívül nem rendelkezik sem regionális intézményrendszerrel, identitástudattal, erős társadalmi és gazdasági térszerveződési elemekkel, mivel ezek mesterségesen létrehozott régiók. Koszovó szerepe már az államiság jegyeivel társítható, igaz, a VAT-hoz hasonló autonóm illetékességekkel rendelkezett 1974-től a '90-es éveket jellemző háborús zavargásokig. A VAT Rák által megfogalmazott „*régióvá avanszálás minden kritériumával*” rendelkezik (földrajzi, politikai, gazdasági, történelmi elem) (Rák, 2002. Idézi: Szabó, 2005b: 32.). Véleményem szerint fontos kiemelni a gazdasági elemet: a VAT esetében konkrét nemzet és külgazdasági szereppel kell számolnunk.

A régiók kialakításával, konkrét határok megjelölésével folyamatként is értelmezhető a régióformáló elemek kialakulása (identitás, gazdasági és társadalmi kohézió). A VAT példaértékű lehet a Nyugat-szerbiai és Šumadija, valamint a Dél és kelet-szerbiai régiók számára. Ugyan még nem rendelkeznek intézményrendszeri felépítménnyel, csak a központi hatalmi szervek dekoncentrált szerveivel, ezek „leválásával” mégis létrejöhetnek az illetékességet/felelősséget hordozó intézmények. A gazdasági térszerveződés jelentős potenciállal rendelkezik a Nyugat-szerbiai és Šumadija régió több nagyvárosának köszönhetően (Kragujevac, Čačak, Kraljevo), míg a nagy kiterjedésű délkeleti régióban Niš, de a régió keleti része is (Bor, Negotin, Zaječar) jelentősebb fejlődési potenciál, gazdasági térszervező erő nélkül marad. Lényeges, hogy minden régió megtalálja emberi és tárgyi feltételeit, amelyekkel egy időbeli síkon majd megtalálhatja önállóságát.

Következtetések, ajánlások

A szerb régiók fejlesztési régiók szándékával definiálódnak, valós regionalizáció nélkül. Ezek ún. regionális politikai célrégiók. A régiók kialakításának elsődleges szerepe nem statisztikai-tervezési kellene legyen, hiszen Szerbia óriási területi egyenlőtlenségekkel küzd. A globalizáció és a neoliberális gazdaságpolitika, valamint az integrációs folyamatok miatt a helyi gazdaság versenyképességének megteremtésén van a hangsúly. Ehhez kell olyan legitim regionális (autonóm) hatásköröket rendelni, amelyben a régiók befektetőket vonzanak, szakosodnak, kivitelre termelnek, megfelelő életteret, életszínvonalat biztosítanak a régió lakossága számára, ellensúlyozva a központi „egypólusú”, torz, magasan koncentrált gazdasági fejlődést, a periférikus szerepet öltő, a központtól távol eső térségek kiszolgáltatottságát, a gazdasági-és politikai „függőséget” a hierarchikus felépítményben. A tér ilyen szempontból új megfogalmazásra vár. Ha ezt a kényszert felismeri (beismeri) a szerb politikai elit, akkor fokozatosan regionalizálhatóvá, területileg fejleszthetővé válik Szerbia.

A már meglévő dekoncentrált intézményrendszer fokozatos regionális intézményrendszeri átalakításához a következő lépések szükségesek:

- átértelmezni az új régióhatárokat (több közigazgatási körzetről új régió képzése), ahol bizonyos feladatokat a régióközpontot képviselő körzetek vesznek át;

- a diktátumszerű – a központi szervektől függő – fejlesztéspolitikai mechanizmusok folyamatos leépítése (!);

- autonóm fejlesztéspolitikai kezdeményezések, regionális igények (regionális fejlesztési tervek, fejlesztési pénzalapok) megfogalmazása, a regionális politikai lobbierősítése;

- helyi-regionális elit döntéshozatali (demokratikus-parlamentáris) részvétele a régió területi elemeihez igazítva; a „kikényszerített” régiók sorsa a hatalom-megosztási hajlandóság függvénye;

- társadalmi munkamegosztás, regionális szerepvállalás;

- társadalmi konszenzus, régióképző szubjektív tériszlelés, értékrend, identitás fokozatos kialakítása, támogatása.

Szerbiában a regionalizmus kerékkötői között említhetjük az etnonacionalizmust, a gazdasági racionalitás mellőzését, az alkotmányos hiányosságokat (a politikai konszenzus hiányát) a területfejlesztésben, VAT atipikus, aszimmetrikus helyzetét, a valós regionális önszerveződés hiányát. A valós regionalizáció alapjait találhatná meg a szerb politikai elit a Vajdaság funkcionális regionális felépítményében. Viszont a szerb politikai elit érdeke az EU-s alapokhoz való hozzáférés, aminek kötelező eszközei a régiók, viszont a források ellenőrzése a központi hatalom kezében marad továbbra is. Így kerül a regionális intézményrendszer is kialakításra, központosított vezénnyel.

A területi entitások statisztikai-tervezési szerepe jelentősen módosul, *ha a regionalizmus mint funkcionális kategória tud teret hódítani és kapcsolódni tud a térségi gazdaságfejlesztéshez*. Ebből a szempontból a funkcionális régiók kialakítását a középtávú területfejlesztési programok koordinálása is indokolja, ami lehetővé teszi, hogy a gazdasági szerkezetük összetettsége és heterogenitása ellenére a régiókat alkotó körzetek/községek közösen határozzák meg fejlesztési prioritásaikat, és egyesítsék az ehhez szükséges erőforrásaikat. Mindez lehetőség arra, hogy pozitív irányba változzon a politikai kultúra, szociális közösségi érzékenység, társadalmi bizalom. Lehetőség egy hatékony gazdaságfejlesztési pálya elindítására Szerbia számára.

Bibliográfia

- ALIBEGOVIĆ, Jurlina
Dubravka 2009: *Regionalizacija u Hrvatskoj: iskustva i otvorena pitanja. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija* 2. évf. 2009/6. 23–41.
- BOZÓKI Antal 2007: *Mi maradt az autonómiából? – Elmélet és gyakorlat.* <http://www.magyar-szo.co.yu> [Letöltés ideje: 2007. 03. 15.]
- FARAGÓ László 2005: *A jövőalkotás társadalom-technikája.* Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 189–211.
- HORVÁTH Gyula 2003: *Európai regionális politika.* Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 339–356
- HORVÁTH Gyula 2006: *Regionális helyzetkép a Kárpát-medencéről.* In: RÁCZ Szilárd (szerk.): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében.* Pécs: MRTT, 9–22.
- HORVÁTH Gyula 2009a: *A fejlesztési autonómia regionális keretiről.* In: BARANYI Béla és NAGY János (szerk.): *Tanulmányok az agrár- és a regionális tudományok köréből az észak-alföldi régióban.* Debrecen: MTA RKK, DE AMTC, 13–24.
- HORVÁTH Gyula 2009b: *Decentralizáció és autonómia Kelet-Közép-Európában.* In: SOMOGYI Sándor (szerk.): *A Regionális Tudományi Társaság Évkönyve 2008.* Szabadka: RTT, 12–26.
- JANJIĆ, Dušan 2009: *Srbija država regiona. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija* 2. évf. 2009/6. 103–115.
- JAKOPIN, Edvard 2010: *Izveštaj o razvoju Srbije 2009.* Beograd: Republički zavod za razvoj, 53–60.
- KOMŠIĆ, Jovan 2007: *Evropski političko-pravni pristup decentralizaciji i regionalizaciji.* In: JOSIFIDIS, Kosta (ed.): *Evropske regionalne politike s osvrtom na perspektive Vojvodine.* Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet Subotica, 65–96.

- KOMŠIĆ, Jovan 2009: *Političko-institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija* 2. évf. 2009/6. 73–101.
- KORHECZ Tamás, Ifj. 2009: *Otthonteremtőben a szülőföldön. Jogi és politikai esszék. Újvidék: Fórum Könyvkiadó, 14–41.*
- LILIĆ, Stevan 2009: *Regionalizam, EU i pravni okvir regionalizacije Srbije. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija* 2. évf. 2009/6. 7–21.
- NIKOLIĆ, Goran 2009: *Novi predlog za statističku regionalizaciju Srbije. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija* 2. évf. 2009/6. 43–57.
- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona 2004a: *A közigazgatási régiók esélyei hazánkban. Magyar Tudomány* 2004/9. 952. <http://www.matud.iif.hu/04sze.html> [Letöltés ideje: 2007.03.15.]
- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona 2004b: *A regionális gazdaságfejlesztés igazgatási összefüggései. In: PÁLNÉ KOVÁCS Ilona (szerk.) Versenyképesség és igazgatás (Tanulmányok a regionális versenyképesség igazgatási feltételeiről). Pécs: MTA RKK, 11–31.*
- SIMIĆ, Predrag 2009: *Polovi razvoja i regionalizam u Francuskoj. Izazovi evropskih integracija. Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija* 2. évf. 2009/6. 59–72.
- SZABÓ Pál 2005a: *A NUTS rendszer ki- és átalakulása. Comitatus* 15. évf. 2005/8-9. 7–14.(1–12. o.)
- SZABÓ Pál 2005b: *Régió: „meghatározott területi egység”. In: NEMES NAGY József (szerk.): Régiók távrolról és közlrol. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 7–61.*
- TAKÁCS Zoltán 2008: *Területi szerveződés és regionalizáció Szerbiában. In: GÁBRITY MOLNÁR Irén és MIRNICS Zsuzsa (szerk.): Regionális erőnlét. Szabadka: MTT, 123–158.*

Kárpátalja turisztikai célpontjainak osztálykirándulásként alkalmazható elemei

Bevezetés

Az *Apáczai Közalapítvány* 2009-ben kutatást végzett a magyarországi szakképző intézmények körében, aminek tapasztalatai szerint a határon túli magyar tannyelvű intézményekkel megvalósított mobilitási programok rendkívül ritkák, annak ellenére, hogy ismerős kulturális és nyelvi közeget tudnának biztosítani a nyelvtudással nem rendelkezők számára is. A felmérés szerint a magyarországiak közül csupán minden nyolcadiknak van határon túli magyar tannyelvű szakképző intézménnyel kapcsolata. Mindezt felismerve, az *Apáczai Közalapítvány* 2009-ben meghirdette a *Határtalanul!* elnevezésű országos programot a határon túli magyar és a magyarországi diákok közötti személyes kapcsolatok kialakításának elősegítésére. A fő cél: olyan projektek kezdeményezése, amelyek a határon túli magyarságnak a magyarországi diákokkal és tanáraikkal való jobb megismertetését célozzák, valamint olyan határokon átívelő személyes találkozások létrejöttét segítik elő, amelyek egymás megismerését közös programok révén érik el.

A Magyar Országgyűlés 2010. október 21-én határozatot fogadott el az iskolai *Nemzeti Összetartozás Napja* bevezetéséről, a magyarországi és a külhoni magyar fiatalok közötti kapcsolatok kialakításáról és erősítéséről, valamint a Magyarország határain kívül élő magyarság bemutatásáról. A határozat egyik fontos része, hogy a közoktatásban tanuló minden fiatal a magyar állam támogatásával legalább egyszer eljusson a szomszédos országok magyarlakta területeire. A *Határtalanul! Program* lebonyolításának tapasztalatait figyelembe véve az *Apáczai Közalapítvány* dolgozza ki az említett parlamenti határozatban jelzett iskolai emléknep, külhoni kirándulás és a Magyarság Háza koncepció tervét.

Mint a határozatról szóló képviselői indítványhoz fűzött indoklásban szerepel, a határon túl élő magyarsággal szorosabb, eleven kapcsolat kialakítása szükséges. Ehhez minden egyes gyerek számára átélt tapasztalattá, élménnyé kell tenni a határon túli közösségekkel való találkozást (<http://www.parlament.hu/irom39/00638/00638.pdf>).

A szomszédos országokba irányuló tanulmányút egyszerűbb esetben ismeretbővítő célú, határon túli körutazás vagy külhoni táborozás, ahol a magyarországiak találkoznak a helyi magyar iskolásokkal és közös programokon, képzéseken, akár iskolai gyakorlaton vesznek részt, esetleg önkéntes munkát végeznek. A kezdeményezés fontos célkitűzései közé tartozik, hogy a határon túliak is megismerjék és felfedezzék Magyarországot, azaz a testvériskolai kapcsolatok ne csak egyirányúak legyenek. Mindez a program végleges kidolgozásáig pályázati keretben, később normatív módon valósulhat meg.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a kárpátaljai magyar iskolák helyzetét, testvériskolai kapcsolatait, valamint Kárpátalja turisztikai kínálatának osztálykirándulásként alkalmazható elemeit. Ezzel elősegíteni kívánja, hogy egyre több magyarországi tanintézmény válassza tanulmányi kirándulásainak úti céljául Kárpátalját, hogy az anyaországi diákok megismerkedhessenek ezzel a sokszínű vidékkel, a kárpátaljai magyarokkal és közös múltunk gazdag hagyatékával.

A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján

Ukrajnában az iskolai oktatás három fokozatú: az I. fokozat az elemi iskola (1–4. osztály), a II. fokozat az általános iskola (felső tagozat: 5–9. osztály), a III. fokozat pedig a középiskola (10–11. osztály). Vannak csak I. fokozatú iskolák (ahol csak 1–4. osztályok vannak), I–II. fokozatúak (1–9. osztály), I–III. fokozatúak (teljes középiskola, ahol az 1. osztálytól az érettségiig, azaz a 11. osztály befejezéséig tanulhatnak a gyerekek). Vannak továbbá klasszikus, nyolc évfolyamos gimnáziumok (ezek II–III. fokozatúak, ahová az I. fokozat befejezését követően nyerhetnek felvételt a tanulók), ill. líceumok (ezek három évfolyamosak és csak III. fokozatúak; ide a II. fokozat sikeres elvégzése után felvételiznek a diákok) (Orosz, 2008: 1–3.).

Kárpátalján a magyarok több mint 60%-a magyar többségű településeken él, ebből 46,1% minősített többségben, azaz 80%-nál nagyobb arányban magyarlakta településeken, ugyanakkor nem elhanyagolható a 10%-nál kisebb arányú szórványban élők száma sem. A városokban (Beregszászt leszámítva) a magyarok aránya nem jelentős, és csak egy járásban, a beregszásziban adják a népesség többségét (Gyurgyík – Horváth – Kiss, 2010: 89–90.) A magyarok 89%-a négy – az ungvári, a munkácsi, a beregszászi és a nagyszőlősi – járásban él, ezért értelemszerűen ezeken a területeken van a legtöbb magyar tannyelvű oktatási intézmény.

Kárpátalján csaknem 700 oktatási intézmény működik. Ebből összesen 106-ban (elemi, általános, középiskola, gimnázium, líceum, iskolaközi tankombinát és bentlakásos iskola) tisztán magyar vagy ukrán-magyar nyelven folyik az oktatás (<http://kmps.uz.ua>). Külön kategóriába tartoznak a művészeti iskolák (pl. a beregszászi, a mezővári, a mezőkaszonyi és a tiszapéterfalvi), amelyekben szintén van magyar nyelvű oktatás.

A felsőoktatás rendszere négy szintből áll: I. szint – szakképzők; II. szint – szakközépiskolák, technikumok, kollégiumok (college); III. szint – főiskolák; IV. szint – egyetemek. Zavarkeltő lehet, hogy Ukrajnában líceumnak nevezhetnek egy III. szintű középiskolát, de ugyanúgy egy II. szintű szakközépiskolát is, amely már a felsőoktatás rendszeréhez tartozik.

A Kárpátalján működő 18 szakközépiskolából csak egyben folyik magyar nyelvű képzés is – a *Beregszászi Hivatásos Szolgáltatási Líceum*ban. A szakközépiskolákon kívül további 14 I–II. szintű felsőoktatási intézmény működik, amelyek közül

a Beregszászi Egészségügyi College-ban, az Ungvári Művészeti College-ban, a Munkácsi Humán-Pedagógiai College-ban és a Munkácsi Állami Agrár College-ban vannak magyar csoportok is (<http://zakosvita.dl.uz.ua/>).

A kárpátaljai magyar nyelvű oktatási rendszer leggyengébb láncszeme a szakképzés, aminek legaktuálisabb problémája a szűkös kínálat, valamint az esetlegesség és az, hogy nem tud piacépítő képzéseket nyújtani. További gond, hogy a vegyes tannyelvű intézményekben a magyar képzéseknek nincs igazi gazdája, felelőse (Orosz, 2008: 1–3.).

Összességében megállapítható, hogy a szakoktatás presztízse meglehetősen alacsony az országban. A normatív finanszírozás miatt a létszámaikat megemelő, elméleti képzést nyújtó középiskolákba (gimnáziumokba, liceumokba) a korábbiaknál könnyebb bekerülni, így a „maradék elven” szakiskolába iratkozó gyerekanyag gyenge, a szakmaszerzés iránt sokszor kevésbé motivált. A vegyes tannyelvű tanintézményekben a „magyar tagozatosság” gyakran csak látszat, ahol a magyar nyelv használata pusztán a magyar irodalom és nyelvtanórákra terjed ki. Sem az oktatói humán erő, sem a tankönyvek teljes spektruma nem áll magyar nyelven rendelkezésre ezekben a tanintézményekben (Csete, 2008: 1–4.).

Fiatal államként Ukrajna napjainkban is nemzeti intézményei kiépítésének kezdetén tart, ezért fontos szempont számára az ukrán nyelv érvényesítése a sok területen domináns oroszsal szemben (Ablonczy – Bárdi, 2010: 17–18.). Ez az oktatási rendszer kialakításában és szervezésében is visszatükröződik. Ennek egyik legfontosabb momentuma, hogy Ukrajnában is bevezették az emelt szintű érettségít, ami azt jelenti, hogy a kötelező ukrán nyelv- és irodalom vizsga minden érettségiző tanuló számára egyforma, attól függetlenül, hogy milyen tannyelvű iskolába jár. Annak ellenére, hogy a többi vizsgatantárgy kérdéseit lefordítják, ez kifejezetten hátrányosan érinti az ukránul általában alig tudó, magyarul tanuló fiatalokat. Így, bár létszámából adódóan Kárpátalja magyarságának jelentős politikai súlya nincs, ugyanúgy elszenved az „ukránosítás” hatásait, mint bármelyik más nemzeti kisebbség az országban. Egyre kevesebb szülő vállalja, hogy gyermekét magyar tannyelvű iskolába írassa, mert ezekben a gyerekek nem tanulnak meg kellő szinten ukránul. Ez pedig komoly hátrányt jelent a továbbtanulás és érvényesülés során. A magyar tannyelvű iskolák évről évre fogyó tanulói létszáma az intézmények megszűnésével fenyeget. Pl. Koncházán, Badalóban, Szürtében, Bótrágyon a magyar tagozatra alig vagy egyáltalán nem jár magyar diák, s csak a roma szülők iskolaválasztásának köszönhetően maradt fenn a magyar oktatás (Baranyi, 2009: 431–441.).

A társadalmi folyamatokon kívül az ország gazdasági helyzete is hatással van az oktatásügyre. 2009 októberétől az ukrán állam a nem állami fenntartású tanintézményekben felfüggesztette a kötelező órák után járó bérköltségek biztosítását, ezzel nagy veszélybe került az egyházi, alapítványi iskolák fennmaradása: a magas oktatási színvonalú kárpátaljai egyházi liceumok tulajdonképpen a magyar állam támogatásával tudnak csak működni. Ilyen körülmények között kiemelkedően

fontos, hogy szoros együttműködés alakuljon ki a kárpátaljai és az anyaországi oktatási intézmények között.

A kárpátaljai magyar tannyelvű középiskolák és szakiskolák határon átnyúló kapcsolatainak felmérése

A kárpátaljai magyar tannyelvű iskolák magyarországi testvériskolai kapcsolatait és együttműködéseit felmérés segítségével térképeztem fel. Az adatgyűjtés során a kárpátaljai magyar és vegyes tannyelvű középiskolákban, gimnáziumokban, liceumokban és a magyar csoportokat működtető I. és II. szintű felsőoktatási intézményekben arra a kérdésre kerestem választ, hogy kapcsolatban állnak-e valamilyen magyarországi tanintézménnyel. A felmérésben részt vett oktatási intézmények területi elhelyezkedését az *1. ábra* mutatja be. A felmérésben az elemi (1–4. osztály) és az általános iskolák (1–9. osztály) nem vettek részt.

Az *ungvári járásban* 11 magyar tannyelvű középiskola működik, köztük a nem állami fenntartású *Nagydobronyi Református Líceum* is. Ez az egyetlen iskola, amelynek van kollégiuma (100 férőhely). A legjellemzőbb, hogy a határon átívelő testvér-települési kapcsolatok keretében, falunapok és egyéb fesztiválok alkalmával az iskolák oktatói és igazgatói találkoznak egymással, viszont diákok közötti kapcsolattartásra nincs példa. A nagydobronyi liceum kezdeményezte csereprogram kialakítását a *Miskolci Lévai Gimnáziummal*, aminek keretében minden év októberében fogadnának 2 diákot, akik számára szállást, teljes ellátást biztosítanának és kirándulásokat is szerveznének. A felmérés keretében elmondottak szerint azonban a program sikerességének gátat szab a miskolci diákok érdeklődésének hiánya.

Az ungvári járási középiskolák magyarországi kapcsolatai:

- *Csapi 2. számú Középiskola* – Záhony (nem működő kapcsolat);
- *Eszenyi Középiskola* – Tiszaszentmárton (inkább testvértelepülési kapcsolat);
- *Kisgejőci Középiskola* – Gyulai Általános Iskola (formálódóban a kapcsolat);
- *Kisdobronyi Középiskola* – Demecser (inkább testvértelepülési kapcsolat);
- *Nagydobronyi Középiskola* – Soproni Berzsenyi Gimnázium, Ajaki Középiskola (5 éve megszűnt a kapcsolat);
- *Nagydobronyi Református Líceum* – Miskolci Lévai Gimnázium, Szombathelyi Kertészeti Szakközépiskola;
- *Sislóci Középiskola* – Csengeri Gimnázium (nem működő kapcsolat).

A *beregszászi járásban* él a kárpátaljai magyarság jelentős hányada; ez az egyetlen járás, ahol a magyar lakosság van többségben. Itt található a *II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola*, a *Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség* székhelye és természetesen a legtöbb magyar tannyelvű középiskola, liceum vagy gimnázium (összesen 15). Jellemzően ez az a térség, ahol leginkább működnek a testvériskolai kapcsolatok, gyakoriak a közös rendezvények, a csereprogramok.

1. ábra A testvériskolai kapcsolatok kiépítésére és mobilitási programok megvalósítására alkalmas tanintézmények területi elhelyezkedése Kárpátalján (saját szerkesztés)

Kollégiummal a Nagyberegi Református Liceum (100 férőhely), a Beregszászi Bethlen Gábor Magyar Gimnázium (80 férőhely) rendelkezik. Beregszászban található a II Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Kölcsey Ferenc Szakkollégiuma is (70 férőhely) (www.karpataljaturizmus.info).

A beregszászi járás középiskoláinak magyarországi kapcsolatai:

- Beregszászi Kossuth Lajos Középiskola – Budapesti Katolikus Gimnázium (nem működő kapcsolat);
- Battyú Középiskola – Sátoraljaújhelyi Gimnázium;
- Nagyberegi Középiskola – Kiskunfélegyházi Gimnázium;
- Gáti Középiskola – Besenyőtelek, Kiskörös, Jászfényszaru iskolái;
- Mezővári Középiskola – Nagykovácsi, Kiskunfélegyháza, Szigetszentmiklós, Pécsi Babits Gimnázium, Mohács;
- Beregszászi Magyar Gimnázium – hat magyarországi testvériskola;

– Nagyberegi Református Líceum – Budapesti Baár-Madas Református Gimnázium;

– Jánosi Líceum – Budapest;

– Jánosi Középiskola – Göd (nem működő kapcsolat).

A munkácsi járás lakosságának 13%-a vallja magát magyar anyanyelvűnek. Területén négy állami finanszírozású és egy egyházi (*Munkácsi Szent István Katolikus Líceum*) magyar tannyelvű középiskola működik. Utóbbinak élő testvériskolai kapcsolata van a nyíregyházi *Szent Imre Katolikus Gimnáziummal*. Kollégiumi férőhelyeinek száma: 35 fő.

Az állami finanszírozású iskolák közül csak a *Munkácsi II. Rákóczi Ferenc Középiskola* rendelkezik kiterjedt testvériskolai kapcsolatokkal (Budapest, Sárospatak, Dabas, Mátészalka, Kecskemét).

A nagyszőlősi járás lakosságának 25%-a magyar anyanyelvű, a diákok nyolc középiskolában és liceumban tanulhatnak magyar nyelven. A magyarországi kapcsolatok ritkák. Testvériskolai kapcsolattal csak a *Tiszaújlaki Széchenyi Középiskola* rendelkezik, a *Tiszapéterfalvai Kölcsey Ferenc Középiskola* Fehérgyarmat egyik gimnáziumával működik együtt, továbbá a *Nagyszőlősi Perényi Zsigmond Középiskola* együttműködés kialakítását tervezi egy egri gimnáziummal. Kollégiummal a *Karácshalmi Sztójka Sándor Görög Katolikus Líceum* (70 férőhely) és a *Tiszapéterfalvi Református Líceum* (100 férőhely) rendelkezik. Utóbbi jó kapcsolatot ápol a *Gödöllői Református Gimnáziummal*.

A huszti, a rahói és a técsői járásban a magyarság 3–4%-os arányban él, ezek a területek *szórványvidéknek* számítanak. Hat magyar tannyelvű középiskola, köztük a *Técsői Református Líceum* működik ebben a régióban.

A *Viski Kölcsey Ferenc Középiskola* partneriskolái a *Pécsi Református Gimnázium* és egy mosonmagyaróvári gimnázium. A felmérés során kiderült, hogy működő cserekapcsolat van az említett intézmények között.

Az *Aknaszlatinai Bolyai János Középiskola* a *Bolyai Iskolák Szövetségéhez* tartozik. Ilyen jellegű iskolák Aknaszlatinán kívül Budapesten, Mosonmagyaróváron, Szombathelyen, Ócsán, Kecskeméten, Zentán, Marosvásárhelyen vannak, működő partnerkapcsolatokkal és csereprogramokkal.

A felmérés eredményei meglehetősen vegyes képet mutatnak. Az iskolák csak kis hányadának van testvériskolai kapcsolata, amelyek többsége nem működik vagy már meg is szűnt. A magyar csoportokat is működtető I–II. szintű felsőoktatási intézmények (*Beregszászi Hivatásos Szolgáltatási Líceum*, *Beregszászi Egészségügyi College*, *Ungvári Művészeti College*, *Munkácsi Humán-Pedagógiai College*, *Munkácsi Állami Agrár College*) pedig egyáltalán nem rendelkeznek magyarországi testvériskolai kapcsolatokkal.

Kárpátalja turizmusának osztálykirándulásként alkalmazható elemei

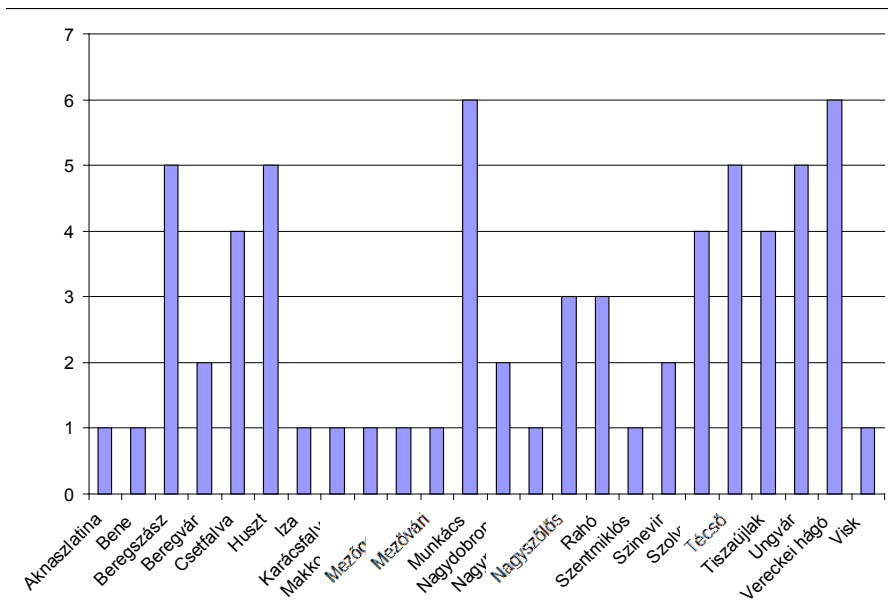
A turizmus egyik fontos részterületének számít az *ifjúsági turizmus*, amely a gyermekek és fiatalok számára szervezett és a részvételükkel zajló speciális programokon alapszik. Az ide tartozó korosztály komforttal és kényelemmel kapcsolatos elvárásai általában kisebbek, ugyanakkor lényegesen nagyobb aktivitást és színesebb programokat kívánnak, amelyek általában nem csak egyszerűen a kikapcsolódást szolgálják, hanem ismeret- és tapasztalatszerző, bővítő funkciójuk is van (Bodnár, 2000: 157–160.). A turizmus eme válfaja esetében utazási motivációként fontos szerep jut a társadalmi és személyes kapcsolatoknak (Lengyel, 2004: 140–142.). Az országos szintű határon túli tanulmányi kirándulások programjának legfőbb célja szintén a személyes kapcsolatok, az együttműködés kialakítása a magyarországi és a határon túli iskolák, tanárok, tanulók között.

Az Apáczai Közalapítvány Határtalanul! Programja révén 2010-ben csaknem 6000 szakiskolás és 610 tanár utazhatott a határon túlra (<http://www.apalap.hu>). Kárpátalját úti célként az alábbi iskolák választották:

- Aszód, Petőfi Sándor Gimnázium, Gépészeti SZKI és Kollégium;
- Baktalórántháza, Vay Ádám Gimnázium, SZKI, Kollégium;
- Budapest, Budapest Külkereskedelmi Szakközépiskola;
- Budapest, Csepeli Vendéglátóipari Szakközépiskola és Szakiskola;
- Budapest, Katona József Műszaki, Közgazdasági SZKI és Gimnázium;
- Budapest, Kozma Lajos Faipari Szakközépiskola;
- Győr, Richter János Zeneművészeti Szakközépiskola;
- Keszthely, Asbóth Sándor Térségi Középiskola, Szakiskola és Kollégium;
- Miskolc, Stúdium Kereskedelmi, Igazgatási, Üzleti SZKI;
- Nyíregyháza, Vásárhelyi Pál Szakközépiskola;
- Szolnok, Szolnoki Műszaki Szakközép- és Szakiskola;
- Veszprém, Gáspár György Vendéglátóipari Kereskedelmi SZKI.

Bár a megye turisztikai szempontból több kiemelkedő természeti látványossággal is rendelkezik, a kárpátaljai osztálykirándulások főbb célpontjai hagyományosan a Vereckei-hágó, a munkácsi vár valamint a nagyobb városok (ld. 2. ábra) voltak.

A *Határtalanul! Program* tapasztalatai azt is megmutatták, hogy a diákok nemcsak az épített örökségre, a történelmi nevezetességekre és emlékhelyekre kíváncsiak, hanem a természeti látnivalókra, valamint – főként a szakiskolák diákjai – a kárpátaljai szakképzés menetére is. Célszerű lenne tehát a tanulmányi kirándulások programját mindezeket figyelembe véve kidolgozni.

2. ábra A kárpátaljai tanulmányi kirándulások főbb célpontjai
(saját szerkesztés a <http://www.apalap.hu> alapján)

Kárpátalja megye területe közigazgatásilag 13 járásra oszlik. A megyében hat, egymástól jól elkülöníthető turisztikai térség alakult ki. Ezek a történelmi Magyarország négy vármegyéjének területét fedik le: Ungvár és környéke turisztikai térség – Ung vármegye; Felső-Tisza vidéki – Máramaros; Beregvidék, Munkács és Verhovina térségek az egykori Bereg vármegye területeiből állnak, az Ugocsa turisztikai térség pedig az egykori Ugocsa vármegye területét foglalja magába (Tarpai, 2010: 193–203.). A megye természeti és ember alkotta vonzerő-adottságai számos lehetőséget kínálnak a különböző tematikus és kombinált – pl. vízi, gyalogos és kerékpáros stb. – ifjúsági turisztikai programok tervezéséhez és megvalósításához. A vonzó programok kialakítása az ifjúsági turizmus keretein belül környezetünk értékeinek még jobb megismerésében játszhat fontos szerepet, az ahhoz való pozitív attitűd, érzelmek alakításában, s nem utolsósorban a jövő turistájának környezettudatos és hagyománytiszteelő magatartásának a nevelésében (Komáromi, 2006: 193–209.).

A tanulmányi kirándulások lehetnek körutazások vagy csillagtúrák, de Kárpátalja gazdag turisztikai kínálatát figyelembe véve mindenképpen több naposak kell hogy legyenek. A konkrét útvonalak mindig az adott csoport igényeihez igazodnak.

Az alábbi három útvonal-ajánlat egymástól eltérő vonalon haladva vezet keresztül Kárpátalja különböző tájain:

1. sz. útvonal: Záhony (határátlépés) → Csap (szálláslehetőség) → Eszeny (szálláslehetőség) → Kisszelmenc (a kettévágott falu) → Nagydobrony (szálláslehetőség) → Szerednye (Dobó pincerendszer, várrom) → Ungvár (vár, múzeumok, templomok, óváros) → Nevicke (várrom) → Csontos (fatemplom, sípályák – a megfelelő időszakban) → Uzsoki-hágó (természetvédelmi park, gyalogos és lovas túrák) → Vereckei-hágó → Szolyva (emlékmű, ásványvízkóstolás) → Beregvár (Schönborn-kastély) → Munkács (vár, múzeumok, óváros) → Dercen (honvédsírkert, szálláslehetőség).

2. sz. útvonal: Beregsurány (határátlépés) → Beregszász (Bethlen-kastély, templomok, múzeum, belváros, színház) → Tizsacsoma (honfoglalási emlékpark, szálláslehetőség) → Mezőecse (szálláslehetőség) → Nagymuzsaly (szálláslehetőség) → Mezővári (szálláslehetőség) → Bene (szálláslehetőség) → Csetfalva (szálláslehetőség) → Salánk (jurtatábor – megfelelő időszakban) → Nagybereg (szálláslehetőség) → Dolha (várkastély, Turul-emlékmű) → Rókamező (kovácsmúzeum) → Szinevéri-tó (Árpád-vonal bunkerei, faüszkázási múzeum) → Sipot-vízesés → Vereckei-hágó.

3. sz. útvonal: Tiszabecs¹ (határátlépés) → Tiszaújlak (Turul-emlékmű) → Péterfalva (szálláslehetőség) → Karácsfalva (szálláslehetőség) → Nagyszőlős (Perényi-kastély, várrom, ferences rendi kolostor) → Huszt (várrom, református templom, Nárciszok-völgye) → Iza (kosárfonás) → Alsó Szeliscse (sajtkóstolás) → Visk (református templom, tájház, szálláslehetőség) → Técső (Hollósy-ház) → Aknaszlatina (sóbányák, sóstavak) → Rahó (Európa földrajzi közepe, a Fehér- és a Fekete-Tisza összefolyása) → Körösmező (szálláslehetőség) → Tatár-hágó.

Ezek az útvonal-javaslatok a magyar vonatkozású történelmi emlékhelyek, az épített örökség és a természeti látványosságok mellett olyan, az aktív turizmushoz köthető elemeket is tartalmaznak, mint a lovaglás, gyalogtúra, sielés stb. Gyalogtúrák tekintetében viszont – igény esetén – jóval több ilyen elemmel bővíthető egy-egy tanulmányi kirándulás. Számos kidolgozott túraútvonal létezik, amelyek a megye legszebb természetvédelmi területein, érintetlen tájakon, magas hegycsúcsokon vezetnek keresztül (ld. 1. táblázat).

A Kárpátaljára érkező magyarországi turistacsoportok általában saját autóbusszal közlekednek és magyar családoknál szállnak meg. A megye magyarul a vidékein az alábbi falvakban működik jól szervezett falusi turizmus: Visk, Bene, Csetfalva, Mezővári, Borzsova, Mezőecse, Mezőkaszony, Beregdéda, Dercen, Nagydobrony (ld. 1. ábra). Több falusiturizmus-szövetség is alakult ezen a vidéken, amelyek többsége rendelkezik saját honlappal, így tevékenységükről és szolgáltatásaikról bővebb információ nyerhető.

¹ A Tiszabecs–Vilok (Tiszaújlak) határátkelő csak gyalogos- és személygépkocsi-forgalmat bonyolít le, buszok ezen a ponton nem kelhetnek át.

A *Határtalanul! Program* keretében Kárpátaljára látogató középiskolások jellemzően falusi vendégházaknál szálltak meg, aminek visszhangja többségében pozitív volt: a diákok és kísérőik szerint elősegítette a közvetlen kapcsolat kiépítését a Kárpátalján élőkkel, átérezhették a határon túli magyarok helyzetét, meggyőződhetnek az itt élőknek a nyelvhez, a kultúrához és az anyaországhoz való ragaszkodásáról.

A megyében működő középiskolák közül csak a *Beregszászi Bethlen Gábor Magyar Gimnáziumnak* és az egyházi líceumoknak van *kollégiuma*, amelyek befogadóképessége szerény, turisztikai hasznosításuk pedig alacsony szintű. Ugyanez igaz a szakközépiskolák kollégiumaira is.

Egyéb szálláshelyek tekintetében Kárpátalja nagy választékkal rendelkezik. A városokban, a fontosabb turisztikai attrakciók közelében és egyre több faluban is találhatóak szinte minden árkategóriában kisebb-nagyobb *hotelek* és *motelek*. Ezekről főként a tourinfo-irodahálózat segítségével szerezhetnek információt a megyébe érkező turistacsoportok (férőhely, foglalás, ár, étkezés stb.).²

Ha azokat a helységeket tekintjük magyarlakta településnek, ahol a magyarok aránya eléri legalább az 5%-ot, ill. lélekszámuk minimum 50 fő, akkor a legutóbbi (2001. évi) ukrainai népszámlálás adatai alapján Kárpátalján 124 magyarlakta települést találunk. A tanulmányi kirándulások legmegfelelőbb fogadótelepülései azok, ahol magyar vagy vegyes tannyelvű középiskola vagy szakközépiskola működik, megfelelő számú turisztikai szálláshellyel (motel, hotel, kollégium) vagy falusi vendégházzal rendelkeznek. Befolyásoló tényező lehet továbbá a magyar anyanyelvű lakosság részaránya az adott településen.

A Kárpátaljára szervezett tanulmányi kirándulások hatásai

Az osztálykirándulások turizmusra vetített hatásainak elemzéséből származó adatokat SWOT-analízis segítségével rendszereztem (3. táblázat!). Az elemzés keretében a térség adottságait, tehát erősségeit és gyengeségeit, valamint a külső tényezők hatásait mint lehetőségeket és veszélyeket vettem figyelembe.

Összességében megállapítható, hogy a Kárpátaljára szervezett tanulmányi kirándulások hatásai közül egyértelműen a pozitív tartalmúak vannak túlsúlyban. Ezek nemcsak a kárpátaljai magyar közösség életét befolyásolhatják kedvezően, hanem az egész vidék gazdasági fejlődését is.

2 A kárpátaljai tourinfo-irodák hálózata a www.karpataljaturizmus.info honlapon érhető el.

<p>Erősségek – szinten tartandó terület:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Nyelvi akadályok hiánya; ➤ Pozitív befogadókészség a kárpátaljai iskolák és a diákok részéről; ➤ Jól működő falusi turizmus a magyarlakta vidékeken; ➤ Gazdag néprajzi, történeti hagyományok, értékek; ➤ A turizmus hagyományosan kiemelt tevékenység a régióban; ➤ Az aktív turizmus különböző válfajainak fejlettsége; ➤ Gazdag turisztikai-rekreációs erőforrások (erdők, hegyek, folyók, tavak, vízesések, barlangok, természetvédelmi területek, ásványvizek); ➤ Gazdag (a környező országokkal közös) történelmi-kulturális örökség; ➤ A helyi tourinfo-irodák által biztosított kapcsolatszerzés; ➤ Kedvező ökológiai helyzet; ➤ Elegendő számú határátkelő. <p>Lehetőségek – fejlesztendő terület:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Növekszik a megye ismertsége; ➤ Jól működő, hosszú távú kapcsolatok alakulnak ki a középiskolák között; ➤ Csereprogramok szerveződnek az iskolák, diákok között; ➤ Nő az idegenforgalomból származó bevétel; ➤ Nő a vendégfogadással foglalkozó magyar családok jövedelme; ➤ Érvényesül a falusi turizmus településfejlesztő és településszépítő hatása; ➤ A diákok visszatérnek Kárpátaljára családjukkal egy újabb kirándulás során; ➤ A magyar-magyar kapcsolatok javulnak. 	<p>Gyengeségek – fejlesztendő terület:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Kevés a kollégiumi szálláshely; ➤ A kárpátaljai oktatási intézmények szűkös anyagi helyzete; ➤ A határátlépéshez útleveél szükséges; ➤ A schengeni határszakasz miatt előfordulhat hosszabb várakozási idő a határon; ➤ A határátkelők infrastruktúrája fejletlen; ➤ A vendégfogadók számlaképességének kérdésessége; ➤ Fejletlen testvériskolai és egyéb szintű kapcsolatok és együttműködések; ➤ Nincs kijelölt ember az iskolákban, aki a kapcsolattartás ügyeit intézné; ➤ Kevés a magyar nyelvű oktatással (is) rendelkező szakközépiskola; ➤ A legtöbb középiskola nem rendelkezik honlappal; ➤ Közszolgáltatási rendszerek hiánya (vezetékes ivóvíz, csatornázás, hulladékéltelhelyezés); ➤ Fejletlen úthálózat, kerékpárutak hiánya; ➤ Kevés az információs pont és turisztikai szolgáltatást nyújtó központ száma csekély; ➤ Az aktív turizmus kínálta lehetőségek alacsony kihasználtsága a tanulmányi kirándulások során. <p>Veszélyek:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ A magyarországi és ukrainai évközi iskolaszünetek nem esnek egy időpontra; ➤ A vendégfogadás óraelmaradásokhoz vezethet; ➤ Kárpátalja – mint osztálykirándulási úti cél – alacsony népszerűsége a magyarországi diákok körében; ➤ A falusi turizmus jogi szabályozásának hiányosságai; ➤ Az ukrán nacionalista felhangok erősödése; ➤ A szervező tanárok érdektelensége; ➤ Az ökológiai helyzet romlása.
--	---

3. táblázat A tanulmányi kirándulások hatásának SWOT-analízise
(saját szerkesztés)

A *Határtalanul! Program* tapasztalatai azt mutatják, hogy Kárpátalját sokkal kevesebb magyarországi tanintézmény választja úti célul, mint pl. Erdélyt vagy Felvidéket. Ennek legfőbb oka nyilvánvalóan az ukrán–magyar határszakasz nehézkes átjárhatósága, valamint a magyarországi köztudatban az Ukrajnáról kialakult kedvezőtlen kép megrögződése. Szerepet játszik ebben továbbá az, hogy a Kárpátalján élő magyar kisebbség lélekszáma jóval alacsonyabb az erdélyi vagy felvidéki magyarságéhoz viszonyítva.

Ezek olyan tényezők, amelyeken a kárpátaljai magyar közösség nem tud változtatni, viszont kezdeményezőkésséggel, megfelelő promóciós tevékenységgel, a falusi vendégfogadók, szálláshely-tulajdonosok, oktatási intézmények, önkormányzatok és civil szervezetek összefogásával a negatívumok némiképp ellensúlyozhatók. Kárpátalja népszerűségének növelésében komoly szerep jut az erről a vidékről elszármazott és Magyarországra áttelepült pedagógusoknak és más foglalkozású embereknek.

Összegezés

Kárpátalján a tisztán magyar vagy vegyes tannyelvű iskolarendszer kiterjedt hálózattal rendelkezik. A magyar nyelvű szakképzésről ugyanez azonban már nem mondható el. A megyében működő 18 I. és II. fokú felsőoktatási intézményből csupán ötben tanulhatnak magyarul is a diákok. Az elvégzett felmérés eredményei szerint a magyar vonatkozású kárpátaljai közoktatási intézmények csak kis hányada rendelkezik magyarországi testvériskolai kapcsolattal, amelyek többsége nem működő vagy megszűnt. Ezért a határon átnyúló magyar–magyar kapcsolatok kiépítésének és erősítésének kérdése napjainkban nagyon időszerű. A jól működő partnerkapcsolatok, csereprogramok és együttműködések pozitív hatást gyakorolnak a kárpátaljai magyar tannyelvű iskolahálózat egészének működésére, ezáltal hozzájárulnak a magyarság itteni megmaradásához is. Mi több, az sem lehetetlen, hogy a korábban kárpátaljai osztálykiránduláson részt vett diákok újra visszatérnek erre a vidékre, pl. családi kirándulás keretében. Mindez pozitív hatást gyakorol a megye turizmusának fejlődésére, turisztikai imázsának alakulására.

Sajnos a szóban forgó intézmények többségének Kárpátalján nincs saját honlapja, ami megnehezíti a testvériskolai kapcsolatok kialakítását. A *Kárpátaljai Pedagógusszövetség* honlapján (www.kmpsz.uz.ua) azonban megtalálható a magyar vagy vegyes tannyelvű iskolák felsorolása, elérhetősége, ami segítheti a magyarországi szervezők tájékozódását. A kapcsolatfelvételbe és kirándulásszervezésbe a helyi tourinfo-irodák is sikeresen bevonhatók.

A *Határtalanul! Program* keretében számos magyarországi tanintézmény szervezett tanulmányi kirándulást Kárpátaljára 2010-ben. Ezek legfőbb célpontjai

hagyományosan a Vereckei-hágó, a munkácsi vár, valamint a nagyobb városok voltak. Azonban az utazások tapasztalatai azt is megmutatták, hogy a diákok nem csupán a történelmi nevezetességekre kíváncsiak, hanem a természeti látnivalókra is, és sokkal színesebb és aktívabb programot igényelnek, mint pl. egy nyugdíjas csoport. Célszerű lenne tehát a tanulmányi kirándulások programját mindezeket figyelembe véve kidolgozni. Kárpátalja természeti és ember alkotta vonzerő-adottságai számos lehetőséget kínálnak a különböző tematikus és kombinált – pl. vízi, gyalogos és kerékpáros stb. – ifjúsági turisztikai programok tervezéséhez és megvalósításához.

A magyarországi turistacsoportok nagyobb része, csakúgy, mint a tanulmányi kirándulásra érkezett diákok többsége, általában magyar családoknál száll meg. Ez a gyakorlat több szempontból is preferálandó. Egyrészt jövedelemforrást biztosít a vendégfogadók számára, másrészt a tanulmányi kirándulások alapvető céljának megvalósulását is elősegíti: igazi betekintést enged a kárpátaljai magyarság életébe, közelebb hozva ezzel egymáshoz a határ két oldalán élőket.

A tanulmányi kirándulások legmegfelelőbb fogadótelepülései azok, amelyeken magyar vagy vegyes tannyelvű középiskola, ill. szakközépiskola működik és megfelelő számú turisztikai szálláshely (motel, hotel, kollégium) vagy falusi vendégház található. A megyében működő középiskolák közül csak a *Beregszászi Bethlen Gábor Magyar Gimnázium* és az egyházi líceumok rendelkeznek kollégiummal, amelyek befogadóképessége szerény. Ugyanez érvényes a szakközépiskolák kollégiumaira is. Bár számos hotel és motel működik Kárpátalja magyarlakta településein is, mégis megállapítható, hogy kevés az olyan település, ami a fentebb felsorolt szempontok alapján alkalmas a magyarországi diákok fogadására. Ebből kiindulva úgy tűnik, hogy a kárpátaljai magyar közösség még nincs teljesen felkészülve a vendégfogadásra. Ezen változtatandó, szükség van a turisztikaiszálláshely-tulajdonosok, a kárpátaljai magyar vonatkozású oktatási intézmények, falusi vendégfogadók, önkormányzatok és civil szervezetek összefogására ahhoz, hogy mind több tanulmányi kirándulásra érkező magyarországi csoportot tudjon fogadni a vidék. Szükség van továbbá a kollégiumi férőhelyek számának növelésére, ill. a meglévők korszerűsítésére.

A *Határtalanul! Program* tapasztalatai azt mutatják, hogy Kárpátalját a magyar lakosság részarányához viszonyítva sokkal kevesebb anyaországi tanintézmény választja úti célul, mint például Erdélyt vagy Felvidéket. Ennek legfőbb oka nyilvánvalóan az ukrán–magyar határszakasz nehézkes átjárhatóságában keresendő, valamint abban, hogy Ukrajnáról meglehetősen kedvezőtlen kép alakult ki a magyarországi köztudatban. Ezen a helyzeten szintén csak az érintett kárpátaljai szereplők összefogása és megfelelő promóciós tevékenység változtathat. Kárpátalja népszerűségének növelésében komoly szerep jut az erről a vidékről elszármazott és Magyarországra áttelepült pedagógusoknak és más foglalkozású embereknek, vagy az őket tömörítő magyarországi civil szervezeteknek, mint pl. a Kárpátaljai Szövetségnek.

A külhoniak és magyarországiak közötti kapcsolatok újjáépítése a legalapvetőbb nemzetpolitikai szükségyszerűség. Ennek szellemében indult el Magyarországon a *Határtalanul! Program* 2009-ben. Ennek kiterjesztése új fejezetet nyit a magyar–magyar kapcsolattartásban és a nemzeti összetartozás erősítésében. Egyúttal komoly szemléletváltást eredményezhet a magyar társadalom egészében, mert lehetőséget biztosít arra, hogy évek alatt milliók gondolkodása változzon meg, ill. telítődjön tapasztalatokkal hazáról és nemzetről, a határon túliak életéről és az ottani magyarságról. Az osztálykirándulások által ugyanis nem csak a részt vevő diákok, hanem rajtuk keresztül a szülők, nagyszülők gondolkodása is formálódik.

Ugyanakkor hatalmas lehetőség ez a program a kárpátaljai és más határon túli magyar kisebbségek számára, hiszen nem egyirányú kapcsolatépítésről van szó, hanem kölcsönösen működő testvériskolai kapcsolatok kialakításáról, csereprogramok szervezéséről. Másrészt pedig, mivel a külhoni magyarság fogalma, történelme és problémái egyre szélesebb körben válnak ismertté Magyarországon a fiatalabb és az idősebb generációk körében, talán nem hangzik el ezentúl annyiszor a határon túli magyaroknak feltett fájó kérdés: „Hol tanultál meg ilyen szépen magyarul?”.

Érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy hogyan lehetne elősegíteni a magyar–magyar kapcsolatok fejlődését a Kárpát-medencében élő magyar közösségek között. Mert egymás megismerése nem korlátozódhat külön-külön az anyaország és az egyes határon túli területek magyarságára. Éppen olyan fontos, hogy a kárpátaljai magyar is eljusson Erdélybe, Felvidékre, Délvidékre és fordítva. A program egy későbbi, magasabb szintű fázisában talán erre is lehetőség nyílik majd.

Felhasznált irodalom

- BARANYI Béla (szerk.) *Kárpátalja*. Pécs–Budapest: MTA RKK, 431–441.
2009:
- BODNÁR László 2000: *A turizmus földrajzi alapjai*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 157–160.
- KOMÁROMI István 2006: *Az ifjúsági turizmus kutatásának és fejlesztésének lehetőségei határ menti régiókban*. In: KÓKAI Sándor (szerk.): *Földrajz és turizmus. Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60. születésnapjának tiszteletére*. Nyíregyháza, 193–209.
- LENGYEL Márton 2004: *A turizmus általános elmélete*. Budapest: Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, 140–142.

TARPAI József 2010:

Kárpátalja turisztikai térségeinek lehatárolása és elemzése. In: BOKOR László – MARTON Gergely – SZELESI Tamás – TÓTH József (szerk.): *Földrajzi Tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából, VII.* Pécs, 193–203.

Internetes források

ABLONCZY Balázs – BÁRDI Nándor 2010: *Határon túli magyarok: mérleg, esély, jövő.* In: *Határon túli magyarság a 21. században.* Tanulmánykötet. –http://www.magyariskola.hu/letoltes/Htm_konyv.pdf, 17-18.

Apáczai Közalapítvány honlapja: www.apalap.hu

Beregszászi Turisztikai Információs Központ honlapja: www.karpataljaturizmus.info

CSETE Örs 2008: *Szak- és felnőttképzés a szomszédos államokban.* Csete Örs előadása a Köztársasági Elnök felkérésére, a Sándor-palotában 2008. november 28-án rendezett konferencián. –http://www.magyariskola.hu/letoltes/Sodrodas_vagy_strategia.pdf, 1–4.

GYURGYÍK László – HORVÁTH István – KISS Tamás 2010: *Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció.* In: *Határon túli magyarság a 21. században.* Tanulmánykötet. – http://www.magyariskola.hu/letoltes/Htm_konyv.pdf, 89–90.

Kárpátaljai Megyei Állami Oktatási- és Tudományos Főosztály honlapja: <http://zakosvita.dl.uz.ua>

Kárpátaljai Megyei Állami Turisztikai főosztály honlapja: <http://www.transcarpathiatour.com.ua>

Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség honlapja: <http://kmpsz.uz.ua>

OROSZ Ildikó 2008: *A magyar nyelvű oktatás Kárpátalján.* – <http://mek.niif.hu/01900/01946/html/index.htm>, 1-3.

Ország Háza honlapja: <http://www.parlament.hu/irom39/00638/00638.pdf>

Útvonal neve	Hossza (km)	Időtartama (nap)	Szintkülönbség (m)
Kárpátaljai Turisztikai Útvonal	139	10	1670
Rahóról indulva			
Burkut-hágó irányába	12,5	1	719
Körösmező felé a Drahobrát-csúcs irányába	52	3	1451
Hoverlától a Sesulig	76	4	1631
Sesultól a Pip Ivan-csúcsig	104	5	1631
Turkul-csúctól Hoverla településig	10	4 óra	1243
Hoverla településtől a Brebeneszi-tóig	13	6 óra	1328
Hoverla településtől a Barcatul havasi legelőig	17	9 óra	1330
Útvonal a Fehér-Tisza mentén	39	2	1110
Bogdán településről a Korbul-csúcsra	20	7 óra	1166
Bogdán településről a Hoverlára	52	2	1513
Bogdán településről a Csorna Hora-csúcsra	50	2	1480
Útvonal a Pip Ivan-csúcsra	17	8 óra	1476
Körösmezőről indulva			
Bisztrícára az Okoli-hágón át	50	3	1050
Túra a Bisztrica-csúcsra	20	1	1221
Túra a Sztih-csúcsra	12	1	1044
Túra a Harisaszka-tóig	20	1	1103
Túra a Trojaszka-csúcsra	22	1	1043
Mezőhátra a Petrosz-csúcsra	30	2	1360
Körösmező – Drahobrát-csúcs	20	1	1251
Körösmező – Iker havasok – Kolocsava	73.5	4	1251
Mezőhátról indulva			
Voronenko településre a Verh-Debri-csúcsra	12,5	4 óra	477
Vorohtára a Kicséri-csúcsra	24	1	779
Túra a Foreszok-patak mentén	26	10 óra	470
A Hoverlára a Kukul-csúcsra	40	2	1301
A Hoverlára a Kozmjeszka havasi legelőn keresztül	30	2	1301
A Hoverlára Hropa havasi legelőn keresztül	32	2	1301
Túra a Zanoa havasi legelőre	13,5	5 óra	840
A Petroszra a Kijanca-patak mentén	34	2	1260
A Petroszra a Studenoho-patak mentén	28	1	1260
Gyilove – Pip Ivan	34,2	2	1569
Mezőhát – Petrosz – Hoverla – Csorna Hora – Bogdán	66	3	1343
Körösmezőre a Petrosz-csúcsra	34	2	1360
Nagyberezna és környéke			
Knyahinya település – Stinka-csúcs	12,7	5 óra	360

Sztuzsica – Kremenec-csúcs	16,8	7 óra	852
Sztuzsica és környéke	14	5 óra	940
Ruszkij Mocsar település – Javornik-csúcs	9,1	5 óra	632
Szil – Nagyberezna	18,1	9 óra	801
Viska és környéke	7	3,5 óra	1030
<i>Volóc és környéke</i>			
Toronyai-hágó – Drohobickij Kaminy	97	7	1408
Bozovo-tisztás- Velikij Verh-csúcs	27	3	1598
Velikij Verh-csúcs – Beszkid-hágó	23	2	1598
Scserbovec – Vojevodino üdülő	21	2	1329
Scserbovec – Pikuj-csúcs	9	4,5 óra	800
Korna-csúcs – Beszkid-hágó	10	4 óra	280
Vezérszállás – Velikij Verh-csúcs	34	2	1250
Beszkid-hágó – Velikij Verh-csúcs	18	5 óra	867
Mencsül-hágó – Korna-csúcs	6	2 óra	260
Podobovec – Sztoj	18,4	9 óra	1211
Volóc – Temnatik-csúcs – Sztoj-csúcs – Volóc	30,6	2	1186
Huklivij – Rjapecka-csúcs	13	5 óra	710
<i>Munkács és környéke</i>			
Sinyak – Obavskij kaminy	8,4	4 óra	586
Vodohraj üdülő – Szkakalo-vízesés	1,5	40 perc	
Vodohraj – Obavskij kaminy	16	4,5 – 5 óra	980
<i>Técső és környéke</i>			
Svidovec	175	12	Dohjaszka-csúcs
Túra a megyehatár mentén	160	10	Sivulja-csúcs
Uszty Csorna – Kraszna-csúcs – Kolocsava	30	1	1028
Fekete-Tisza – Körösmező	110	8	Dohjaszka-csúcs
<i>Perecseny és környéke</i>			
Vojevodino és környéke	5,5	4 óra	Picskovec-tisztás
Lumsori – Komsomolske-tó	8,48	3 óra	367
Lumsori – Ljutanska Holicja	14,1	7 óra	902
Lumsori – Polonina Runa-csúcs	22,8	9 óra	902
Lumsori – Zsdenyijevo	33,6	14 óra	1651
Sokoloni Skeli – Lipovec	17,5	8 óra	Polonina Runa-csúcs
Szimer – Szinatorija-csúcs	10	5 óra	620
Perecseny – Sokolevi Skali-csúcs	15,9	7 óra	675
Vorocsovo – Szvetilnik-csúcs	16,2	7 óra	833
<i>Ökörmező és környéke</i>			
Ökörmező – Volóc	281	14	1598
A Kuk-csúcshoz	52	5	1362

Szineviri-tó és környéke	16	1	1440
Zaparegyilja település – Volóc	45	3	1178
Szineviri Nemzeti Park	47	3	1578
Ilosva és környéke			
Liszicsevo – Kuk-csúcs	7	2-3 óra	1082
Ungvár és környéke			
Kamjanica – Pliska-csúcs	12,7	7 óra	550
Nevicke – Perecseny	22,4	10 óra	907
Nevicke – Antalovecka Poljana-csúcs	16,7	7 óra	833
Nevicke – Szokolics-csúcs	29,7	12 óra	1108
Szolyva és környéke			
Ploszke település – Dunavka-csúcs	12	6 óra	728
Pavlovo – Malij Vizseny-csúcs	11	5 óra	541
Poljana – Dunavka-csúcs	18	10 óra	768
Poljana – Kriha-csúcs	6	4 óra	372
Poljana – Pidpolozja	24	1-2	800
Poljana – Rodnikova Huta	14	6-7 óra	802
Strojne-Roszós	25	1	865
Nelepino-Berezniki	23	1	685
Vovcsij – Velikij Verh-csúcs	18,5	1	1381
Vovcsij – Stij-csúcs	18	1	1381
Berezniki – Sernovec-csúcs	15	7 óra	555
Berezniki – Stij-csúcs	28	1-2	1371

1. táblázat. Gyalogtúra útvonalak Kárpátalján

(saját szerkesztés a <http://www.transcarpathiatour.com.ua> alapján)

Ásott talajvíz kutak vizének állapota Beregszászban a vízminták elemzése és a talaj szemcseösszetételének vizsgálata alapján

Bevezetés

Kárpátalja – Ukrajna többi részével összehasonlítva – a környezeti problémák által kevésbé sújtott térségek közé tartozik. A vizek állapotát tekintve azonban a helyzet az utóbbi évek, évtizedek folyamán romlott. Ennek elsődleges oka a növekvő háztartási vízfelhasználás, amivel a szennyvíztisztítás nem tartott lépést. Továbbra is csupán a városok szennyvizeinek kis részét kezelik; e téren a rendszerváltás óta jelentős fejlesztés, befektetés nem történt. A szennyvíz túlnyomó része tisztítatlanul kerül vissza a környezetbe, szennyezve mind a felszíni, mind a felszín alatti vizeket (Molnár, 2009a).

A szennyvízkezelés kérdése vizsgálati területünkön, Beregszászban sincs megoldva: nincs kiépítve a város egész területén a szennyvíz-és csapadékvíz-elvezető hálózat, a meglévő szakaszok pedig felújításra szorulnak. Ennek következtében a felszín alatti vizek – különösen a talajvíz – sok helyen erősen elszennyeződhetnek, ami egyrészt azért probléma, mert az ivóvíz-bázisokat jelentő rétegvizeket a szennyezés gyakran a talajvíz közvetítésével éri el, másrészt a lakosság sok helyen a talajvizet használja ivásra, főzésre, öntözésre és az állatok itatására is.

Munkánkban 16 ásott kút vízvizsgálati eredményeit mutatjuk be. Felmértük a talajvíz szennyezettségének tér- és időbeli alakulását, megkíséreltük feltárni a szennyezés főbb forrásait, valamint az antropogén hatás mértékét a különböző mintavételi helyeken.

Megvizsgáltuk a természeti adottságok szerepét is a talajvízkutak vízminőségét illetően. A talaj vízáteresztő képességének megismerése céljából meghatároztuk a talaj szemcseösszetételét, mivel a szennyező anyagok terjedését ez a talajtulajdonság befolyásolja a leginkább.

Anyag és módszer

Vizsgálatainkat havi rendszerességgel, 2009 áprilisától 2010 márciusáig végeztük. A felszín alatti vízvizsgálatainkhoz 16 talajvízkutat mintáztunk meg, amelyek kijelölésekor igyekeztünk „lefedni” a város teljes területét (*1. ábra*).

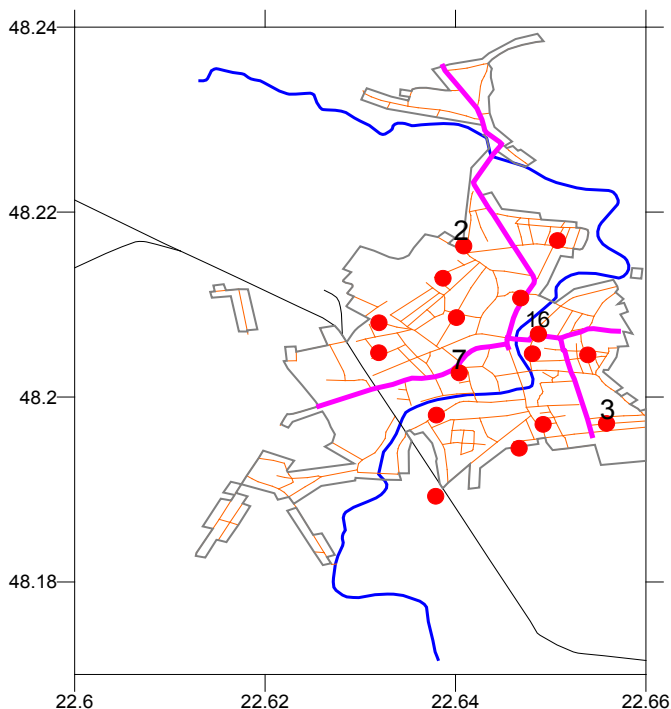
A mintavétel során minden alkalommal megmértük a víz hőmérsékletét, majd a mintákat műanyag flakonokban a *Debreceni Egyetem* földrajzi laboratóriumába

szállítottuk, ahol a nitrit-, nitrát-, ortofoszfát-, ammónium- és szervesanyag-tartalom, valamint a vezetőképesség és a pH meghatározását a mintavételt követő napon elvégeztük.

Vizsgálatainkkal csak a kutak kémiai vízminőségét tudjuk jellemezni. Eredményeink nem terjeszthetők ki a talajvíz minőségére, mivel több kút esetében a bennük lévő víz csak igen lassan cserélődik, régóta bennük tartózkodhat, így kémiai paraméterei a talajvízhez képest megváltozhattak.

2010 júliusában a 2., 3., 7. és a 16. kút közvetlen környezetében fúrást végeztünk. A talajmintákat ugyancsak a *Debreceni Egyetem* földrajzi laboratóriumában vizsgáltuk meg. A szemcseösszetételt iszapolással és szitálással határoztuk meg, a mechanikai frakciók elhatárolására az Atterberg-féle osztályozást alkalmaztuk.

Az eredményeket excel-adatbázisban rögzítettük, a diagramokat részben ugyancsak ezzel a szoftverrel készítettük el. A térképeket a Surfer 8.0 program segítségével szerkesztettük. A statisztikai vizsgálatokhoz és a diagramok egy részének elkészítéséhez az SPSS 8.0 szoftvert használtuk. A vizsgált kutak környezetében lakók körében kérdőíves felmérést végeztünk, hogy megismerjük, milyen hatások érhetik a kutakat és az esetleges szennyezések milyen forrásból származhatnak.

**1. ábra. Mintavételi pontok. – fekete körök: talajvízkutak;
2, 3, 7, 16 = talajmintavétel**

Mintaterület

Beregszász városa (2. ábra) a Beregszászi járás székhelye. Területe 45 km², lakóinak száma 25 200 fő (2008) (Molnár, 2009b).

A város az Északkeleti-Kárpátok és az Alföld határán fekszik. Tőle DNy-ra lapos, főleg folyami hordalékkal feltöltött síkság terül el, amelyet csak helyenként szakítanak meg kisebb dombok. ÉK és DK felől vulkanikus eredetű hegylánc övezi. Legmagasabb pontja a Nagyhegy, tszf-i magassága 362 m.

Az évi középhőmérséklet sokéves átlaga az Alföld kárpátaljai részén 10 °C körüli, a januári középhőmérséklet a síkvidéken –2/–3, a júliusi 20–21 °C. Az átlagos évi csapadékmennyiség 671 mm (Molnár, 2009c).

A Tisza Beregszásztól kb. 9 km-re folyik, a határ mentén. A várost a Vérke-csatorna szeli át, amely a Borzsa- és a Latorca-folyót köti össze (Kormány, 1996).

A Kárpátaljai síkvidék talajainak talajképző közele többnyire a folyók egykori öntésterületén lerakódott hordalék, amelynek mechanikai összetétele többnyire agyagos vályog, agyag vagy nehéz agyag. A talajfolyamatokat az időszakosan kialakuló felszínközeli túlnedvesedés is jelentősen befolyásolja (Csoma, 2009). A Magyarországon elfogadott talajosztályozási rendszer szerint itt réti és öntéstalajok jellemzőek.

A vízellátást központilag a beregszászi és gecsei felszín alatti vízkészletekből biztosítják. A vízszolgáltatásban – amely azonban még mindig nem terjed ki a város teljes területére – az elmúlt három évben minőségi javulás történt. A szennyvízcsatorna-hálózat hossza jelenleg 29,6 km, a teljes hálózat kiépítéséhez még 21 km vezeték szükséges. A lakossági zóna 62,7% csatornázott. Mivel a háztartási szennyvízknak rosszul szigeteltek, fennáll a felszín alatti és a felszíni vizek elszennyeződésének veszélye (www.bereg.net.ua).

A talajvízkutak vizsgálatának eredményei

A felszín alatti vizek állapotát a szóban forgó térség természeti adottságai és az emberi-társadalmi beavatkozások egyaránt befolyásolhatják.

A természeti tényezők közül a vizek elszennyeződésének mértékét a talajvíz mélysége, ill. a víz áramlási sebessége, a talaj mechanikai összetétele, pH-ja és humusztartalma stb. befolyásolhatja (Szabó et al. 2006, 2009).

2. ábra Beregszász és környezetének műholdképe

Forrás: <http://www.earth.google.com>

Az emberi tevékenység révén elsősorban a kommunális és az ipari szennyvizek, a légkörből kiülepedő szennyező anyagok, a műtrágyázás, valamint a hígtrágyahasználat okozhatja a vizek elszennyeződését. A vizes rendszerbe szennyvízkibocsátás vagy a növényi részek bomlása révén ammónia juthat, s ha elegendő oxigén áll rendelkezésre, az mindig nitríté és nitráttá oxidálódik. A magas nitrát-tartalmú vizek fogyasztása csecsemőkben a methemoglobinémia betegség kialakulásához vezethet, a felnőttekben pedig növeli a gyomorrák kockázatát (Barótfi, 2000).

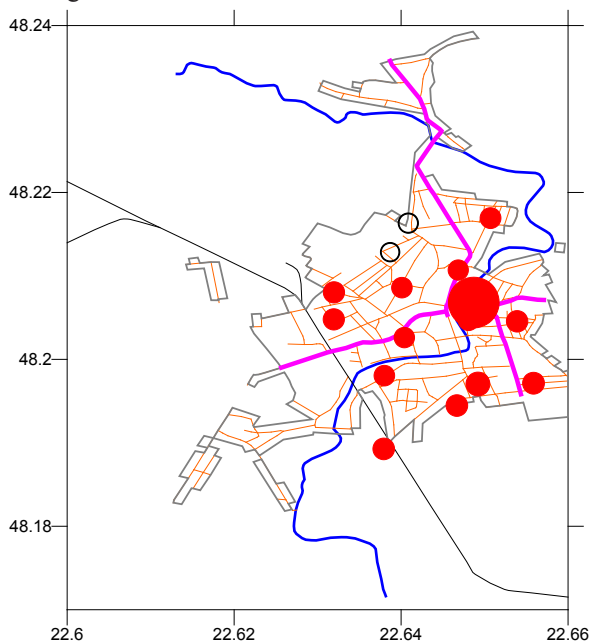
A vízhasználat és a kutakat ért emberi hatások megismerése érdekében kérdőíves felmérést végeztünk a vizsgált térségben. Az eredmények azt mutatják, hogy a 16 mintavételi pont közül

- 14 kút vizét napi rendszerességgel használják;
- 13 ponton ivóvízként fogyasztják és 12 ponton főzésre is használják; napi rendszerességgel ivóvízként 12, főzésre és ivóvízként 10 helyen használják;
- 10 mintavételi ponton a szennyvizet kiöntik a kertbe vagy az árokba, így az könnyen beszívárogthat a talajba és elérheti a felszín alatti vízbázisokat;
- állattenyésztéssel öt, jelentősebb mértékben egy helyen foglalkoznak.

A kémiai vizsgálatok eredményei

Az *ammónium-ion* jelenléte a vízben friss szennyezésre utal (Angyal, 2009). Beregszászban a mért érték a 6/2009-es rendeletben meghatározott határértéket (0,5 mg/l) két mintavételi pont kivételével mindenütt meghaladta (3. ábra). A 4-es mintavételi ponton kétszeres, a 16-oson több mint tízszeres (5,6 mg/l) határérték-túllépést tapasztaltunk (l. a 3. ábrán a nagy fekete kört). A többi kút esetében viszont az értékek 0,5 mg/l körül alakultak.

A 16-os kút közelében felszíni szennyező forrást nem találtunk. A talaj szemcseösszetételének vizsgálata is bizonyítja, hogy a felszín felől nem szennyeződhetett el a kút vize, mivel 0,5 m-nél mélyebben az agyag- és az iszapfrakció aránya > 50%. A talajkolloidok negatív töltése miatt az ammónium-ion a talajrészecskékhez kötődik, ezért a szennyező forrás valószínűleg a kút közelében elhelyezkedő szennyvíztároló akna lehetett, aminek esetleges sérülése okozhatja az ammónium beszivárgását a kútba.

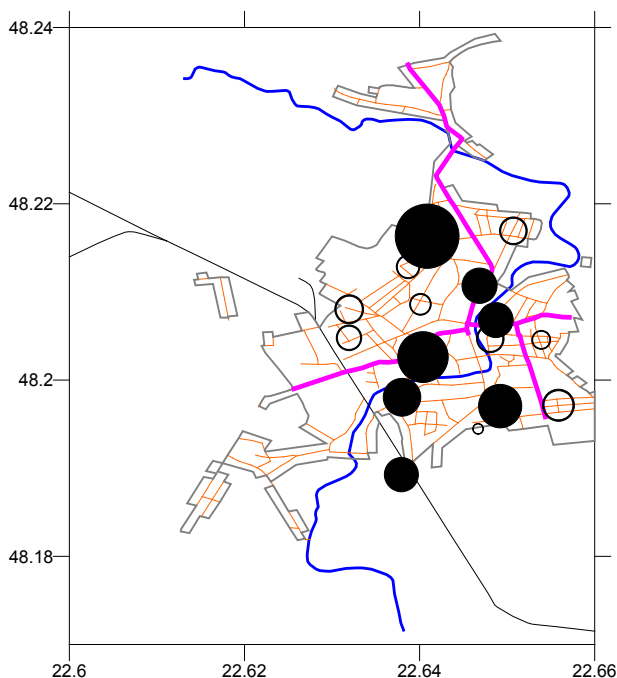
3. ábra A talajvíz kutak átlagos ammóniumtartalma Beregszászban (2009 április–2010 március) (A mintavételi pontok számozását l. az 1. ábrán).

– üres körök: < 0,5 mg/l; fekete körök: > 0,5 mg/l

A nitrát (NO_3) egy része természetes eredetű, a lebontó folyamatok végterméke, másik része a túlzott műtrágyázással vagy a kommunális szennyvizek magas nitrogéntartalma révén kerülhet a talajvízbe (Angyal, 2009).

A város területén a nitrát-koncentráció 7 mintavételi ponton meghaladja a határértéket, s csak 2 mintánál fordult elő, hogy az értékek 25 mg/l alatt maradtak (4. ábra). A 2-es mintavételi ponton kétszeres határérték-túllépést tapasztaltunk. Magyarországon a 6/2009. (IV. 14.) KvVM-EüM-FVM együttes rendelet az 50 mg/l-es határértéket nevezi meg az ivóvizekben, Ukrajnában ez az érték alacsonyabb: 45 mg/l (ДСанПіН 383. Вода питна, 1996). Számos orvos ezt a határértéket túl magasnak tartja, különösen a csecsemők és kisgyermekek számára és literenként 25 milligrammos maximum-értéket javasol (Csoma- Hadnagy, 2008).

A város területén a KÖJÁL által vizsgált magán-kutak 50%-ában a nitrogénformák mért értéke meghaladja az előírt határértéket (www.bereg.net.ua).

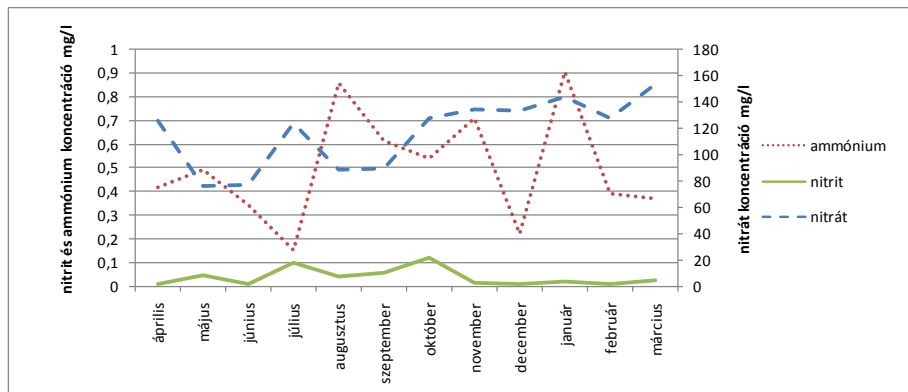
4. ábra A talajvíz kutak átlagos nitrát-tartalma Beregszászban (2009 április–2010 március) (A mintavételi pontok számozását l. az 1. ábrán).
 – üres körök: < 50 mg/l; fekete körök: > 50 mg/l

A biológiai nitrogénciklus a nitrogén megkötéséből, a nitrogénfixálásból (szervetlen nitrogén megkötése kéalgák és baktériumok által), az ammonifikációból, a nitrifikációból és denitrifikációból álló körfolyamat (Barótfi, 2000).

Az ammónia–nitrit átalakulás optimális körülményei eltérnek a nitrogén–nitrát átalakulástól. Az ammónia–nitrát folyamat pH-függő, az ammónia átalakulása 8,0–9,5 pH között a leggyorsabb. Eltérő a két folyamat hőigénye is; a nitrifikézők nem tűrik a hideget, 10 °C alatt a *Nitrosomonas* működése lelassul. Mivel a szerves nitrogén bomlása ammóniáig (ammonifikáció) hidegben is megtörténik, 10 °C alatt a vízben az ammónia „relatív feldúsul”. Ez az oka, hogy télen – azonos terhelés mellett – az ammóniumtartalom mindig magasabb, mint nyáron. Az ammónia–nitrit átalakulás mindig lassabb folyamat, mint a nitrit–nitrát szakasz. A vizes rendszerekben a nitrit soha nem szaporodik fel, azonnal tovább bomlik nitráttá, s csak átmenetileg, kis mennyiségben mutatható ki.

A nitrogénciklus egyik befejező része a nitrát (vagy közvetlenül az ammónia) felvétele a növények részéről. A denitrifikáció a nitrogénciklus másik befejező ága. E folyamatban a nitrát nitriten keresztül redukálódik nitrogéngázzá (Barótfi, 2000).

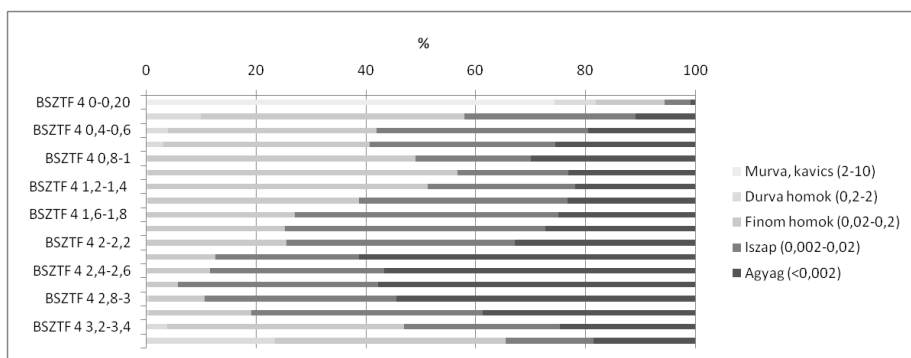
Az ammónium–nitrit–nitrát egymáshoz való viszonya jól megfigyelhető a 2-es kút esetében (5. ábra). Magas nitrát-koncentrációk jellemzők; a legmagasabb értékek júliusban és márciusban figyelhetők meg. Több mint kétszeres határérték-túllépést tapasztaltunk az év folyamán. Az ammónium maximum-értékei augusztusban és januárban jelentkeztek. A nitrit többnyire alacsony értékeket mutat. Jól megfigyelhető, hogy az ammónium- és a nitrát-koncentráció értékei egymással ellentétesen változnak, ami azzal magyarázható, hogy az ammónium oxidálódik nitritté, majd nitráttá, így természetes, hogy amikor az ammónium mennyisége csökken, akkor a belőle képződő nitrát mennyisége nő.

5. ábra A 2-es kút nitrogénháztartásának mutatói

Kárpátalja síkvidékének túlnyomó részén a felső üledékréteg vízzáró agyag és vályog, ami a felszínhez közeli (átlagosan 3–7 m mélyen elhelyezkedő) felső vízréteg rétegvíz jellegét és viszonylagos tisztaságát biztosítja (Molnár, 2009_a).

Az általunk készített szelvények is megerősítik ezt a tényt, ugyanis – mint azt a 6. ábrán láthatjuk – a 2-es mintavételi ponton, 2 m-nél mélyebben az agyagfrakció aránya 50% fölé emelkedik, ill. az agyag- és az iszapfrakció együttes aránya már 0,5 m-es mélység után > 50%. A szivárgási tényező értéke a felszín közelében 1,1 m/nap, a mélységgel 0,1 m/nap alá csökken. Szennyező forrás a háztartási szennyvíz, amit a tulajdonosok, ill. a szomszédok is a kertbe vagy a nem megfelelően szigetelt tározóba öntenek.

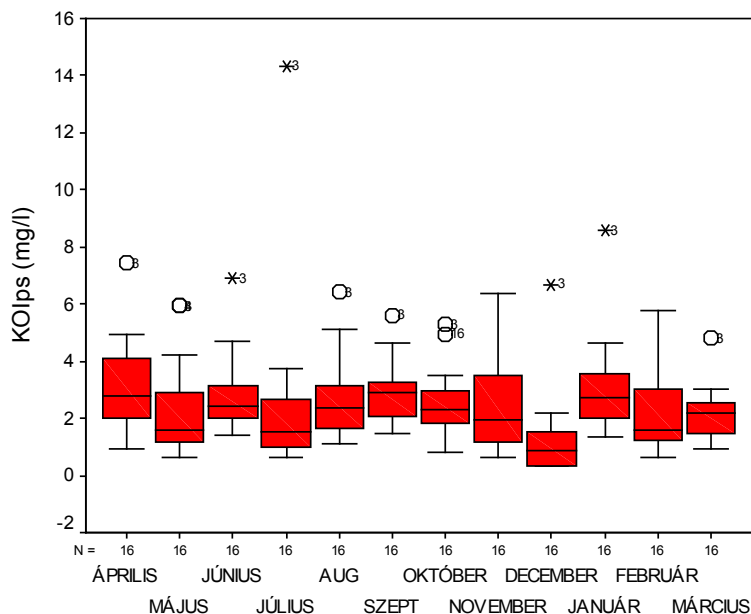
6. ábra A 2. szelvény talajainak szemcseösszetétele

A KOI segítségével mérhető szervesanyag-tartalmat részben a külső szerves anyag (szennyvíz bevezetések, bemosódás), részben a vízben élő ill. elpusztult szervezetek szerves anyaga és oldott szerves anyag adják (Angyal, 2009).

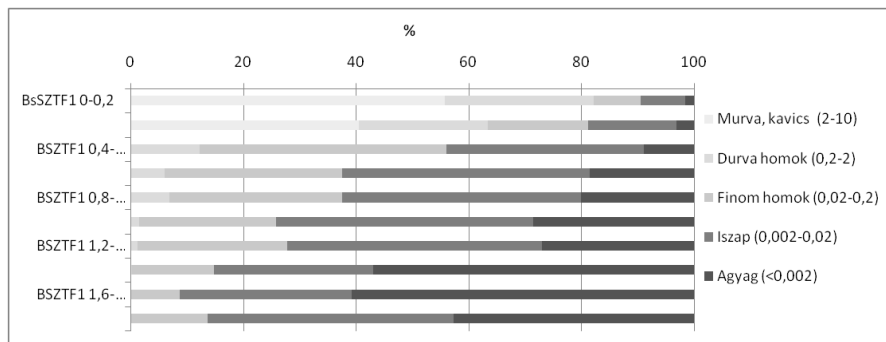
A legmagasabb a szervesanyag-koncentrációt a 3-as mintavételi ponton (7. ábra) mértük. Átlagos értéke: 7 mg/l, ami meghaladja 201/2005 rendeletben meghatározott határértéket. A kútban magas a talajvíz szintje (1–2,5 m között ingadozik), vize esőzések idején zavarossá válik. Magas talajvízszint esetén a talajba kerülő szennyező anyagok viszonylag könnyen elérhetik a talajvizet, bár ez természetesen nagymértékben függ a talaj vízáteresztő képességétől is. A néhány magyarországi település vizének elemzése során végzett korrelációs vizsgálatok eredményei ugyancsak alátámasztják a talajvíz mélységének a talajvíz elszennyezésében betöltött szerepét, ami azt jelenti, hogy a mélyebb kutak vize általában kevésbé szennyeződik el (Szabó et al, 2010).

A 2-es szelvényhez hasonlóan a 8. ábrán is láthatjuk, hogy az agyag- és az iszapfrakció aránya magas, ennek tulajdoníthatóan a 0,5 m-nél mélyebb rétegekben

a talaj vízáteresztő képessége romlik. Feltételezésünk szerint a felszínről beszivárgó víz az agyagos rétegen nem tud keresztülhatolni, így viszont be tud szivárogni a kőből rakott, nem szigetelt kútba.

7. ábra A talajvíz kutak vizének szervesanyag-tartalma Beregszászban

8. ábra A 3-as szelvény talajainak szemcseösszetétele

Összefoglalás

A Beregszászban végzett talajszemcse-összetételi vizsgálatok azt mutatják, hogy a természeti adottságok a felszín alatti vízkészletek viszonylagos tisztaságát biztosítják. A vízvizsgálatok alapján viszont láthatjuk, hogy az olyan felelőtlen tevékenység hatására, mint pl. a szennyvíznek közvetlenül a vízelvezető csatornába, árokba való engedése vagy a rosszul szigetelt emésztőgödörnek a kutakhoz közeli telepítése ahhoz vezet, hogy a kutak vize elszennyeződik és fogyasztása több általunk vizsgált kút esetében is egészségügyi kockázattal jár. Beregszászban ez valós veszély, mivel az ásott kutak vizét a legtöbb helyen ivóvízként is fogyasztják. A megoldást az elavult csatornahálózat újjáépítése, ill. a csatornázottságnak és a vezetékes ivóvíz-szolgáltatásnak az egész városra való kiterjesztése jelentené. Bár ez irányban történtek lépések az elmúlt évek folyamán, még igen sok a tennivaló.

Felhasznált irodalom

- 201/2005. (X. 25.) *Korm. rendelet az ivóvíz minőségi követelményeiről és az ellenőrzés rendjéről*, www.kvvm.hu
- 6/2009. (IV. 14.) KvVM-EüM-FVM együttes rendelet a földtani közeg és a felszín alatti víz szennyezéssel szembeni védelméhez szükséges határértékekről és a szennyezések méréséről.
- ANGYAL Anikó 2009: *A talajvízkutak vízminőségének vizsgálata Gergelyiugornán*, Diplomamunka kézirat
- BARÓTFI I., 2000: *Környezettechnika - Mezőgazda Kiadó*
- CSOMA Zoltán 2009: *Talajviszonyok*. In: BARANYI Béla (szerk.): *Kárpátalja A Kárpát-medence régiói 11.*, Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- CSOMA Zoltán–HADNAGY István 2009: *A felszíni és felszín alatti vizek nitráatterhelése Makkosjánosi községben és környékén*. Acta Beregsasiensis 2009/2, 265–271.
- KORMÁNY Gyula 1996: *Kárpátalja földrajzi képe (Oktatási segédanyag)*. Nyíregyháza – Beregszász

- MOLNÁR József 2009a: *A levegő és a vizek szennyezése.* In: BARANYI Béla (szerk.): *Kárpátalja A Kárpát-medence régiói* 11., Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- MOLNÁR József 2009b: *Általános tudnivalók és földrajzi fekvés.* In: BARANYI Béla (szerk.): *Kárpátalja A Kárpát-medence régiói* 11., Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- MOLNÁR József 2009c: *Éghajlati viszonyok.* In: BARANYI Béla (szerk.): *Kárpátalja A Kárpát-medence régiói* 11., Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- MOLNÁR József 2009d: *Vízrajzi adottságok.* In: BARANYI Béla (szerk.): *Kárpátalja A Kárpát-medence régiói* 11., Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó
- SZABÓ György – ANGYAL Anikó – Csikós Anett – BESSENYEI Éva – TÓTH Eszter – KISS Péter – SZABÓ Szilárd. 2010: *A talajvíz szennyezettségének vizsgálata alföldi településeken.* Földrajzi Közlemények 134. évf. 2. sz. 173–187.
- SZABÓ György – SZABÓ Szilárd – SZABÓ Andrea – SZEMÁN Beáta 2006: *A talajvíz kutak szennyezettségének vizsgálata Mikepércsen és Bodrogkeresztúron* – III. Magyar Földrajzi Konferencia CD kiadványa
- SZABÓ György. – BESSENYEI Éva. – SZABÓ Andrea. 2009: *A vízminőség vizsgálata mikepércsi talajvízkutakban* – In: Szabó V. – Fazekas I. (szerk.) *Települési környezet. A II. Települési Környezet Konferencia kiadványa.* Debrecen, pp. 148–154.
- ДСанПіН 383. *Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарського-питного водопостачання.* Наказ МОЗ № 383 від 23.12.96. Зареєстровано в міністерствіюстиції України 15 квітня 1997 р. за № 136/1940.

Internetes források

www.bereg.net.ua

A környezetszennyezés határtalan? Xenobiotikumok megjelenése a környezetben, a sertéstenyésztés következményeként

Bevezetés

Egyetlen anyag, egyetlen kémiai vegyület sem veszhet el a környezetben, csak átalakulhat egyik formából a másikba. Minden termék, amit az ember mindennapi életében használ rövidebb-hosszabb idő elteltével hulladékká, az esetek egy részében szennyező anyaggá válik. Ezek kikerülnek a környezetbe (emisszió) és többé-kevésbé szétterjednek benne transzmisszió).

A vízbe, a talajba és a levegőbe naponta, szinte folyamatosan szertelen és szerves szennyeződések sokasága jut. Környezeti szennyeződést okozhat többek között a savak vagy bázisok mennyiségének megnövekedése, a biológiailag lebontható szerves anyagok, fémek, növényvédőszer, különféle ionok (nitrátok, nitritek, foszfátok stb.), tisztítószer, vegyipari anyagok (ftalátok, szerves klórvegyületek) jelenléte, ill. felhalmozódása, rákkeltő policiklusos aromás szénhidrogének és hormonális aktív komponensek¹ emissziója stb. Mindezek mellett veszélyes anyagok keletkezhetnek a víztisztítás következtében, a víz alkotóelemei és a fertőtlenítőszer (klóramin, klór, klór-dioxid, ózon) reakciója eredményeképpen. Ezeket az anyagokat fertőtlenítési melléktermékeknek² nevezzük. Kiemelkedő jelentőségűek a trihalometánok³, de a haloecetsavak és a haloacetonitrilek is.

Az említetteket és mindazokat a vegyi anyagokat, amelyek normális körülmények között nem termelődnek az élő szervezetben és a környezetben, *xenobiotikumoknak*⁴ nevezzük.

Vajon mekkora veszélynek lesz kitéve az emberiség és a környezet a jövőben, amikor újabb és újabb szennyező anyagok jelenlétét bizonyítja nap mint nap a tudomány?

Vízminőségi problémák

Amellett, hogy a növényi, az állati és az emberi szervezet nélkülözhetetlen alkotórésze, a víz olcsó energiaforrás és az ipari termelés egyik legfontosabb nyersanyaga. A

¹ Endocrine Disrupting Compounds, EDC_s.

² Disinfection by-Products, DPB.

³ Trihalomethane, THM.

⁴ xenos = idegen, bios = élet

Föld felszínének 71%-át borítja, de ennek csupán töredéke az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló édesvíz, amelynek legnagyobb része ráadásul jég formájában van jelen Földünk északi és déli pólusán.

A növekvő vízszennyezés miatt fontos szerepet kaptak vízminőség-, különösen a minőségváltozásokat észlelő monitoring-vizsgálatok. A vízminőségi monitoring olyan komplex tevékenység, aminek során nem lehet figyelmen kívül hagyni a vízhasználat két ellentétesen irányított folyamatát, amelyben a víz egyrészt nyersanyagforrás különböző technológiai folyamatokban, erőforrás és öntözővíz a mezőgazdaságban, másrészt a szennyvizek befogadója.

A víz minőségét a legkülönbözőbb vegyi és mikrobiológiai komponensek határozzák meg, amelyek emberi szervezetre gyakorolt hatásai kockázatának értékelése elkerülhetetlen.

Minden vegyi anyag kiválasztásakor az ajánlott határérték megállapítása céljából két fontos tényezőt kell figyelembe venni: viszonylag gyakori előfordulás nagyobb mennyiségben, ill. olyan vegyi anyagok jelenléte, amelyek potenciális veszélyt jelentenek az emberi szervezetre.

A szakirodalomban több helyütt is megemlítik, hogy egyes vegyi anyagok, amelyek nem rendelkeznek előírt határértékkel, soha nem lesznek jelentősek. Vajon azok a vegyi anyagok, amelyeknek jelenleg nincs előírt határértékük, biztonságosnak tekinthetők? Mi legyen azokkal a xenobiotikumokkal, amelyek mennyisége nincs jogilag szabályozva, de kisebb-nagyobb mennyiségben már megjelentek az ivóvízben?

Xenobiotikumok és a környezet

Napjainkban csak az EU piacán több mint 100 ezer xenobiotikum van jelen. Ebből 30 ezret használ az ember naponta (egy tonna mennyiségben évente), a fennmaradt 70 ezer xenobiotikum már kisebb-nagyobb mértékben veszélyt jelent az élő szervezetekre és a környezetre. A legfontosabb tényező, amely meghatározza valamely vegyi anyag mérgező hatását (toxicitását) az illető anyag azon mennyisége, amely bizonyos idő alatt az élő szervezetbe jut (dózis). Emellett a kémiai anyagok veszélyességét az expozíció feltételei is jelentősen befolyásolják.

Gyakran azonban sokkal nagyobb veszélyt jelenthet, hogy az élő szervezet krónikus mérgezése alig mérhető a xenobiotikum-mennyiséggel. Így pl. az antibiotikumok, amelyeket a humán és az állatgyógyászatban betegségek kezelésére és megelőzésére használnak, a jövőben a környezetbe jutva előre nem látható hatást fejthetnek ki az élő szervezetekre. Ezért fontos megjegyezni, hogy egyetlen egy anyag sem teljesen ártalmatlan az emberre.

Az elmúlt néhány évben Európában, Japánban és az Egyesült Államokban is xenobiotikumok jelenlétét mutatták ki az ivóvízben és az ivóvízbázisban. Mindazonáltal a mai napig közülük csak keveset azonosítottak és még nincsenek információk hatásaik káros következményeiről. Ha figyelembe vesszük, hogy néhány évtizede még nem is léteztek xenobiotikumok, ma viszont már bizonyított jelenlétük az ivóvízben, érthető a tudományos világ fokozott aggodalma megjelenésük miatt.

A xenobiotikumokat különböző szempontok szerint csoportosíthatjuk:

- származásuk és rendeltetésük szerint,
- kémiai szerkezetük és tulajdonságaik alapján,
- a környezetre gyakorolt hatásaik alapján (Ivančev-Tumbas, 2009: 13–14.).

A xenobiotikumok jelenléte az emberi tevékenységeknek tulajdonítható (pl. nem vagy nem megfelelően tisztított ipari vagy kommunális szennyvíz, mezőgazdasági eredetű, ill. a közlekedésből vagy a különböző energiaágazatokból származó veszélyes anyagok kibocsátása a környezetbe), ezeken kívül a kozmetikumok, piperecikkek, ragasztók, festékek és lakkok, gyógyszerek, parfümök, tisztítószeres, ipari és háztartási fertőtlenítőszeres mind olyan anyagok, amelyek maradványai a szennyvízbe, ill. a hulladéklerakókba kerülnek, onnan pedig különböző úton eljutnak a felszíni és a felszín alatti vizekbe.

A xenobiotikumok szerves és szervetlen alkotórészekből állhatnak.

A szervetlen xenobiotikumok legfontosabb képviselői a fémek, amelyek a környezet minden elemében megtalálhatók. Az élő szervezetben a vese, a máj, a csontok és a központi idegrendszer károsodását okozhatják, de egyes képviselőik mutagén, teratogén és karcinogén hatásairól is ismertek. Fontos szervetlen xenobiotikumok még a szerves- és műtrágyákból származó foszfátok, nitrátok és nitrátok továbbá a toxikus hatású fertőtlenítési melléktermékek (bromátok, klorátok, kloritok), amelyek az ivóvíz tisztítása során, ill. a szennyvizek fertőtlenítések során képződnek.

A szerves xenobiotikumok sokkal nagyobb számban fordulnak elő az előbbieknél. Ezek használata igen változatos: növényvédőszeres, biocidok, ipari vegyszerek, kozmetikumok és fertőtlenítőszeres, UV-sugárzás elleni védőszeres, gyógyszerek és egyéb, már említett szerves xenobiotikumok.

További felosztásuk az alábbi csoportokra és alcsoportokra történhet:

- szerves vegyületek (szénhidrogének, halogénezett szénhidrogének, oxigén-, nitrogén-, kén- és foszfortartalmú szerves vegyületek),
- gyógyszerek (antibiotikumok, fájdalomcsillapítók, antidepresszánsok, vízhajtók, szteroidok és hormonok, antiszeptikumok),
- peszticidek (gyomirtók, rovarirtók, gombaölők, rágcsálóirtók, gázosítók, csalógatók).

Az ivóvíz minőségét jelentősen befolyásolják a környezetben tartósan megmaradó poláris szerves vegyületek, mert hosszú ideig vannak jelen, áthatolnak a természetes és a technikai akadályokon és a természetben gyakran az egyetlen megoldás koncentrációjuk csökkentésére a hígítás.

Az ivóvízben vagy a szennyvízben előforduló xenobiotikumok koncentrációjátörvényileg még nem szabályozott, főleg azért, mert a pontos mennyiségük megbízható meghatározásához szükséges tudományos kutatások még nem fejeződtek be.

A szerves xenobiotikumok közül a biológiaiag nagyon lassan lebomlók különös veszélyt jelentenek a környezetre, hiszen biomagnifikáció útján eljuthatnak a nem célzott szegmensekbe is. Más szóval, minden olyan anyag, amelyet az ember valaha használt és használat után „eldobott” különböző transzformációs folyamatok után újra eljuthat mint veszélyes anyag a tápláléklánc legmagasabb fokáig, az emberig.

A xenobiotikumok meghatározása és elemzése – különösen poláris tulajdonságaik miatt – megbízható és pontos analitikai módszereket igényel.

Mezőgazdasági termelés

A mezőgazdasági termelés gyakran zárt, teljes folyamat a növénytermesztéstől a takarmánykészítésem és az állattenyésztésem keresztül az állati eredetű trágya alkalmazásáig. Mindezek a folyamatok kisebb-nagyobb mértékben felelősek a különböző xenobiotikumok megjelenéséért a természetben.

Köztudott, hogy az egész világon a mezőgazdaság az egyik legnagyobb vízfogyasztó, egyszersmind a felszíni és a talajvizek egyik legjelentősebb szennyező forrása.

Állattenyésztés

A környezetre gyakorolt negatív hatások tekintetében a sertésitenyésztésnek van világszerte kiemelkedő jelentősége. Annak érdekében, hogy a sertésitelepekről származó szennyező anyagok emissziója csökkenthető legyen, nagyobb figyelmet kell szentelni az állatok kiegyensúlyozott étkezésére, azaz takarmányuk előállításához tudományos ismeretek szükségesek. Az állatok takarmányozása a tenyésztés összköltségének 50–60%-át teszi ki. A takarmány egy része az ember számára hasznos anyaggá alakul, míg más része metabolizmus útján gáz formájában az atmoszférába kerül, ill. trágya és vizelet formájában a környezet minden szegmensébe eljut.

A kölcsönhatás a növénytermesztés és az állattenyésztés, ill. a xenobiotikumok megjelenése között egyértelmű. Nagyszámú növényvédő szer jelenhet meg

nyomokban azokban a növényekben, amelyek a takarmány alapvető elemei (kukorica, szójaliszt, napraforgó, gabonafélék). Mindezek mellett a sertéstakarmány alapvető összetevői közé tartoznak az olyan adalékanyagok, mint pl. az ásványok, mikro- és makroelemek, vitaminok, aminosavak, probiotikumok, nem fehérje eredetű nitrogénkészítmények stb. Ezek növelik a takarmány tápértékét és minőségét, jobb kihasználhatóságát, ill. szebb szint biztosítanak az állat húsának. Azt azonban tudni kell, hogy ezek az anyagok természetesen megjelennek a sertéstrágyában, mint ahogyan kimutathatók a betegségek megelőzésére, ill. gyógyítására használt gyógyszerkészítmények, valamint a tisztító- és fertőtlenítőszeres is.

A sertéstrágya a legfontosabb pontszerű szennyező források egyike. A sertéstelepek szennyvizét az ürülék, a vizelet, a takarmánymaradék, illetve a fertőtlenítő- és a tisztítóvíz keveréke alkotja, amelynek a felszíni vizekbe jutása – pl. a trágyatárolók sérülésekor – súlyos szennyezést okoz. A nem megfelelően tisztított szennyvíz és a nem megfelelően kezelt trágya mezőgazdasági használata – öntözés, trágyázás – következtében, akár xenobiotikumok jutnak a környezetbe, amelyek a növények révén újra az állati és az emberi szervezetekbe kerülnek.

Az állattartás és a xenobiotikumok megjelenése közötti összefüggés

Ahhoz, hogy az állattenyésztés – esetünkben a sertésenyésztés – fejlődésével párhuzamosan a környezetre ható negatív hatások csökkenjenek, igen fontos a sertéstrágya, a szennyvíz és a szerves hulladék megfelelő kezelése. Mindezek mellett különös jelentőséggel bírnak más veszélyesnek minősülő hulladékok is, mint pl. az állatgyógyászati készítmények, orvosi eszközök, fertőtlenítőszeres és tisztítószeres csomagolásai, amelyek a környezetbe jutva számos xenobiotikum megjelenésének a forrásai.

A szervestrágya a növényi tápanyagok fontos forrása a mezőgazdaságban. Szintén fontos végtermék az állati vizelet is, amely magas koncentrációban tartalmaz nitrogént (9 g N/l) és foszfort (0,7 g P/l), ill. más fontos elemeket, mint pl. káliumot, kén és mikroelemeket. A szervestrágya mértéktelen használata azonban talajvíz-szennyeződést okozhat, ezért trágyázáskor mindig figyelembe kell venni az illető növényfajta igényeit, ill. a trágya halmazállapotát, hiszen a szilárd és a folyékony trágya eltérő hatása. A sertéstrágya mennyisége, szervesanyag-, ill. növényi tápanyagtartalma rendkívül eltérő lehet (*1. táblázat*). A trágya összetételét befolyásolja az elhasznált víz mennyisége, az állatok száma, kora, neme, a takarmány összetétele, de nem utolsósorban a trágyakezelés módja is.

A sertések kategória- besorolása	Sertéstrágya	Vizelet	Híg sertéstrágya		
	kg/sertés/nap		(m ³ /sertés/ hónap)	(m ³ /sertés/ év)	
Vemhes kocák	2,4	2,8–6,6	5,2–9	0,16–0,28	1,9–3,3
Leellett kocák	5,7	10,2	10,9–15,9	0,43	5,1–5,8
Leválasztott malacok	1	0,4–0,6	1,4–2,3	0,04–0,05	0,5–0,9
Hízók (85–125 kg)	2	1–2,1	3–7,2	0,09–0,13	1,1–1,5
Hízók (160 kg)	nincs adat	nincs adat	10–13	nincs adat	nincs adat
Emse	2	1,6	3,6	0,11	1,3

1. táblázat Sertéstrágya, vizelet és hígtrágya keletkezése a sertések kategóriáitól függően

(Forrás: EC, 2003)

A sertéstelepek szennyvizének hagyományos kezelése magába foglalja a szennyvíz lagúnákban való ideiglenes tárolását. Bizonyos idő elteltével – miután lejátszódott a természetes komposztálási folyamat – az ezekben leülepedett iszap felhasználható sertéstrágyaként. Abban az esetben, ha a szennyvizet vízáteresztő lagúnákban tárolják, könnyen megtörténhet, hogy a talajvíz első vízadó rétege szennyeződik. Ilyenkor piezométerek fúrására van szükség, amelyekből folyamatosan ellenőrizhető a talajvíz szintje és minősége. A biológiai, ill. vegyi folyamatok eredményeként metángáz, hidrogén-szulfid és fenolszármazékok is keletkeznek, amelyek közvetlenül a levegőbe jutnak. A környezet más módon is szennyeződhet: közvetlenül a sertésobjektumokból, a nyitott és elöregedett csatornahálózatokból és a trágya kezelése, tárolása során szennyező anyagok szivároghatnak a talajba és a talajvízbe. Mindezek mellett a gépek, berendezések, elektromos vezetékek, csövek, csapok és edények fontos forrása is egyes fémek megjelenésének a szennyvízben.

Az említett anyagokon kívül a növényi tápanyagok (nitrogén és foszfor) is magas koncentrációban lehetnek jelen a szerves trágyában, ill. a szennyvízben, amely a felszíni vizekbe jutva eutrofizációt válthat ki. Számos publikáció tárgyát képezi a sertéstrágya tápértékének vizsgálata. A szerves trágyában a nitrogén 75%-a szerves, 25%-a szerves formában van jelen. A C/N aránya 3,57 a teljes nitrogénmennyiséghez képest, ill. 24,9 a szerves nitrogénhez viszonyítva. Mivel a trágya szerves frakciója a híg trágyában, szerves frakciója pedig a szilárd fázisban található, egyes kutatók szerint nagyon fontos, hogy felhasználáskor a trágya mindkét fázisa arányosan kerüljön a talajba, ami kedvezőbb feltételeket teremt a mineralizációs folyamat lejátszódásához. A foszfor több mint 80%-a a szilárd trágyában szerves formában van jelen, amelyet a növények azonnal fel tudnak használni és csak 20%-a található szerves foszforvegyületekben (Sánchez-González, 2005: 1118–1120.).

Az eltérő folyamatokból származó sertéstrágya nitrogén- és foszforvizsgálati eredményeit a 2. táblázat tünteti fel.

	Nitrogén			Foszfor	
	NH ₄ -N	szervetlen-N	szerves-N	szervetlen-P	szerves-P
Kompozit minta	57,76	81,05	23,29	80,61	16,83
Ellető	57,47	79,31	25,67	74,49	17,39
Zárt ciklus	55,05	80,45	22,80	87,06	14,49
Hizlalda	59,56	81,13	21,57	84,06	17,66

2. táblázat Különböző eredetű sertéstrágyák nitrogén és foszfortartalma, %
(Forrás: Sánchez–González, 2005: 1120.)

A sertéstelep különböző tenyésztési folyamataiban keletkező sertéstrágya különböző mennyiségben tartalmaz nitrogént és foszfort (3. táblázat).

	Össz-N (g/kg)	Össz-P (g/kg)	% (P/N)
Kompozit minta	3,22	0,820	25,47
Ellető	2,61	0,690	26,43
Zárt ciklus	3,07	0,773	25,18
Hizlalda	4,08	0,991	24,29

3. táblázat Az össz-nitrogén és az össz-foszfor mennyisége a sertéstrágya eredetétől függően

(Forrás: Sánchez–González, 2005: 1121.)

A sertéshizálás során keletkezett szerves trágya, ha megfelelően használják, nagymennyiségű műtrágyát helyettesít. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a nem megfelelő minőségű sertéstrágya és szennyvíz alkalmazása esetleg nagyobb veszélyt jelenthet a környezetre és az élő szervezetekre, mint a műtrágya és a növényvédőszer.

Fémek a sertéshizálásban és a környezetben

Az ásványi anyagok kisebb koncentrációban – számos szövet szerkezeti elemeiként és bizonyos anyagcsere-folyamatok szabályozójaként – jelentős szerepet töltenek

be a sertésenyésztésben. A legfontosabb takarmány-adalékanyagok közé egész sor makroelem (Ca, P, Na, Cl, K, Mg, S) és mikroelem (Fe, Cu, Zn, Mn, Mo, Co, J, F, Se) tartozik.

Az utóbbi években az Európai Unióban több stratégiát is kidolgoztak, amelyek célja, hogy megakadályozzák, ill. csökkentsek a káros hatású fémeknek a környezetbe jutását és akkumulálódását.

A nehézfémek (Zn, Cu, Ni, Pb, As, Hg, Cr) megjelenése a talajban és a talajvízben nem csak a sertés trágya használatának a következménye, hanem a szennyvízzel való öntözésnek, a kommunális iszap, a növényvédőszeres és a műtrágyák alkalmazásának is. A fémek megengedett határértékét a takarmányban, ill. – különféle tisztítási eljárások segítségével – a fémmennyiség csökkentését a kommunális iszapban rendeletek és irányelvek írják elő, s nem engedélyezik a higany és az arzén alkalmazását a növényvédőszeres előállításához.

Az állati takarmány minőségét szabályozó rendelet⁵ alapján a réz referenciaértéke a takarmányban a sertés fejlődésétől függően minimum 20, a cink referenciaértéke minimum 100 mg/kg, az esetleges eltérés $\pm 20\%$ relatív egység (4. táblázat).

Haelemezzük egy 35 ezres állatállományú sertéstelepnapi takarmányfogyasztását (50 ezer kg) és figyelembe vesszük, hogy a nehézfémek mindössze 5–10%-a szívódik fel a sertés szervezetében, megfigyelhetjük, hogy komoly környezetvédelmi problémával állunk szemben. Bizonyosodott ugyanis, hogy ezeknek a fémeknek 80–95%-a a trágyába és a szennyvízbe kerül, ami éves szinten nagyon magas értéket képvisel.

Paraméter	Egység	I. minta hízótakarmány	II. minta hízótakarmány	Referencia- érték	III. minta 1%-os hízótakarmány premix
Zn	mg/kg	116,0	102,30	min. 20	14.270,00
Cu	mg/kg	22,92	29,65	min. 100	12.134,00

4. táblázat A cink és a réz koncentrációja a takarmányban

A cink, amelyet főként cink-oxid, ill. cink-szulfát formájában adagolnak a takarmányhoz, az állatok immunitásának növelését szolgálja, emellett a normális fehérjeszintézishez és a különböző anyagcsere-folyamatok működéséhez nélkülözhetetlen. A cinkhiányt étvágycsökkenés, bőrelváltozás, hányás, a szőrzet színének megváltozása jelzi. Különösen fontos a cink adagolása a hasas kocák takarmányába, mert ellenkező esetben az élve született malacok száma – mint ahogyan a testsúlyuk is – csökken. A cinkhiánya a kan disznók a heréinek méret és

⁵ Hivatalos Közlöny, JSZK, 20/2000 és 38/2001

normális fejlődésének, következésképp szaporodási képességük csökkenését idézi elő. Az állati szervezetben fel nem használt cink természetesen a vizelettel és a széklettel kijut a környezetbe, ahol potenciális veszélyt jelent minden élő szervezetre.

Különös figyelmet kell szentelni a sertések rézellátásának is. A réz nélkülözhetetlen a hemoglobin-szintézisben, a vas-anyagcserében, ill. számos enzimreakció végbemenetelében. Rézhiány esetén csökken a malacok csontjainak szilárdsága, magas koncentrációja viszont stimulatív hatású, akárcsak egyes antibiotikumoké. Az emésztőrendszerben antibakteriális hatást fejt ki. A réznek azonban csupán 5–10%-a szívódik fel, legnagyobb része a vizelettel és a széklettel a talajba és a talajvízbe kerül. A réz és a cink mennyisége a különböző sertéstelepek szennyvizében eltérő (5. táblázat).

A mintavétel ideje	Farm I Cu	Farm II Cu	Farm III Cu	Farm I Zn	Farm II Zn	Farm III Zn
	mg/l					
2008. 03.	0,69	0,40	0,88	13,50	9,50	9,00
2008. 06.	2,57	1,36	1,28	5,80	2,10	3,80
2008. 09.	2,86	1,17	1,33	16,80	28,70	13,80
2008. 12.	1,72	0,16	3,50	16,90	4,22	17,60
2009. 03.	3,70	1,90	2,28	25,00	25,00	5,63
2009. 06.	0,57	3,00	0,07	5,00	13,00	0,65
2009. 09.	0,31	17,89	2,24	20,50	29,00	11,00
2009. 12.	0,97	0,91	2,87	2,90	9,14	12,40
2010. 03.	0,54	15,44	0,80	1,29	61,50	3,46
2010. 06.	1,13	17,36	0,80	7,25	8,75	5,50
2010. 09.	0,70	6,89	1,23	5,87	11,18	7,84

5. táblázat A réz és a cink koncentrációja különböző sertéstelepek szennyvizében

A közelmúltban egy publikációban (Nicholson et al, 1999: 24–25.) részletesen ismertették 183 takarmányminta és 85 trágyaminta cink-, réz-, nikkel-, ólom-, kadmium-, arzén-, króm- és a higanykoncentrációját Anglia és Wales különböző farmjain. A cink, ill. a réz koncentrációja a sertéstakarmány szárazanyag-tartalmában átlagban 150–2920, ill. 18–217 mg/kg volt.. Általában a sertéstakarmány nagyobb mennyiségben tartalmazza az említett fémeket, mint a marhatakarmány. A sertétrágya szárazanyag-tartalmában 500 mg Zn/kg és 360 mg Cu/kg értékeket mutattak ki. A többi nehézfém mennyisége általában kevesebb, mint 5 mg/kg, de nagyobb koncentrációk is megfigyelhetők, pl. a nikkel mennyisége >10 mg/kg volt. Fontos megemlíteni, hogy csak Angliában és Wales-ben 2000-ben a szántóföldekre

kb. 1900 tonna cink és 650 tonna réz került ki a trágyával (Nicholson et al, 2003: 213.).

A különböző kategóriákba tartozó sertésektől származó trágya folyamatos használatával a szántóföldi talajban az elemek, ill. a szerves anyag változó mennyisége akumulálódik⁶ (6.táblázat).

Sertés- kategória	Cl	Na	BPK	HPK	Cu	Fe	Mn	Zn	Cd	Co	Cr	Ni	Pb
	kg/ha												
Vemhes kocák	285	55	814	2086	1,0	9,2	2,1	7,9	0,008	0,011	0,09	0,06	0,06
Leellett kocák	282	71	807	2057	1,0	7,8	1,8	6,7	0,007	0,005	0,07	0,07	0,05
Leválasztott kocák	251	74	1297	3060	4,9	12,2	1,7	47,6	0,008	0,007	0,07	0,08	0,06
Hízók	458	113	1933	3811	7,2	15,0	3,1	9,6	0,011	0,020	0,14	0,12	0,06
CPS ¹	334	81	1272	2822	3,8	11,4	2,3	15,4	0,009	0,012	0,10	0,08	0,06

6. táblázat. A sertéstrágya nehézfém-, klór-, nátrium- és szervesanyag-tartalma az állat kategóriájától függően
(Forrás: Moral et al. 2008: 370.)

A nehézfémek megjelenése és akumulálódása a talajban és a talajvízben egyértelműen bizonyítja, szerves trágya és szennyvíz jutott a környezetbe, ezért nélkülözhetetlen a a trágyában és a szennyvízben előforduló fémek mennyiségének törvényi korlátozása.⁷ A nehézfémek a trágyában a szilárd részecskékhez kapcsolódnak és ezért a szennyvízből kisebb mennyiségű fém mutatható ki, mint a szilárd trágyából (Peterson et al, 2007: 185–186.).

⁶ A nitrogén maximális mennyisége a szántóföldi talajban nem haladhatja meg a 210 kgN/ha/évente.

⁷ A fémek mennyiségének csökkentésére az ún. remediációs módszer használatos: elektromos áram hatol át a hígtrágyán és a szennyvízen, miközben a fémek kicsapódnak az elektródán.

Az állati gyógyszerek megjelenése a trágyában, a szennyvízben és a talajvízben

Az antibiotikumokat széles körben használják a humán és az állatgyógyászatban. A természetes, félszintetikus vagy szintetikus úton előállított antibakteriális készítmények az állattenyésztésben nem csak gyógyításra és a betegségek megelőzésére, hanem növekedésserkentőként is szolgálnak.

Az antibiotikumok túlzott használata azonban rezisztencia kialakulásához vezet, hatásukra az emberben pl. különböző veszélyes allergiás reakciók alakulhatnak ki, az állatgyógyászati készítményeknek környezetbe kerülése pedig komoly aggodalomra adhat okot. A szervezetből kiürült egyes antibiotikumok továbbra is biológiailag aktívak. Hatóanyagaik trágyázáskor a talaj felső rétegébe jutnak, onnan a felszíni és talajvizekbe kerülnek.

Az antibiotikumok koncentrációjának meghatározására és a környezetben kifejtett negatív hatásai kimutatására – megfelelő analitikai módszerek hiányában – a múltban nem volt lehetőség. Napjainkban jelentős ilyen irányú kutatásokat végeztek Dániában, Németországban és Nagy-Britanniában, de továbbra is hiányosak rezisztens baktériumokra és az antibiotikum-maradványok hatásaira vonatkozó ismeretek. Mind nagyobb mértékű használatuk miatt az EU 2006. január 1-jével betiltotta az antibiotikumok állati takarmányba keverését.

Jelenleg az EU-ban nincs olyan irányelv, amely meghatározná az antibiotikumok határértékét a talajban, de az Európai Gyógyszerügynökség⁸ több rendeletben is előírja, hogy az állategészségügyben használatos gyógyszerek mennyisége nem haladhatja meg a 0,1 mg/kg mennyiséget a talajban. 1998-ban az Európai Bizottság betiltotta több gyógyszer mint takarmány-kiegészítő, ill. növekedésserkentő használatát (bacitracin, spiramicin, tilozin, virginiamicin).

Ausztriában az antibiotikum-maradványok jelenlétének a szerves trágyában és a talajban való kimutatása érdekében kísérleteket végeztek, amelyek során a sertéstelepeken leggyakrabban használt antibiotikumokat vizsgálták. A vizsgálati eredmények bebizonyították, hogy a legtöbb trágyaminta tetraciklintartalma 0,36–23 mg/kg, viszont a talajmintában nem észlelték, valószínűleg azért, mert gyorsan lebomlik. A szulfadimidin – szemben a szulfadoxin, szulfatiazol és a szulfametoxazol mennyiségével – magas koncentrációban (20 mg/kg) figyelhető meg a hígtrágyában. A trimetoprim jelenléte a trágyában nem bizonyított, ami arra utal, hogy ugyancsak gyorsan bomlik (Haller et al., 2002). A fluoroquinolone a tetraciklinhez képest a csak igen kis koncentrációban figyelhető meg (0,13–0,75 mg/kg). Az entrofloxacin és metabolitja, a ciprofloxacina sertéstrágyában és a talajminták 17%-ban igen nagy mennyiségben van jelen (0,37 mg/kg), ami szokatlanul magas koncentráció. A ciprofloxacint a humán gyógyászatban is alkalmazzák és 0,45 mg/kg feletti

talajbeli jelenlétevalószínűleg annak a következménye, hogy a kommunális vízből származó iszapot a szántóföldek trágyázására használják. Az entrofloxacinra és a ciprofloxacinra ezért úgy kell tekinteni, mint az ökotoxikológia kritikus anyagaina (Martínez-Carballo et al., 2007: 577.).

Kína különböző régióiban is végeztek kutatásokat sertéstrágya antibiotikum-tartalmára vonatkozóan, amelyek eredményeit a 7. táblázat mutatja be. Különböző kapacitású sertéstelepeket vizsgáltak, amelyeken 500–5500 különböző kategóriájú sertést nevelnek és amelyek trágyázási technológiája is változatos (hígtágya termelődése nagyobb mennyiségű víz jelenlétében, szilárd trágya keletkezése rácsos padlózatnak köszönhetően).

Antibiotikum	Minta száma	Előfordulás, %	Mértani közép, mg/kg	Minimum, mg/kg	Maximum, mg/kg	Standard deviáció, mg/kg
Fleroxacin	61	29,5	2,23	1,08	7,46	1,44
Norfloxacin	61	26,2	2,09	0,56	5,50	1,45
Ciprofloxacin	61	24,6	2,01	0,64	33,98	8,35
Lomefloxacin	61	21,3	2,02	0,77	44,16	11,89
Danofloxacin	61	29,5	0,91	0,08	2,92	0,80
Enrofloxacin	61	49,2	2,09	0,48	33,26	8,05
Difloxacin	61	3,3	1,13	0,51	2,51	1,41
Szulfaguanidin	61	23,0	0,09	0,03	1,55	0,44
Szulfanilamid	61	1,6	0,04	0,04	0,04	0,0
Szulfadiazin	61	4,9	0,21	0,09	0,80	0,40
Szulfamerazin	61	1,6	0,14	0,14	0,14	0,0
Szulfadimidin	61	16,4	0,21	0,06	1,73	0,65
Szulfamonometoxin	61	47,5	0,20	0,07	4,08	0,73
Szulfaklórpiridazin	61	4,9	0,82	0,09	3,51	1,71
Szulfametoxazol	61	4,9	0,51	0,23	0,84	0,31
Oxitetraciklin	61	41,0	2,69	0,15	59,06	17,00
Klórtetraciklin	61	42,6	1,15	0,16	21,06	4,43
Metaciklin	61	44,3	0,64	0,20	5,43	1,29
Doxiciklin	61	23,0	0,79	0,23	13,50	3,58

7. táblázat Különböző antibiotikumok előfordulása és mennyisége sertéstrágya mintákban (Kína)
(Forrás: Zhao–Dong–Wang, 2010: 1072)

A 7. táblázatban bemutatott antibiotikumok koncentrációja a trágyában igen magas, ami aggodalomra ad okot és szükségessé teszi további kutatásukat. Nagyon fontos, hogy megértsük transzport-mechanizmusait, és elkerülhetetlen a természeti elemekre gyakorolt hatásaik értékelése is.

Az antibiotikumok fennmaradását a környezet fizikai és kémiai jellemzői, az éghajlati viszonyok, a talaj típusa és egyéb tényezők befolyásolják. Káros hatásait – eredetüktől függetlenül – mennyiségük, gyakoriságuk és hatékonyságuk határozza meg. Legnagyobb részük poláris tulajdonságokkal rendelkezik, ezért a talaj szemcséihez kötődve sokkal nagyobb mennyiségben fordulnak elő, mint a felszíni és a felszín alatti vizekben.

Az antibiotikumokkal szennyezett szerves trágya mind gyakoribb alkalmazásával az antibiotikumok lebomlása nem tud lépést tartani, ami az e csoportba tartozó xenobiotikumok felhalmozódásához vezet. Kemper és munkatársai (2008) rámutattak arra, hogy az egyes antibiotikumok különféleképpen viselkednek a környezetben. Pl. a tilozin adszorpciója a talaj fajtájától függően a mélységgel változik, míg az olaquinox nagyon gyengén kötődik a talajszemcsékhez. Az oxitettraciklin viszont igen gyengén transzportálódik a talaj mélyebb rétegeibe, mivel komponensei a talaj szemcséihez erősebben kötődnek. A tetraciklin a talajban nagy mennyiségben előforduló kétértékű kationokkal (pl. a kalcium-ionokkal) lép kapcsolatba, aminek eredményeként különböző komplex vegyületek keletkeznek.

Egy közelmúltbeli publikációban (Chung et al, 2009: 712–713.) bemutattak egy kutatási eredményt, amely a sertéstrágyában és vizes oldatában levő ampicillin elektronsugarak felhasználásával elért jelentős csökkenését tanúsítja. Az ampicillin koncentrációja a sertéstrágyában $707,2 \pm 59,7$ mg/kg volt, vizes oldatban pedig 100 mg/l. Az elektronsugarak hatásának kitett trágyaminta ampicillin-koncentrációja $12,6 \pm 2,4$ mg/kg-ra, a vizes oldaté pedig $5,3 \pm 4,1$ mg/l-re csökkent. A tanulmányban arra a következtetésre jutottak, hogy ez a módszer jól alkalmazható lehet a közeljövőben egyes antibiotikumok mennyiségének csökkentésére.

Annak érdekében, hogy csökkenthető, ill. meggátolható legyen a xenobiotikumok felhalmozódása a környezetben, fontolóra kellene venni különböző alternatív módszerek (természetes eredetű takarmányadalékok, gyógynövények, szerves savak és sóik, ill. gyógynövénykivonatok kombinációjának) alkalmazását az állatok egészségének megőrzése érdekében. A kémia, a biokémia és az orvostudomány területén végzett legújabb kutatások megerősítik, hogy a gyógynövények és kivonataik fenolsavakat, flavonokat, izoflavonoidokat, flavanoloikat, katekineket, tokoferolt, tannint és terpéneket tartalmaznak, ezért daganatellenes, gyulladáscsökkentő, antiallergén és antioxidáns tulajdonságúak (Gowda–Malathi–Suganthi, 2004).

A világ különböző pontjain az állattartási szokások jelentősen eltérnek egymástól. Pl. Vietnámban a sertések száma a sertéstelepeken – valószínűleg a jogszabályok hiányosságai miatt – rendkívül magas, ami a betegségek gyakori megjelenéséhez vezet. A legtöbb sertésfarmon hagyományos takarmány a rizst és

a rizskorpa. Széles körben alkalmaznak kétfajta antibiotikumot, kloramfenikolt és tetraciklint, amelyeket a takarmányba kevernek. Különleges környezetvédelmi problémát jelent, hogy Vietnamban a farmok nagy része integrált kapcsolatban van a halastavakkal: a trágya szállításának, ill. a halastavak takarmányköltségének csökkentése érdekében a hígtrágyát gyakran minden kezelés nélkül a halastavakba engedik, következésképp nagy mennyiségű xenobiotikum jut a halak, onnan pedig az ember szervezetébe. Mindez a sertésenyésztők tudatlanságára, ismereteik hiányosságaira mutat rá, hiszen akaraton kívül is elősegítik a xenobiotikumok akkumulálódását a természetben (Vu–Tran–Dang, 2007: 288–297.).

Spanyolországi vizsgálatokat mutat be García-Galán et al. (2010: 94.) részletes tanulmány, amely a legszélesebb körben használt antibiotikumok, a szulfonamidok környezeti előfordulásait elemzi. A szulfonamidokat igen magas koncentrációban detektálták az aquatikus környezetben, hiszen gyakran alkalmazzák a humán és az állatgyógyászatban, és amfoter jellegük miatt a talaj szemcséihez gyengén kötődnek, így eljutnak a talajvízbe is (a szulfametoxazol megoszlási koefficiense $K_d = 0,22$; a szulfadiaziné $K_d = 2,5$; a szulfapiridiné $K_d = 1,6$; a szulfametaziné $K_d = 1,0$). A szulfonamid-maradványokat természetesen a szerves trágyában is kimutatták (Kotzerke et al, 2008). A szulfonamidok koncentrációjának a sertéstelepekhez közeli talajvizekben való vizsgálata a fentiken kívül más tudományos munkáknak is témája volt (pl. Batt–Snow–Aga, 2006; Blackwell et al, 2004).

Az e tekintetben rendkívül érzékeny aquatikus környezet különös védeltséget igényel, hiszen az egészséges ivóvízzel való ellátottság mind nagyobb gondot jelent az emberiség számára. A különböző nemzetközi irányelvek⁹, ¹⁰ a vizek kezelésének és védelmének fontosságát hangsúlyozzák, mégis, a mai napig egyetlen jogszabály sem foglalkozik a szulfonamidok, ill. más antibiotikumok megjelenésével a vízi környezetben (García-Galán et al, 2010: 94.).¹¹

García-Galán és társai 19 kiválasztott szulfonamidot vizsgáltak, beleértve egy acetilezett metabolitot is (8. táblázat); a talajvízminták Katanóniából származnak (Plana de Vic i La Selva).

⁹ Groundwater Directive 2006/118/EC on the protection of groundwater against pollution and deterioration

¹⁰ Water Framework Directive 2000/60/EC

¹¹ Ezzel szemben fontos dokumentumnak tekinthető az állattartásból származó nitrátok mennyiségét, ill. a talaj tápanyagterhelését csökkentő szabályozó eszközökről szóló, az Európai Unió országaira egységesen vonatkozó, ún Nitrát-direktíva (Nitrates Directive 91/676/ECC).

Szulfonamidok	r^2	LOQ (ng/l)	LOD (ng/l)	RSD
Szulfizomidin	0,999	0,012	0,042	3,01
Szulfanitrán	0,981	0,058	0,195	3,32
Szulfaguanidin	0,994	0,796	2,653	5,24
Szulfamerazin	0,998	0,086	0,286	2,18
Szulfakinoxalin	0,998	0,016	0,055	1,60
Szulfadoxin	0,999	0,019	0,064	1,50
Szulfacetamid	0,986	8,876	29,586	6,51
Szukcinil-szulfathiazol	0,999	0,065	0,218	2,29
Szulfabenzamid	0,983	0,019	0,062	8,19
Szulfadiazin	0,999	0,021	0,069	3,78
Szulfadimetoxin	0,999	0,039	0,131	3,26
Szulfametazin	0,998	0,034	0,113	1,83
Szulfametizol	0,998	0,366	1,221	6,61
Szulfametoxazol	0,999	0,050	0,167	1,41
Szulfametoxipiridazin	0,999	0,036	0,118	4,60
Szulfapiridin	0,999	0,023	0,077	2,59
Szulfatiazol	0,999	0,005	0,018	2,15
Szulfizoxazol	0,997	0,042	0,140	6,02
N4-acetilszulfametazin	0,999	0,049	0,162	1,12

8. táblázat On-line SPE-LC-QqLIT-MS módszer. – r^2 – korrelációs együttható; LOD – kimutatási határ; LOQ – meghatározási határ; RSD – relatív standard deviáció
(Forrás: García-Galán et al, 2010: 97.)

A talajvízmintákban a szulfonamidok megjelenésének vizsgálatához García-Galán és munkatársai teljesen automatikus analitikai módszert használtak, a SPE-LC-MS/MS módszert¹². Ez előtt nem létezett megbízható analitikai módszer, amellyel a legkisebb antibiotikum-koncentrációkat meghatározhatták volna. A módszer érzékenysége az egyik legfontosabb szempont a szerves xenobiotikumok biztonságos vizsgálatának elvégzéséhez. Az on-line SPE módszer automatizálása és a talajvízminták minimális kezelési igénye a módszer érzékenységének növeléséhez járultak hozzá, így a szerves xenobiotikumok detekciós határa eléri a pg/l egységet.

García-Galán és munkatársai megkísérelték publikációjukban bebizonyítani a szulfonamidok és a nitrátok (mint két, vízben kitűnően oldódó, környezetszennyező komponens) közötti korrelációt a talajvízmintában, de nem sok sikerrel; az összefüggést a jövőben még vizsgálni kell. Hasonlóképpen a talajvízminta más paraméterei – mint pl. az összes szervesszén-tartalom¹³, az elektromos vezetőképesség, ill. a szulfonamidok – közötti összefüggés sem bizonyított egyértelműen.

Összefoglalás

A népesség folyamatos növekedése mind intenzívebb állattartást igényel. A sertéstenyésztésben a korszerű gyógyszerek ellenőrizetlen alkalmazása, ill. a fertőtlenítőszeres és a különböző takarmányösszetevők használata következtében a a felszín alatti vizek egyre aggasztóbb szennyezésével szembesülünk.

A xenobiotikumok olyan anyagok, amelyek nem természetes összetevői az élő szervezetnek és a környezetnek. A legtöbb xenobiotikum koncentrációja az ivóvízben, a szennyvízben, a talajban, ill. a szerves trágyában törvényileg jelenleg még nem szabályozott, mert ezen a területen a tudományos kutatások még nem fejeződtek be és a tudomány még nem rendelkezik elegendő, megbízható és pontos ismerettel mennyiségükről és negatív hatásairól.

A xenobiotikumok az emberi tevékenységeknek tulajdoníthatóan a környezet minden részébe – még a nem célzott szegmensekbe is – eljutnak, és a tápláléklánc útján sokkal szélesebb körben fejtik ki hatásukat, mint ami az eredeti szándék szerint volt. Éppen ezért fontosak a sertéstenyésztés környezetre gyakorolt hatásait elemző kutatások, amelyek haszna jelen pillanatban felbecsülhetetlen.

A xenobiotikumok mind pontosabb detektálása a környezeti mintákban, valamint a jövőbeli törvényi rendeletek megjelenése minden bizonnyal befolyásolni fogják az ivóvíz- és a szennyvíztisztítás technológiáinak változását és alkalmazását.

¹³ Total Organic Carbon, TOC

Felhasznált irodalom

- BATT L.Angela - SNOW D.Daniel - AGA S.Diana 2006: *Occurrence of sulfonamide antimicrobials in private water wells in Washington Country, Idaho, USA. Chemosphere 2006/64. 1963-1971.*
- BLACKWELL A.Paul - LÜTZHÖFT Hans-Christian Holten - MA Hai-Ping - HALLING-SØRENSEN Bent - BOXALL B.A.Alistair - KAY Paul 2004: *Fast and robust simultaneous determination of three veterinary antibiotics in groundwater and surface water using a tandem solid-phase extraction with high-performance liquid chromatography-UV detection. Journal of Chromatography A 2004/1045. 111-117.*
- CHUNG Byung Yeoup - KIM Jae-Sung - LEE Min Hee - LEE Kang Soo - HWANG Seon Ah - CHO Jae Young 2009: *Degradation of ampicillin in pig manure slurry and an aqueous ampicillin solution using electron beam irradiation. Radiation Physics and Chemistry 2009/78. 711-713.*
- GARCÍA-GALÁN M.Jesús - GARRIDO Teresa - FRAILE Josep - GINEBREDÀ Antoni - DÍAZ-CRUZ M.Silvia - BARCELÓ Damià 2010: *Simultaneous occurrence of nitrates and sulphonamide antibiotics in two ground water bodies of Catalonia (Spain). Journal of Hydrology 2010/383. 93-101.*
- GOWDA N.K.S. - MALATHI V. - SUGANTHI R.U. 2004: *Effect of some chemical and herbal compounds on growth of aspergillus parasiticus and aflatoxin production. Animal Feed Science and Technology 2004/116. 281-291.*
- HALLER Y.Michel - MÜLLER R.Stephan - McARDELL S.Christa - ALDER C.Alfredo - SUTER J.-F. Marc 2002: *Quantification of veterinary antibiotics (sulphonamides and trimethoprim) in animal manure by liquid chromatography-mass spectrometry. Journal of Chromatography A 2002/952. 111-120.*
- IVANČEV-TUMBAS Ivana (szerk.) 2009: *Organski ksenobiotici u preradi vode za piće. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet*
- KEMPER Nicole 2008: *Veterinary antibiotics in the aquatic and terrestrial environment. Ecological Indicators 2008/8. 1-13.*

- KOTZERKE Anja - SHARMA Shilpi
- SCHAUSS Kristina - HEUER
Holger - THIELE-BRUHN Sören
- SMALLA Kornelia - WILKE
Berndt-Michael -SCHLOTTER
Michael 2008:
- MARTÍNEZ-CARBALLO Elena -
GONZÁLEZ-BARREIRO Carmen
- SCHARF Sigrid - GANS Oliver
2007:
- MORAL R. - PEREZ-MURCIA
M.D. - PEREZ-ESPINOSA A. -
MORENO-CASELLES J. - PAREDES
C. - RUFETE B. 2008:
- NICHOLSON F.A. - CHAMBERS
B.J. - WILLIAMS J.R. - UMWIN
R.J. 1999:
- NICHOLSON F.A. - SMITH S.R. -
ALLOWAY B.J. - CARLTON-SMITH
C. - CHAMBERS B.J. 2003:
- PETERSON S.O. - SOMMER S.G. -
BÉLINE F. - BURTON C. - DACH
J. - DOURMAD J.Y. - LEIP A. -
MISSELBROOK T. - NICHOLSON
F. -POULSEN H.D. - PROVOLO
G. - SØRENSEN P. - VINNERÅS
B. - WEISKE A. - BERNAL M.-P.
- BÖHM R. - JUHÁSZ C. - MIHELIC
R. 2007:
- SÁNCHEZ, M. GONZÁLEZ, J.L.
2005:
- Alterations in soil microbial activity and
N-transformation processes due to sulfadiazine
loads in pig-manure. Environmental Pollution
2008/153. 315-322.*
- Environmental monitoring study of selected
veterinary antibiotics in animal manure and
soils in Austria. Environmental Pollution
2007/148. 570-579.*
- Salinity, organic content, micronutrients
and heavy metals in pig slurries from South-
eastern Spain. Waste Management 2008/28.
367-371.*
- Heavy metal contents of livestock feeds and
animal manures in England and Wales.
Bioresource Technology 1999/70. 23-31.*
- An inventory of heavy metals inputs to
agricultural soils in England and Wales. The
Science of the Total Environment 2003/311.
205-219.*
- Recycling of livestock manure in a whole-farm
perspective. Livestock Science 2007/112.
180-191.*
- The fertilizer value of pig slurry. I. Values
depending on the type of operation.
Bioresource Technology 2005/96. 1117-1123.*

-
- ZHAO Ling - DONG Yuan Hua *Residues of veterinary antibiotics in manures from feedlot livestock in eight provinces of China.* Science of the Total Environment 2010/408. 1069-1075.
- WANG Hui 2010:
- VU T.K.V. - TRAN M.T. - DANG T.T.S. 2007: *A survey of manure management on pig farms in Northern Vietnam.* Livestock Science 2007/112. 288-297.

Internetes források

European Commission 2003:
ftp://ftp.jrc.es/pub/eippcb/doc/irpp_bref_0703.pdf
[Letöltve: 2010.12.28.]